UNIVERZITA PARDUBICE

FAKULTA FILOZOFICKÁ

DISERTAČNÍ PRÁCE

2024 Veronika Lacinová Najmanová

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická

Mezi svobodou a autoritou.
Propagace antikoncepce v Československu od počátku do 60. let 20. století

Veronika Lacinová Najmanová

Disertační práce 2024

Prohlášení

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Benátkách nad Jizerou 30. srpna 2024 Veronika Lacinová Najmanová

Poděkování

Ráda bych poděkovala prof. PhDr. Mileně Lenderové, CSc., nejen za její cenné rady, ale především za její obrovskou trpělivost, shovívavost a podporu. Děkuji také svým kolegům a kolegyním za vyjádření zájmu a podpory. Rovněž děkuji své mamince za průběžné čtení práce a za hlídání synů, bez kterého by tato práce nemohla být dokončena.

ANOTACE

Disertační práce sleduje proměny přístupu k antikoncepci a vývoj v oblasti její propagace, v Československu v období od počátku 20. století do konce 60. let. Důraz je kladen na genderový rozměr diskusí kolem cílené regulace početí a na zasazení vývoje v Československu do kontextu mezinárodního kontracepčního hnutí. Práce se zaměřuje na dvě hlavní centra zájmu o téma antikoncepce, které se v Československu formovaly jednak kolem představitelek levicového směru ženského hnutí, jednak mezi stoupenci cílené kontroly početí z řad lékařů a lékařek. Za účelem analýzy těchto dvou diskurzů je v práci sledován dobový tisk a literatura, využity jsou také dosud nevytěžené archivní zdroje.

KLÍČOVÁ SLOVA

Dějiny; 20. století; antikoncepce; reprodukční práva; gender history

TITLE

Between freedom and authority. Promotion of birth control in Czechoslovakia from the beginning of the 20th century to the 1960s.

ANNOTATION

The dissertation follows changes in the approach to contraception and developments in its promotion in Czechoslovakia in the period from the beginning of the 20th century to the end of the 1960s. Emphasis is placed on the gender dimension of discussions around the birth control and on placing the development in Czechoslovakia in the context of the international birth control movement. The work focuses on two main centers of interest of contraception, which were formed in Czechoslovakia, on the one hand, around the representatives of the left wing of the women's movement, and on the other hand, among the supporters of birth control from the ranks of doctors. In order to analyze these two discourses, contemporary press and literature are followed in the work, archival sources that have not yet been processed are also used.

KEY WORDS

History; 20th century; Birth control; reproductive rights; gender history

Obsah

ÚVOD 8

Cíle práce 9

Časové vymezení 11

Struktura práce 13

Teoretické ukotvení a použité metody 14

Prameny 17

Dosavadní stav bádání 19

Jazyková stránka práce a vysvětlení pojmů 26

1. HNUTÍ ZA CÍLENOU REGULACI POČETÍ 28

1.1. Antikoncepce jako téma společenského hnutí 29

1.2. Regulace početí jako otázka populační a sociální 32
1.2.1. Od Malthuse k neomalthusiánství – Antikoncepce jako nástroj proti přelidnění a chudobě 33
1.2.2. Antikoncepce jako zbraň v třídním boji 37

1.3. Kontrola početí jako otázka zdravotní 41
1.3.1. Eugenika – antikoncepce jako cesta k ozdravení lidstva 44

1.4. Kontrola početí jako otázka „feministická“ 47
1.4.1. Antikoncepce a ženská emancipace 48
1.4.2. Antikoncepce a sexuální osvobození 51

2. KONTRACEPČNÍ HNUTÍ V MEZINÁRODNÍM KONTEXTU 57

2.1. Duchovní matky kontracepčního hnutí Marie Stopes a Margaret Sanger 59

2.2. Kontracepční hnutí v Evropě i mimo ni 64

2.3. Kontracepční hnutí po druhé světové válce 71

3. ANTIKONCEPCE A ŽENSKÉ HNUTÍ 76

3.1. Ženské hnutí v Československu před druhou světovou válkou 76

3.2. Meziválečné snahy o dekriminalizaci potratů a jejich reflexe v ženském hnutí 82

3.3. Problematika reprodukce v ženských časopisech a tisku v 1. polovině 20. století 95
3.3.1. Pokles porodnosti a populační otázky 96
3.3.2. Eugenika 103
3.3.3. Potraty a jejich dekriminalizace 108
3.3.4. Sexualita a osvěta v tzv. pohlavní otázce 114

3.3.5. Volné mateřství ... 118
3.3.6. Kontracepce ... 122

3.4. Propagace kontroly početí na stránkách Ženských novin ... 125

3.5. Betty Karpíšková a její význam v propagaci antikoncepce ... 130

3.6. Spolky propagující antikoncepci ... 134
3.6.1. Spolek Zdravotní ochrana ženy ... 135
3.6.2. Svaz pro kontrolu porodů ... 167

3.7. „Ženská otázka" a antikoncepce po druhé světové válce ... 179
3.7.1. Antikoncepce na stránkách časopisu Vlasta ... 182

3.8. Antikoncepce jako stěžejní téma ženského hnutí? ... 189

4. ANTIKONCEPCE A LÉKAŘI ... 192

4.1. Okolnosti proměny přístupu československých lékařů k antikoncepci ... 194

4.2. Antikoncepce v odborné lékařské literatuře a tisku ... 196
4.2.1. První třetina 20. století – nezájem, odmítání, nedůvěra ... 198
4.2.2. Třicátá a čtyřicátá léta – antikoncepce vzatá na milost ... 203
4.2.3. Padesátá a šedesátá léta – etablování tématu ... 210

4.3. Antikoncepce v populárně naučné literatuře ... 215
4.3.1. Proměny postoje k antikoncepci ... 221

4.4. Propagace antikoncepce a její aktéři ... 224
4.4.1. Antonín Ostrčil a jeho role ve zkoumání a propagaci antikoncepce ... 225
4.4.2. Podpora antikoncepce ze strany levicově orientovaných lékařů ... 230
4.4.3. Ladislav Hnátek a idea antikoncepční poradny ... 233
4.4.4. Antikoncepce pohledem sexuologů a dalších odborníků „negynekologů" ... 239
4.4.5. Potíže s propagací antikoncepce ... 242
4.4.6. Role lékařek ... 253

4.5. Lékaři podporující nebo omezující reprodukční svobodu? ... 257
4.5.1 Lékaři jako experti na antikoncepci ... 257
4.5.2. Antikoncepce jako ženská záležitost ... 259
4.5.3. Antikoncepce jako cesta k osvobození ženy ... 264

5. ZÁVĚR ... 269

6. RESUMÉ ... 276

7. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY ... 279

Úvod

„*Avšak dobrá věc klestí sobě těžkou cestu. Ještě dlouho bude trvati, než veškeré lidstvo o prospěšnosti neškodného toho prostředku se doví, dlouho bude ještě trvati, než možno bude škrtnouti ony paragrafy ze zákonníka trestního, které o vypuzení plodu jednají, z té příčiny, poněvadž se podobné přestupky vyskytovati nebudou*."[1]

Takto se o regulaci početí pomocí antikoncepce vyjádřil autor brožurky *Vzrůst obyvatelstva a sociální bída* vydané v Praze v roce 1897 a vývoj následujících let mu dal v mnohém za pravdu. Cesta k přijetí a rozšíření antikoncepce, a s ní související možnosti zvolit si kdy a kolik dětí mít, byla dlouhá a místy trnitá. V době vydání brožury, na sklonku 19. století, byla antikoncepce, až na výjimky považovaná za věc nepřirozenou či přímo hříšnou, tabuizovaným tématem. O pozitivech cílené regulace početí hovořila otevřeně jen hrstka lidí, nejčastěji z řad skupin považovaných za radikály. Nejméně třicet let pak trvalo, než se o antikoncepci začalo hovořit otevřeně a beze studu a dalších třicet let, než byly skutečně škrtnuty z trestního zákoníku paragrafy, zakazující provedení umělého přerušení těhotenství z jiných než zdravotních důvodů. Ještě další desítky let musely uplynout, než se antikoncepce stala natolik rozšířenou, že skutečně nahradila potrat jako dominantní způsob regulace početí.

K tomu, aby se antikoncepce stala nedílnou součástí (sexuálního) života mužů a žen a zcela převažujícím způsobem, jak omezovat počet dětí v rodině, přispělo nejen její technické zdokonalení či změna postoje většinové společnosti k otázce reprodukčního zdraví, ale také úsilí (často enormní) těch, kteří antikoncepci propagovali a šířili, protože v ní viděli klíč k řešení některých společenských neduhů a cestu jak zlepšit život mnoha lidí, především žen. Mezi podporovatele a podporovatelky myšlenky cílené regulace početí patřili zprvu především aktivistky a aktivisté, pomáhající šířit informace o kontracepčních metodách pomocí letáků, knih či přednášek. Nejpozději v poslední třetině 19. století se tito stoupenci a stoupenkyně antikoncepce začali sdružovat do národních a následně i nadnárodních organizací a postupně umožnili vznik hnutí, propagujícího myšlenku později vtělenou do pojmu plánované rodičovství. Vedle nadšenkyň a nadšenců z řad anarchistů, socialistů či feministek, lze mezi

[1] *Vzrůst obyvatelstva a sociální bída: zdravotní úvaha s udáním bezpečných prostředků obmeziti dětské požehnání*. Praha: Alois Hynek, 1897, s. 6.

lidmi propagujícími cílenou regulace početí nalézt ještě jednu jasně ohraničenou skupinu, jež výrazně přispěla k akceptaci antikoncepce a k její popularizaci. Byli to lékaři a lékařky, kteří přispěli k rozvoji antikoncepce nejen svou odbornou znalostí, ale kteří také silou autority, jež se expertní vědění a medicína obzvlášť ve společnosti těšily, napomohli k její akceptaci.

Kontracepční hnutí, které z aktivit těchto sympatizantů antikoncepce vzniklo kolem první třetiny 20. století, chtělo širokým společenským vrstvám poskytnout bezpečný a spolehlivý způsob, jak regulovat plození a tím zároveň snížit počty potratů, dosáhnout ozdravení společnosti, zlepšit sociální postavení chudých či osvobodit ženy ze zdánlivě nekončícího koloběhu porodů. Nejznámější ikonou tohoto hnutí se stala Margaret Sanger, americká zdravotní sestra a později aktivistka, které se podařilo nejen problematiku cílené regulace početí a jejich výhod zviditelnit, ale také prosadit antikoncepci jako seriózní téma vědeckého výzkumu a inspirovat aktivity řady kontracepčních spolků v mnoha zemích v Evropě i mimo ni. Když jsem se v roce 2013 při psaní své diplomové práce o genderových aspektech českého eugenického hnutí setkala poprvé se jménem Margaret Sanger a kontracepčním hnutí, které do značné míry formovala, začala jsem horečně hledat literaturu, která by pojednávala o tématu antikoncepce a její propagace na našem území. Až na pár studií, které téma regulace početí pomocí antikoncepce částečně zmiňovaly v souvislosti s jinými tématy, jsem však neobjevila výzkum, který by se zevrubně věnoval antikoncepci, ať už ve smyslu vývoje a dostupnosti konkrétních kontracepčních prostředků, ve smyslu percepce idejí plánovaného rodičovství či ve smyslu propagace těchto myšlenek. Otázka, zda i v českém prostoru existovalo hnutí, které je v anglosaské literatuře označováno jako „birth control movement“ a o jehož existenci máme zprávy z řady dalších zemí, včetně zemí střední Evropy, zůstala pro mě tehdy nezodpovězena. Tato disertační práce je mým pokusem (nejen) na tuto otázku odpovědět.

Cíle práce

Základním cílem této práce je postihnout, jak byla v Československu, přesněji v českých zemích, ve vymezeném období diskutována otázka cílené regulace početí, od kdy a jakým způsobem zde byla propagována antikoncepce a zda lze hovořit o existenci tzv. kontracepčního hnutí, tedy organizované snahy šířit informace o antikoncepci a zvyšovat její dostupnost mezi široké společenské vrstvy. Zajímá mě také, kdo byli hlavní aktérky a aktéři těchto snah o popularizaci antikoncepce, jaké byly jejich motivace pro podporu idejí, souvisejících s kontrolou početí a jaké argumenty k vyzdvihnutí jejího významu užívali.

Na základě poznatků ze zahraniční literatury k problematice kontracepčního hnutí v jiných zemích a po prvotní sondě do pramenů vztahujících se k tématu kontroly početí na našem území, jsem se rozhodla zaměřit svou pozornost na dva hlavní okruhy aktérů a aktérek, jež měli na šíření informací o antikoncepci a na její propagaci největší podíl a zkoumat s nimi související narativy a diskurzy. Jde o diskurz feministický, tedy jakým způsobem bylo téma reflektováno v rámci tzv. ženského hnutí, a diskurz expertní, konkrétně medicínský, tedy jak bylo téma cílené regulace početí diskutováno v rámci lékařské obce. Představitelky ženského hnutí a lékaři i lékařky byli v řadě zemí prokazatelně hlavními aktéry na poli propagace antikoncepce a jak bude na následujících stranách ukázáno, nejinak tomu bylo také na našem území. Ženské aktivistky dominovaly snahám o propagaci antikoncepce v Československu nejvýrazněji v meziválečném období, lékaři a lékařky hráli důležitou roli v její tematizaci ještě o něco dříve, avšak zásadní význam medicínských expertek a expertů se naplno projevil především v období po roce 1948, kdy byla aktivita ženského hnutí vzhledem k politickému vývoji utlumena. Jak se vyvíjel zájem obou skupin aktérů o otázku regulace početí? Jaký byl jejich vzájemný vztah? Jak se shodovaly nebo naopak odlišovaly jejich motivace pro propagaci antikoncepce? Jaké argumenty užívaly, aby poukázaly na důležitost cílené regulace početí? Komu podle nich měla tato zásadní změna v reprodukčním chování pomoci? To jsou některé z otázek, na které se práce pokusí odpovědět.

Hned v úvodu je třeba přiznat, že některá témata zůstala mimo hlavní oblast mého zájmu. Primárním předmětem mého výzkumu není vývoj konkrétních antikoncepčních metod ani samotná praxe užívání antikoncepce, byť se i otázky ohlasů na propagaci kontroly početí, především v 60. letech, dotýkám. Na následujících stranách se čtenářstvo tedy nedočte podrobnosti o konkrétních antikoncepčních metodách, jež byly v Československu dostupné, i když (nebo spíš protože) se jedná o téma, jež si zaslouží komplexnější zpracování, o které bych se ráda pokusila v rámci budoucího výzkumu. Předkládaná práce se primárně nezabývá ani problematikou potratů, a to ze dvou důvodu. Za prvé se jedná o téma, které je u nás již hojně zpracováno.[2] Za druhé, i když potraty po většinu 20. století sloužily jako hlavní způsob regulující počet dětí v rodině, mezi předcházením početí dítěte a ukončením již existujícího těhotenství, je zásadní rozdíl, jež se projevil i v řadě odlišností v tematizaci obou fenoménů, v náhledu na jejich škodlivost, rizikovost apod. Přestože se mezi stoupenci a stoupenkyněmi antikoncepce objevila také řada obhájců legalizace potratů, kontracepční hnutí se ve většině zemí snažilo tyto dva pojmy silně rozlišovat a bránilo se nařčení z podpory potratů. I když se

[2] Viz část Dosavadní stav bádání.

tedy otázka potratů jeví jako klíčová pro pochopení vzniku kontracepčního hnutí u nás a snaha snížit počty potratů byla motivací pro rozvoj systematické propagace antikoncepce, potrat jako takový není předmětem mého výzkumu, byť je toto téma v práci hojně reflektováno.

Časové vymezení

Když jsem koncipovala projekt své budoucí disertační práce, plánovala jsem zkoumat možné projevy kontracepčního hnutí v Československu pouze v meziválečném období, vycházejíce jednak ze znalosti zahraničních výzkumů, které kulminaci aktivit spadajících pod toto hnutí zpravidla situovaly do 20. a 30. let 20. století, jednak reflektujíce skutečnost, že v tomto období vznikly v Československu dva kontracepční spolky, jež se k idejím kontracepčního hnutí otevřeně hlásily. Postupně se však ukázalo, že tyto aktivity jsou pouze výsekem mnohem rozsáhlejšího a časově výrazně delšího procesu směřujícího od sociálních reformátorů navazujících na Roberta Malthuse[3] v polovině 19. století až k rozšíření hormonální antikoncepce v 70. až 90. letech 20. století.

I když se často o průlomu, který antikoncepce znamenala, hovoří až v souvislosti s objevem tzv. pilulky, k němuž došlo na konci 60. let 20. století, tak k výraznému rozšiřování povědomí o antikoncepci dochází už v první polovině 20. století (v konkrétních regionech a v některých společenských vrstvách i dříve) a podrobnější pohled na organizované aktivity usilující o propagaci cílené regulace početí jasně ukazuje na značnou kontinuitu mezi obdobím před druhou světovou válkou a po ní. Právě tato kontinuita je jedním z důvodů, proč považuji za důležité zkoumat vývoj snah o propagaci antikoncepce v delším časovém horizontu a proč jsem se tedy rozhodla rozšířit svůj výzkum na období od přelomu 19. a 20. století až do konce 60. let.

Dalším důvodem je také snaha vyhnout se určité slabině domácí historiografické produkce, zkoumající témata spojená (nejen) s reprodukcí, sexualitou či obecně s genderovými vztahy, až na výjimky,[4] zpravidla buď pouze v období před rokem 1945, resp. 1948 nebo naopak v období následujícím, čímž zdůrazňuje rozdíly mezi nimi a přehlíží případnou kontinuity některých fenoménů. Při podrobnějším zkoumání pramenů se navíc ukázalo, že rok 1945 či rok 1948 coby tradiční mezníky oddělující první a druhou polovinu století, v otázce

[3] Thomas R. Malthus (1766-1834) byl anglikánský duchovní a ekonom, jehož *Esej o principu populace* z roku 1798, zásadním způsobem ovlivnil uvažování o populačních otázkách, když zdůraznil vztah mezi reprodukcí a socioekonomickými podmínkami života.

[4] Jednou z mála výjimek je práce Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové. Srov. RÁKOSNÍK, Jakub a ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha, 2016.

propagace antikoncepce nepředstavují zásadní předěl. Přestože přechod ke státnímu socialismu v řadě ohledů ovlivnil pohled na antikoncepci, skutečné milníky ve vztahu k proměnám v tematizaci a propagaci antikoncepce spatřuji jinde. Na přelomu 19. a 20. století se v českém prostředí začínají objevovat publikace (především překlady zahraničních děl, ale i první knihy domácích autorů), které tematizují problematiku sexuality a manželství a zpravidla zmiňují také „kontrolu početí," byť zprvu spíše v negativním slova smyslu. Po vzniku Československa se začíná otázka reprodukčních práv, včetně záměrné regulace počtu dětí, postupně diskutovat v souvislosti s legislativními návrhy na dekriminalizaci potratů. Výraznou změnu pak přináší nástup 30. let, kdy dochází jednak k rozvinutí debaty o potratech v návaznosti na tzv. Meissnerovu osnovu,[5] jednak ke vzniku kontracepčních spolků a také k prvním lékařským výzkumům souvisejícím s antikoncepcí. I když druhá světová válka aktivitu spolků i výzkumy lékařů přerušila, význam antikoncepce coby cesty ke snížení vysokého počtu potratů zůstal v debatách o populačních otázkách přítomen a naplno se ukázal v souvislosti s dekriminalizací potratů, ke které došlo na konci 50. let. Následující 60. léta se pak stala přelomovými, z důvodu zásadních pokroků ve vývoji nových antikoncepčních metod a také díky zvyšování počtu jejich uživatelů a uživatelek. Na konci této dekády byly na československý trh uvedeny dva nové typy antikoncepce, jež se během následujících desetiletí staly dominantními, a to nitroděložní tělísko DANA a hormonální antikoncepce Antigest. Právě nástup těchto moderních antikoncepčních metod je možné považovat za jedno z velkých vítězství kontracepčního hnutí.

Svůj výzkum jsem se proto rozhodla ohraničit počátkem 20. století a koncem 60. let,[6] což je období, ze kterého pochází prameny, které jsem analyzovala. Části práce věnované obecnému kontextu problematiky pak mají přesahy mimo toto období, především do 19. století, částečně též do období po roce 1970. Právě poslední dvě desetiletí existence socialistického Československa, jsem se rozhodla do výzkumu nezahrnout mimo jiné proto, že sonda provedená do pramenů z tohoto období ukázala, že v otázce propagace antikoncepce, nedošlo k zásadním změnám.[7]

[5] Podrobněji v kapitole 3.2.

[6] S trochou snahy by jistě bylo možné definovat přímo konkrétní roky, jež výzkum časově jasně ohraničí, to však záměrně nečiním. Jak jsem již uvedla tradiční mezníky „velkých dějin" ve vztahu k propagaci antikoncepce nehrají zásadní roli. Ani další události, které by bylo možné brát jako výchozí či konečný časový bod (vznik kontracepčních spolků, legislativní normy týkající se umělého přerušení těhotenství apod.) nelze dle mého soudu posuzovat izolovaně, protože vždy reagovaly na jiné předcházející události, jež jsou pro pochopení tématu často stejně důležité jako událost samotná, i to co následovalo po ní.

[7] Rozšířenost antikoncepce se v tomto období postupně mírně zvyšovala, stejně jako ochota lékařů je předepisovat. V odborné ani popularizační literatuře či v dobovém tisku však nejsou patrné zásadní změny narativu.

Struktura práce

Vyjma úvodu a závěru je práce rozčleněna do čtyř kapitol. První a druhá kapitola mají kompilační charakter, zaměřují se více na mezinárodní souvislosti a usilují o nezbytné uvedení fenoménu propagace antikoncepce do historického kontextu. První kapitola konkrétně pojednává o tom, jak se problematika cílené regulace početí stala ústředním motivem hnutí, jež v průběhu 19. a 20. století nabývalo podoby (neo)malthusiánství,[8] kontracepčního hnutí a hnutí za plánované rodičovství, a ukazuje tři hlavní skupiny motivů, jež se objevovaly v rétorice stoupenců a stoupenkyň antikoncepce, a to motivy sociální (a populační), zdravotní (včetně eugenických) a feministické. Druhá kapitola se soustředí na vznik kontracepčního hnutí, tak jak se zformovalo v meziválečném období, na aktivity jeho předních představitelek a na podobu, jakou nabývalo v jiných zemích. Kontracepční hnutí mělo v meziválečném období i v období pro druhé světové válce mezinárodní rozměr a z mého výzkumu také jasně vyplývá, že řada z aktivit, jež probíhaly v zahraničí, se stala inspirací i pro představitelky českých kontracepčních spolků a byla reflektována i českými lékaři.

Samotné jádro práce tvoří třetí a čtvrtá kapitola, seznamující s výsledky původního výzkumu. Obě kapitoly představují podrobnou analýzu toho, jak se témata spojená s regulací početí a propagací antikoncepce prosadila v rámci dvou vybraných diskurzů, feministického a medicínského. Třetí kapitola se zaměřuje na reflexi cílené regulace početí v rámci českého ženského hnutí. Tematizuje způsob, jakým se antikoncepce a motivy s ní spojené, odrážely v ženském tisku a ukazuje, jak odlišný přístup k antikoncepci měly různé proudy československého ženského hnutí. V této kapitole dále představuji dva ženské spolky, jejichž primárním úsilím byla propagace antikoncepce. Spolu s analýzou ženského tisku, jsou skrze aktivity těchto spolků sledovány konkrétní projevy kontracepčního hnutí u nás.

Ve čtvrté kapitole se zabývám rolí, jakou ve vztahu k antikoncepci a její propagaci hráli lékaři a lékařky. Kapitola mapuje jednak počátky vědeckého zájmu o téma antikoncepce v českých zemích, jednak sleduje zapojení lékařek a lékařů do popularizace plánovaného rodičovství a cílené propagace kontracepčních metod. Představeni jsou konkrétní lékaři, kteří se do aktivit kontracepčního hnutí zapojili a naznačen je i posun, který pro propagaci antikoncepce znamenalo zahrnutí tohoto tématu do státních plánu zdravotní prevence. Čtvrtou

[8] Pojem malthusiánství odkazuje k myšlenkovému přístupu založenému na demografické teorii Roberta Malthuse (více v kapitole 1.2.1.), jehož následovníci a sympatizanti byli označováni také jako malthusiáni. Neomalthusiánství (psáno rovněž jako neo-malthusiánství) se odlišuje tím, že usiluje o ovlivňování demografického růstu především cílenou kontrolou početí za pomocí antikoncepce (někdy též potratů a sterilizací). Oba pojmy však byly v minulosti často používány jako synonyma.

kapitolu uzavírá analýza medicínského diskurzu, zaměřená na genderové motivy. Klíčová zjištění ze všech kapitol jsou pak shrnuta a propojena v závěrečné páté kapitole.

Teoretické ukotvení a použité metody

Jak již bylo naznačeno název této práce *Regulace početí mezi svobodou a autoritou* odkazuje ke dvěma ústředním perspektivám, které se snažím ve svém výzkumu zohledňovat, protože je považuji ve vztahu k antikoncepci a její propagaci za zcela klíčové. Pojem svoboda odkazuje k významu antikoncepce pro životy lidí, především žen, pro které možnost regulovat spolehlivě svou reprodukci znamenala určitou formu osvobození. Možnost vyhnout se nechtěnému těhotenství umožnila ženám čelit řadě omezení, vycházejících z tradičního vnímání jejich genderové role, ať už v oblasti zapojení do výdělečné práce či ve vztahu k sexualitě. Tento význam antikoncepce pro ženy byl nejvýrazněji artikulován v rámci ženského hnutí (ale zdaleka nikoliv pouze v něm), a proto jej označuji za „feministický motiv" či „feministický argument",[9] přičemž sleduji nejen jeho existenci či absenci v analyzovaných diskurzech, ale zkoumám také proměnu jeho podoby v čase. Pojem autorita v názvu práce odkazuje k autoritě expertního, především lékařského vědění, jež byla pro diskuzi o antikoncepci i pro její propagaci klíčová a zahrnuje v sobě nejen poukázání na přímý vliv lékařů na otázky spojené s vývojem a dostupností antikoncepce, ale také zdůraznění dominance zdravotních motivů, jež byly trvalou součástí debat o významu antikoncepce i mimo lékařskou obec. Pojmy svoboda a autorita představují určující motivy této práce a odkazují nejen ke dvěma okruhům aktérů a s nimi spojených diskurzů, jež ve svém výzkumu sleduji, ale také k analytickým přístupům, skrze které se téma antikoncepce snažím uchopit.

V první řadě můj přístup k tématu antikoncepce vychází z mé ukotvenosti ve feministických, resp. genderových studiích, jež se nezbytně projevuje nejen na výběru tématu, ale také na volbě metod a obecně na způsobu kladení výzkumných otázek. Svou prací se hlásím ke konceptu gender history, tak jak jej definovala Joan W. Scott, tedy zásadní pro mě není jen postihnout vývoj určitého historického fenoménu, v tomto případě propagace antikoncepce, ale také sledovat jeho genderový rozměr. Joan W. Scott se ve svém, dnes již notoricky známém, eseji,[10] jako jedna z prvních historiček vyslovila pro zahrnutí genderové perspektivy, coby

[9] Jsem si vědoma problematičnosti užití pojmu feminismus pro starší historická období, tak jak na něj upozornila např. Denisa Nečasová (Srov. NEČASOVÁ, Denisa. *Buduj vlast – posíliš mír. Ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*. Brno, 2011, s. 19-21). Přesto hovořím o feministickém rozměru cílené regulace početí v těch souvislostech, kdy byla antikoncepce vnímána jako něco, co v obecné rovině přispěje ke zlepšení situace žen nebo k jejich emancipaci.

[10] SCOTT, Joan W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. In: SCOTT, Joan W. (ed.). *Gender and the Politics of History*. New York, 1999, s. 28-50.

integrální součásti historického bádání. V reakci na starší přístupy, vycházející z tzv. dějin žen, se Scott vymezila vůči biologismu a gender definovala jako kategorii sociálně a především historicky podmíněnou, představující důležitý prvek v konstituování mocenských vztahů.[11] V tomto duchu chci ukázat, že dějiny propagace cílené regulace početí mají výraznou genderovou dimenzi, a to nejen proto, že rozvoj antikoncepce silně ovlivnil životy žen,[12] že ženy byly důležitými aktérkami v kontracepčním hnutí, ale především proto, že diskuze o antikoncepci byla (a je) součástí (reprodukční) politiky a silně se v ní projevovaly jak dominující genderové stereotypy,[13] tak nerovnoměrná distribuce moci mezi různými aktérskými skupinami.[14]

Pro analýzu mocenských vztahů, jež se do propagace antikoncepce nezbytně promítaly, se jako důležitý inspirační zdroj jeví práce Michela Foucaulta,[15] především jeho analýza vztahu moci a vědění, spojená s pojmy medikalizace[16] a biomoc.[17] Podle Foucaulta byl přechod od tradiční společnosti k moderní spojen mimo jiné s rostoucím zájmem státu o zdraví a fyzickou zdatnost obyvatelstva a také o jeho početnost, což vedlo v důsledku k výrazně větší sociální kontrole, kdy zdraví člověka i jeho reprodukce přestaly být osobní záležitostí jedince a staly se záležitostí státu. Ruku v ruce s tím rostl význam lékařů, protože tyto státní intervence a populacionistické snahy byly v řadě zemí vtěleny do konceptu státní medicíny (nazývané zdravotní policií), a člověk a jeho tělo bylo podrobeno systematickému zkoumání a dohledu

[11] Coby konstitutivní součást společenských vztahů zahrnuje gender v pojetí Scott čtyři vzájemně propojené faktory. Jednak jsou to kulturní symboly nebo také archetypy, které vyvolávají určité reprezentace, dále jsou to normativní koncepty, které určují možnosti interpretace těchto symbolů a které mají formu určitých neměnných pravd obsažených v různých náboženských, pedagogických, vědeckých, právnických a politických doktrínách, jež znemožňují alternativní pojetí genderu. Třetím faktorem je to, jakým způsobem ovlivňují a fixují genderové vztahy společenské instituce, čtvrtým pak subjektivní identita, tedy konstrukce genderu vycházející z individuálních charakteristik jedince. Všechny tyto prvky působí společně a úkolem genderově orientovaného historického bádání je zkoumat jejich vzájemnou propojenost.

[12] Rozvoj antikoncepce samozřejmě zásadním způsobem ovlivnil také životy mužů, u nich však bylo vždy možné sexuální akt a rodičovství lépe oddělit. Zásadní význam pro ženy vychází ze skutečnosti, že to byly právě ony, které tradičně častěji a markantněji nesly následky nevítaných početí, ať už opakovanými porody, sociální stigmatizací při mimomanželském těhotenství nebo rizikem, jež podstupovaly při nelegálním potratu.

[13] Např. představa o mateřství jako nezpochybnitelném ženském údělu či představa muže jako přirozeně více sexuálně aktivního, a tudíž méně zodpovědného v otázkách sexuality a reprodukce.

[14] Například muži versus ženy, odborníci (lékaři či lékařky) versus laici (pacientky, propagátoři antikoncepce), chudí versus bohatí apod.

[15] FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství*: *hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha, 1994. TÝŽ. *Dějiny sexuality I.: vůle k vědění*. Praha, 1999. TÝŽ. *Dohlížet a trestat*: *kniha o zrodu vězení*. Praha, 2000. TÝŽ. *Zrození biopolitiky*: *kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno, 2009. TÝŽ. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec, 2010.

[16] Medikalizací rozumíme proces, ve kterém medicína, potažmo lékaři, začali zasahovat i do oblastí, které jim dříve nenáležely a získali tak nejen obrovskou moc nad individuálními těly jednotlivců, ale také možnost kontroly nad celou společností.

[17] Biomoc představuje novou technologii moci, která se dominantně objevuje od 18. století (vedle moci panovnické a disciplinační), a která vychází z představy těla jako druhu. Jejím úsilím je „pečovat o život“ a maximalizovat jeho potenciál, přičemž necílí na individuální tělo jedince, ale na celou populaci.

lékařské vědy.[18] Důsledkem postupující medikalizace nebyla jen změna pozice lékařů, jejichž společenská prestiž i vliv výrazně vzrostly, ale také redefinice pojmu zdraví a nemoci. Moderní vědění začalo produkovat takové reprezentace zdraví a nemoci, které vytvářely „ideál společenského zdraví, analogického zdraví tělesnému“[19] a nemoc se tak postupně stala synonymem pro všechno, co je nepřirozené.

I když Foucault ve svých analýzách genderový rozměr studovaných fenoménů přímo nereflektuje, jeho práce podnítily řadu výzkumů z oblasti genderových studií, včetně těch, jež se zaměřily na proces medikalizace reprodukce.[20] Autorky a autoři těchto výzkumů v duchu Foucaultových konceptů poukázali na skutečnost, že to byla především ženská těla, která se v moderní společnosti stala místem politického zájmu a intervence, a že právě lékaři hráli v tomto procesu klíčovou roli. Agata Ignaciuk s kolegyněmi například zdůraznily, že představitelé národních států, jak v demokratických, tak i v nedemokratických režimech, učinily ženy odpovědnými nejen za reprodukci svých občanů, ale také za symbolickou reprodukci samotného národa a lékaři pak tyto nároky podpořili nejen akceptací příslušných norem, ale především vytvářením nových diskurzů a znalostí o zdraví žen.[21] I když se tyto diskurzy v průběhu 19. a 20. století měnily, převážně se koncentrovaly kolem dvou předpokladů. Za prvé, že ženské tělo je a priory „nemocné“,[22] za druhé, že mateřství představuje přirozenou součást ženské identity.[23]

Foucaultovská perspektiva, jakkoliv inspirativní, vedla řadu badatelů a badatelek k upevnění představy o lékařích, coby poslušných vykonavatelích (státního) dohledu nad ženskou reprodukcí a sexualitou, jejichž konání mělo pro ženy a jejich reprodukční práva především neblahý efekt. Tento pohled na roli lékařů, respektive medicínského vědění v rámci

[18] Okolnosti tohoto procesu (nejen) v českých zemích podrobně zkoumala Daniela Tinková. Srov. TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha, 2010.
[19] ŠLESINGEROVÁ, Eva. *Imaginace národních genů a vtělená sociální teorie*. Brno, 2018, s. 72.
[20] V českém prostředí to byla kromě zmíněné Daniely Tinkové, nejvýrazněji např. Radka Dudová či kolektiv sociologek Slepičková, Šlesingerová, Šmídová. Srov. DUDOVÁ, Radka. Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy. *Gender, Equal Opportunities, Research*, vol. 10 (2009), no. 1, p. 25-36.; TÁŽ. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha, 2012; SLEPIČKOVÁ, Lenka, ŠLESINGEROVÁ, Eva a ŠMÍDOVÁ, Iva. Biomoc a reprodukční biomedicína: konceptuální inspirace pro český kontext. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* vol. 48 (2012), no. 1, p. 85-106.
[21] IGNACIUK, Agata, Teresa ORTIZ-GÓMEZ and Esteban RODRÍGUEZ-OCANA. Doctors, women and circulation of knowledge on oral contraceptives in Spain: 1960s-1970s. In: ORTIZ, Teresa and María Jesús SANTESMASES. *Gendered drugs and Medicine. Historical and sociocultural perspective*s. Routledge, 2014, s. 133-152.
[22] I když představa tzv. věčně nemocné ženy postupně slábla, s jejími relikty se můžeme setkat i v průběhu 20. století, především v jeho první polovině. Pro starší období tuto problematiku zmapovala D. Tinková. Srov. TINKOVÁ, Daniela. Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby. *Dějiny a současnost*, roč. 26 (2004), č. 1, s. 7-11.
[23] Srov. BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše. Iluze spásy: české feministické myšlení 19. a 20. století. České Budějovice, 2011, s. 58-64, 108-113.

reprodukční politiky zastává také řada českých badatelek, jež otázky spojené s reprodukcí tematizují.[24] Určitou relativizaci těmto přístupům nabízí pohled na roli lékařů, resp. obecně expertů v socialistickém Československu, coby těch, kteří byli nositeli určité formy emancipace a suplovali do značné míry absenci občanské společnosti, včetně ženského hnutí. Tento odlišný pohled na roli lékařů představila na příkladu Státní populační komise Hana Havelková,[25] především ve vztahu k sexuologické expertíze jej rozpracovala Kateřina Lišková.[26] Výše zmíněné koncepty, byly hlavními východisky obsahové a diskurzivní analýzy, která byla dominantní metodou uplatněnou na zkoumané prameny.

Prameny

Podstatnou část mého výzkumu tvoří analýza feministického a medicínského diskurzu, a proto se v pramenech snažím sledovat, jakým způsobem byla cílená regulace početí v rámci daného diskurzu tematizována, které motivy se v souvislosti s antikoncepcí nejčastěji objevují či jaké argumenty byly užívány k její propagaci. Zároveň se ale pokusím zachytit také to, jak se snahy o propagaci antikoncepce projevily v praxi, ať už v činnosti konkrétních kontracepčních spolků nebo v aktivitách lékařů a lékařek, kteří vstupovali do interakce s uživateli a uživatelkami antikoncepce.

Pro zkoumání postoje ženského hnutí k antikoncepci před druhou světovou válku jsem se zaměřila na analýzu dobových ženských periodik, která umožňují sledovat, kdy a jak bylo téma antikoncepce diskutováno, a také mapovat rozdíly mezi jednotlivými proudy ženského hnutí. Pro analýzu jsem proto zvolila periodika, která zastupují celou šíři názorového spektra, od liberálních přes socialistické až ke komunistickým. Analyzována byla všechna dostupná čísla těchto periodik: *Ženská revue* (1905-1920), *Ženský svět* (1897-1930), *Ženský obzor* (1900-1941), *Ženská rada* (1925-1941), *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví* (1894-1913), *Ženský list: týdeník žen sociálně demokratických* (1918-1922), *Ženské noviny* (1919-1944), *List československých žen* (1933-1938), *Komunistka: ústřední list československých komunistek* (1922-1926), *Rozsévačka* (1926-1938). Vzhledem k tomu, že cílem analýzy bylo

[24] Srov. DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha, 2012; SLEPIČKOVÁ, Lenka, ŠLESINGEROVÁ, Eva a ŠMÍDOVÁ, Iva. Biomoc a reprodukční biomedicína.
[25] HAVELKOVÁ, Hana. (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha, 2015, s. 125-168.
[26] LIŠKOVÁ, Kateřina. Sexual liberation, socialist style: communist Czechoslovakia and the science of desire, 1945-1989. Cambridge, 2018, česky vyšlo jako LIŠKOVÁ, Kateřina. Politika touhy: Sex a věda v komunistickém Československu. Brno, 2022.

zkoumat postoj ženského hnutí, tedy hnutí aktivně usilujícího o emancipaci žen, nebyly do výběru zahrnuty populární společenské časopisy pro ženy, ani tisk katolických žen. Pro vhled do období po roce 1948 byl analýze podroben i časopis Vlasta, byť s vědomím, že charakter časopisu a okolnosti existence „ženského hnutí" po roce 1948 neumožňují komparaci s časopisy z předchozího období.

Dále byly pro sledování projevů kontracepčního hnutí v Československu využity archivní materiály k činnosti dvou kontracepčních spolků, a to spolku Zdravotní ochrana ženy, uložené v Moravském zemské archivu a ve Státním okresním archivu Kolín, a spolku Svaz pro kontrolu porodů, uložené v Archivu hlavního města Prahy.[27] Jedná se především o materiály úřední povahy, převážně korespondenci, týkající se vzniku či zániku spolku, úpravy stanov či konání valných schůzí. V případě brněnského spolku se navíc dochovala také korespondence jednatelky spolku s představitelkami některých moravských ženských spolků, umožňující částečně rekonstruovat vazby spolku Zdravotní ochrana ženy na další ženské spolky. V obou případech se jedná o archiválie dosud nevytěžené, což platí také pro korespondenci mezi jednatelkou spolku Zdravotní ochrana ženy Karlou Popprovou Molínkovou a americkou aktivistkou Margaret Sanger, nacházející se ve fondu Margaret Sanger papers uloženém v The Library of Congress ve Washingtonu D.C. Jedná se o více než dvě desítky dopisů, které si obě ženy vyměnily mezi lety 1930 a 1934.[28] Na mikrofilmech, jejichž kopie mi knihovna laskavě poskytla, jsou rovněž některé další materiály, vztahující se ke kontracepčnímu hnutí v Československu (více v kapitole 3.6.1.3.1.). Pro postihnutí vztahu spolku Zdravotní ochrana ženy k Ženské národní radě, byl prostudován také fond této organizace, uložený v Národním archivu. Doplňující údaje o činnosti obou spolků byly získány rovněž z dobového tisku.

Také v případě medicínského diskurzu se důležitými prameny staly dobové publikace a periodika. Z lékařských časopisů jsem zkoumala primárně periodika *Časopis lékařů českých* a *Praktický lékař*, coby nejvlivnější odborná periodika zaměřená obecně na lékařská témata, dále *Rozhledy v chirurgii a gynaekologii* a *Československou gynaekologii*, jakožto odborné časopisy zaměřené na gynekologii a porodnictví. Analýze byl podroben také časopis *Sociálně zdravotní revue*, vydávaný v letech 1933 až 1939 Svazem československých lékařů sociálně demokratických, především proto, že z dalších pramenů se ukázalo, že právě levicově orientovaní lékaři byli k tématu kontroly početí velmi senzitivní a několik z prvních čísel tohoto

[27] Tam kde je to možné, používám v textu zkrácené odkazy na použité prameny. Kompletní údaje jsou uvedeny v seznamu pramenů a literatury na konci práce.
[28] Dva z dopisů jsou součástí jednoho ze čtyř svazků editované korespondence Margaret Sanger, KATZ, Esther, ENGELMAN, Peter C. and HAJO MORAN, Cathy Moran (eds.). *The Selected Papers of Margaret Sanger, Volume 4: Round the World for Birth Control, 1920-1966*, Illinois, 2016, s. 223-226, 233.

periodika bylo věnováno otázce potratů a antikoncepce. Jako velmi relevantní z hlediska odborného lékařského diskurzu v 50. a 60. letech se ukázaly *Zprávy Státní populační komise*, jež byly také kompletně analyzovány.

Dalším typem tištěných pramenů, jež jsem při zkoumání medicínského diskurzu prostudovala, byly populárně naučné příručky o manželství a sexualitě, tzv. manželské příručky a pohlavní zdravovědy. Pro zkoumání reprodukční politiky a genderového řádu v období socialismu byl tento typ pramene již využit řadou autorů a autorek,[29] ovšem pro první polovinu století se jedná o pramen u nás dosud téměř nevyužitý. To, že vydávání tohoto typu literatury probíhalo po celé sledované období, umožnilo zkoumat kontinuitu či naopak odlišnost jednotlivých narativů spojených s reprodukcí a sexualitou. Existuje navíc řada zahraničních výzkumů, které tento pramen využívají, což mi poskytlo jednak metodologickou inspiraci, jednak možnost určité komparace zjištěných poznatků.[30]

I v případě zkoumání medicínského přístupu k regulaci početí, byly prostudovány některé archivní fondy,[31] přičemž využit byl nakonec především fond lékaře Ladislava Hnátka, uložený ve Zdravotnickém muzeu Národní lékařské knihovny. Fond obsahuje korespondenci, články a publikace k tématu či materiály z jednání různých odborných komisí. I tento fond dosud nebyl historičkami či historiky využit, přestože odhaluje nejen konkrétní aktivity Hnátkovy, ale vypovídá také o zapojení československých lékařů do mezinárodního hnutí plánovaného rodičovství po roce 1945 a navíc umožňuje nahlédnout do zákulisí jednání o legalizaci potratů s důrazem na snahy o šíření informací o kontrole početí.

Dosavadní stav bádání

Jak jsem již zmínila, jedním z důvodů, proč jsem si za téma své disertační práce zvolila propagaci antikoncepce v Československu, byla skutečnost, že jde o téma, které je dosud velmi málo probádané. Hnutí prosazující cílenou regulaci početí, jakožto organizované úsilí o propagaci antikoncepce, dosud nebylo u nás tematizováno prakticky vůbec. Ve vztahu

[29] Např. VODOCHODSKÝ, Ivan a KLVAČOVÁ, Petra. Normativní podoby v předlistopadové populárně-naučné literatuře. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha, 2015, s. 207-241; POTANČOKOVÁ, Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. *Gender a výzkum / Gender and Research*, roč. 8 (2007), č. 2, s. 27-33; LIŠKOVÁ, Kateřina. *Politika touhy*.

[30] Jednou z inspirativních prací k tomuto tématu je např. publikace Hery Cook, blíže českému prostředí je pak studie Agaty Ignaciuk, reflektující polský kontext. Srov. COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800–1975*. Oxford, 2004; IGNACIUK, Agata. No Man's Land? Gendering Contraception in Family Planning Advice Literature in State-Socialist Poland. Social History of Medicine vol. 33 (2020), no. 4, p. 1327–1349.

[31] V rámci výzkumu jsem prostudovala také archiválie z fondu Lékařská fakulta (1883-1953) z Archivu Univerzity Karlovy, které však zásadní poznatky, jež bych v této práci použila, nepřinesly.

k tématům (ženských) reprodukčních práv či státní populační politiky, ke kterým již existuje řada výzkumů, je ze strany badatelek a badatelů jasně dávána přednost problematice potratů. Antikoncepci, jejímu technologickému vývoji, praxi jejího užívání i společenskému obrazu, byla věnována spíše okrajová pozornost. Příspěvky k dějinám antikoncepce v Československu je možné nalézt jednak v literatuře spíše popularizačního charakteru,[32] jednak v rámci výzkumů, jejichž primárním zájmem bylo zpravidla jiné téma.

Jedním z mála textů, jež se explicitně otázce antikoncepce v českém prostoru věnují, konkrétně v období tzv. dlouhého 19. století, je text Mileny Lenderové v kolektivní monografii věnované dějinám těla. Autorka tematizuje demografický i náboženský kontext záměrné regulace početí a zmiňuje se též okrajově o postoji lékařské obce i dalších společenských autorit. Nespornou předností je, že autorka vychází ze studia primárních pramenů. Antikoncepci však věnuje pouze několik stran v rámci rozsáhlejší kapitoly věnované ženské reprodukci.[33] Stejná autorka pak zmiňuje téma regulace početí také ve studii věnované recepci témat spojených se sexualitou na přelomu 19. a 20. století, na příkladu publikace české lékařky Anny Bayerové.[34]

Širšímu tématu reprodukce a reprodukčních práv se věnovala řada dalších českých badatelů a badatelek. Evidentní je určitá disproporce mezi množstvím výzkumů z různých časových období a také tendence k určité tematické a metodologické jednotvárnosti. Pro 1. polovinu 20. století existuje nejvíce prací k období tzv. první republiky, výrazně méně je zmapovaná situace před první světovou válkou, tematicky je pak pozornost upřena především na snahy o dekriminalizaci potratů. Ty jsou některými autorkami považovány za jedno z důležitých témat ženského meziválečného hnutí a jako takové jsou akcentovány v publikacích, jež se ženskému hnutí v první polovině 20. století věnují. Kniha Dany Musilové *Z ženského pohledu* otázku potratů nahlíží perspektivou politických snah o prosazení úpravy „potratové" legislativy.[35] Legislativní perspektivu akcentuje ve vztahu k potratům také studie Zdeňky Žáčkové, která se však zaměřuje nejen na úsilí o jejich dekriminalizaci ze strany zákonodárců, ale představuje také stanovisko expertů, konkrétně právníků, jejichž relativně

[32] Z domácí produkce patří mezi tyto popularizační práce především kniha sexuologa Radima Uzla. Ze zahraničních publikací, které jsou dostupné v českém překladu je tématu antikoncepce, včetně hnutí za kontrolu početí, věnována pozornost např. v publikaci lékaře a novináře Richarda Lewinsohna Světové dějiny sexuality. Srov. UZEL, Radim. *4000 let antikoncepce*. Praha, 2003. MORUS. *Světové dějiny sexuality*. Praha, 2007.
[33] LENDEROVÁ, Milena, TINKOVÁ, Daniela a HANULÍK, Vladan. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha, 2014.
[34] LENDEROVÁ, Milena. Anna Bayerová, Anna Fischer – Dücklemann: lékařky, zdraví a sexualita na přelomu 19. a 20. století. Theatrum Historiae. 2012, 11, s. 153-165.
[35] MUSILOVÁ, Dana. *Z ženského pohledu: poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918-1939*. České Budějovice, 2007, s. 76-83.

vstřícný postoj ke změně potratových paragrafů dává do kontrastu k postoji lékařské obce.[36] Téma je reflektováno též v knize *Iluze spásy* autorek Marie Bahenské, Dany Musilové a Libuše Heczkové,[37] jež zkoumá teoretická východiska a témata českého ženského hnutí. Na rozdíl od předchozích knih je zde možné nalézt stručné zmínky nejen o potratech, ale také o antikoncepci či o konceptu tzv. vědomého či odpovědného mateřství, které s problematikou regulace početí úzce souvisí. Několik dobových textů, reflektujících otázky reprodukce, je zahrnuto také v související publikaci *Ženy na stráž*, stejného kolektivu autorek.[38] Z děl, která se dotýkají reprodukčních otázek ve vztahu k meziválečnému ženskému hnutí, bych ráda zmínila také nepublikovanou diplomovou práci Marie Fouskové, jež se na několika stranách věnuje mapování postoje ústřední ženské organizace, Ženské národní rady, nejen k dekriminalizaci potratů, ale také k antikoncepci.[39] Z řady publikací, věnujících se otázce potratů v meziválečném Československu je třeba vyzdvihnout také práci Melissy Feinberg, která reprodukčním právům věnuje samostatnou kapitolu a přináší v ní řadu do té doby netematizovaných poznatků.[40] Zmiňuje například, že na rozdíl od jiných zemí, nebyl v Československu v rámci diskuzí o potratech mezi představitelkami ženského hnutí výrazně přítomný motiv práva ženy svobodně rozhodovat o svém těle, ale převažovaly spíše motivace sociální či eugenické. K doplnění slovenského meziválečného kontextu je možné zmínit knihu Miloslava Szabó, který problematiku potratů zasazuje do kontextu tzv. kulturních válek[41] či některé studie v kolektivní monografii editované Denisou Nešťákovou s názvem *Moc sexu*.[42]

Přes značný badatelský zájem o meziválečné úsilí o změnu tzv. potratových paragrafů bylo o poznání méně pozornosti dosud historiky a historičkami věnováno významným postavám meziválečných snah o prosazení svobodnějšího přístupu k reprodukci, které jsou zároveň dosud neprávem opomíjenými představitelkami levicově orientovaného ženského

[36] ŽÁČKOVÁ, Zdeňka. Boj o paragraf 144: potraty a legislativa za první republiky. *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, roč. 9 (2016), s. 55-78.
[37] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše. *Iluze spásy: české feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice, 2011.
[38] BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše a MUSILOVÁ, Dana. *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha, 2010. K reprodukčním otázkám jsou relevantní především texty Terézy Novákové Vražda nezrozených (s. 158-162) či text Volné mateřství L. Landové Štychové (s. 208-215).
[39] FOUSKOVÁ, Marie. *Mateřství jako politikum? Prvorepublikové ženské hnutí v napětí mezi "soukromým" a "veřejným"*. Praha, 2009. Diplomová práce.
[40] FEINBERG, Melissa. *Elusive equality: gender, citizenship, and the limits of democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. Pittsburgh, 2006.
[41] SZABÓ, Miloslav. Potraty: dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu. [Bratislava], [2020].
[42] NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (ed). *Moc sexu: sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. [Bratislava], 2021. Pro téma kontroly početí jsou relevantní především studie: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. Sexuálna výchova po slovensky. Čím se Slovenky a Slováci riadili v sexuálných otázkach, s. 79-98; BOTIKOVÁ, Marta. „Jedno dieť a dosť!" Zúžená reprodukci a jej protirečivosť v historicko-etnologickej perspektíve, s. 99-116; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Sexuálny život budovatelek socializmu, s. 161-182.

hnutí. Mám na mysli především Betty Karpíškovou, výraznou osobnost socialistického ženského hnutí, jejíž život a dílo na komplexní zpracování dosud stále čeká.[43] Naopak druhá významná představitelka boje za dekriminalizaci potratů Luisa Landová Štychová se své biografie nedávno dočkala. Její autor Stanislav Holubec v ní sice dle mého soudu dostatečně nezdůraznil význam a originalitu myšlenek Landové Štychové v rámci levicového proudu meziválečného ženského hnutí, její angažovanosti v otázce potratů se ale krátce věnuje a zmiňuje také její, svou otevřeností tehdy zcela ojedinělé, úsilí o propagaci antikoncepce.[44]

Krom prací zaměřených na oblast potratů, reprodukce a reprodukčních práv byla antikoncepce reflektována také v několika studiích z oblasti (historické) demografie. Ty se zaměřily především na ideové základy hnutí za regulaci početí, především na šíření myšlenek (neo)malthusiánství a na související populační trendy. Jedná se především o studii Eduarda Maura pojednávající o ohlasu (neo)malthusiánství na našem území[45] a dále o studie Aleny Šubrtové, která se taktéž věnuje reflexi myšlenek Roberta Malthuse a z jejichž publikací k proměnám přístupů k populačním otázkám je také možné relevantní informace čerpat.[46]

I pro druhou polovinu 20. století existuje řada prací tematizujících oblast reprodukce a reprodukčních práv, i když stejně jako v případě staršího období je větší pozornost věnována primárně problematice potratů. Ani v tomto případě není zájem o jednotlivé časové úseky rozprostřen rovnoměrně. Velká část výzkumů se orientuje na 70. a 80. léta, méně na 60. léta a spíše výjimečně jsou postihnuta 50. léta. Většina dílčích studií i rozsáhlejších výzkumů se zaměřuje na různé formy státních zásahů do reprodukčních práv a obecně na oblast socialistické populační politiky. Za nejvýraznější lze považovat práce Radky Dudové[47] tematizující

[43] Samostatnou kapitolku Karpíškové věnuje Eva Uhrová v knize *Ženy, které uměly myslet i bez manžela*. Na pouhých pěti stranách kapitoly s příznačným podtitulem Zastánkyně plánovaného mateřství, zmiňuje základní životopisné údaje a zaměřuje se především na její aktivity na poli reprodukčních práv. Práce Evy Uhrové je jednou z mála, která Karpíškové věnuje více prostoru a přínosem je také řada údajů o životě Karpíškové, které pokud vím, nebyly nikde jinde publikovány. Nevýhodou je, že vzhledem ke svému populárně naučnému charakteru, kniha neobsahuje poznámkový aparát pouze souhrnnou informaci o vybraných zdrojích. Srov. UHROVÁ, Eva. *Ženy, které uměly myslet i bez manžela*. Praha, 2009, s. 64-69.

[44] HOLUBEC, Stanislav. *Nešťastná revolucionářka: myšlenkový svět a každodennost Luisy Landové-Štychové (1885-1969)*. Praha, 2021.

[45] MAUR, Eduard. K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství v první třetině 20. století. *Pocta profesoru Zdeňku Kárníkovi. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, roč. 1999, č. 1, s. 151-159.

[46] ŠUBRTOVÁ, Alena. Názor na populaci v prvních statisticko demografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně. *Historická demografie*, roč. 1985, č. 9, s. 123-141. TÁŽ. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha, 2006; TÁŽ. Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období. *Historická demografie,* roč. 1991, č. 15, s. 9-46.

[47] DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice;* TÁŽ. DUDOVÁ, Radka. Discourses on Abortion and their Impact on Institutions in Czechoslovakia and the Czech Republic in the Second Half of the 20th Century (1950–2003). In: GEMBRIES, Ann-Katrin, THEUKE, Theresia and HEINEMANN Isabel (eds.). *Children by Choice? Changing Values, Reproduction, and Family Planning in the 20th Century.* Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, s. 163-188.

problematiku interrupcí, Květy Jechové,[48] která se zaměřuje komplexněji na otázku mateřství a populační politiky, či Kateřiny Liškové,[49] zkoumající rozvoj sexuologie a specifika sexuální revoluce v socialistických zemích, na příkladu Československa. Vztahu reprodukce, medicíny a státu se věnuje socioložka českého původu Alena Heitlinger, která rovněž případ Československa zasazuje do širšího kontextu situace v socialistických zemích.[50] Přestože většina zmíněných prací se zaměřuje více na téma potratů, jejich nepochybným inspiračním přínosem je, že téma zpravidla zkoumají genderovou optikou.

To bez výhrad platí také pro kolektivní monografii *Vyvlastněný hlas,* editovanou Hanou Havelkovou a Liborou Oates-Indruchovou.[51] Pro téma, kterému se věnuje tato práce, je zásadní především již zmíněná studie Hany Havelkové o Státní populační komisi.[52] Hana Havelková se v ní zabývá významem expertního diskurzu při prosazování genderové agendy v komunistickém Československu a představuje zde také pojem vyvlastnění, který je ústřední pro celou knihu.[53] Relevantní k nadnesenému tématu jsou též studie Petry Klvačové a Ivana Vodochodského sledující genderovou optikou proměnu obsahu tzv. manželských příruček[54] a studie Denisy Nečasové o ženských organizacích působících po roce 1948.[55] Studie Klvačové a Vodochodského sice problematiku plánovaného rodičovství explicitně nezmiňuje, představuje ale obsáhlou analýzu tohoto typu pramene a jeho role při edukaci v oblasti partnerského soužití a v popularizaci konkrétních témat spojených s manželstvím a sexualitou. Stejný typ pramene využívá také Michaela Potančoková, která se ve své studii naopak explicitně zaměřuje na to, jak je v manželských příručkách uchopeno plánové rodičovství.[56]

Proměnám státní populační a rodinné politiky se věnuje již zmíněná publikace Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové *Rodina v zájmu státu*,[57] která je navíc jednou z mála prací, jež téma pojímá v delším časovém horizontu a pokouší se postihnout téměř celé 20. století. Autorské duo tematizuje změny v přístupu státu ke sféře manželství a rodiny v Československu od roku 1918 do roku 1989 a kromě populačního vývoje, organizací spojených s péči o rodinu

[48] JECHOVÁ, Květa. Matky a děti, chtěné i nechtěné. In: TŮMA, Oldřich a VILÍMEK, Tomáš (eds). *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha, 2009, s. 10-73.
[49] LIŠKOVÁ, Kateřina, *Sexual liberation, socialist style*; LIŠKOVÁ, Kateřina, *Politika touhy*.
[50] HEITLINGER, Alena. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London, 1987.
[51] HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds), *Vyvlastněný hlas*.
[52] HAVELKOVÁ, Hana, *(De)centralizovaná genderová politika*.
[53] Více ke konceptu vyvlastnění, tak jak jej definuje Hana Havelková v kapitolách 4.7. a 4.8.
[54] VODOCHODSKÝ, Ivan a Petra KLVAČOVÁ, *Normativní podoby v předlistopadové populárně-naučné literatuře*.
[55] NEČASOVÁ, Denisa. Organizace žen v letech 1948-1989 v historické perspektivě. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha, 2015.
[56] POTANČOKOVÁ, Michaela, *Konštrukcia plánovaného rodičovstva*.
[57] RÁKOSNÍK, Jakub a ŠUSTROVÁ, Radka, *Rodina v zájmu státu.*

či rozvodovosti se věnuje stručně také otázce regulace početí, především pak potížím s dostupností antikoncepce a její kvalitou v 60. až 80. letech. Období tří různých politických režimů sleduje ve své publikaci také slovenská historička Denisa Nešťáková.[58] Právě její výzkum patří mezi nejnovější příspěvek k dějinám plánovaného rodičovství v Československu, a přestože se ve své publikaci primárně zaměřuje více na slovenskou část společného státu, řadu závěrů lze vztáhnout i na situaci v českých zemích, kterým se věnuje také v některých ze svých časopiseckých studií.[59]

Zatímco zájem českých historiků a historiček o problematiku cílené regulace početí se teprve probouzí, zcela jiná je situace v zahraničí, kde se kontracepce a hnutí usilující o její propagaci jeví jako zcela mainstreamová historická témata. Dějiny antikoncepce jsou předmětem řady publikací nejen popularizačního charakteru, ale i těch, jež jsou psány erudovanými historiky a historičkami.[60] Kromě komplexního pojednání, jež nabízí např. práce Roberta Jütte,[61] existuje též množství publikací pojednávajících o konkrétních antikoncepčních metodách, přičemž největšího zájmu se pravděpodobně dostalo hormonální antikoncepci, jež se pro svůj specifický význam stala předmětem řady studií i samostatných publikací.[62] Příkladem může být kniha *Lieb, Lust und Last*,[63] představující hormonální antikoncepci jako příčinu výrazné změny genderových vztahů.

Také kontracepční hnutí jako takové, se těší velké pozornosti badatelek a badatelů a kromě pojednání, jež téma zasazují do mezinárodního kontextu,[64] je k dispozici řada prací

[58] NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. *Be Fruitful and Multiply. Slovakia´s Family Planning Under Three Regimes (1918-1965).* Marburg, 2023.
[59] NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. Family Conceptions at the Intersection of Feminism, Public Health, and Nationalism in Czechoslovakia (1918–1939*). Journal of Family History*, vol 48(20233), no. 3, p. 309-322.
[60] Např. RIDDLE, John M. *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West*. Cambridge, Mass, 1997; RIDDLE, John M. *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*. Cambridge and London, 1992; MCLAREN, Angus. *History of Contraception: From Antiquity to the Present Day*. Oxford, 1992.
[61] JÜTTE, Robert. Contraception: a history. Cambridge, 2008.
[62] IGNACIUK, Agata, ORTIZ-GÓMEZ, Teresa and RODRÍGUEZ-OCANA, Esteban, *Doctors, women and circulation of knowledge*; THOMS, Ulrike. The Contraceptive Pill, the Pharmaceutical Industry and Changes in the Patient-Doctor Relationship in Germany. In: ORTIZ-GÓMEZ, Teresa and SANTESMASES María Jesús. Gendered drugs and Medicine. Historical and sociocultural perspectives. London, 2014, s. 153-176; MAY, Elaine Tyler, *America and the Pill: A History of the Promise, Peril and Liberation*. New York, 2011; KELLY, Laura. The Contraceptive Pill in Ireland c.1964–79: Activism,Women and Patient–Doctor Relationships. *Medical History*, vol. 64 (2020), no. 2, p. 195–218.
[63] SILIES, Eva-Maria. *Liebe, Lust und Last. Die Pille als weibliche Generationserfahrung in der Bundesrepublik 1960-1980*. Göttingen, 2010.
[64] GEMBRIES, Ann-Katrin, THEUKE, Theresia and HEINEMANN, Isabel (eds.). *Children by Choice?: Changing Values, Reproduction, and Family Planning in the 20th Century*, Berlin, Boston, 2018; KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia. Transatlantyckie kontakty działaczy na rzecz kontroli urodzeń w Polsce i Stanach Zjednoczonych (1931-1960). *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku.*vol. 39 (2007), no. 4, p. 199-214; TAKEUCHI-DEMIRCI, Aiko. C*ontraceptive Diplomacy: Reproductive Politics and Imperial Ambitions in the United States and Japan.* Stanford, 2018.

mapujících vývoj hnutí v konkrétních zemích.[65] Mnoho publikací se zaměřuje také na život a dílo průkopnic kontracepčního hnutí, především Margaret Sanger[66] či Marie Stopes,[67] ale i dalších osobností v konkrétních zemích.[68]

Krom prací, jež se explicitně věnují tomuto hnutí, existuje nepřeberné množství výzkumů zaměřených na témata související s reprodukcí či populační politikou, z nichž řada výrazně akcentuje také genderovou dimenzi zkoumané problematiky. Práce Wendy Kline,[69] či Lindy Gordon[70] jsou sice silně vázány na specifika amerického prostředí, přesto nabízející inspiraci precizním zasazením tématu regulace početí do kontextu boje za ženská (reprodukční) práva. V řadě ohledů blíže českému prostředí jsou výzkumy Cornelie Usborn,[71] a Atiny Grossmann,[72] mapující vývoj v oblasti reprodukční politiky a kontracepčního hnutí v Německu v první polovině 20. století. Vzhledem ke specifičnosti středo a východoevropského kontextu jsou pro můj výzkum zásadní také práce pojednávající o situaci v tomto prostoru.[73] Tématu kontroly početí v Polsku,[74] včetně kontracepčního hnutí, se věnují především texty Agaty

[65] DEBENHAM, Clare. *Birth Control and the Rights of Women: Post-Suffrage Feminism in the Early Twentieth Century*, London, 2014. ISBN 978 178076 435 1; ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*. Santa Barbara, Calif., 2011; GORDON, Linda. *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. New York, 1976. GROSSMANN, Atina. R*eforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920–1950.* New York, 1995; DODD, Dianne. The Canadian Birth Control Movement: Two Approaches to the Dissemination of Contraceptive Technology. *Scientia Canadensis: Canadian Journal of the History of Science, Technology and Medicine/Revue canadienne d'histoire des sciences, des techniques et de la médecine. Women, Technology and Medicine in Canada*, vol. 9 (1985), no. 1 (28), p. 53-66.

[66] BASKIN, Alex. Margaret Sanger. The Woman Rebel and the Rise of the Birth Control Movement in the United States, New York, 1976; CHESLER, Ellen. *Woman of Valor. Margaret Sanger and the Birth Control Movement in America*. New York, 1992; KENNEDY, David M. *Birth Control in America. The Career of Margaret Sanger*. New Haven, 1971.

[67] COHEN, Deborah A. Private Lives in Public Spaces: Marie Stopes, the Mothers' Clinics and the Practice of Contraception. *History Workshop Journal*, vol. 35 (1993), no. 1, p. 95–116; ROSE, June. Marie Stopes and the sexual revolution. London, 1992; HALL, Ruth (ed.). *Dear Dr. Stopes. Sex in the 1920s. Letters to Marie Stopes*, London, 1978; HEINEMANN, Isabel. Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie: Margaret Sanger, Marie Stopes und die Pädagogisierung von Verhütungswissen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert. In: DE VINCENTI, Andrea et al (eds.). *Pädagogisierung des „guten Lebens"*. Bern, 2020, s. 41-63.

[68] Literatura uvedena u konkrétních osobností v rámci kapitoly 3.2.

[69] KLINE, Wendy. *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom*. Berkeley, 2001; KLINE, Wendy. *Bodies of Knowledge: Sexuality, Reproduction, and Women's Health in the Second Wave*. Chicago, 2010.

[70] GORDON, Linda. *The moral property of women: a history of birth control politics in America*. Urbana, 2002; TÁŽ, *Woman's Body, Woman's Right*.

[71] USBORNE, Cornelie. *The Politics of the Body in Weimar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties*. London, 1992; USBORNE, Cornelie. *Cultures of Abortion in Weimar Germany*. New York, 2007.

[72] GROSSMANN, Atina, *Reforming Sex.*

[73] DAVID, Henry P. and McINTYRE, Rober J. *Reproductive behavior: Central and Eastern European experience*. New York, 1981; DAVID, Henry P. (ed.). *From abortion to contraception. A resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*. London, 1999.

[74] Především vývoj v Polsku byl v řadě ohledů velmi podobný situaci v Československu, a to jak v meziválečném období, tak později v období socialismu. Šlo například o meziválečné snahy o dekriminalizaci potratů, rozšířené používání potratů jako způsobu regulace početí nebo pozdní či nedostatečné rozšíření „moderních" forem antikoncepce (pilulky a nitroděložního tělíska).

Igniacuk,[75] Sylwie Kuzma Markowske[76] a Elisy-Marie Hiemer.[77] Jako velmi inspirativní vnímám také výzkumy rakouské historičky Marie Messner, která se zaměřuje na reprodukční politiku a kontracepční hnutí ve 20. století, přičemž na základě zkoumání primárních pramenů komparuje situaci v Rakousku a ve Spojených státech.[78]

Jazyková stránka práce a vysvětlení pojmů

Na závěr úvodní části ještě několik slov k použitým pojmům a obecně k jazykové stránce předkládané práce. Klíčovými pojmy textu jsou *antikoncepce* či *kontracepce*, které užívám jako synonyma a označuji jimi techniky, metody a prostředky sloužící k zabránění početí. Na začátku 20. století tyto pojmy nebyly běžnou součástí společenského diskurzu, a to ani toho odborného. Pro označení antikoncepčních prostředků se užívalo zpravidla označení ochranné prostředky či prostředky k zamezení (zabránění) početí. Výraz antikoncepce se stal běžnou součástí sledovaných pramenů zhruba kolem poloviny 20. století.

Naopak druhý pojem, jež v práci hojně využívám, v pramenech nenajdeme téměř vůbec. Jedná se o výraz *kontracepční hnutí*, kterým označuji různé systematické aktivity usilující o popularizaci, propagaci a zvyšování dostupnosti antikoncepce, jež měly nejčastěji formu šíření publikací s informacemi o dostupných antikoncepčních metodách, pořádání osvětových přednášek či přímo distribuce kontracepčních prostředků. Další důležitou aktivitou kontracepčního hnutí bylo zakládání antikoncepčních poraden či klinik, zprostředkovávajících informace o regulaci početí, ale zpravidla také doporučujících či přímo nabízejících konkrétní typy antikoncepce. Tyto aktivity v meziválečném období dosáhly v mnoha zemích určité míry veřejné podpory a vzhledem k jejich charakteru je možné označit je za společenské hnutí, jež se vyznačovalo shodnými cíli i náplní, byť motivy jednotlivých aktérů a aktérek mohly být různé (více v kapitole 1). Samotný pojem kontracepční, resp. antikoncepční hnutí vychází

[75] IGNACIUK, Agata., *„Conscious or Unconscious Motherhood"? Discourses about Birth Control and Gender in State-Socialist Poland (1958-1980). Paper presented during the 16th Berkshire Conference on the History of Women,*University of Toronto, May 2014. *"?*; TÁŽ. *`Clueless about Contraception: the Introduction and Circulation of the Contraceptive Pill in State-Socialist Poland (1960s-1970s*), Medicina nei Secoli, 2014, 26, 509-535; TÁŽ. No *Man's Land?.*

[76] KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia. *Transatlantyckie kontakty*; TÁŽ. Marx or Malthus? Population debates and the reproductive politics of state-socialist Poland in the 1950s and 1960s. *The History of the Family*, vol. 25 (2019), no. 1, p. 1-23.

[77] HIEMER, Elise-Maria. The Family as "Best Weapon." Instrumentalizing German Health Care Discourses in Upper Silesia During the Interwar Period. *Journal of Family History*, vol. 48 (2023), no. 3, p. 261-277; TÁŽ. Politicizing Family in Post-War Researchon Family Planning: The Institute for Mother and Child in Warsaw. *Central Europe*. Vol. 21 (2024), no.2, p. 1-16.

[78] MESNER, Maria. *Geburten/kontrolle: Reproduktionspolitik im 20. Jahrhundert*. Wien, 2010.

z překladu výrazu *birth control movement*, jež je užíván v anglosaské literatuře a pokud je mi známo, nemá dosud jiný vhodnější či více etablovaný český ekvivalent.

Vzhledem k teoretickému ukotvení práce ve feministických a genderových studiích, usiluji v maximální možné míře o genderově korektní vyjadřování. Proto až na výjimky nepřechyluji zahraniční ženská příjmení a tam kde je to možné bez zásadního narušení čitelnosti textu, se snažím vyhnout užití generického maskulina. Přímé citace z pramenů nechávám v původní jazykové podobě, neopravuji u nich případné gramatické či stylistické chyby a nepřizpůsobuji je soudobé pravopisné normě.

1. Hnutí za cílenou regulaci početí

Různé formy regulace početí byly součástí života lidí od nepaměti. Už ze starověku se dochovala řada svědectví o tom, že součástí sexuálního života mužů a žen byly i některé formy kontracepce, z nichž se řada stala předchůdci antikoncepčních prostředků, užívaných dodnes. Kromě rozmanitých magických rituálů a mechanických metod vypuzení spermií byly známy také různé typy chemické a bariérové antikoncepce, o kterých se můžeme dočíst v řadě starověkých textů.[79] Doklady o tom, že lidé cíleně omezovali svou plodnost, přestože neznali přesný princip plození a vzdor tomu, že katolická církev bránění početí přísně zapovídala, existují také ze středověku a raného novověku.[80] Nejen vysoká plodnost, typická pro tzv. starý demografický režim,[81] však ukazuje, že šlo spíše o výjimečné případy než o rozšířenou praxi a masivnější praktikování záměrné kontroly početí se objevuje až koncem 18. století ve Francii.[82] Ze stejného období pochází i ekonomická teorie Roberta Malthuse, s jejíž reflexí jsou obvykle spojovány první systematické snahy regulaci početí propagovat. Od 20. let 20. století se v řadě zemí o slovo hlásí propagátorky a propagátoři kontroly početí, kteří už nevnímají antikoncepci jen v kontextu strachu z populačního vývoje, ale vidí i její další přednosti, především pro zdraví žen i celé společnosti a výrazněji akcentují také motiv svobodného rozhodování o vlastním těle. Ve stejném období začíná být opatrně diskutován také význam antikoncepce pro zdravou sexualitu, který je pak naplno přijat v období poválečném. Když v roce 1960 přichází na americký trh první antikoncepční pilulka, cesta k masivnímu rozšíření antikoncepce je otevřená.

---

[79] Nejstarší písemné zmínky o praktikování kontracepčních technik lze nalézt v Egyptském Ebersově papyru (asi 1550 př. n. l.), v latinských textech Plinia Staršího (23 př. n. l.–79 n. l.), Pedania Dioscorida (40–90 n. l.), v řeckých spisech Sorana či arabských textech Al-Raziho (854–925) a Avicenny (980–1037). Za příklad starobylosti aktivního přístupu k regulaci početí je tradičně dáván také biblický příběh o Onanovi, považovaný některými za důkaz vědomého bránění početí hluboko před nástupem moderní doby. Více k dějinám kontracepce např. JÜTTE, Robert, *Contraception: a history*; RIDDLE, John M. *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*.; MCLAREN, Angus, *History of Contraception*.

[80] To pro naše území dokládá například historik Jaroslav Čechura, který zkoumal sexuální delikty v jižních Čechách v období 17. a 18. století. Dokazuje, že i v nižších společenských vrstvách byla v tomto období známa technika přerušované soulože, a také značné množství abortivních metod. Srov. ČECHURA, Jaroslav. *Sex v době temna: sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660-1770)*. Praha, 2015, s. 253-268.

[81] Pojem starý demografický režim označuje období před nástupem tzv. demografického přechodu či demografické revoluce, jež byl součástí modernizačního procesu a v jednotlivých zemích probíhal postupně od druhé poloviny 18. století. Toto období se vyznačovalo vysokou porodností, a také vysokou úmrtností, především dětskou, z hlediska kontroly početí pak neregulovanou plodností. Pro období po demografickém přechodu je užíván pojem nový demografický režim, který se naopak vyznačuje nižší úmrtností i porodností a cílenou regulací početí.

[82] MAUR, Eduard. *K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství*, s. 151-152. K tématu demografického přechodu také viz HORSKÁ, Pavla et al. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, 1990.

Jak se ale stalo, že se za několik desítek let společnost posunula od nahlížení sexuální abstinence coby jediné legitimní možnosti, jak bránit početí, k pilulce a dalším kontracepčním metodám, které jsou nejen široce rozšířeny, ale především téměř plně akceptovány jako nedílná součást plnohodnotného sexuálního života? Jaké byly důvody, které vedly k přijetí cílené regulace početí? A byla propagace antikoncepce záležitostí výjimečných jednotlivců nebo byla součástí širšího společenského hnutí? Na tyto otázky se pokusím odpovědět v této kapitole.

1.1. Antikoncepce jako téma společenského hnutí

Postoj společnosti k antikoncepci se v dějinách proměňoval, stejně jako se měnily způsoby, jak početí dítěte aktivně bránit. Zatímco v antice byly kontracepční techniky za určitých okolností tolerovány, od středověku až do nástupu „odkouzlené" moderní společnosti představovalo bránění početí těžký hřích, pro který nebylo (alespoň v teologické rovině) žádného ospravedlnění. Zásadní změny, jež umožnily postupné rozšiřování povědomí o antikoncepci a vedly ke smířlivějšímu postoji k ní, souvisí s přechodem od tzv. tradiční společnosti ke společnosti moderní, se kterým šel ruku v ruce vědecký pokrok, jež umožnil postupné zdokonalování antikoncepce, ale především strukturální společenské změny, které vedly ke změně postoje společnosti k reprodukci. Tyto změny byly jak rázu demografického, především šlo o přechod k novému demografickému režimu, tak ekonomického. Ty se mimo jiné projevily proměnou výrobních vztahů, jež způsobila, že rodina s mnoha dětmi přestala být ekonomicky výhodnou. Stěžejní vliv měla ale proměna ideová, především oslabení autority katolické církve, jež umožnilo sejmout z regulace plození nálepku hříchu a prostopášnosti,[83] a také rozvoj vědy, především medicíny, vedoucí k integrování tématu lidské reprodukce do sféry péče o zdraví a prosperitu celé společnosti. Všechny tyto změny, ale i řada dalších v důsledku způsobily, že se antikoncepce stala nejprve tiše tolerovanou, a nakonec zcela běžnou součástí lidského života.

Lví podíl na akceptaci antikoncepce měli ovšem především jednotlivci, skupiny i organizace, usilující o propagaci cílené regulace početí, vzdor intenzivnímu odporu či nezájmu různě velké části společnosti. Nástup modernity totiž zdaleka neznamenal pro antikoncepci jen pomyslné otevření dveří. S turbulentními změnami, které 19. a ještě více 20. století přineslo, se museli vyrovnat jak zastánci, tak i odpůrci antikoncepce, a zatímco pro první „skupinu" se

[83] I když je třeba upozornit, že spojení antikoncepce s údajným poklesem mravů bylo pro řadu aktérů relevantní ještě ve druhé polovině 20. století a také odmítavý postoj církve k antikoncepci do značné míry přetrval, byť byla církevními autoritami akceptována postupně alespoň metoda výpočtu plodných dní. Představa, že šíření antikoncepce je projevem či přímo důvodem úpadku morálky, se intenzivně objevovala v konzervativněji laděných kruzích jak v meziválečném období, tak i v 60. a 70. letech v souvislosti s tzv. sexuální revolucí a v důsledku šíření antikoncepční pilulky.

kontrola početí stala klíčem k řešení některých konkrétních společenských neduhů, pro tu druhou znamenala projev společenského úpadku. Diskuse, které kolem tématu kontroly početí probíhaly, je tak možné vnímat jako reakci na společenské změny, jež souvisely se vznikem moderní společnosti, a také jako reakci na negativa i pozitiva, která s sebou tato změna přinesla. Podle rakouské historičky Marii Mesner, která zkoumala povahu společenských debat, týkajících se potratů v Rakousku a v USA ve 20. století, se otázka reprodukčních práv stala v moderní společnosti předmětem symbolické konfrontace. Pro feministické skupiny, jež usilovaly o větší rovnoprávnost žen, představovala legalizace potratů symbol jejich představ o tom, jaký by měl svět být. Ovšem to, co pro aktivistky ženského hnutí představovalo šanci na vítanou společenskou změnu a projev moderního smýšlení, znamenalo pro odpůrce potratů hrozbu morálního úpadku. Obranu zákazu potratů je podle Mesner možné vnímat jako obranu „starých pořádků" v dobách zrychlených společenských změn, kdy zákaz přerušení těhotenství představoval symbolickou hráz proti hrozbám „modernity".[84] Podobnou perspektivou je možné nahlížet i na úzce související otázku propagace antikoncepce. Také součástí diskusí nad tím, zda je žádoucí šířit informace o kontrole početí, zda je vůbec užívání antikoncepce přípustné nebo komu by mělo být umožněno svou reprodukci regulovat, byly obavy o úpadek mravů, populační katastrofu či rozvrácení genderového řádu.

Propagaci antikoncepce však nelze vnímat jen jako cestu k dosažení společenského pokroku. Řada stoupenců antikoncepce často akcentovala její výhody jen pro konkrétní společenské skupiny (zpravidla bílé ženy) a jiné znevýhodňovala nebo ignorovala (typicky ženy jiných etnik). Mnoho představitelek kontracepčního hnutí bojovalo za právo (vdané) ženy rozhodovat o počtu svých dětí, ale nezpochybňovalo stereotypní představu o feminitě, jež ženu asociovala primárně s mateřstvím a rodinou. Eugenicky motivovaní stoupenci antikoncepce zase argumentovali zdravím národa a pokrokem lidstva, ale žádali sterilizace, často nedobrovolné, a platbu za užívání antikoncepce těm skupinám, které považovali za méněcenné. Tuto odvrácenou stranu antikoncepce je třeba mít na paměti.

Přestože zde hovořím o aktivitách směřujících k šíření antikoncepce a informacích o ní jako o jedné z forem moderních sociálních hnutí, nešlo zdaleka o hnutí jednotné a neměnné. V jednotlivých zemích byla hlavně zpočátku cesta směřující k organizovanému úsilí o propagaci antikoncepce různá. V některých zemích propagaci antikoncepce napomohla především snaha řešit vysokou míru potratů, v jiných bylo téma spojeno se snahou zlepšit životní podmínky dělnictva, někde téma silně rezonovalo v souvislosti s hnutím za sexuální

[84] MESNER, Maria. *The Abortion Conflict: War versus Conteinment: Political Culture in Austria and in the United States,* s. 12.

reformu. I když tedy přijmeme představu, že propagace antikoncepce představovala v 19. a 20. století jedno z mnoha společenských hnutí, musíme počítat s jeho variabilitou v prostoru i v čase.

Domnívám se, že můžeme definovat zhruba tři fáze či období, kterými toto hnutí prošlo, charakterizované určitými tendencemi, projevujícími se v rozdílech v konceptualizaci otázky regulace početí, byť s vědomím, že je nelze zcela jasně ohraničit, protože se vzájemně silně prolínají. Tato tři období jsou též do značné míry charakteristická odlišným pojmovým aparátem vztahujícím se ke kontrole početí a mění se také míra zapojení jednotlivých skupin aktérů. První fází je tzv. neomalthusiánské hnutí, které vychází z myšlenek Roberta Malthuse a na něj navazujících myslitelů a regulaci početí tematizuje nejčastěji v souvislosti s otázkou hrozícího přelidnění a v rámci úsilí zlepšit životní podmínky spodních společenských vrstev, prostřednictvím omezení počtu jejich dětí. (Neo)malthusiánství bylo dlouho omezeno na poměrně úzkou skupinu stoupenců, především z řad radikálů a samotný pojem malthusiánství či neomaltusiánství je po celé 19. a ještě na počátku 20. století užíván jako synonymum pro vědomou regulaci početí či antikoncepci.

Vliv Malthusových idejí ve vztahu k propagaci antikoncepce zcela nemizí ani ve století dvacátém, i když ustupuje do pozadí ve prospěch jiných narativů. Druhou fázi, jež zde nazývám kontracepčním hnutím, a která je hlavním objektem mého zájmu, můžeme datovat zhruba od 20. let 20. století, kdy začínají rozvíjet své aktivity na poli propagace antikoncepce Marie Stopes, Margaret Sanger a řada dalších osobností, jež jsou (nejen) publikacemi a aktivitami těchto průkopnic inspirovány. Charakteristické pro tuto fázi je výrazné propojení tématu „kontroly početí“ (výraz „birth control“ přichází na svět v roce 1914) s otázkou ženských práv, především s úsilím zlepšit postavení žen a umožnit jim svobodnou volbu ve vztahu k jejich reprodukci a sexualitě. V řadě zemí se nedílnou součástí propagace antikoncepce v tomto období stávají také motivy eugenické a typické je také postupné sbližování dosud spíše laického hnutí s expertním diskurzem, viditelné nejvýrazněji na rostoucím zapojení lékařů.[85]

Po druhé světové válce je postupně pojem regulace či kontrola početí opuštěn ve prospěch pojmu plánované rodičovství, který otevírá třetí fázi v hnutí propagujícím antikoncepci, jež klade větší důraz na prvek rodiny a manželství, s čímž v některých zemích souvisí určité oslabení feministického aspektu. Zároveň se tato poslední fáze vyznačuje tím, že cílené omezování početí se v mnoha zemích stává integrální součástí státní populační politiky a propagace antikoncepce je mnohde podporována, či přímo řízena, státem. Těžiště aktivit na

[85] GORDON, Linda. *Woman's Body, Woman's Right*.

poli plánovaného rodičovství se také v důsledku demografického vývoje postupně přesouvá mimo euroatlantický prostor, do tzv. rozvojových zemí, kterým má antikoncepce pomoci k ekonomickému vzestupu a vyřešit potíže s hrozícím přelidněním.[86]

S tím, jak se hnutí propagující antikoncepci vyvíjelo, měnily se do určité míry i motivy, které jeho aktéři ve svých aktivitách akcentovali. Ráda bych v této kapitole představila tři základní skupiny motivů, které rámovaly společenskou debatu o otázce cílené regulace početí a byly základem argumentační strategie hnutí propagujícího antikoncepci. Jedná se o motivy populační a sociální, které navazují nejvýrazněji na Malthusovo učení, v jehož duchu vidí antikoncepci jako nástroj, jak čelit problémům s hrozícím přelidněním a pomoci chudým. Dále motivy zdravotní, silně spojené s eugenickým významem antikoncepce. A nakonec motivy, jež označuji jako feministické, související s významem, který byl antikoncepci dáván ve vztahu k emancipaci žen a k proměně genderových a sexuálních vztahů. Všechny zmíněné motivy objevující se v argumentaci zastánců antikoncepce pracují s představou cílené regulace početí coby určitého nástroje, který může zlepšit či zcela vyřešit společenské problémy, jež byly v rámci tohoto hnutí reflektovány. Nemusí se jednat o motivy jediné, ale na základě studia sekundární literatury k tématu propagace antikoncepce a také na základě studia pramenů, reflektujících tuto otázku v českém prostoru, je považuji za převažující a dominantní. Představené dělení je samozřejmě zjednodušené a schematické, ve skutečnosti byly jednotlivé motivy vzájemně provázané a konkrétní aktéři ve svém přístupu k regulaci početí často reflektovali více motivů současně. Všechny tři přístupy k antikoncepci lze v diskusích o významu antikoncepce a obecně v debatách o reprodukčních právech vysledovat dodnes, a právě značná setrvalost některých narativů je pro mě důvodem, proč jim věnovat pozornost a proč se věnovat tomu, jaké motivy a argumenty se v diskuzích o antikoncepci objevují, kdy dominují nebo naopak chybí a proč.

1.2. Regulace početí jako otázka populační a sociální

Nahlížení antikoncepce jako cesty k omezení či vymýcení chudoby souvisí s učením Roberta Malthuse a jeho představou, že příčinou bídy nejnižších vrstev je jejich nadměrná neregulovaná plodnost. Tu rozvinuli na Malthuse navazující reformátoři, jejichž díla přispěla ve druhé polovině 19. století ke vzniku tzv. neomalthusiánství, tedy myšlenkového směru, který propojil Malthusovu ekonomickou teorii se znalostí antikoncepčních metod. Z Malthusových tezí vychází i zdůraznění přínosu antikoncepce coby nástroje proti hrozícímu přelidnění, které sice

[86] HEINEMANN, Isabel. Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie, s. 59-60.

s postupným poklesem plodnosti ve většině euroamerického prostoru silně oslabilo, zůstalo však přítomno ve vztahu k demografickému vývoji zemí tzv. třetího světa a naplno se rozvinulo opět po druhé světové válce.[87] Představa, že snížení počtu dětí v rodinách povede ke zlepšení ekonomického a společenského postavení nejchudších, rezonovala silně také v rámci socialistického hnutí, silně ji reflektovalo i hnutí anarchistické, i když postoje jednotlivců k regulaci početí pomocí antikoncepce nebyly zdaleka jednotné. Základní premisou však bylo, že snížením počtu potomků mezi dělnictvem dojde k nedostatku pracovních sil, což způsobí jednak nárůst jejich platů, jednak to zlepší pozici dělníků v „třídním boji". Levicová hnutí také reflektovala pozitivní dopad regulace početí na zdraví dětí i matek a snížení porodnosti akcentovala také ve vztahu k poklesu potenciálních vojáků, což korespondovalo s jejich antimilitaristickým zaměřením.

1.2.1. Od Malthuse k neomalthusiánství – Antikoncepce jako nástroj proti přelidnění a chudobě

Počátek hnutí za regulaci početí bývá zpravidla spojován s ekonomickými teoriemi Thomase Roberta Malthuse, který v roce 1798 publikoval *Esej o principu populace*,[88] jež zásadním způsobem ovlivnila uvažování o populačních otázkách a upozornila na vztah mezi reprodukcí a socioekonomickými podmínkami života. Malthus v knize rozvinul svou tezi upozorňující na rizika populačního růstu, čímž se vymezil vůči dominantnímu názoru tehdejších ekonomů, kteří považovali nárůst počtu obyvatel za známku bohatství a prosperity dané země. Malthus zdůrazňoval, že exponenciální růst populace, který neodpovídá souběžnému růstu zdrojů, byl v minulosti vždy zastaven negativními jevy, jako válkou, nemocemi či hladomorem, a v reakci na silný demografický růst, kterého byl svědkem, varoval, že pokračování nekontrolovaného růstu světové populace povede k přílišnému tlaku na potravinové zdroje a k sílícímu pauperismu.[89]

---

[87] Narůstající obavy z přelidňování určitých částí světa, spolu se strachem z hladomoru se objevují již v 50. letech 20. století. V USA tento trend určité renesance Malthusových idejí kulminuje v roce 1968 vydáním knihy Paula Ehrlicha (a Ann H. Ehrlich) *Population Bomb*. Kniha předpovídá celosvětové hladomory a další společenské otřesy, způsobené přelidněním a vyzívá k okamžitému zavedení opatření k omezení populačního růstu. Srov. McCANN, Carole R. *Figuring the Population Bomb: Gender and Demography in the Mid-Twentieth Century*. Seattle, 2016.

[88] *An Essay on the Principle of Population, as it affects the future improvement of society with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*, byla poprvé publikována anonymně.
V roce 1803 vyšlo upravené vydání pod názvem *An essay on the Principle of Population; or, a view of its past and present effects on human happiness; with an enquiry into our prospects respecting the future removal or mitigation of the evils which it occasions*, k jehož autorství se již Malthus přihlásil.

[89] MALTHUS, THOMAS R. *An Essay on the principle of population* [online]. London, 2001.

Přestože Malthusovy myšlenky nebyly bez výhrad přijaty, podnítily v Anglii silnou společenskou debatu a šířily se rychle nejen po Evropě, ale také do zámoří. Inspirací se jeho teze staly nejen pro ekonomy, ale také pro řadu sociálních reformátorů, kteří usilovali o zlepšení postavení nižších společenských vrstev. Podle Malthuse bylo hlavní příčinou chudoby přelidnění, způsobené skutečností, že v moderní společnosti přestávaly fungovat tradiční korektivy nárůstu populace (nemoci, války), čímž hrozil nedostatek zdrojů. Proto bylo na místě plození omezovat.[90] I když se Malthus ve svém díle kontracepcí nezabýval, za jediný způsob k regulaci počtu dětí považoval sexuální abstinenci a zvyšování sňatkového věku, přesto se jeho myšlenky staly impulsem pro propagaci antikoncepce, jež se v očích jeho následovníků stala cestou boje nejen proti přelidnění, ale především proti chudobě. V době, kdy Malthus publikoval své dílo, již ve Francii určitá část společnosti záměrně regulovala počet dětí v rodině a bylo jen otázkou času, kdy se tato praxe začne postupně s menším či větším zpožděním šířit do ostatních evropských zemí.[91]

Záhy se proto objevila řada autorů, kteří propojili tezi o nekontrolovaném plození coby příčině lidské bídy s myšlenkou cílené kontroly plodnosti pomocí kontracepčních prostředků. Již za Malthusova života někteří jeho žáci odmítli sexuální askezi jako jediný způsob regulace početí a stali se prvními výraznějšími propagátory antikoncepce.[92] Patřili mezi ně především anglosaští reformátoři, jež usilovali o zlepšení postavení továrního dělnictva. Jedním z prvních byl anglický sociální reformátor Francis Place, který roku 1822 v Londýně publikoval spis *Illustrations and Proofs of the Principles of Population* (Ilustrace a důkazy o populačním principu), ve kterém odmítl sexuální zdrženlivost a definoval sociální a ekonomické argumenty pro rozšíření kontracepčních prostředků jako nástroje boje proti pauperismu.[93] Place byl rovněž autorem letáků tematizujících tehdy dostupné antikoncepční metody, které byly distribuovány mezi anglické dělnictvo, a stal se důležitým inspiračním vzorem pro další reformátory nejen v Anglii, ale také ve Spojených státech, kam se jeho ideje začaly velmi záhy šířit.[94] Jedním z

[90] MALTHUS, T. R., An Essay on the principle of population, s. 7-25.
[91] Proces demografického přechodu, jehož podstatnou součástí byla právě cílená regulace početí neprobíhal ve všech zemích stejně. Ve Francii, jež byla první zemí, kde se regulace početí pomocí kontracepce prosadila v masovějším měřítku, došlo prakticky k současnému poklesu mortality i natality. Oproti tomu v Anglii či v českých zemích došlo k poklesu natality s výrazným zpožděním za poklesem mortality, což vedlo k rychlému demografickému růstu v 19. století. Protože však pokles mortality nebyl vždy reflektován současně s poklesem natality, již na konci 19. století vystřídal Malthusův strach z přelidnění strach z poklesu populace, a především z jeho mocenských a vojenskopolitických následků pro jednotlivé národy. Srov. MAUR, Eduard, *K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství*, s. 151-155.
[92] JÜTTE, Robert, *Contraception: a history*, s. 107.
[93] ENGELMAN, Peter, *A history of the birth control movement in America*. s. 6.
[94] ENGELMAN, Peter, *A history of the birth control movement in America*. s. 6.

těch, kdo na Place navázali, byl Robert Dal Owen[95] sociální reformátor a politik, syn utopického socialisty Roberta Owena,[96] který velmi napomohl importu myšlenky neomalthusiánství do Spojených států. V roce 1830 vydal knihu *Moral Physiology; or, A Brief and Plain Treatise on the Population Question* (Morální fyziologie aneb krátké a jednoduché pojednání o populační otázce), ve které představil sociální a ekonomické argumenty pro omezování počtu dětí a pojednal o konkrétních typech antikoncepce, např. o vaginální houbě, pesaru nebo kondomu, ale také „kašlání" či přerušované soulože.[97] Kniha měla mezi čtenářstvem obrovský úspěch a stala se inspirací pro dalšího z průkopníků antikoncepce ve Spojených státech Charlese Knowltona.[98] Ten vydal v roce 1832 knihu *The Fruits of Philosophy, Private Companion of Young Married People* (Plody filozofie: soukromý společník mladých manželů), ve které představil řadu kontracepčních metod, mimo jiné i výplachy pomocí chemických spermicidů.[99] Knowlton prezentoval antikoncepci jako nástroj, jež může pomoci vymýtit prostituci i chudobu a pomůže také jako prevence šíření dědičných chorob. I když se jeho dílo těšilo velké oblibě, ze strany úřadů bylo považováno za příliš obscénní a jeho autor byl opakovaně vězněn. [100]

Vydání Knowltonovy knihy ve velké Británii spustilo kauzu známou jako „Bradlaugh Besant Trial",[101] považovanou za určitý mezník v rámci evropského neomalthusiánského hnutí. Kniha *Plody filozofie* se v Británii prodávala zhruba od roku 1834 bez jakýchkoliv omezení, na konci 70. let však došlo ke stíhání jednoho z vydavatelů knihy z důvodů údajně obscénních ilustrací, které kniha obsahovala. To vyvolalo rozhořčení mezi stoupenci neomalthusiánských idejí a dva z nich, Annie Besant[102] a Charles Bradlaugh,[103] se proto v roce 1877 rozhodli vydat její dotisk s úmyslem napadnout snahy britské vlády potlačovat šíření informací o antikoncepci. Oba byli nejprve odsouzeni, rozsudek byl ale nakonec po tlaku veřejnosti z důvodu formálních nedostatků zrušen. Kauza způsobila obrovský zájem veřejnosti o problematiku cílené regulace

[95] Robert Dal Owen (1801-1877) byl sociální reformátor a politik britského původu. V roce 1825 se svým otcem emigroval do USA, kde rozvíjel politickou i sociálně reformní činnost. Ve svých aktivitách se zasazoval o zrušení otroctví, zavedení všeobecného volebního práva, akcentoval otázku ženských práv a propagoval kontrolu početí.

[96] Robert Owen (1771-1858) byl britský průmyslník, sociální reformátor a filantrop. Je považován za zakladatele utopického socialismu. Usiloval především o zlepšení pracovních podmínek továrních dělníků, jeho idea sociální rovnosti zahrnovala i založení několika experimentálních utopických komunit jak v Británii, tak později v USA.

[97] „Kašlání" a další varianty pohybů, které měly za cíl vypudit z pochvy mužské sperma po styku, bylo ojediněle uváděno jako antikoncepční metoda ještě na začátku 20. století. Place je ve své publikaci označil za nespolehlivé, odmítavě se stavěl také k přerušované souloži, kterou vnímal v souladu s postojem lékařské obce jako škodlivou z důvodu negativních dopadů na nervovou soustavu.

[98] Charles Knowlton (1800-1850) byl americký lékař, zastánce ateismu a moderního materialismu.

[99] COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution,* s. 59.

[100] ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America,* s. 7-8.

[101] Víc o tématu MANVELL, Roger. *The trial of Annie Besant and Charles Bradlaugh*. Londýn, 1976.

[102] Annie Besant (1847-1933) byla britská aktivistka bojující za lepší postavení chudých, práva žen či nezávislost Indie. Byla otevřenou ateistkou a později stoupenkyní a výraznou představitelkou teosofie.

[103] Charles Bradlaugh (1833-1891) byl anglický aktivista, politik, stoupenec sekularismu,

početí, prodej knihy vzrostl stonásobně, popularitu si získali i Besant s Bradlaughem.[104] Debata, která se ve společnosti rozvířila spolu se značnou publicitou, jež se tématu dostalo, vedla o rok později k založení britské Malthusian League (Malthusiánské ligy), u jejíhož zrodu stáli Charles Bradlaugh, Annie Besant a také Charles Drysdale[105] a Alice (Drysdale) Vickery,[106] jež byli dalšími významnými aktéry v dějinách neomalthusiánského hnutí. [107] Hlavním cílem Ligy bylo snížit porodnost chudých a zlepšit jejich sociální situaci, čehož mělo být dosaženo především šířením informací o antikoncepci, respektive propagací sexuální osvěty.[108]

Ustavením Malthusiánské ligy v Londýně, která se stala vzorem pro další podobné organizace v řadě evropských zemí, byl předznamenán rychlý rozvoj neomalthusiánského hnutí, k němuž došlo v posledních dvou desetiletích 19. století. Vznik britské Malthusiánské ligy byl inspirací k otevření první antikoncepční kliniky na světě, jež vznikla v roce 1882 v Amsterdamu, kde byla také o tři roky později ustavena De Nieuw-Malthusiaanse Bond (Neo-malthusiánská liga), která pravděpodobně také jako první oficiálně použila označení „neo-malthusiánský“, jež navrhl Charles Drysdale.[109] V roce 1896 byla založena obdobná organizace ve Francii, do počátku 20. století vznikly další „Ligy“ také ve Švédsku a Německu. Hnutí se rozvíjelo také na nadnárodní úrovni, první mezinárodní konference se konala v Londýně v roce 1881, další pak v Lutychu (1905), Haagu (1910) či Drážďanech (1911).[110]

Přes evidentní rozmach se ale v mnoha zemích neomalthusiánské hnutí, mimo úzké skupiny svých podporovatelů a podporovatelek, potýkalo s odmítáním a kritikou. Hlavními

[104]Annie Besant vydala bezprostředně poté vlastní knihu *The Law of Population* (Zákon populace) věnovanou chudým, kterým chtěla pomoci najít cestu z jejich těžké situace. Kniha se stala bestsellerem, i když pouze její část byla věnována konkrétním kontracepčním metodám, jednalo se spíše o obhajobu Malthusových myšlenek z filozofické a ekonomické perspektivy. Srov. CAREY, Jane. The Racial Imperatives of Sex: birth control and eugenics in Britain, the United States and Australia in the interwar years, *Women's History Review*, vol. 21 (2021), p. 733-752.

[105] Charles Robert Drysdale (1829-1907) byl britský lékař, specializující se na problematiku veřejného zdraví, sociální hygieny a kontroly početí. Drysdale svědčil v procesu Bradlaugh-Besant a následně se stal prvním prezidentem Malthusiánské ligy, kterou vedl až do své smrti v roce 1907.

[106] Alice Vickery (užívající také příjmení svého partnera Drysdale, 1844-1929) byla britská lékařka, ženská aktivistka a první kvalifikovaná farmaceutka v Británii. Byla jednou z nejvýraznějších lékařek podporujících kontrolu početí. Antikoncepce pro ni znamenala klíčový prvek v procesu ženské emancipace. Spolu se svým partnerem Charlesem Robertem Drysdalem se podílela na vznik Malthusiánské ligy, kterou po jeho smrti vedla. Krom toho se aktivně zasazovala za volební právo pro ženy, usilovala o rovnoprávné postavení nemanželských dětí a byla stoupenkyní volné lásky.

[107] Podle historičky R. Ledbetter hrála rodina Drysdale významnou roli ve vedení Malthusiánské ligy po celou dobu její existence. Kromě Charlese R. Drysdala a Alice (Drysdale) Vickery se do kontracepčního hnutí v Británii zapojil aktivně také jejich syn Charles Vickery-Drysdale (1874–1961). Aktivní v propagaci cílené regulace početí byl také jeho strýc a bratr Charlese R. Drysdala, George Drysdale (1825-1904), rovněž lékař a obhájce neomalthusiánství. Srov. LEDBETTER, Rosanna. A History of the Malthusian League, 1877-1927. Columbus, 1976.

[108] CAREY, Jane, *The Racial Imperatives of Sex,* s.v 739.

[109] GLASS, David Victor. Family Planning Programmes and Action in Western Europe. *Population Studies*, vol. 19 (1966), no. 3, p. 221.

[110] POTTS, Malcolm and CAMPBELL, Martha, *History of Contraception*, s. 19.

odpůrci myšlenky regulace početí, kterou neomalthusiáni šířili, byla nejen církev, ale také zástupci lékařské profese, z nichž většina v záležitosti kontracepce dlouho zastávala konzervativní postoj.[111] Na přelomu 19. a 20. století ale začalo být hnutí lépe organizované a získávalo na ohlasu i sebevědomí. V meziválečném období byla již společnost tématu cílené regulace početí více nakloněna, ale přestože byla otázka antikoncepce v mnoha zemích detabuizována a tolerance ke kontracepci i její podpora sílila, rostl současně odmítavý postoj k Malthusově ekonomické teorii, a tedy i k ligám, jež sebou nesly Malthusův odkaz.

Od počátku 20. století důraz, jež neomalthusiánské hnutí kladlo na otázky populační, slábl a řada organizací se postupně transformovala do spolků, jež akcentovaly více eugenické motivy a zohledňovaly též feministický rozměr cílené regulace početí. Ačkoli se hnutí nakonec nepodařilo uhájit Malthusovy teze o vztahu ekonomických faktorů a přelidnění, jež byly stále častěji nahlíženy jako zjednodušující či přímo chybné, podařilo se stoupencům neomalthusiánství otevřít společenskou diskuzi o významu antikoncepce. Určité renesance se idea regulace početí jako léku na hrozící přelidnění dočkala po druhé světové válce, kdy se na mezinárodní úrovni řešila otázka „populační exploze“ v zemích tzv. třetího světa. Jak ale bude uvedeno níže, v poválečném období byla myšlenka neomalthusiánství do značné míry nahrazena konceptem plánovaného rodičovství, jež sebou nesl již řadu odlišných konotací, byť relikty tezí Roberta Malthuse můžeme ve vztahu k různým populačním a reprodukčním otázkám nalézt dodnes.[112]

1.2.2. Antikoncepce jako zbraň v třídním boji

Výrazného ohlasu se Malthusovy teze dočkaly také mezi stoupenkyněmi a stoupenci levicových hnutí, byť jejich postoj k Malthusovy byl značně problematický. Důležité je v tomto případě rozlišovat mezi Malthusovými teoriemi a konkrétními aktivitami neomalthusiánů, kteří sice na Malthuse navazovali, ale často se dokázali vymanit z jeho slepoty vůči dalším strukturálním příčinám chudoby, jež šly nad rámec populačních zákonitostí. Ani neomalthusiánské hnutí navíc nebylo hnutím jednotným, což znesnadňuje definování vztahu mezi neomalthusianismem a levicovými myšlenkovými směry, jakými byly socialismus, anarchismus či komunismus. Na jedné straně patřila mezi stoupence Malthusových idejí řada konzervativněji smýšlejících intelektuálů, kteří se zajímali výhradně o otázku populační a odmítali protestní akce organizované dělnickým hnutím, protože za jedinou příčinu chudoby

[111] ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*, s. 12.
[112] Více k tématu McCANN, C. R. *Figuring the Population Bomb*.

považovali neregulované plození, na straně druhé je ale zcela evidentní ideová blízkost obou směrů, jež se projevila ve výrazném personálním propojení, kdy množství předních stoupenců neomalthusiánství bylo zároveň aktivní v socialistickém či anarchistickém hnutí.

Mezi prvními průkopníky neomalthusiánských myšlenek byli z velké části představitelé britského či amerického dělnického radikalismu, a také ve většině ostatních zemí zastánci neomalthusiásntví a aktivisté a aktivistky podporující propagaci antikoncepce sympatizovali s politickou levicí.[113] Ta usilovala o zlepšení pracovních a životních podmínek pracujících pomocí reformy společenského řádu a Malthusova teze, že chudí si za svou chudobu mohou sami, protože nedokáží regulovat svou reprodukci a sami si také musí pomoci, pro ni byla neakceptovatelná.[114] Malthusovu populační teorii navíc zcela jasně odmítli už v 19. století stěžejní levicoví teoretici Karl Marx a Friedrich Engels. Ti zpochybnili platnost jeho tezí mimo jiné proto, že nezohledňují vztah mezi sociálním kapitálem a pracovní silou, a kritizovali jej také za to, že usiluje o zachování sociálního statutu quo, jež vyhovuje vládnoucí třídě.[115] Přesto se ale levice stala hlavní oporou v aktivitách propagujících antikoncepci, především proto, že na rozdíl od konzervativců či liberálů dokázala lépe nahlédnout třídní rozměr kontroly početí a vnímala ji jako jednu z cest ke zlepšení sociálních a zdravotních poměrů chudých. Atina Grossmann upozorňuje, že stoupenci levicových ideologií nečekali od antikoncepce všelék na sociální neduhy trápící svět, ale vnímali ji jako taktiku přežití pro pracující třídu, a i když pro ně propagace antikoncepce nebyla ideální cestou k osvobození lidstva, v aktuálním společenském systému byla jedinou věcí, která mohla zachránit rodinu od hladu a jiných mizérií.[116]

Odmítnutí plodit další děti se tak pro mnoho stoupenců antikoncepce z řad levicových radikálů stalo způsobem vzdoru proti společenskému řádu. To je patrné například v prostředí anarchismu, kde vzbudilo Malthusovo učení značnou odezvu. Jedním z předních teoretiků anarchismu, který přijal myšlenku neomalthusiánství a začal ji aktivně propagovat, byl Paul Robin,[117] jež měl zásluhu na popularitě myšlenky kontroly početí nejen ve Francii, ale výrazně

[113] Spojení s myšlenkami anarchismu či socialismu je zcela evidentní u osobností, jež stáli u zrodu a rozvoje hnutí propagujícího kontrolu početí prakticky ve všech zemích, jak bude více rozvinuto.
[114] Pro socialisty bylo příčinou chudoby samotné společenské uspořádání vedoucí k nerovnoměrné distribuci zdrojů.
[115] OLŠÁKOVÁ, Doubravka a JANÁČ, Jiří. *Kult jednoty: stalinský plán přetvoření přírody v Československu 1948-1964*. Praha, 2018, s. 78
[116] GROSSMANN, Atina, *Reforming Sex,* s. 21.
[117] Paul Robin (1837-1912) byl francouzský anarchista, pedagog a vědec, nejvýraznější stoupenec neomalthusiánského a kontracepčního hnutí ve Francii. V roce 1896 založil Ligue pour la régénération humaine (Ligu za lidskou obnovu). Publikoval řadu neomalthusiánských brožur a usiloval o šíření antikoncepce především mezi dělnickou třídu. Význam kontroly početí viděl hlavně v potenciálu, který měla pro emancipaci chudých, především žen.

ovlivnil anarchistické prostředí i za jejími hranicemi. Další výraznou propagátorkou neomalthusiánství byla americká anarchistka Emma Goldman,[118] která ve svých aktivitách výrazně prosazovala sexuální a reprodukční svobodu a v roce 1900 se zúčastnila tajného setkání neomalthusiánů v Paříži, odkud se vrátila poučená o různých možnostech antikoncepce a své poznatky pak v anarchistickém prostředí dále šířila.[119] Také ikona amerického i světového kontracepčního hnutí Margaret Sanger se seznámila blíže s problematikou kontroly početí skrze recepci myšlenek neomalthusiánství v prostředí newyorského radikalismu[120] a byla to právě Emma Goldman a její argumenty ve prospěch antikoncepce, které Sanger velmi ovlivnily.[121] V roce 1913 podnikla Margaret Sanger cestu do Paříže, kde upevnila své přesvědčení, že kontrola početí hraje zásadní roli v povznesení života pracujících a napomůže překonání sociálních nerovností způsobených kapitalismem.[122] V Paříži se Sanger účastnila diskuzí o neomalthusiánství, které se točily mimo jiné kolem problematiky tzv. stávky v rození.[123]

Právě diskuze o „stávce v rození" vedla ještě před první světovou válkou ke střetu mezi neomalthusiánskými postoji a částí reprezentantů a reprezentantek socialistického hnutí, což se nejvýrazněji projevilo v Německu. Sociálně demokratičtí lékaři Alfred Bernstein a Julius Moses byli stoupenci anarchosyndikalismu a neomalthusianismu, v regulaci porodnosti viděli cestu ke zlepšení životních podmínek nižších vrstev a k ozdravení společnosti. Veřejně propagovali antikoncepci a vyzývali k vyhlášení národní „stávky v rození" (Gebärstreikidee), kterou navíc považovali za zbraň v „třídním boji". Prosazení cílené regulace početí mezi dělnictvem mělo vést k dlouhodobému poklesu porodnosti, snížení počtu levné pracovní síly i množství vojáků, což by v důsledku vedlo k pádu kapitalismu. To vyvolalo v řadách německých sociálních demokratů diskuzi o vztahu socialismu ke kontrole početí. Zatímco velká

Ve Francii obecně byl motiv kontroly žen nad vlastním tělem mnohem výraznější než třeba v sousední Anglii. Akcentovala jej také další osobnost tohoto hnutí anarchofeministka Nelly Rousssel (1878-1922). Ta obhajovala v otázkách mateřství maximální svobodu a rozvoj antikoncepce spojovala s emancipací a plnou společenskou participací žen.

[118] Emma Goldman (1869-1940) je považovaná za zakladatelku anarchofeminismu, prosazovala sexuální a reprodukční svobodu, podporovala volnou lásku, odmítala manželství a kritizovala útisk homosexuálů. Antikoncepci viděla nejen jako cestu k osvobození ženy, ale také jako klíč k boji proti potratům.

[119] ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*, s. 26.

[120] Manžel Margaret Sanger William (1873-1961) byl architekt a stoupenec socialismu, který ji seznámil s prostředím amerických radikálů. Sama Sanger se nejprve angažovala v socialistické straně, ale její touha po změně jí vedla k radikálnějšímu anarchismu. Srov. ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*, s. 32.

[121] TIPTON, Elise K. Ishimoto Shizue: The Margaret Sanger of Japan. *Women's History Review*, vol. 6 (1997), no. 3, p. 340.

[122] ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*, s. 39.

[123] Pojem „stávka v rození" (la grève des ventres, v doslovném překladu stávka břich) použila poprvé v roce 1892 francouzská básnířka, feministka a anarchosyndikalistka Marie Huot (1846–1930). Zatímco ve Francii měla tato myšlenka minimální dopad mimo oblast anarchistů, v německy mluvících zemích se dočkala silnější společenské reflexe, a to především díky brožuře švýcarského lékaře a anarchisty Fritze Brupbachera (1874-1945) s názvem *Kindersegen – und kein Ende?*, které se do roku 1925 prodalo přes milion výtisků.

část členské základny, především žen, přijala tuto myšlenku s nadšením, vedení SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) včetně předních ženských představitelek Kláry Zetkin, Luisy Zietz a Rosy Luxemburg jej odmítlo.[124] Důvodů bylo několik. Částí odpůrců byla neprokreativní sexualita vnímána jako projev buržoazních postojů směřujících k obecnému úpadku, hlavním argumentem se však stal důraz na důležitost početní převahy proletariátu v třídním boji, která by byla poklesem jejich porodnosti značně oslabena.[125]

Význam socialismu pro šíření myšlenky kontroly početí je prokazatelný také v Polsku. Jedním z předních představitelů meziválečného kontracepčního hnutí byl levicový lékař Herman Rubinraut,[126] který zdůrazňoval význam antikoncepce pro chudé ženy, sužované četnými porody a opakovanými potraty, kterým byla také určena jedna z brožur, jež publikoval. Vzájemná spolupráce propagátorů kontracepce se socialisty fungovala v řadě měst až do druhé poloviny 30. let.[127] Také ve Švédsku byla součástí boje za dostupnou antikoncepci kritika třídních nerovností a zákon, jež antikoncepci v letech 1910 až 1938 zakazoval, byl kritizován jako „třídní zákon“ hlavně kvůli svému dopadu na dělnickou třídu, které ztěžoval přístup k antikoncepci.[128]

Odlišná dostupnost antikoncepce u různých společenských vrstev, vycházející jak z jiných ekonomických možností, tak z různé dostupnosti zdravotní péče, byla také jedním z důvodů, proč byla antikoncepce mnohými považována za otázku třídní, v důsledku čehož byla mnohem více reflektována levicovými hnutími. Nerovný přístup k reprodukci byl jimi silně akcentován jak ve vztahu k antikoncepci, tak ve vztahu k potratům. Zatímco lépe situovaná část společnosti si mohla v obou případech dovolit obrátit se s radou na soukromého lékaře, nemajetní byli odkázáni na svépomoc, na různé pokoutní prodejce, případně na kriminální potraty. Zásadně odlišný byl také přístup k informacím, čehož si byly vědomy také průkopnice kontroly početí a přizpůsobovaly tomu své aktivity.[129]

---

[124] JÜTTE, Robert. *Contraception: a history*, s. 170.
[125] Ibid.
[126] Henryk (Herman) Rubinraut (1894-1921) byl polský lékař židovského původu, socialista, přední zastánce kontroly početí. Spolu s Justynou Budzinskou-Tylickou se významně podílel na založení kliniky Vědomého mateřství. Inicioval také vznik polské pobočky Světové ligy za sexuální reformu. V roce 1931 vydal publikaci Skuteczne i nieszkodliwe środki zapobiegania ciąży (Efektivní a neškodná preventivní opatření těhotenství). Mezi lety 1931 a 1960 vedl korespondenci s Margaret Sanger a byl korespondentem Birth Control International Information Centre. O jeho roli v mezinárodním kontracepčním hnutí více KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia, *Transatlantyckie kontakty*.
[127] KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia. *Transatlantyckie kontakty,* s. 212.
[128] ANDERSSON, Karin. *The Swedish anti contraceptive law 1910-1938, showing how the pro contraceptive discourse advocate change*. Lund, 2012. Master thesis, s. 54.
[129] Např. obě přední představitelky kontracepčního hnutí Marie Stopes a Margaret Sanger si byly vědomy toho, že dělnické ženy, které by měly být hlavními adresátkami jejich sdělení o významu kontroly početí nejsou hlavními čtenářkami jejich knih, proto vydávaly speciální brožury či letáky, určené k distribuci chudým a méně

Senzitivní k otázce kontroly početí byla také komunistická ideologie, byť se to může zdát v rozporu s „antimalthusiánstvím“, které se v zemích východního bloku objevovalo po celou druhou polovinu 20. století.[130] Rusko jako první země na světě v roce 1920 legalizovalo potrat a ruku v ruce s tím usilovalo, i když dlouho neúspěšně, o šíření informací o antikoncepci. Pro mnoho zastánců uvolnění regulací v oblasti reprodukce se stalo bolševické Rusko vzorem progresivní země, kterou je dobré následovat.[131] Cílem sovětského modelu bylo učinit potrat zbytečným poskytnutím nejen antikoncepce, ale především dostatečného sociálního zabezpečení či zespolečenštěním domácích prací. Nejen v Rusku, ale i v jiných zemích byli komunisté v meziválečném období důležitými, často spolu se socialisty jedinými, podporovateli myšlenky regulace početí. To platí například pro Německo v období konce Výmarské republiky, kde strana KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) zůstala jedinou politickou stranou ochotnou bojovat za právo žen na potrat a kontrolu porodnosti, podporovala principy sexuální reformy a zdůrazňovala právo ženy na kontrolu nad vlastním tělem, především coby důležitého předpokladu pro zapojení žen do třídního boje i do výrobního procesu.[132]

Tento zásadní vliv komunistické ideologie se projevil ještě výrazněji po druhé světové válce, kdy se vývoj v přístupu k antikoncepci i k umělému přerušení těhotenství výrazně lišil podle toho, na které straně železné opony se daná země nacházela. Zatímco v zemích tzv. západního bloku zůstal potrat dlouho zakázán, stejně jako antikoncepce, v řadě socialistických zemí došlo na konci 50. let k dekriminalizaci potratů a ruku v ruce s tím zde nastoupila státem organizovaná propagace antikoncepce.[133]

1.3. Kontrola početí jako otázka zdravotní

Nedílnou součástí debat o antikoncepci byl vždy také zdravotní aspekt, i když k medikalizaci kontroly početí dochází výrazněji až ve 20. století. Spojení mezi kontrolou početí a zdravím bylo diskutováno ve dvojím smyslu. Jednak ve vztahu ke zdraví jednotlivců, především žen, jejichž zdraví mohla nekvalitní antikoncepce poškodit, ale zároveň jim možnost bránit se početí mohla pomoci od vyčerpání častými porody. Jednak ve vztahu ke kolektivnímu zdraví (a

vzdělaným ženám, které obsahovaly zestručněné základní informace o dostupné antikoncepci. Ženám se snažily aktivistky přiblížit také pomocí přednášek, v Anglii také např. pomocí pojízdné kontracepční poradny.

[130] OLŠÁKOVÁ, Doubravka a JANÁČ, Jiří. *Kult jednoty*, s. 76.

[131] USBORNE, Cornelie, *The Politics of the Body in Weimar Germany*, s. 93.

[132] Ibid.

[133] Více k tématu např. SOBOTKA, Tomáš. The stealthy sexual revolution? Birth control, reproduction, and family under state socialism in Central and Eastern Europe. In: NIETHAMMER, Lutz and Silke SATJUKOW (eds.) *Wenn die Chemie stimmt...: Geschlechterbeziehungen und Geburtenkontrolle in Zeitalter der Pille. Gender Relations and Birth Control in the Age of the Pill*, Wallstein Verlag, 2016.

kvalitě) populace, národa či celého lidstva. V obou případech hráli zásadní roli lékaři a lékařky, kteří byli těmi, jež pomáhali zdokonalovat antikoncepční prostředky, a také těmi, jež antikoncepci zprostředkovávali, a především pak těmi, kteří byli považováni za odpovědné nejen za zdraví jedinců, ale především za zdraví celé společnosti. Kořeny vlivu lékařů na oblast reprodukce a reprodukční politiky můžeme hledat již v osvícenství, kdy započaly procesy, které odstartovaly růst prestiže medicíny coby vědy a také růst významu lékařské profese a kdy také začal svůj vliv na tuto oblast posilovat stát.[134] Člověk a jeho tělo bylo podrobeno systematickému zkoumání a dohledu medicíny, která se tak stala do značné míry nástrojem státní politiky. Tento soubor změn, které doprovázely přechod společnosti tradiční ve společnost moderní podrobně rozpracoval Michel Foucalt za pomoci dnes již notorický známých konceptů „medikalizace" a „biomoci."[135]

Důsledkem postupující medikalizace byla mimo jiné i změna pozice lékařů, jejichž společenská prestiž i vliv výrazně vzrostly. To je patrné i na případu kontroly početí, kdy se počátek její společenské akceptace často kryje s integrací antikoncepce mezi témata, jimiž se má medicína zabývat. Přední představitelka kontracepčního hnutí Margaret Sanger si byla autority lékařského stavu vědoma, a proto ve svém úsilí o šíření myšlenky kontroly početí postupně změnila strategii a začala navazovat spolupráci s lékaři, kteří byli do té doby považováni spíše za konzervativní skupinu a v USA byli dlouho hlavními odpůrci kontroly početí.[136] Toto strategické rozhodnutí postavit kontracepční hnutí na vědecký základ a zaštítit jej autoritou lékařské vědy se ukázalo jako šťastné, protože popularita hnutí postupně stoupala.

Právě zdravotní motivy stály také v počátcích vývoje nových typů antikoncepce. Během 19. a 20. století vzniklo jen málo zcela nových typů antikoncepce, byly však výrazně

[134] Vlivem řady společenských změn si absolutistické státy začaly uvědomovat význam svého obyvatelstva a začaly nad ním vykonávat novou formu dohledu. Zájem státu o zdraví a fyzickou zdatnost obyvatelstva, a také o jeho početnost vedl k výrazně větší sociální kontrole a zdraví člověka, a i jeho reprodukce přestaly být osobní záležitostí jedince a staly se záležitostí státu, potažmo společnosti. Potřeba pracovní, vojenské a kupní síly vedla ke vzniku populacionismu, který do středu zájmu státu postavil populaci a její demografické chování. Cílem přitom nemělo být jen maximalizovat početnost populace, ale také její kvalitu. Ruku v ruce s tím rostl význam lékařů, protože tyto populacionistické snahy byly v řadě zemí, včetně zemí českých, vtěleny do konceptu státní medicíny, nazývané ve své době zdravotní policií. Srov. TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát*, s. 27-51.

[135] Medikalizací společnosti rozumíme proces, ve kterém medicína, potažmo lékaři, začali zasahovat i do oblastí, které jim dříve nenáležely a získali tak nejen obrovskou moc nad individuálními těly jednotlivců, ale také možnost kontroly nad celou společností. Biomoc pak představuje novou technologii moci, která se dominantně objevuje od 18. století (vedle moci panovnické a disciplinační) a která vychází z představy těla jako druhu. Jejím úsilím je „pečovat o život" a maximalizovat jeho potenciál, přičemž necílí na individuální tělo jedince, ale na celou populaci. Zásadní je, že je to moc normalizující, „jejímž cílem je zajistit ochranu a upevnění sociálního útvaru proti „nenormálním" či potenciálně nebezpečným jedincům. Tato moc ale již nedisciplinuje prostřednictvím mechanické kontroly tělesných gest, „ale preventivně sleduje veškeré potenciální známky nepořádku již v samotných biologických počátcích. Pozornost se přesouvá od individuálního těla k faktorům prostředí, genetickým či mezigeneračním faktorům." FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality. I, Vůle k vědění* citováno in DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice*, s. 19.

[136] ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*, s. 12.

zdokonalovány ty již existující. Cílem bylo především zvyšovat jejich účinnost a minimalizovat jejich případné zdravotní dopady. Některé typy antikoncepce, jež následně sloužily k zabránění početí, byly nejprve využívány k jiným účelům a jejich doporučování ze strany lékařů tak před nástupem 20. století nelze vnímat jako podporu kontroly početí, šlo výhradně o užití konkrétních metod pro terapeutické či profylaktické účely. Šlo například o výplachy pohlavních orgánů pomocí stříkaček či irigátorů, které sloužily primárně k intimní hygieně už ve starověku a jejich užití k prevenci početí je doloženo poprvé v 17. století.[137]

Ještě na přelomu 19. a 20. století většina lékařů považovala sexuální abstinenci za jediný spolehlivý způsob, jak omezovat reprodukci, přestože se objevovaly hlasy upozorňující na její škodlivost. Důvodem, který lékaře a lékařky postupně přiměl změnit postoj k regulaci početí pomocí antikoncepce, byla pravděpodobně především snaha čelit narůstajícímu množství ilegálních potratů, se kterými byly spojeny často fatální zdravotní následky a vysoká úmrtnost žen. Potraty se pro řadu odborníků, včetně lékařů, staly v tomto období zásadním zdravotním problémem s výraznými společenskými, především populačními dopady, a právě populační hledisko se vedle zdravotního, se kterým bylo úzce propojeno, ukazuje ve vztahu k propagaci antikoncepce jako zcela klíčové.

Zatímco na začátku snah o šíření antikoncepce stály Malthusovy obavy o přelidnění světa, demografický vývoj v Evropě se již na sklonku jeho života začal ubírat jiným směrem. Velký populační nárůst byl vystřídán postupným poklesem plodnosti, který v řadě zemí na konci 19. století začal zrychlovat a nízké populační přírůstky působily ještě hrozivěji kvůli dalším početním ztrátám způsobeným první světovou válkou. Díky tomu se hodnocení přínosů a rizik antikoncepce dostalo do ambivalentní pozice, kdy na jedné straně byla regulace plodnosti nahlížena jako hrozba pro početnost národa a byla kritizována spolu s dalšími „antipopulačními“ jevy (např. neochota mít velký počet dětí, touha po pohodlí a luxusu apod.) jakožto základní příčina depopulace, na straně druhé ale představovala možnost, jak snížit obrovské množství potratů, jež byly hlavním způsobem regulace velikosti rodin, a které navíc působily velké populační ztráty, díky zdravotním následkům, jež měly pro ženy v plodném věku. Otázka regulace početí se tak stala důležitou součástí debat o vztahu mezi kvalitou a kvantitou populace, jež začaly již na konci 19. století, ale kulminovaly v období meziválečném v souvislosti s demografickým vývojem a popularitou eugeniky.

[137] Zdravotnické muzeum NLK. Předmět měsíce: březen 2019. Online. Dostupné z: https://muzeum.nlk.cz/2019/03/predmet-mesice-brezen-2019/. [citováno 2024-06-22]

1.3.1. Eugenika – antikoncepce jako cesta k ozdravení lidstva

Pojem eugenika[138] vytvořil v 80. letech 19. století Francis Galton,[139] který i pod vlivem svého bratrance Charlese Darwina a jeho evoluční teorie definoval novou „vědu“, jejímž cílem bylo na základě poznatků ze studia dědičnosti zdokonalovat lidský druh po vzoru šlechtění zvířat. Eugeniku rozdělil na pozitivní, která měla usilovat o vytváření podmínek a motivací pro podporu plodnosti kvalitních jedinců, a negativní, jež měla naopak usilovat o omezování plodnosti jedinců považovaných za méněcenné. Eugenické myšlenky se z Anglie šířily do dalších evropských i mimoevropských zemí, velkého ohlasu se jím dostalo v USA, kde na jejich základě došlo například k vytváření kvót pro přistěhovalce z Evropy a také k přijetí zákonů umožňujících nedobrovolné sterilizace tzv. slabomyslných a jinak nežádoucích skupin obyvatel.[140] Eugenika se už před první světovou válkou stala běžnou součástí vědeckého diskurzu a její rozvoj nastal v meziválečném období. Také po druhé světové válce se eugenické myšlenky v mnoha zemích udržely na výsluní, byť často v méně zjevné podobě, a ovlivňovaly reprodukční politiku nejen ve vztahu k tzv. rozvojovým zemím.[141]

Popularita, které se eugenické ideje těšily spolu s aureolou vědeckosti, jež sebou nesly, způsobily, že se řada eugenických motivů stala nedílnou součástí aktivit prosazujících regulaci početí a ve většině zemí došlo k silnému prolnutí eugenického a kontracepčního hnutí. I když se mezi historiky a historičkami zabývajícími se kontracepčním hnutím a jeho představitelkami vedou diskuse[142] o tom, jak silné toto propojení s eugenikou bylo a co bylo jeho důvodem. Je nepochybné, že mnoho významných propagátorek antikoncepce zastávalo zcela otevřeně eugenické ideje a používalo je ke zdůvodnění významu kontroly početí pro společnost.

---

[138] Slovo eugenika pochází z řeckého „eu“ a „genos“ a lze jej přeložit jako dobře zrozen či dobrého původu.

[139] Francis Galton (1822-1911) byl anglický vědec, jehož zájmy sahaly od meteorologie, přes antropologii, geografii, statistiku až k psychologii. Byl stoupencem sociálního darwinismu a lze jej označit také za představitele vědeckého rasismu. Více o jeho osobě např. GILLHAM, Nicholas W. *A Life of Sir Francis Galton: from African Exploration to the Birth of Eugenics*. New York, 2001.

[140] Více o eugenice v USA např. DUSTER, Troy. *Backdoor to Eugenics*. New York, 2003.

[141] Více viz KLINE, Wendy, *Building a Better Race*.
Projevy eugeniky v Československu, včetně období po druhé světové válce se zabývá Victoria Schmidt, srov. SCHMIDT, Victoria. *The Politics of Disability in Interwar and Socialist Czechoslovakia: Segregating in the Name of the Nation*. Amsterdam, 2019; TÁŽ, Eugenics and Female Embodiment in Czechoslovak Public Campaigns During the 1960s and 1970s. *Bohemia,* vol. 58 (2018), no. 1, p. 109-127; TÁŽ, Race science in Czechoslovakia: Serving segregation in the name of the nation. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, vol. 2020, no. 83, p. 1–13.

[142] Jane Carey zmiňuje, že poprvé eugenické motivy v aktivitách Margaret Sanger zdůraznila historička Linda Gordon ve své práci z roku 1977 (GORDON, Linda, *Woman's Body, Woman's Right*), od té doby se dle Carey objevují snahy bagatelizovat či zneviditelnit roli, kterou hrály eugenické motivy v propagaci kontroly početí, což souvisí s častou glorifikací konkrétních aktérek kontracepčního hnutí, která se nejvýrazněji prosazuje právě ve vztahu k Margaret Sanger. Carey upozorňuje např. na biografii Ellen Chesler z roku 1992 s názvem *Woman of Valor*, která Sanger prezentuje jako osobnost, jež předznamenala sexuální revoluci, ale její podporu eugeniky prakticky nezmiňuje. Srov. CAREY, Jane. *The Racial Imperatives of Sex*.

Zásadním prvkem, jež spojoval obě hnutí, byl důraz na zdraví, a to především ve smyslu zdraví kolektivního, jehož základem je zdraví jednotlivců. Jen zdravá žena, resp. zdraví manželé mohou dát život zdravým dětem a ty se v budoucnu stávají základem kvalitní populace, potažmo silného národa. I když eugenika pracovala výrazně s ideou dědičnosti, řada jejich stoupenců principiálně neodmítala vliv vnějších faktorů na kvalitu jedince a podporovala proto různá sociálně hygienická i zdravotní opatření, jež měla zajistit lepší zdatnost člověka. Antikoncepce zde mohla hrát pozitivní roli jednak proto, že umožnila předcházet opakovaným těhotenstvím, jež ženy vyčerpávala a snižovala kvalitu potomstva, jednak umožnila omezit plodnost jedinců považovaných z eugenického hlediska za nekvalitní.

Eugenické motivy lze vysledovat už v dílech neomalthusiánů z poslední třetiny 19. století, což naznačuje, že propagace antikoncepce a eugenika byly již od počátku úzce spjaty.[143] Již zmíněná britská aktivistka Annie Besant, ve své nejprodávanější knize *The Law of Population* (*Zákon populace*) z roku 1871 argumentovala takto: „Celá britská rasa by získala na síle, zdraví, dlouhověkosti, kráse, kdyby se děti rodily pouze zdravým rodičům.“[144] Podobné postoje můžeme sledovat o několik desítek let později v pracích Margaret Sanger či Marie Stopes. Dianne Dodd upozorňuje, že tyto přední představitelky hnutí za kontrolu početí artikulovaly antikoncepci nejen z hlediska snahy pomoci ženám, ale především z hlediska eugenického, přičemž postupně začaly eugenické motivy dominovat a zastínily i motivy feministické.[145] Integrování eugenických motivů do argumentace představitelek kontracepčního hnutí je patrné i mimo oblast Evropy a USA. Japonská aktivistka Ishimoto při propagaci antikoncepce používala mimo jiné argument, že děti narozené dvěma zdravým rodičům jsou lepší než ty narozené nemocným či slabým a apelovala na nutnost posílit skrze zdravé děti japonský národ.[146]

Podle některých badatelek mělo užívání eugenické argumentace pro propagaci ideje kontroly početí strategický význam, vycházející z již zmíněné snahy postavit kontracepční hnutí na vědecký základ a zajistit mu tak širší společenskou podporu.[147] Posun v diskurzivním rámování propagace antikoncepce, ke kterému došlo v meziválečném období a jež se projevil snahou vymezit se vůči spojení antikoncepce se sociálním bojem některých radikálních skupin,

[143] Carey zkoumala spisy nejvýznamnějších anglo-amerických aktivistek na poli kontroly početí a došla k závěru, že všechny propagovaly antikoncepci především jako nástroj sloužící k eugenickým účelům. Zdůraznila také podporu, které se antikoncepci dostalo ze strany předních eugenických společností v Británii, USA a Austrálii. Srov. CAREY, Jane, *The Racial Imperatives of Sex*.
[144] BESANT citováno in CAREY, Jane, *The Racial Imperatives of Sex*, s. 734.
[145] DODD, Dianne, *The Canadian Birth Control Movemen*t, s. 59.
[146] TIPTON, Elise K. *Ishimoto Shizue: The Margaret Sanger of Japan*, s. 344.
[147] Srov. HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 62.

a místo toho zdůraznit spolupráci s lékaři, šel ruku v ruce s přijetím eugenických motivů. Ale i bez snahy získat strategickou podporu veřejnosti je spojení propagace antikoncepce s eugenikou zcela logickým důsledkem skutečnosti, že eugenické motivy byly nedílnou součástí vědeckého diskurzu, jak před druhou světovou válkou, tak v řadě zemí i po ní.

Je proto poněkud paradoxní, že přestože se řada stoupenců kontroly početí zaštiťovala eugenickými argumenty, samotná eugenika měla k antikoncepci ambivalentní vztah. Mnoha jejími stoupenci bylo především z počátku cílené omezování početí vnímáno negativně, hlavně ze strachu z depopulace, jež se stal v meziválečném období výrazným motivem odborných i politických debat. Pokles porodnosti, který začal již na konci 19. století, v první polovině 20. století pokračoval, a obavy o oslabení jednotlivých států byly ještě více umocněny ztrátami způsobenými první světovou válkou. Nízké populační přírůstky vedly ke strachu z nedostatku bojeschopných mužů, který byl přiživován nacionálně či rasově podbarvenými obavami z vymření národa či ze zhoršení kvality rasy. Eugenici, především lékaři, začali bít na poplach, vytvářeli model národní krize a úbytek porodů stavěli naroveň dalším „nemocem" jako tuberkulóze, alkoholismu či venerickým chorobám, které bylo nezbytné léčit než fatálním způsobem napadnou národní organismus.[148] Největší eugenickou hrozbou se stal nejen samotný pokles porodnosti, ale skutečnost, že snižování počtu dětí neprobíhalo rovnoměrně ve všech společenských vrstvách, ale docházelo k tzv. diferenciální plodnosti,[149] tedy ke skutečnosti, že střední a vyšší vrstvy rodily průměrně výrazně méně dětí než vrstvy nižší. Rozdíly byly způsobeny tím, že regulace početí byla rozšířenější ve středních vrstvách, kde se díky tomu dříve snížila plodnost, zatímco nižší vrstvy, považované eugeniky za méně hodnotné, plodnost regulovaly méně. Právě to nakonec vedlo k tomu, že zastánci eugenických myšlenek začali vnímat pozitivní aspekt antikoncepce a řada z nich se zapojila do snah rozšiřovat povědomí o antikoncepci i samotné kontracepční prostředky mezi nižší vrstvy se snahou diferenciální plodnosti čelit.[150]

Právě zájem o kvalitu populace, který byl pro eugeniku typický, byl tím hlavním důvodem, proč se mohlo eugenické a kontracepční hnutí tak silně prolnout. Stoupenci a stoupenkyně eugenických idejí totiž neusilovali o pouhé kvantitativní navýšení populace, ale jejich cílem bylo zlepšení její kvality, to pro mnoho z nich znamenalo dát přednost snížení počtu nezdravých, špatně živených dětí ve prospěch omezení plodnosti, jež povede k menšímu počtu

[148] Obdobně píše o situaci v Německu Grossmann, srov. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 4.
[149] Diferenciální plodnost měla nejen svůj rozměr sociální či třídní, ale také etnický a rasový. Ve Spojených státech byla za největší hrozbu považována vysoká porodnost přistěhovalců, jež spolu s regulací početí praktikovanou střední (bílou) třídou, měla vést, slovy prezidenta Roosvelta k „rasové sebevraždě".
[150] DODD, Dianne, *The Canadian Birth Control Movement*.

zdravějších a v různém ohledu kvalitnějších dětí. Postoj zastánkyň kontroly početí usilujících o zlepšení situace žen se zde tedy protnul s bojovníky za zdraví národa či rasy. Obě skupiny pak deklarativně usilovaly o co největší počet zdravých dětí, narozených ze zdravých žen, což v praxi znamenalo například propagování prodloužení intervalů mezi porody či bránění reprodukci u těch párů, jež byly nositeli dědičných onemocnění.

Jak již bylo zmíněno eugenické motivy zůstaly přítomny v propagaci antikoncepce i po druhé světové válce, přestože eugenika byla do značné míry zdiskreditována díky jejímu spojení s rasovými teoriemi a tragickým dopadům, které toto spojení mělo především v nacistickém Německu. I když se představitelé některých zemí od eugeniky distancovali (např. Británie), v řadě jiných různé eugenicky motivované zákony regulující reprodukci zůstávaly v platnosti nebo byly nově přijímány, což platí např. pro Spojené státy, [151] Japonsko[152] či Skandinávii. Za eugenickými účely byly prováděny také více či méně dobrovolné sterilizace nebo byla šířena antikoncepce mezi konkrétní skupiny obyvatel, jejichž reprodukční schopnosti byly považovány za ohrožující. Tato praxe se prosadila nejen v USA, kde to byly například Afroameričanky, ale také v zemích východního bloku, který přes poválečné odsouzení eugeniky jako buržoazní pavědy postupně přijal řadu opatření, jež měla viditelně eugenické pozadí. V našem prostoru je toto nejvýraznější na příkladu nedobrovolných sterilizací romských žen.[153]

1.4. Kontrola početí jako otázka „feministická“

Hnutí propagující antikoncepci bývá často prezentováno jako hnutí ženské či feministické, a to především ze dvou důvodů. Jednak proto, že převážná většina jeho aktérek byly ženy, jednak proto, že součástí argumentace zastánců a zastánkyň regulace početí bylo ve většině zemí a po většinu zkoumaného období úsilí o zlepšení situace žen a akcentování otázky ženských práv, především práv reprodukčních. Linda Gordon ve své knize *Woman Body, Woman Right* uvádí, že kontrola početí je bytostně spjata se ženami, protože historicky byly pokusy o kontrolu početí, včetně vynálezu různých kontracepčních metod a prostředků, iniciovány ženami.[154] Teze, kterou Gordon předkládá o antikoncepci jako ženské záležitosti, je silně ovlivněna feministickou pozicionalitou autorky a v určitých ohledech působí zjednodušeně. Ve vztahu

[151] HEINEMANN, Isabel. *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie,* s. 62.
[152] V Japonsku byl přijat zákon o eugenice v roce 1940 a byl silně ovlivněn zákonem umožňujícím sterilizace přijatým v roce 1933 v nacistickém Německu. Tento zákon, i když s určitými úpravami platil v Japonsku až do roku 1996. Srov. TIPTON, Elise K. *Ishimoto Shizue: The Margaret Sanger of Japan,* s. 344.
[153] Problematikou eugenicky a nacionálně motivovanou diskriminací určitých společenských skupin, včetně Romů (nejen) v období socialismu se zabývá historička Victoria Schmidt, viz poznámka č. 141.
[154] GORDON, Linda, *Woman's Body, Woman's Right,* s. xi-xviii.

k propagaci antikoncepce je však evidentní, že ženy byly jeho důležitými aktérkami a přinejmenším v rámci meziválečného kontracepčního hnutí měly jasnou dominanci. I když hlavní představitelky hnutí často spolupracovaly s muži, kteří měli na úspěchu kontracepčních aktivit v konkrétních zemích nemalý podíl, symboly boje za právo na antikoncepci se staly ve většině zemí ženy. Ve Spojených státech (a také celosvětově) to byla Margaret Sanger, v Anglii Marie Stopes, v Nizozemí Aletta Jacobs, ve Švédsku Elise Ottessen Jensen, v Japonsku Shidzue Ishimoto Kato, v Číně Yang Chao Buwei, v Polsku byla jednou z několika „tváří" kontracepčního hnutí Justyna Budynská Tylická. To, proč je kontracepční hnutí dáváno do souvislosti s feminismem a otázkou ženských práv, však nevychází jen ze zapojení žen jak na straně organizátorek, tak na straně adresátek propagačních aktivit, ale především z toho, že důležitou součástí argumentace odkazující na význam antikoncepce, byl motiv osvobození ženy, osvobození sexuality a obecně otázka ženských práv.

1.4.1. Antikoncepce a ženská emancipace

Výraznější požadavek na prosazení ženských reprodukčních práv, spolu s akcentem na právo nakládat svobodně s vlastním tělem, bývá tradičně v dějinách feministického hnutí spojován s tzv. druhou vlnou feminismu. Ta se „na Západě" datuje od 60. let a v jejím centru stála snaha prosadit ženská práva, jež přesahovala legislativní rovinu a měla ženám poskytnout nejen formální zrovnoprávnění, ale především možnost vlastního sebeurčení. Právo na potrat a dostupná antikoncepce se staly jedněmi z klíčových požadavků.[155] Výzkumy kontracepčního hnutí první poloviny 20. století však jasně ukazují, že volání po právu rozhodovat o vlastním těle nebylo výtvorem druhé vlny feminismu, její aktérky naopak v tomto ohledu navázaly na aktivistky, jež požadovaly kontrolu nad reprodukcí pomocí antikoncepce již v první třetině 20. století. Margaret Sanger již v roce 1917 napsala: „Ženy se musí naučit znát svá vlastní těla"[156] a v knize *Žena a nové pokolení* pak uvedla, že až znalost antikoncepce povede k nové generaci „svobodných žen", protože: „Žádná žena se nemůže nazývat svobodnou, která nevlastní a neovládá své vlastní tělo. Žádná žena se nemůže nazývat svobodnou, dokud si nemůže vědomě vybrat, zda bude nebo nebude matkou."[157] Nejen těmito výroky, ale celou svou aktivitou na

[155] MESNER, Maria, *The Abortion Conflict*, s. 12.
[156] SANGER, Margaret, Family Limitation, 1917, s. 4 citováno in HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 49.
[157] SANGER, Margaret, Žena a nové pokolení citováno in HEINEMANN, Isabel. *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie,* s. 50.

poli propagace antikoncepce, Sanger předznamenala moto „Our Bodies, Ourselves“,[158] které zaznělo o zhruba padesát let později. Podobné výroky se už v meziválečném období objevily v rámci aktivit prosazujících antikoncepci také v řadě jiných zemí. V Německu byla sice podoba propagace antikoncepce v řadě ohledů jiná a důležitou roli zde hrála hlavně otázka sociální a eugenická, ale i zde je evidentní význam, který byl kladen na požadavek práva ženy nakládat se svým tělem, jež byl vtělen do hesla „Dein Korper Gehort Dir“ (Vaše tělo patří vám), které se objevilo v roce 1931 v politické kampani komunistické strany a jak upozorňuje Attina Grossmann, dočasně dokázalo narušit, ne-li vytlačit, dominanci politiky třídního boje a konsensus mateřství a eugeniky v diskurzu o sexuální reformě.[159]

Přestože motiv kontroly nad vlastním tělem představuje konstantu, jež se prolíná hnutím za kontrolu početí po velkou část 20. století, tak požadavek osvobození ženy a její emancipování se, jež byl taktéž důležitým motivem, byl v různém čase a u různých aktérek a aktérů naplněn odlišným obsahem. I když byl emancipační aspekt nedílnou součástí kontracepčního hnutí, neznamenalo to, že by byla vždy zároveň zpochybněna společenská role žen nebo, že by se spolu s požadavkem na dostupnost antikoncepce objevil apel na redefinování genderových vztahů. V období před druhou světovou válkou docházelo jen zřídka ke zpochybnění mateřství jako ústřední role ženy. Aktivisté a aktivistky usilující o zlepšení situace chudých žen prostřednictvím cílené regulace jejich plodnosti, zdůrazňovali nárok na svobodu v oblasti reprodukce i sexuality, to ale nutně neznamenalo zpochybnění jiných stereotypních představ o femininitě. Dodd při svém popisu činnosti propagátorek antikoncepce v Kanadě upozorňuje, že šlo o tzv. „mateřské feministky“ (maternal feminist),[160] které mnohem více

[158] V roce 1969 se na workshopu věnovaném tématu žen a jejich tělesnosti v Bostonu setkala skupina žen, která sdílela negativní zkušenosti s lékaři, především s jejich neochotou poskytovat ženám informace o jejich zdravotním stavu a o lécích, které jim předepisují, a to včetně hormonální antikoncepce. Podstatou diskuze byla také otázka toho, jak málo vědí ženy o svých vlastních tělech. Na základě tohoto setkání vznikla diskuzní skupina s cílem poskytnout ženám prostor pro sdílení informací o své sexualitě, vztazích, reprodukčním zdraví apod. V roce 1970 vydaly tyto ženy publikaci *Women and Their Bodies*, která byla po roce znovu vydána pod názvem *Our Bodies, Ourselves*, aby bylo více zdůrazněno převzetí odpovědnosti samotných žen za jejich těla. Vydání této publikace je považováno za jeden z formujících momentů pozdějšího hnutí za zdraví žen v USA (women's health movement).

[159] Podle Grossmann se tehdy KPD spíše neúmyslně ocitlo v čele hnutí za reprodukční svobodu žen, přičemž zde hájilo zájmy všech žen, nejen chudých dělnic. Kategorický požadavek komunistické strany na zrušení „potratového“ paragrafu 218 a na dekriminalizaci veškerého konsensuálního sexuálního chování dospělých byl radikálním gestem, stejně jako výzva k financování sexuální výchovy, sexuálního poradenství, potratů a antikoncepce z veřejných zdrojů. Paradoxně zatímco KPD v Německu podporovala úplnou dekriminalizaci potratů, v Sovětském svazu již uvažovali o jeho rekriminalizaci. Srov. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex,* s. 92-93.

[160] Pojem mateřský feminismus (maternal feminism) se používá především v anglosaském prostředí. Jedná se o jeden z proudů ženského hnutí, který vycházel z přesvědčení, že zásadní společenská role žen vychází z jejich role matky a pečovatelky, právě skrze její zdůraznění lze argumentovat pro význam ženské perspektivy ve veřejném prostoru včetně politické participace. Tento proud feminismu byl rozšířeným mezi středostavovskými ženami v Británii či Kanadě především v období od konce 19. století až do první světové války, své ohlasy však

akcentovaly práva žen v domácnosti, tedy v pozici manželky a matky než ve veřejném prostoru.[161] Také podle německé historičky Isabel Heinemann Margaret Sanger a další propagátorky antikoncepce zpravidla nijak nezpochybňovaly manželství a mateřství coby ústřední role ženy. Ve svých dílech požadovaly právo žen na vzdělání, stejně jako na sexuální naplnění, ale v jiných ohledech nezpochybňovaly „dvojí standard" uplatňovaný společností na muže a ženy a jejich hlavním deklarovaným cílem byla šťastná rodina a zdravé manželství. Znalost antikoncepce byla pro aktivistky první poloviny 20. století zásadní pro zdraví matek, stejně jako pro realizaci ženské emancipace, avšak bez zpochybnění tradiční představy o manželství a rodině jako takové.[162] V jádru jejich argumentace tak bylo často vedle snahy osvobodit ženu, také nekritické přijetí rovnítka mezi „dobrou ženou“ a „moudrou matkou“.[163]

Právě mateřství představuje ve vztahu k genderovému rozměru propagace antikoncepce důležitý prvek. Mateřství zhruba od konce 18. století získalo mimořádný význam pro definování role ženy a stalo se zásadním aspektem pro konstruování ženského genderu. V důsledku společenských změn, které souvisí s tzv. teorií oddělených sfér, dochází v 19. století k situování (částečně faktického, ale hlavně symbolického) žen do sféry domácnosti, zatímco mužům je určena sféra veřejná (vzdělání, práce, politika apod.). Spolu s tím vznikající moderní společnost definuje novou podobu mateřství,[164] které je přímo „vepsáno do těla i duše ženy“[165] a tato představa, že mateřství je ženinou přirozeností a naplněním jejího života, se stala určující pro pojetí femininity nejméně na další století.[166]

---

našel také v poválečném období a jeho motivy lze sledovat dodnes. V českém kontextu je možné k tomuto proudu řadit např. Boženu Vikovou Kunětickou. Stoupenkyněmi jiných proudů feminismu je kritizován především pro údajnou akceptaci patriarchálních společenských norem.

[161] DODD, Dianne, *The Canadian Birth Control Movement*, s. 60.

[162] HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 62.

[163] Tipton v souvislosti s aktivistkou Ishimoto Shizue uvádí, že důvodem, proč se mnoho tzv. prominentních žen angažovalo v otázkách propagace kontroly početí, byla snaha pomoci ženám, jež byla propagátorkami antikoncepce rámovaná mimo jiné jako pomoc být lepší matkou. Snaha těchto aktivistek pomáhat druhým, především ženám se zde protnula s propagací antikoncepce, která měla také sloužit jako nástroj, jež ženám určitým způsobem pomůže, a to především ženám nejvíce ohroženým. Zapojení do hnutí za kontrolu početí, tedy nemuselo zahrnovat odmítnutí představy o dobré ženě, která je zároveň moudrou matkou, naopak. Ishimoto Shizue ve svých textech například tvrdila, že snížením počtu dětí v rodině, antikoncepce v důsledku pomůže ženám plnit lépe jejich roli správných matek. Fakticky tak prosazovala antikoncepci jako prostředek k upevnění rodinného života, nikoliv jako něco, co ženinu asociaci s mateřstvím a domácí sférou naruší. Srov. TIPTON, Elise K, *Ishimoto Shizue: The Margaret Sanger of Japan*, s. 343.

[164] O historické proměnlivosti ve vnímání mateřství a mateřské lásky píše ve své průkopnické práci Elisabeth Badinter. Na základě zkoumání různých projevů toho, co je nazýváno mateřskou láskou dokládá, že tato není záležitostí instinktivní, ženám vrozenou, ale že se jedná o společensky konstruovanou formu citu. Za důkazy pro své tvrzení považuje především skutečnost, že vnímání a hodnocení mateřství se v čase proměňovalo. Nejen Badinter, ale i další autorky a autoři považují za jednu z nejvýznamnějších osobností, jež ovlivnila formování a šíření nové podoby mateřství, Jeana Jacquea Rousseaua. Ten své pojetí výchovy dětí artikuloval v termínech návratu k přírodě a na základě toho byla i tzv. nová matka nahlížena jako jediná přirozená forma mateřství. Srov. BADINTER, Elisabeth. *Materská láska: od 17. storočia po súčasnosť*. Bratislava, 1998, s. 132-141.

[165] TINKOVÁ, Daniela, *Věčně nemocná žena*, s. 9.

[166] LENDEROVÁ et al. (eds.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, 2009, s. 128.

Jakýkoliv zásah do reprodukčního procesu, ať už ve formě potratu či regulace početí pomocí antikoncepce, mohl být vnímán jako akt jdoucí proti ženině domnělé přirozenosti, proti její „posvátné“ roli matky. S tím se kontracepční hnutí muselo vyrovnat a přispělo k tomu již diskutované spojení s eugenikou, které pomohlo vytvořit koncept zdravého mateřství. To se vyznačovalo především tím, že nezatěžovalo ženu opakovanými porody, čímž jí umožnilo rodit zdravější děti. Důraz byl kladen na kvalitu, namísto kvantity, vedoucí nejen k ženině vyčerpání, ale snižující i „jakost“ potomstva, a také vymezením se vůči potratu jako způsobu regulace početí. Jak bude ještě více ilustrováno na konkrétním příkladu českého kontracepčního hnutí, stoupenci a stoupenkyně antikoncepce dokázali vytvořit představu, že antikoncepce nesnižuje nijak mateřskou roli ženy, protože za pomoci eugenických motivů a díky vymezování vůči regulaci plození pomocí potratů vytvořilo koncept, ve kterém antikoncepce byla cestou k lepšímu mateřství.

1.4.2. Antikoncepce a sexuální osvobození

S motivem ženské emancipace úzce souvisí ještě poslední z motivů, jež byl výrazněji přítomen v argumentaci zastánců kontroly početí, byť byl dlouho v porovnání s motivy sociálními a zdravotními spíše upozaděn, přestože z dnešního pohledu stojí v samotném jádru významu antikoncepce. Je to aspekt sexuální, který vychází z faktu, že antikoncepce umožnila věc po staletí zcela nevídanou – oddělit sexuální akt od procesu plození. Regulaci početí, její propagaci i její společenský obraz je proto nutné nahlížet také perspektivou proměny postoje k sexualitě, jehož byla antikoncepce na jedné straně příčinou, na straně druhé důsledkem.

Společenské změny a s nimi související změny v oblasti genderových vztahů vedly také ke změnám v oblasti sexuálního chování. Emancipace žen i jejich vstup do veřejného prostoru spolu s dalšími demografickými a ekonomickými změnami způsobily výraznou proměnu ve vnímání sexuality, a to zvláště sexuality ženské,[167] která byla ještě na konci 19. století pod vlivem viktoriánského obrazu křehkosti, domesticity a především pasivity. Podle Hery Cook existovala ještě v období mezi začátkem století a první světovou válkou relativně homogenní sexuální kultura, ve které lidé všech tříd a věkových skupin sdíleli zhruba podobný, především

[167] Simmons v této souvislosti hovoří především o vstupu žen do sféry placené práce, který v důsledku nejvíce podkopal viktoriánskou představu sexuálně pasivní ženy, která jediné akceptovatelné projevy sexuality situovala výhradně do instituce manželství. Placená práce znamenala značnou míru nezávislosti nejprve pro ženy z dělnické třídy, postupně ale rostly i počty výdělečných žen ze střední třídy, což dle Simmons výrazně napomohlo revidovat obraz ženy jako z podstaty nevinné a situované v chráněném prostředí domácnosti. Srov. SIMMONS, Christina. *Making Marriage Modern: Women's Sexuality from the Progressive Era to World War II*. Oxford, 2009, s. 13.

negativní postoj k sexualitě. Většina populace zůstávala sexuálně konzervativní i během meziválečného období, ale po první světové válce se v řadě ohledů společenský postoj k sexualitě začal měnit.[168] Ženská sexuální touha, která byla v předchozím období ignorována, se stala tématem odborných debat, zájem lékařů se zaměřil také na obecné otázky týkající se intimní stránky manželského života, což se projevilo ve výrazném nárůstu publikací o manželské sexualitě a téma rezonovalo silně také v dobovém tisku. Autoři a autorky se stále častěji vymezovali vůči tradiční zpátečnické a prudérní morálce, jež sexualitu tabuizovala. Podle Eleny Mancini řada z meziválečných publikací na téma manželského soužití představovala odklon od konvenční představy o absentující ženské touze, naopak uznávala, že potěšení v sexuálních vztazích je stejně důležité pro ženy, jako pro muže. Příkladem může být velmi populární publikace Marie Stopes Manželská láska (*Married Love*) z roku 1918, ve které je potěšení žen z pohlavního styku nahlíženo jako zcela legitimní. I když tato a jí podobné publikace obsahovaly řadu prvků, které je možné dle Mancini označit za reakční a antifeministické, jejich popularita signalizovala radikální odklon od názoru, že sexuální aktivita ženy je podmíněna snahou uspokojit mužské libido, či vlastní touhu po potomcích.[169]

Ve 20. a 30. letech došlo tedy k velké detabuizaci sexuality, přinejmenším v diskuzích mezi lékaři a dalšími odborníky, a do popředí se dostal racionálnější vztah k „pohlavní otázce“, který postupně vytlačoval postoje vycházející z křesťanské sexuální morálky.[170] Hera Cook ve své práci tematizující proměny sexuálního chování v 19. a 20. století, argumentuje, že rozšíření možností cílené regulace početí bylo nutným předpokladem rozvolnění sexuální praxe, protože dokud neexistovala spolehlivá antikoncepce, tak si především ženy nemohly dovolit neomezený sexuální kontakt ze strachu z nevítaného početí, které pro ně mělo fatální společenské a ekonomické důsledky.[171] To, že k rozvoji kontracepčního hnutí došlo ve 20. a 30. letech, kdy zároveň dochází k první sexuální revoluci, jistě není náhodné.

Významnou roli v proměně vnímání sexuality hrála opět radikální hnutí, která podporovala odlišný způsob nahlížení na sexualitu a zpochybnila stávající podobu sexuálních vztahů, nezřídka i samotnou instituci manželství. Představa ženy, jež je svobodná i v oblasti sexuality, se zprvu objevila především v kruzích anarchistů, kteří ji akcentovali spolu s ideou volné lásky a svobodného mateřství. Dle Christiny Simmons tito radikálové narušili dosavadní

[168] COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution*, s 182.
[169] MANCINI, Elena. *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom*. New York, 2010, s. 126.
[170] SCHINDLER, Franz. *Sexuální revoluce, čeho skutečně dosáhla a pro koho?* Online. Tvar: literární týdeník, 2017, r. 25, č. 1. Dostupné z https://denikreferendum.cz/clanek/17303-sexualni-revoluce-ceho-skutecne-dosahla-a-pro-koho. [citováno 2024-06-22]
[171] COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution*, s. 123.

vnímání, především tím, že odmítli státní dohled nad oblastí sexuality, odklonili se od dosud převládající kultury umírněnosti a zdrženlivosti a prosazovali sexuální práva žen. V praxi to často znamenalo kritiku monogamie, přijetí konceptu volné lásky, akceptaci homosexuality a také podporu regulace početí.[172] Skupiny radikálů akcentujících sexuální svobodu byly na začátku 20. století velmi heterogenní, zahrnovaly představitele politické levice, avantgardní umělce, feministky a další, kteří odmítali tradiční buržoazní manželství a z něj vycházející genderové vztahy, místo toho vznášeli individualistické nároky na sexuální svobodu a požadovali rovnost pohlaví i rasy.[173]

Také Margaret Sanger spolu s Emmou Goldman a dalšími anarchisty a anarchistkami propagovali osvobození sexuality od pravidel monogamie, její oddělení od plození a tematizovali volnou lásku i boření genderových stereotypů.[174] Zejména v knize *English Methods* Sanger silně rozvinula svou feministickou argumentaci pro kontrolu početí s důrazem na definování ženy jako rovnocenné partnerky v sexuálních vztazích a zmínila nutnost zajistit lepší sexuální uspokojení žen, prostřednictvím omezení počtu dětí v rodinách.[175] Goldman, která měla nejspíš v otázce sexuální svobody ženy na Sanger zásadní vliv, byla stejně jako řada dalších amerických stoupenkyň a stoupenců sexuální reformy inspirována spisy anglického sexuologa Havelocka Ellise,[176] švédské feministky Ellen Key,[177] či anglického socialisty Edward Carpentera.[178]

Úsilí o sexuální reformu zasáhlo silně také evropské země. Již bylo zmíněno, že zemí, jež se pro mnoho radikálů stala vzorem pro svou otevřenost v oblasti sexuality bylo Rusko, které bylo domovinou řady osobností, jež propagovaly svobodný přístup k sexualitě, např.

---

[172] SIMMONS, Christina. *Making Marriage Modern: Women's Sexuality from the Progressive Era to World War II.*, s. 61.
[173] SIMMONS, Christina. *Making Marriage Modern: Women's Sexuality from the Progressive Era to World War II.*, s. 104.
[174] ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*, s. 32.
[175] Ibid, s. 48.
[176] Henry Havelock Ellis (1859-1939) byl anglický lékař a vědec specializující se na oblast sexuality. Zaměřoval se na zkoumání homosexuality i transgenderových identit, je autorem jedné z prvních lékařských publikací o homosexualitě (*Sexual Inversion* z roku 1897). Byl stoupencem eugeniky, aktivně působil v britské Eugenické společnosti a vyslovil se pro sterilizace, i když zcela nesouzněl s jejich aplikací na nedobrovolné bázi. Zabýval se také eugenickým významem antikoncepce.
[177] Ellen Karolina Sofia Key (1849-1926) byla švédská spisovatelka, feministka a sociální reformátorka, jež proslula především svými novátorskými názory na otázku manželství a mateřství, a ovlivnila výrazně také oblast pedagogiky. Zajímala se o aktivity prosazující ženská práva, především právo na vzdělání či volební právo. Její neslavnější publikací je Barnets århundrade (Století dítěte), jež vyšla v roce 1900 a byla přeložena do řady jazyků.
[178] Edward Carpenter (1844-1929) byl anglický utopický socialista, filozof, spisovatel a aktivista podporující práva homosexuálů. Ve své knize *Love's Coming-of-age: A Series of Papers on the Relations of the Sexes* (Dospívání lásky: Série článků o vztazích mezi pohlavími) z roku 1896 tematizoval mimo jiné otázku sexuálního osvobození žen a homosexuálů.

Alexandry Kollontai.[179] I když je nesporné, že bolševická sexuální politika byla na svou dobu pozoruhodně progresivní, překonávat morální dogmatismus a předsudky v oblasti sexuality se zde nedařilo tak jednoduše, jak se její obdivovatelé domnívali.[180] Podle historičky Laury Engelstein byly v Rusku již koncem 20. let patrné negativní změny, například ve vnímání homosexualitv a ještě před nástupem Stalina přestalo být zemí zaslíbenou sexuální reformě.[181]

Hnutí za sexuální reformu se silně rozvíjelo také v Anglii či Německu a jeho součástí i zde byla artikulace významu antikoncepce. V Německu v období Výmarské republiky mělo toto hnutí velmi silnou podporu a organizace hlásící se k idejím sexuální reformy čítaly na sta tisíce členů. Velký ohlas vzbudila tato myšlenka také mezi lékaři, kteří stále častěji problematiku sexuality zahrnovali do oblastí svého výzkumu.[182] Jedním z nejvlivnějších byl Magnus Hirschfeld,[183] který v roce 1919 založil v Berlíně první sexuologický ústav na světě (Institut für Sexualwissenschaft).[184] Německé hnutí sexuální reformy mělo nejen díky

[179] Alexandra Michailovna Kollontaj (rozená Domontovič, 1872-1952) byla ruská politička, diplomatka, feministka a marxistická teoretička. Ve svých postojích kladla velký důraz na sexuální svobodu, hájila volnou lásku, zdůrazňovala význam ženských práv, tematizovala sociální důležitost mateřství a právo svobodně si vybrat partnera. V roce 1919 založila Ženotděl (Женотдел), organizaci jejímž cílem bylo zlepšení postavení žen v Sovětském svazu. Kollontaj byla důležitou postavou bolševické revoluce v roce 1917, ale její názory na otázku ženských práv byly pro mnoho jejich spolustraníků příliš radikální. Z politických i osobních důvodů se vydala na dráhu diplomacie, působila v Norsku, Mexiku a Švédsku, přičemž byla jednou z prvních žen na světě, které působily ve funkci velvyslankyně. Za své diplomatické aktivity byla navrhnuta na Nobelovu cenu míru.

[180] Zdeněk Nebřenský ve své studii o postoji středoevropského stalinismu k sexuální výchově upozorňuje, že v Rusku sice proběhly po roce 1917 pokusy revidovat stávající normy sexuálního chování, související se snahou transformovat genderové role, upozadit instituci manželství a potlačit význam nukleární rodiny, současně však zaznívaly varovné hlasy stranických představitelů a lékařů, kteří se obávali, že sexuální osvobození a emancipace povedou k anarchii a oslabí síly mladé generace. Sám Lenin označil volnost v oblasti sexuality za projev degenerace, která podkopává zdraví mladých lidí a odčerpává jim energii potřebnou pro budování socialismu. Stalinský konzervativismus, který nastoupil ve 30. letech a svázal sexualitu ještě úžeji s ideologií, proto nepřinesl radikální obrat, protože snaha omezit volná soužití navazovala na starší představu, kterou komunistické elity sdílely po celé porevoluční období. I když byl například mimomanželský sex v konkrétních případech tolerován, nejdéle v polovině 40. let se stala normou úředně potvrzená manželství, která se stala předpokladem pro rozvoj společnosti a pro odpovědný přístup k práci. NEBŘENSKÝ, Zdeněk. Nový člověk, sexuální výchova a středoevropský stalinismu. In: FASORA, Lukáš a kol. *Svůdnost sociálního experimentu: nový člověk 20. století*. Praha, 2018, s. 284-288.

[181] ENGELSTEIN, Laura, Soviet Policy Toward Male Homosexuality: Its Origins and Historical Roots. In: HEKMA, Gert, Harry OOSTERHIUS and James STEAKLEY (eds.). *Gay Men and the Sexual History of the Political Left.* New York, 1995, s. 155-178.

[182] GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 14.

[183] Magnus Hirschfeld (1868-1935) byl německý lékař židovského původu, jež bývá označován za zakladatele sexuologie, především díky svým četným publikacím a založení sexuologického ústavu v Berlíně. Aktivně se podílel na vzniku a fungování Světové ligy sexuální reformy, v jejímž rámci se zaměřoval především na výzkum homosexuality a také na šíření tolerance k ní. Je autorem řady odborných pojmů jako např. travestitismus. V rámci svých aktivit spolupracoval s nejvýznamnějšími psychology a sexuálními reformátory své doby, mezi které patřili např. Richard von Krafft-Ebing, August Forel, Albert Moll, Wilhelm Reich, Helene Stöcker, Havelock Ellis či Max Hodann, setkal se také s Margaret Sanger. Více o osobně M. Hirschfelda např. MANCINI, Elena. *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom*.

[184] Mancini upozorňuje, že Hirschfeld neomezoval své sociální a politické angažmá výhradně na problematiku emancipace lásky osob stejného pohlaví, což se projevilo na fungování jeho ústavu. Ve svých aktivitách akcentoval celou řadu dalších sociálních problémů, včetně práva na potrat a na kontrolu početí. Jeho postoj k feminismu byl velmi progresivní, stejně jako jeho chápání významu ženské sexuální touhy. Uznával potřebu

Hirschfeldovi výrazný vliv na celé mezinárodní hnutí. Od roku 1920 až do nástupu nacistů v roce 1933 bylo Německo středem sexuologického výzkumu a němečtí sexuální reformátoři byli předními aktéry četných mezinárodních kongresů. Bylo tomu tak i v Kodani, kde se 1. července 1928 konalo první zasedání Světové ligy za sexuální reformu (World League for Sexual Reform,[185] jež se na tomto zasedání zformovala.[186] Další konference se konaly v Londýně (1929), Vídni (1930) a v Brně (1932). [187] V roce 1935 v důsledku nástupu nacistů k moci se Liga rozpadla a mnoho jejich bývalých členů bylo donuceno odejít do exilu.[188]

S otevřenějším přístupem k otázkám manželství a sexuality souvisí také zakládání různých typů manželských poraden, jež se rozvinulo po první světové válce v mnoha zemích v Evropě i USA. Jejich cíle byly často převážně eugenické, sociálně reformní a propopulační, tedy hlavní snahou bylo motivovat k lepší (ve smyslu zdravější, kvalitnější a četnější) reprodukci, ale reagovaly také na změny v oblasti sexuality a úsilí o sexuální reformu, proto často zahrnovaly i aspekt osvěty v oblasti pohlavní výchovy. Řada z těchto institucí v rámci svých aktivit poskytovala také informace o antikoncepci sezdaným párům nebo byla přímo s kontracepčními poradnami či klinikami spojena. Tak to bylo například u kliniky založené v roce 1921 Marie Stopes v Londýně, o dva roky později bylo otevřeno obdobné poradenské zařízení v Grazu, v květnu 1927 byla založena společnost a poradna pro manželské záležitosti v Curychu.[189]

sexuálního potěšení u žen, jak heterosexuálně, tak homosexuálně orientovaných. MANCINI, Elena. *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom,* s. 109.

[185] V Kodani se sešla řada předních sexuálních reformátorů z celého světa. Krom odborníků z řad lékařů, jakými byli např. August Forel a Havelock Ellis, zde vystoupili také osobnosti z řad aktivistů a tzv. radikálů např. Wilhelm Reich či Alexandra Kollontai. Zúčastnili se také zástupci mimoevropských zemí jako Japonsko a Indie. Srov. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex,* s. 134.

[186] Liga usilovala o reformu sexuality s cílem vytvořit spravedlivější, tolerantnější a humánnější společnost, v níž by se mohla rozvíjet láska a zdravá sexualita. Velký prostor zde dostaly také motivy zdravého mateřství, sociální hygieny a eugeniky, a přestože zásadní důraz byl kladen na problematiku homosexuality a „abnormální" sexuality, kontrola početí byla též součástí agendy. Prvními prezidenty byli zvoleni Magnus Hirschfeld, Havelock Ellis a August Forel, později v této funkci působil také australsko-britský lékař Norman Haire a dánský lékař Jonathan Leunbach. Pobočky Světové ligy pro sexuální reformu vznikly v řadě zemí. V roce 1933 například v Polsku. Deklarovaným cílem zde bylo v souladu s posláním světové ligy podporovat kontrolu početí, prosazovat sexuální výchovu dětí, ochranu neprovdaných matek a nemanželských dětí, rovná politická a sociální práva pro ženy, prevence pohlavních chorob a úsilí o zrušení regulace prostituce. K tomu si polská Liga přidala další dva cíle, a to prosadit do legislativy civilní sňatek a zrušit trest za umělé přerušení těhotenství. Polská liga se také aktivně zabývala otázkou homosexuality, angažovala se například ve zrušení její trestnosti, což se v Polsku skutečně v roce 1932 podařilo. GAWIN, Magdalena. *The sex reform movement and eugenics in interwar Poland,* s. 183.

[187] Více k brněnskému kongresu viz SCHINDLER, Franz. Jak se stala Masarykova Univerzita centrem světového hnutí pro sexuální reformu. *Univerzitní noviny. List Masarykovy univerzity a nadace Universitas Masarykiana*, roč. 8 (2001), č. 3, s. 29–32.

[188] MANCINI, Elena, *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom,* s. 122.

[189] MESNER, Maria, *Geburten/kontrolle: Reproduktionspolitik im 20. Jahrhundert,* s. 44, 49.

Meziválečné období, jež bylo typické otevřenějším přístupem k sexualitě a přálo tedy také otevřenější diskusi o regulaci početí, bylo narušeno nástupem druhé světové války, po které se v řadě zemí vrátil ve vztahu k sexualitě určitý konzervatismus. Hera Cook v analýze britské sexuální kultury uvádí, že uvolnění sexuálních zvyklostí přetrvalo i po válce, ale mužská sexuální dominance, stejně jako heteronormativní charakter sexuální aktivity, jež byly ve 20. a 30. letech zpochybněny, byly znovu potvrzeny. Výsledkem byla konzervativnější sexuální kultura 50. a 60. let, která byla sice méně zdrženlivá, zato ale opět silně genderově polarizovaná.[190] Tento vývoj, jež je snad možné sledovat v západních zemích, nejde jej však zcela přijmout pro země východního bloku, byl vystřídán v 60. letech druhou sexuální revolucí, která ještě výrazněji odhalila úzký vztah mezi antikoncepcí a sexualitou. Za jeden ze spouštěčů sexuální revoluce, o které se hovoří v souvislosti s USA a západní Evropou v 60. letech, je považována právě antikoncepce, konkrétně hormonální antikoncepční pilulka. K otevřenějšímu prožívání sexuality totiž nestačila jen změna společenského klima, tedy odmítnutí represivní sexuální morálky a vnímání sexuality v její přirozenosti, ale bylo potřeba také dokončení procesu oddělení sexuality od plození,[191] který byl umožněn právě až moderními typy antikoncepce, tedy hormonální antikoncepcí, ale také nitroděložním tělískem, jež v této souvislosti bývá opomíjeno.

Sexuální revoluce 60. let je fenomén, jež je zpravidla situován do zemí tzv. západního bloku, vývoj v zemích socialistických byl však odlišný. Kateřina Lišková v této souvislosti hovoří o tom, že řada těchto zemí byla v mnoha otázkách souvisejících se sexualitou oproti „Západu“ výrazně napřed, což dokládá na příkladu Československa, které na konci 50. let dekriminalizovalo umělé přerušení těhotenství, na počátku 60. let dekriminalizovalo homosexualitu a navíc, podle Liškové, představovalo průkopníka v mnoha oblastech sexuologického výzkumu, např. ve zkoumání ženského orgasmu.[192] Naopak Tomáš Sobotka hodnotí země východního bloku ve vztahu k sexualitě jako konzervativní, pokrytecké a prudérní, ačkoli upozorňuje na rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Podle Sobotky tak nelze hovořit o sexuální revoluci srovnatelné k té, která proběhla v západní Evropě.[193]

[190] COOK, Hera, *The Long Sexual Revolution*, s. 183.
[191] SCHINDLER, Franz, *Sexuální revoluce, čeho skutečně dosáhla a pro koho?*.
[192] LIŠKOVÁ, Kateřina. *Sexual liberation*.
[193] Podle Sobotky páry ve střední a východní Evropě musely v rámci svých sexuálních styků často spoléhat na nedokonalou antikoncepci či přímo potrat, měly omezený přístup k informacím o sexu a antikoncepci a zpravidla měly méně příležitostných sexuálních styků, částečně především kvůli nedostatečným možnostem vlastního bydlení. SOBOTKA,Tomáš. *The stealthy sexual revolution*?, s. 126.

2. Kontracepční hnutí v mezinárodním kontextu

Ideje neomalthusianismu, eugeniky, feminismu a dalších myšlenkových směrů spolu s rostoucím množstvím a kvalitou antikoncepčních metod vedly v meziválečném období v řadě zemí k rozvoji aktivit, jejichž cílem byla propagace antikoncepce. Hnutí za kontrolu početí mělo svůj základ v hnutí neomalthusiánském, které je možné vnímat jako jeho předchůdce, i když jejich vzájemný vztah byl v jednotlivých zemích složitější a často není možné konkrétní aktivity striktně odlišit. Mnoho organizací, jež byly založeny na neomalthusianismu se postupně transformovalo do institucí s odlišným ideovým základem, a i když jejich primární snahou zůstala propagace kontroly početí, od původních myšlenek sociálních reformátorů navazujících na Malthusovy ideje se značně vzdálily. Tato změna, často doprovázena změnou názvu, představovala posun od neomalthusianismu, jež téma regulace početí akcentoval primárně perspektivou populační a ekonomickou, k hnutí, jež ve své rétorice akcentovalo mnohem více také aspekt zdravotní (eugenický) a genderový. Tento ideový posun lze zasadit do období kolem první světové války a je úzce spojen především se dvěma významnými osobnostmi, jež přispěli k transformaci původně neomalthusiánského hnutí do podoby hnutí, jež můžeme označit za kontracepční hnutí. Těmito pionýrkami byly Marie Stopes a Margaret Sanger.

Právě Sanger v roce 1914 poprvé použila pojem „birth control“, jež měl předznamenat novou fázi v organizaci aktivit propagujících cílenou regulaci početí, která se vyznačovala odklonem od radikalismu a snahou vystavět hnutí na vědeckých základech ve spolupráci s odborníky, především lékaři.[194] Marie Stopes a Margaret Sanger nebyly zdaleka jediné osobnosti na poli propagace antikoncepce, ale pro mnoho aktivistů a aktivistek se staly vzorem a ideový směr, který ve svých aktivitách zvolily, ovlivnil formování kontracepčního hnutí jak na úrovni mezinárodní, tak na konkrétních regionálních úrovních. Aktivity Marie Stopes a především Margaret Sanger poskytly důležitou inspirací také pro rozvoj kontracepčního hnutí v Československu ve 30. letech, a také proto považuji za důležité věnovat zde oběma ženám, i ohlasu jejich činnosti v jiných zemích, pozornost.

Kontracepční hnutí nebylo hnutím jednotným a jeho rozvoj na národní úrovni vycházel vždy ze specifik dané země. Například pro skandinávské země, především Švédsko, je typické prolínání propagace antikoncepce se snahou prosazovat sexuální výchovu ve všech úrovních společnosti, spojenou s ideou svobodného přístupu k sexualitě.[195] V jiných zemích, například

[194] ENGELMAN, Peter, *A history of the birth control movement in America*, s. xviii.
[195] Srov. ANDERSSON, Karin. *The Swedish anti contraceptive law 1910-1938.*

v Polsku, byl sice motiv sexuální reformy také přítomen, ale mnohem větší význam zde měla snaha pomoci dělnickým ženám a přesvědčení, že antikoncepce je jediný účinný způsob, jak bojovat proti rozšířené praxi nelegálních potratů.[196] V Německu se zase propagace antikoncepce stala součástí komplexnějšího úsilí o sexuální reformu a byla silně nesena ideou sociálního inženýrství.[197] Přes tyto odlišnosti můžeme vysledovat řadu shodných charakteristik, které jednak potvrzují, že o aktivitách usilujících o propagaci antikoncepce lze skutečně hovořit jako o sociálním hnutí, jednak naznačují určitá specifika a kontrasty mezi idejemi kontracepčního hnutí a aktivitami neomalthusiánů, jež mu předcházely, a také ve vztahu ke konceptu plánovaného rodičovství, který se stal dominantní ve 2. polovině 20. století.

Mezi stěžejní požadavky představitelů a představitelek kontracepčního hnutí patřil především požadavek otevřeného přístupu k informacím o kontrole početí a k antikoncepci samotné. To platilo především pro země, kde byly prodej a propagace antikoncepce zakázány či výrazněji omezeny. Úsilí aktivistů a aktivistek v těchto zemích se soustředilo především na odstranění legislativních norem, jež propagaci a prodej antikoncepce zapovídaly, a také na hledání způsobů, jak je obcházet. Dalším stěžejním úkolem bylo učinit antikoncepci dostupnou a šířit povědomí o jejich možnostech mezi co nejširší společenské vrstvy. Tyto aktivity byly primárně směřovány k chudším skupinám obyvatel, protože střední vrstvy častěji alespoň základní informace o antikoncepci měly. Osvěta, coby klíčová součást propagace kontroly početí, probíhala především formou vydávání a distribuce různých tiskovin a také prostřednictvím přednášek, jež se často staly klíčovými pro edukaci lidí v odlehlejších oblastech.[198]

Místem, které mělo sloužit k osvětě v záležitostech antikoncepce, měly být také kontracepční poradny (či kliniky), jež se staly jedním z nejviditelnějších symbolů celého hnutí, přestože jejich reálný vliv v oblasti rozšiřování množství uživatelek antikoncepce je dnes považován spíše za zanedbatelný.[199] Kontracepční poradny se staly prostorem, kde se propojil „aktivistický" proud hnutí s proudem „vědeckým", ještě dávno před tím, než skutečně došlo k integraci problematiky antikoncepce do zorného pole medicíny a k přijetí tématu kontroly

[196] Srov. IGNACIUK, Agata. „*Conscious or Unconscious Motherhood*"?, s. 9-10.
[197] Srov. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex.*
[198] Propagátorky kontroly početí velmi záhy pochopily, že pokud chtějí šířit informace mezi nejširší společenské vrstvy, musí se jim ve svých aktivitách maximálně přiblížit. Řada z nich podnikala turné po své zemi, aby předávala informace o antikoncepci co nejvíce lidem, některé, jako třeba Elise Ottesen-Jensen ve Švédsku, učily v primitivních podmínkách ženy na svých přednáškách zavádět pesary. V Anglii byla vybudována již zmíněná pojízdná kontracepční poradna.
[199] Potts a Campbell například upozorňují, že množství žen, které získaly antikoncepci na klinikách, bylo výrazně nižší než množství lidí, kteří antikoncepci získali jiným způsobem, např. koupí v lékárně, tam kde byla antikoncepce volně dostupná. Srov. POTTS, Malcolm and CAMPBELL, Martha. *History of Contraception*, s. 18.

početí mezi „seriózní“ oblasti vědeckého výzkumu. Kontracepční poradny měly sloužit jako místo, kam se ženy mohou obrátit o radu, v některých zemích jim zde byla přímo poskytnuta antikoncepce a později tyto poradny, resp. kliniky, fungovaly také jako důležitá místa sběru dat o praxi užívání antikoncepce, sloužící k vědeckým účelům, především ke zdokonalování stávajících forem antikoncepce a k vývoji nových metod.[200]

Již jsem zmínila, že hnutí za propagaci antikoncepce bylo hnutím s celosvětovou působností, což souvisí právě s meziválečným obdobím, kdy došlo k navázání významných mezinárodních kontaktů, jež sloužily nejen jako důležitý zdroj inspirace, ale zajišťovaly často také významnou finanční a materiální podporu. Výzkumy, tematizující vývoj kontracepčního hnutí v jednotlivých zemích, odhalují často velmi intenzivní nadregionální přenos znalostí, jež probíhal nejen díky aktivismu konkrétních jednotlivců, ale také skrze šíření publikací či prostřednictvím medializace souvisejících soudních kauz.[201] Z pohledu šíření znalostí o způsobech propagace antikoncepce mělo kontracepční hnutí několik „center“, jež sehrály v rozvíjení ideje cílené regulace početí důležitou roli. Odtud se šířily informace nejen o principech kontroly početí, ale také rady, jak organizovat kontracepční hnutí na národní úrovni.[202] Za tato „centra“ lze považovat především Spojené státy a Anglii, tedy působiště dvou předních průkopnic cílené regulace početí Marie Stopes a Margaret Sanger.

2.1. Duchovní matky kontracepčního hnutí Marie Stopes a Margaret Sanger

Díky silné reflexi Malthusových myšlenek měla Anglie ve vztahu k propagaci cílené kontroly početí dlouhou tradici a patřila mezi státy, které lze označit za lídry v oblasti podpory antikoncepce nejen v první polovině 20. století, ale i hluboko před ní. Na počátku 20. století význam původních neomalthusiánských idejí klesal a do popředí se dostávaly nové pohledy na regulaci plození a s nimi nové osobnosti udávající tón v diskusích o kontrole početí. Tou nejvýraznější byla botanička a aktivistka skotského původu Marie Stopes,[203] kterou lze označit

[200] Tuto funkci plnila například kontracepční klinika otevřená Margaret Sanger v roce 1923 v New Yorku, Clinical Research Bureau (CRB), která se stala nejen významným vzorem pro kliniky zakládané v dalších amerických městech, ale stala se důležitým výzkumným centrem na další desetiletí. Důležitý význam pro rozvoj vědeckého zkoumání antikoncepce měla také vzorová antikoncepční poradna, která vznikla v roce 1956 v Československu (více o ní viz kapitola 4.4.3.).

[201] HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 62.

[202] Caroline Rusterholz například zmiňuje zásadní vliv, jaký měla Anglie, a především zde působící lékařky na rozvoj kontracepčního hnutí ve Francii, která byť představovala průkopnici v používání antikoncepčních metod, zůstala masovým hnutím podporujícím antikoncepci dlouho nezasažena. Ze Spojených států se pak především díky věhlasu, který Margaret Sanger a její aktivity získaly, šířily informace o antikoncepci i do mimoevropských zemí. Srov. RUSTERHOLZ, Caroline. English Women Doctors, Contraception and Family Planning in Transnational Perspective (1930s–70s), *Medical History*, vol. 2019, no. 63, p. 153-172.

[203] Marie Charlotte Carmichael Stopes (1880-1958) získala doktorát z botaniky a stala se jednou z prvních žen, která byla přijata za členku prestižní vědecké společnosti Linnean Society of London a později dosáhla ještě řady

za zakladatelku kontracepčního hnutí v Anglii a které se dostalo také mezinárodního věhlasu po vydání jejích knih, zaměřených na problematiku manželství a akcentujících s nebývalou otevřeností také téma sexuality. Po počátečních komplikacích, způsobených údajně obscénním obsahem, publikovala Stopes v roce 1918 knihu *Manželská láska* (*Married Love*),[204] která se okamžitě stala „bestselerem" a zajistila své autorce mimořádnou popularitu. O rok později vydala publikaci *Moudré rodičovství* (*Wise Parenthood*),[205] která měla doplnit první publikaci o otázky vztahující se k reprodukci a kontrole početí. Po vydání obou knih začaly Marii Stopes chodit stovky dopisů od čtenářů a čtenářek, kteří se na ní obraceli s žádostmi o radu ve věcech manželství, sexuality a reprodukce, včetně dotazů, jak předcházet početí.[206] Protože Stopes chtěla svými aktivitami oslovit nejen střední vrstvy, které byly především čtenářstvem jejich publikací, ale také ty nižší, v roce 1919 vydala knihu *A Letter to Working Mothers on how to have healthy children and avoid weakening pregnancies* (*Dopis pracujícím matkám o tom, jak mít zdravé děti a vyhnout se oslabení těhotenství*), která byla zkrácenou verzí knihy *Moudré rodičovství* určenou k distribuci zdarma mezi chudé.[207]

V roce 1921 v jedné z dělnických oblastí v severním Londýně otevřela první kontracepční poradnu ve Velké Británii Mothers' Clinic for Constructive Birth Control,[208] která zaměstnávala porodní asistentky, jež za pomoci hostujících lékařek a lékařů ženám zdarma poskytovali rady ohledně antikoncepce. Postupně Marie Stopes vybudovala v dalších regionech síť klinik, jejichž hlavní snahou bylo bránit nechtěným těhotenstvím, doporučovat větší rozestupy mezi porody, ale také pomáhat v případech potíží s početím. Ve snaze šířit informace

podobných prvenství. Svou vědeckou kariéru postupně omezovala ve prospěch své aktivistické činnosti na poli propagace kontroly početí, kterou odstartovala vydáním publikace Manželská láska, jejíž podoba konzultovala i s Margaret Sanger, se kterou se několik let před vydáním knihy setkala. Stopes byla odpůrkyní potratů a antikoncepci vnímala jako nástroj určený téměř výhradně pro vdané ženy.

[204] Kniha byla do roka od vydání v Anglii publikována ještě pětkrát. Byla přeložena do řady světových jazyků, v češtině vyšla pod názvem *Manželská láska: nový příspěvek k vysvětlení sexuálních nesnází*, poprvé v roce 1922, a to hned dvakrát, třetí vydání vyšlo o rok později.

[205] Česky vyšla v roce 1923 pod názvem *Moudré rodičovství: praktický doplněk k dílu Manželská láska: kniha pro manžely*. O rok později byla v Československu vydána také další publikace Marie Stopes *Zářivé mateřství* v originále *Radiant Motherhood: a book for those who are creating the future*, původně vydaná v Londýně v roce 1920.

[206] Dopisy, které byly Stopes adresovány jsou cenným zdrojem informací o reflexi otázek manželství, sexuality a reprodukce ze strany samotných historických aktérů a aktérek. Výběr z těchto dopisů byl publikován v knize HALL, Ruth (ed.). *Dear Dr. Stopes. Sex in the 1920s. Letters to Marie Stopes.*

[207] ROSE, June. *Marie Stopes and the sexual revolution*, s. 125-126.

[208] V roce 1921 založila také *Society for Constructive Birth Control and Racial Progress (Společnost pro konstruktivní kontrolu porodnosti a rasový pokrok*), ani ne o deset let později, v roce 1930, založila *National Birth Control Council (Národní radu pro kontrolu porodnosti*), organizaci zaštiťující všechny organizace, podporující ideu cílené regulace početí v zemi.

o kontrole početí i do zapadlejších oblastí Anglie byl z aktivity Stopes a jejich spolupracovnic v roce 1927 zahájen provoz pojízdného kontracepčního karavanu.[209]

Stejně jako řada dalších průkopnic v oblasti kontroly početí, také Stopes podporovala myšlenky eugeniky. Ve své knize *Zářivé mateřství* (*Radiant motherhood: a book for those who are creating the future)* se dokonce vyjádřila pro sterilizaci méněcenných jedinců, otevřené projevy rasismu byly součástí i dalších jejích aktivit. Eugenické ideje měly v Anglii silnou podporu, což se projevilo nejen na podpoře kontracepčního hnutí, ale ovlivnilo to také postoj britských úřadů. Jejich podpora antikoncepce, motivovaná snahou čelit diferenciální plodnosti, se projevila v roce 1930 vydáním memoranda, které zavazovalo městské úřady k poskytování antikoncepčních rad v případech zdravotní indikace.[210]

Zásadně jiná výchozí situace panovala ve vztahu k propagaci antikoncepce ve Spojených státech. Počátky kontracepčního hnutí jsou dávány do souvislosti s tzv. Comstockovým zákonem (Comstock Act),[211] který byl přijat v roce 1873 a na jehož základě bylo šíření informací týkající se antikoncepce, jež bylo dáno na roveň šíření pornografie, považováno v USA za nelegální. Právě boj proti tomuto zákonu byl jedním z hlavních cílů kampaně, kterou o zhruba čtyřicet let později zahájila Margaret Sanger.[212] Její zájem o problematiku antikoncepce vycházel stejně jako u řady dalších průkopnic a průkopníků regulace početí z její osobní zkušenosti s negativními důsledky neregulovaného plození. Sanger pocházela z jedenácti dětí a její matka oslabená opakovanými porody se nedožila ani padesáti let. S fatálními důsledky, které pro ženy opakovaná těhotenství měla, se Sanger setkávala také díky své profesi zdravotní sestry. Poté, co se kolem roku 1911 přestěhovala s manželem do New Yorku, se mezi stoupenci a stoupenkyněmi socialismu a anarchismu seznámila s ideou neomalthusiánství.[213] Mezi léty 1911 až 1913 psala sloupek o sexuální výchově pro socialistický časopis New York Call s názvem *What Every Girl Should Know* a *What Every Mother Should Know* (*Co by každá dívka měla vědět*; *Co by každá matka měla vědět*), který byl

[209] Jednalo se o dřevěný vůz tažený koňmi, ve kterém jezdila po městech a vesnicích školená zdravotní sestra a poskytovala informace o antikoncepci. HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 53.

[210] POTTS, Malcolm and CAMPBELL, Martha. *History of Contraception*, s. 18.

[211] Norma byla pojmenována po Anthony Comstockovi (1844-1915) poštovním inspektorovi a tajemníkovi New York Society for the Suppression of Vice (Newyorská společnost pro potlačování neřesti). Zákon byl od počátku svého vzniku kritizován, a přestože na federální úrovni platil až do roku 1936, byl různými způsoby obcházen a nijak nezabránil rozvoji kontracepčního hnutí. Právě zrušení tohoto zákona se stalo jedním z nejdůležitějších cílů jeho hlavní představitelky Margaret Sanger.

[212] Margaret Louise Sanger (narozená Higgins, podruhé provdaná Slee, 1879-1966). Většina podstatných životopisných údajů uvedena v textu, pro další podrobnosti o jejím životě a aktivitách možno využít nepřeberné množství literatury, viz poznámka č. 66.

[213] Jednou z nejaktivnějších anarchistek bojujících za právo na antikoncepci, která Sanger výrazně ovlivnila byla Emma Goldman. Více o ní viz poznámka č. 118.

na svou dobu velmi odvážný a otevřený ve vztahu k tématu sexuality a reprodukce. V roce 1914 začala vydávat vlastní časopis *The Woman Rebel* (*Žena rebelka*), v němž se hlásila k radikálnímu feminismu, otevřeně obhajovala právo na užívání antikoncepce a informovala o tématech jako prostituce, nerovnoprávnost v manželství, či genderově motivované násilí.[214] Ve stejném roce publikovala knihu *Family Limitation* (volně přeloženo *Jak omezit velikost rodiny*) několikastránkovou brožuru, která poskytovala přehled všech tehdy dostupných antikoncepčních prostředků.[215] V této době také začal její řadu let trvající boj s úřady a cenzurou, který vedl nejprve k jejímu útěku do Evropy a následně i k opakovaným zatčením. Sanger dobře věděla, že svými publikacemi i dalšími aktivitami porušuje zákon, ale v této fázi svého působení vnímala boj s úřady jako formu svého protestu vůči společnosti a využívala medializace svých kauz k cílenému šíření informací o antikoncepci mezi co nejširší publikum.[216]

Během svého pobytu v Evropě v letech 1914 a 1915 se setkala z řadou významných představitelů a představitelek neomalthusiánského i feministického hnutí a s mnoha podporovateli sexuální reformy. Sbírala zkušenosti týkající se praktikování kontroly početí a navazovala důležité kontakty, jež jí později umožnily rozvíjet aktivity na mezinárodním poli. Nejvíce času strávila v Anglii, kde se seznámila s Marie Stopes a podpořila ji ve vydání její první publikace *Manželská láska*.[217] Navštívila také první antikoncepční poradnu založenou v Amsterdamu, a i když šlo o krátký pobyt, byl pro ni zásadní, protože se zde seznámila s výhodami užívání okluzivních pesarů v kombinaci se spermicidním krémem nebo želé, tedy metodou, která zde měla dlouhou tradici, ale Sanger s ní dosud nebyla dostatečně obeznámena. Po této zkušenosti začala tuto metodu doporučovat (na rozdíl od dříve preferovaných výplachů a čípků) a zajistila také ilegální dovoz pesarů do USA, kde do té doby nebyly dostupné.[218]

Po návratu do USA byla souzena za svou knihu *Family Limitation*, ale na nátlak veřejnosti bylo upuštěno od jejího stíhání a Sanger se poté vydala na celostátní turné, propagující kontrolu početí. V roce 1916 otevřela v Brooklynu první kontracepční kliniku v USA, kde se ženy (především z dělnického prostředí) mohly dozvědět informace o tom, jak bránit početí.[219] Klinika byla uzavřena po devíti dnech a její zaměstnankyně i samotná Sanger

[214] ENGELMAN, Peter, *A history of the birth control movement in America*, s. xvii.
[215] HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 49.
[216] Ibid.
[217] Ibid, s. 50.
[218] ENGELMAN, Peter, *A history of the birth control movement in America*, s. 75.
[219] Plakáty oznamující otevření poradny nesly následující text v angličtině, italštině a jidiš: „Mothers! Can you afford to have a large family? Do you want any more children? If not, why do you have them? Do not kill, do not take life, but prevent.“ (Matky! Můžete mít velkou rodinu? Chcete další děti? Pokud ne, proč je máte?

byly zatčeny. Otevření brooklynské kliniky mělo ale i přes její krátké trvání zásadní význam pro publicitu kontroly početí, protože celá kauza vzbudila obrovský mediální ohlas a zajistila tématu velké množství příznivců, včetně těch z nejvyšších společenských kruhů, kteří poté začali finančně podporovat další aktivity rodícího se hnutí. Na základě odvolání, které Margaret Sanger proti zásahu podala, došlo také k vynesení precedentního verdiktu, který osvobozoval lékaře předepisující antikoncepci ze zdravotních důvodů.[220]

Poválečné období znamenalo přelom ve strategii, kterou Sanger používala pro propagaci antikoncepce a šíření myšlenky plánovaného rodičovství. Postupně se zcela distancovala od svých vazeb na anarchisty a socialisty, místo toho se začala více orientovat na spolupráci s lékařkami a lékaři a dalšími lidmi podporujícími eugeniku, což ji mělo pomoci zbavit antikoncepci nálepky něčeho obscénního a získat větší podporu u středních vrstev. V roce 1921 založila American Birth Control League (Americkou ligu pro kontrolu porodnosti), jež se později přejmenovala na Planned Parenthood Federation of America (Americkou federaci plánovaného rodičovství).[221] V roce 1923 otevřela v New Yorku tentokrát již legální, lékařsky vedenou,[222] antikoncepční kliniku, Clinical Research Bureau (CRB), která se stala vzorem pro kliniky zakládané v dalších amerických městech i v zemích mimo USA a stala se také důležitým výzkumným centrem.[223] Mezi další aktivity, které Sanger v tomto období podnikala, patřil legislativní boj proti Comstockovu zákonu, který byl v roce 1936 skutečně zrušen[224] a především rozvoj kontracepčního hnutí na mezinárodní úrovni.

Od počátku svých veřejných aktivit Sanger vytvářela a udržovala kontakty s aktivisty a aktivistkami v jiných zemích, a to nejen v Evropě, ale také mimo ni. V roce 1922 podnikla cestu do Japonska a Číny, ve 30. letech navštívila Indii a Sovětský svaz. V meziválečném období se

---

Nezabíjejte, neberte život, ale bráňte jeho vzniku). HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 50.

[220] OLSZYNSKO-GRYN, Jess. Contraceptive technologies. In: POPULATION KNOWLEDGE NETWORK (ed.). *Twentieth Century Population Thinking: A Critical Reader of Primary Sources*. London, 2015, s. 173.

[221] HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 50.

[222] V centru působily zpočátku pouze ženy lékařky.

[223] Dlouholetá ředitelka kliniky lékařka Hannah Stone popsala v roce 1930 cíle CRB takto: (1) Poradit ženám, poučit je a náležitě je vybavit znalostmi o antikoncepci. (2) Zhodnotit přínos různých antikoncepčních metod. (3) Pokračovat v klinickém výzkumu antikoncepčních metod a technik. (4) Instruovat lékaře, kteří projeví zájem o získání kompetencí v oblasti antikoncepce. (5) Shromažďovat a porovnávat údaje týkající se sociálního, ekonomického, lékařského a sexuálního života pacientek. Srov. STONE, Hannah M. The Birth Control Clinical Research Bureau. In: SANGER, Margaret Sanger and STONE, Hannah M. (eds.). *The Practice of Contraception. An International Symposium and Survey*. Baltimore, 1931, s. 200, citováno z MESNER, Maria. *Geburten/kontrolle: Reproduktionspolitik im 20. Jahrhundert*, s. 54.

[224] Ke zrušení Comstokova zákona došlo po kauze označované hovorově jako „Spojené státy versus balíček japonských pesarů“ (United States v. One Package of Japanese Pessaries). Ta se týkala poštovní zásilky, obsahující antikoncepčních prostředky odeslané v roce 1932 Hannah Stone, ředitelce BCCRB, jedním japonským lékařem. Zásilka byla zabavena celními úřady, ale odvolací soud v rozhodnutí vydaném o čtyři roky později shledal zabavování antikoncepčních prostředků určených pro zdravotní účely nezákonným. To představovalo precedentní rozhodnutí, které změnilo dosavadní výklad zákona.

podílela také na pořádání mezinárodních konferencí. Vyvrcholením jejich aktivit na poli mezinárodního kontracepčního hnutí, jež bylo do značné míry vytvořeno právě její zásluhou, bylo založení International Planned Parenthood Federation (Mezinárodní federace plánovaného rodičovství) v roce 1952.[225] Krom toho se Sanger významně angažovala ve výzkumu, jenž vedl v 60. letech k vývoji první hormonální antikoncepční pilulky.

2.2. Kontracepční hnutí v Evropě i mimo ni

Rozmanitou podobu kontracepčního hnutí ukazují příklady dalších zemí, ve kterých se během první poloviny 20. století rozvinulo a kde můžeme i přes zmíněné shodné rysy sledovat často specifický vývoj, vycházející z jejich politických, náboženských či ekonomických odlišností. Přestože za průkopnické země ve vztahu k hnutí propagující kontrolu početí zde označuji USA a Anglii, první kontracepční klinika na světě byla založena v roce 1882 v Nizozemsku z inciativy nizozemské lékařky a ženské aktivistky židovského původu Aletty Jacobs.[226] Stejně jako mnoho jiných průkopnic antikoncepce byla Jacobs jednou z prvních vystudovaných lékařek v Nizozemsku a k potřebě propagovat regulaci početí dospěla na základě zkušeností ze své lékařské praxe. Pod vlivem publikace Wilhelma Mensinga[227] se začala zajímat o antikoncepční efekt jím vytvořených pesarů, které pak začala doporučovat svým pacientkám. Oklusivní pesary, jež se následně staly v kombinaci s chemickou antikoncepcí nejvíce doporučovaným typem antikoncepce až do rozšíření pilulky a nitroděložního tělíska, se v Nizozemsku už na přelomu století natolik rozšířily, že byly v některých zemích označovány jako „holandské čepice“.[228]

Specifickou podobu měly ozvuky kontracepčního hnutí ve Francii, kde se sice (neo)malthusiánské ideje dočkaly ohlasu už na konci 19. století, ale vzhledem k velkému rozšíření antikoncepce a souvisejícímu poklesu porodnosti tam téma rezonovalo méně než v jiných evropských zemích a mělo také silnější opozici. Záhy po vzniku neomalthusiánské

[225] Více o této organizaci viz CLAYES, Vicky. Brave and angry: the creation and development of the International Planned Parenthood Federation (IPPF). *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, vol 2010, no. 15, p. 67-76.
[226] Aletta Henriëtte Jacobs (1854-1929) byla nizozemská lékařka a ženská aktivistka židovského původu. Stala se nejen první promovanou lékařkou, ale vůbec první ženou v Nizozemsku, která dosáhla univerzitního vzdělání. Zasazovala se o přístup žen ke vzdělání, za volební právo pro ženy a byla aktivní také v odborovém hnutí.
[227] Wilhelm Peter Johannes Mensinga (1836–1910) byl lékař nizozemského původu, působící v Německu, který v 80. letech 19. století vyvinul vlastní typ oklusivního pesaru. Pesary podle Mensingova vzoru si získaly velkou popularitu především ve skandinávských zemích, Nizozemsku a Spojených státech, kde se těšily oblibě až do 50. let 20. století.
[228] Margaret Sanger publikovala v roce 1919 knihu *Dutch Methods of Birth Control*, která byla překladem spisku vydaného nizozemskou neomalthusiánskou ligou. CLAYES, Vicky, *Brave and angry*, s. 69.

organizace Ligue pour la régénération humaine (Liga za lidskou obnovu),[229] založené na konci 19. století z iniciativy Paula Robina,[230] vznikla ve Francii organizace l'Alliance nationale pour l'accroissement de la population française (Národní alianci pro zvýšení francouzské populace), která se těšila velké podpoře konzervativních společenských kruhů a tvořila výraznou opozici vůči neomalthusiánským aktivitám. V reakci na obavy z depopulace, přiživenými fatálními ztrátami z první světové války, přijala francouzská vláda v roce 1920 silně pronatalistickou populační politiku, jež posílila roli státu v oblasti reprodukce, znemožnila veřejnou propagaci antikoncepce a silně ztížila ženám možnost rozhodovat o počtu svých dětí. Její součástí byl zákon zakazující šíření informací o kontrole početí a prodej antikoncepčních prostředků (vyjma kondomů definovaných jako ochrana proti pohlavní chorobě).[231] Přesto nebo možná právě proto ve Francii sílily ve 30. letech aktivity příznivců cílené regulace početí, např. manželé Eugène a Jeanne Humbert[232] podnikli turné po Francii a přednášeli o svobodě a mateřství.

K vyostření situace došlo po nastolení vichistického režimu, jež vystupoval proti antikoncepci i potratům, jež byly od roku 1942 klasifikovány jako zločin proti státu.[233] Pozitivnější přístup k antikoncepci se ve Francii objevil až v 50. letech, kdy došlo vlivem tzv. aféry manželů Bac (L'affaire des époux Bac)[234] k velké medializaci tématu kontroly početí a postupně rostl tlak na otevřenější přístup k antikoncepci a informacím o ní. O dva roky později byla ve Francii založena organizace Maternité Heureuse (Šťastné mateřství), jejímž cílem bylo šířit informace o antikoncepci se snahou omezit množství nelegálních potratů. V roce 1960 došlo k transformaci organizace do společnosti Mouvement Français pour le Planning Familial

[229] Více viz RONSIN, Francis. La Grève des ventres. Propagande néo-malthusienne et baisse de la natalité en France (XIXe-XXe siècles). Paris, 1980, s. 54-83.
[230] Viz poznámka č. 117.
[231] Stejně jako v USA také francouzské právo zakazovalo od roku 1898 šíření morálně závadných informací, včetně informací o antikoncepci. Její prodej a reklama byly ale výslovně zakázány až od roku 1920, především v reakci na nepříznivý demografický vývoj. Obavy z depopulace ovlivňovaly situaci kolem propagace kontroly početí také v Belgii, kde byl v roce 1923 taktéž zakázán prodej antikoncepce i její propagace. Srov. CLAYES, Vicky, *Brave and angry*, s. 75.
[232] Eugène Humbert (1870-1944) byl francouzský anarchista a pacifista, který se pod vlivem Paula Robina přiklonil k neomalthusiánství. Podílel se na chodu Ligue pour la régénération humaine a za propagaci antikoncepce byl během svého života opakovaně vězněn.
Jeanne Humbert (rozená Henriette Jeanne Rigaudin, 1890-1986) byla francouzská feministka, novinářka, stoupenkyně pacifismu a neomalthusiánství. Se svým manželem E. Humbertem se podílela na řadě aktivit na podporu kontroly početí a stejně jako on byla opakovaně vězněna.
[233] OLSZYNSKO-GRYN, Jess and RUSTERHOLZ, Caroline. Reproductive Politics in Twentieth-Century France and Britain. *Medical History*, vol. 63 (2019), no. 2, p. 126.
[234] Manželé Ginette a Claude Bac byli v roce 1954 odsouzeni k sedmi letům vězení v záležitosti neúmyslného zabití svého čtvrtého dítěte. Původní rozsudek byl nakonec revidován především díky formálním nedostatkům a také díky výpovědím znalců, kteří mimo jiné poukázali na neutěšenou situaci mladého dělnického páru, který se o své poslední dítě nedokázal postarat, a na vyčerpání matky po pěti téměř bezprostředně navazujících těhotenstvích. Proces byl důležitým impulsem pro stoupenkyně a stoupence plánovaného rodičovství, kteří jej dokázali využít k otevření společenské diskuse o zrušení zákazu prodeje a propagace antikoncepce.

(Francouzské hnutí pro plánování rodiny), jež po prvních pěti letech existence měla sto tisíc členů a otevřela kolem sta tajných poboček,[235] ve kterých lékaři ženám zprostředkovávali dosud stále zakázanou antikoncepci. Největším úspěchem francouzských aktivit na poli propagace antikoncepce bylo přijetí tzv. Neuwirthova zákona (loi Neuwirth)[236] v roce 1967, kterým byl zrušen zákaz antikoncepce.[237]

Stejně jako ve Francii byl v první třetině 20. století přijat zákon zakazující prodej antikoncepčních prostředků i ve Švédsku (konkrétně v roce 1910).[238] Přední průkopnicí regulace početí byla ve Švédsku novinářka Elise Ottesen-Jensen,[239] která své působení na tomto poli zahájila v roce 1923 přednáškou, v níž odmítla zákaz potratů a doporučila osvětu v oblasti antikoncepce. Následujících pět let jezdila se svými přednáškami po Švédsku a v často velmi primitivních podmínkách učila ženy používat pesary. V roce 1926 publikovala knihu *Ovälkomna barn: ett ord till kvinnorna* (Nevítané děti: slovo k ženám), kde uvedla argumenty, proč by „lex Hinke" zakazující prodej antikoncepce, měl být zrušen. Ottesen-Jensen zastávala názor, že přístup k antikoncepci je právem každého člověka. V roce 1933 založila dodnes existující organizaci Riksförbundet för sexuell upplysning (Národní asociace pro sexuální výchovu), jejímž posláním se stala osvěta v oblasti sexuality a reprodukce a obhajoba sexuálních a reprodukčních práv. Asociace poskytovala konkrétní rady v oblasti kontroly početí, pomáhala rozšiřovat spektrum dostupné antikoncepce a podporovala šíření sexuální výchovy.[240] Její úsilí velmi napomohlo tomu, že švédská vláda v období před druhou světovou válkou přistoupila k pozitivní formě populační politiky, která stála na principu „dobrovolného rodičovství", jehož součástí bylo i zrušení zákonných překážek prodeje antikoncepce.[241] V roce

[235] První byla otevřena v roce 1961 v Grenoblu, druhá v Paříži a poté následovalo mnoho dalších po celé zemi.
[236] Zákon, pojmenovaný po Lucienu Neuwirthovi poslanci, který jej navrhl, rušil původní zákon z 31. července 1920, který zakazoval antikoncepci i její propagaci. Neuwirtův zákon byl vyhlášen 28. prosince 1967, ale kvůli různým formálním průtahům začal plně platit až o několik let později.
[237] OLSZYNSKO-GRYN, Jess and RUSTERHOLZ, Caroline. *Reproductive Politics in Twentieth-Century France and Britain*, s. 129.
[238] Došlo k tomu v roce 1910 a bezprostřední příčinou byla přednáška švédského novináře, anarchisty a aktivisty Henrika „Hinke" Bergegrena (1861–1936), kterou přednesl ve Stockholmu a představil v ní různé druhy antikoncepce, včetně způsobů jejich použití. V reakci na to byl přijat zákon, lidově nazývaný lex Hinke, jež zakazoval prodej antikoncepce, reklamu na ní, ale i jakoukoliv související osvětu. Hlavními argumenty pro přijetí zákona byla snaha zabránit trendu poklesu porodnosti a také úsilí předcházet „morálnímu úpadku" ve smyslu hrozící sexuální nevázanosti. Srov. ANDERSSON, Karin, *The Swedish anti contraceptive law 1910-1938*, s. 36.
[239] Elise Ottesen-Jensen, zvaná též Ottar (1886-1973) byla stoupenkyně anarchosyndikalismu, angažovala se v ženském hnutí, a především v problematice sexuální osvěty. V rámci svých aktivit se zaměřovala na témata mateřství, reprodukce a sexuality, hájila právo ženy na sexuální uspokojení a byla také bojovnicí za práva homosexuálů.
[240] ANDERSSON, Karin. *The Swedish anti contraceptive law 1910-1938*, s. 37.
[241] GLASS, David Victor. Family Planning Programmes and Action in Western Europe. *Population Studies*, vol. 19, no. 3, 1966, s. 224.

1953 stála Elise Ottesen-Jensen u zrodu mezinárodní organizace International Planned Parenthood Foundation (IPPF), kterou v letech 1959 až 1963 také vedla.[242]

Zatímco ve Skandinávii tedy hrála v aktivitách prosazujících regulaci početí zásadní roli otázka sexuální svobody, v Polsku byl tento aspekt méně zřetelný a hnutí vycházelo především z aktivity levicově orientovaných lékařů a lékařek, usilujících o zlepšení sociální a zdravotní situace dělnických žen. V meziválečném období (podobně jako v Československu) proběhly v Polsku neúspěšné pokusy o úpravu zákona týkajícího se kriminalizace potratů, které vyvolaly širokou společenskou debatu o obecnějších otázkách týkajících se reprodukce.[243] Hlavní rozvoj aktivismu zaměřeného na propagaci antikoncepce probíhal ve 30. letech a přestože kontracepční hnutí se zde netěšilo výrazné podpoře státu a budilo značné společenské kontroverze, před nástupem druhé světové války se slibně rozvíjelo a aktivně usilovalo i o mezinárodní spolupráci.[244] V čele hnutí stála lékařka Justýna Budzinská-Tylická,[245] která spolu s Hermanem Rubinrautem,[246] Tadeuszem Boy-Żeleńskim[247] a Irenou Krzywickou[248] založila ve Varšavě v roce 1931 první kontracepční kliniku, označovanou jako kliniku vědomého mateřství (świadomego macierzyństwa).[249] Motem kliniky byl slogan „Tu się ciąży nie przerywa, tylko zapobiega" (Zde těhotenství předcházíme, nepřerušujeme jej) a i přes silný odpor veřejnosti, především lékařů a duchovních, na její působení během 30. let navázala řada klinik po celé zemi.[250] Zatímco v meziválečném období budilo hnutí za vědomé mateřství značné kontroverze, po skončení druhé světové války se situace výrazně změnila. Polští státní činitelé usilovali o liberalizaci v reprodukčních otázkách (k reformě protipotratového zákona

[242] ANDERSSON, Karin. *The Swedish anti contraceptive law 1910-1938*, s. 37.
[243] GAWIN, Magdalena. The sex reform movement and eugenics in interwar Poland. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* vol. 39 (2008), no. 2, p. 182.
[244] IGNACIUK, Agata. *No Man's Land?,* s. 5.
[245] Justyna Budzińska-Tylicka (1867-1936) byla polská lékařka, socialistka a ženská aktivistka, která ve svých aktivitách usilovala o zlepšení sociálních a zdravotních podmínek žen, ale také o jejich vyšší politickou participaci. Medicínu vystudovala v Paříži a ve Francii také několik let praktikovala. Po návratu do Polska vedla vlastní soukromou praxi, pracovala v nemocnici a podílela se na různých aktivitách zaměřených na sociální oblast a vzdělávání žen. Založila Zrzeszenie Lekarek Polskich (Asociaci polských lékařek) a působila také jako prezidentka Malé ženské dohody.
[246] Viz poznámka č. 126.
[247] Tadeusz Kamil Marcjan Żeleński, užívající pseudonym "Boy" (1874-1941) byl polský lékař, spisovatel, překladatel, literární kritik a aktivista sympatizující se socialismem. Se svou partnerkou Irenou Krzywickovou vedl od roku 1931 varšavskou kliniku Vědomého mateřství.
[248] Irena Krzywicka (rozená Goldbergová 1899-1994) byla polská spisovatelka, feministka a přední propagátorka myšlenky vědomého mateřství, antikoncepce a sexuální výchovy v Polsku. Po seznámen s Tadeuszem Boy-Żeleńskim, se kterým udržovala dlouhodobý milenecký vztah v rámci svého otevřeného manželství, se zapojila do aktivit směřujících k popularizaci sexuální výchovy a kontroly početí.
[249] Ideu vědomého mateřství Budzinská-Tylická definovala takto: Mateřství by mělo znamenat štěstí, něco, po čem žena touží, ne potíže, bídu a kletbu. Rodiče mohou regulovat počet dětí pomocí bezpečné antikoncepce, nikoliv prostřednictvím umělého ukončení těhotenství, které ničí zdraví ženy. IGNACIUK, Agata. „*Conscious or Unconscious Motherhood"?*, s. 10.
[250] IGNACIUK, Agata. „*Conscious or Unconscious Motherhood*"?, s. 10.

došlo v roce 1956), včetně aktivní podpory antikoncepce, např. prostřednictvím zřizování kontracepčních poraden, a především snahou zapojit do propagace kontroly početí lékaře.[251] V roce 1957 v návaznosti na legalizaci potratů byla za finanční podpory státu založena Towarzystwo Świadomego Macierzyństwa (Společnost pro vědomé mateřství, později přejmenována na Společnost pro rozvoj rodiny), název odkazoval na meziválečnou tradici kontracepčních aktivit v Polsku.[252]

V Německu stejně jako v řadě západních zemí došlo k brzké recepci myšlenek neo-malthusianismu, které tam pronikly v poslední třetině 19. století.[253] V první třetině 20. století zde již existovala řada organizací rozličného typu, které otázku antikoncepce akcentovaly.[254] Stejně jako ve Švédsku i v Německu byla propagace antikoncepce spojena s hnutím za sexuální reformu, to zde bylo ale na rozdíl od jiných evropských zemích či USA vedeno především laickými organizacemi, nikoli lékaři či intelektuály ze střední třídy.[255] I zde nalezneme výraznou ženskou osobnost, jež stála u zrodu organizace propagující ženská reprodukční práva. Byla jí Helene Stöcker,[256] která založila v roce 1905 Bund für Mutterschutz (Spolek pro ochranu mateřství), později přejmenovaný na Deutscher Bund für Mutterschutz und Sexualreform (Německý spolek pro ochranu mateřství a sexuální reformu), který byl prvním ze spolků, jež se otázkou antikoncepci obšírněji zabýval. Německo patřilo mezi důležitého aktéra kontracepčního hnutí i na mezinárodním poli, což dokládá skutečnost, že v roce 1911 se v Drážďanech uskutečnila zmíněná mezinárodní konference k tématu kontroly početí.[257] O dva roky později byla založena další z téměř dvou desítek organizací hájících otázku sexuální reformy v Německu, Gesellschaft für Sexualreform (Společnost pro sexuální reformu), která se v roce 1928 podílela na vzniku Reichsverbandfiir Geburtenregdung und Sexualhygiene (Národní liga pro kontrolu porodnosti a sexuální hygieny).[258] Jedním z prvních míst, která v meziválečném období poskytovala informace o antikoncepci, byl od roku 1919 také

[251] KUŹMA MARKOWSKA, *Sylwia. Transatlantyckie kontakty*, s. 209.
[252] Ibid.
[253] GLASS, David Victor, *Family Planning Programmes and Action in Western Europe*. s. 225
[254] Dle D. V. Glasse působilo k roku 1932 v Německu patnáct organizací reflektujících tato témata, mezi kterými byli jak dobrovolnické organizace, tak komerční subjekty či instituce podporované a financované státem. Srov. GLASS, David Victor, *Family Planning Programmes and Action in Western Europe*, s. 225.
[255] NELLES, Dieter. Anarchosyndicalism and the Sexual Reform Movement in the Weimar Republic. Paper written for the workshop 'Free Love and the Labour Movement', second workshop in the series 'Socialism and Sexuality', s. 2.
[256] Helene Stöcker (1869-1943) byla německá intelektuálka, feministka, pacifistka a zastánkyně sexuálního osvobození žen a jejich práva na potrat. V duchu socialismu odmítala státní vykořisťování matek pro militaristické účely. Naopak význam mateřství vyzdvihovala a lze ji řadit k představitelkám esencialistického feminismu.
[257] POTTS, Malcolm and CAMPBELL, Martha. *History of Contraception*, s. 19.
[258] GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 17-18.

Sexuologický institut Magnuse Hirschfelda v Berlíně.[259] V Německu byla také poměrně široká síť poraden (manželských, sexuálních), včetně těch hrazených z veřejných financí, které však informace o antikoncepci poskytovaly jen jako vedlejší aktivitu širšího programu sociální péče, jehož součástí byl například boj proti dětské úmrtnosti.[260] To vycházelo mimo jiné ze skutečnosti, že propagace kontracepce v Německu se lišila od kontracepčního hnutí v USA či Anglii, kde byla propagace antikoncepce ústředním tématem, zatímco v Německu bylo součástí širšího sociálně reformního hnutí.

Veškeré aktivity dotýkající se propagace kontroly početí byly v Německu ukončeny nástupem nacistů v roce 1933.[261] Nacisté, usilující o maximalizaci počtu árijských občanů, zakázali zobrazování antikoncepčních prostředků a uzavřeli všechny kontracepční kliniky. Sám Hitler označil antikoncepci za „narušení přírody, degradaci ženství, mateřství a lásky.“[262] Absolutní zákaz potratů a antikoncepce byl během druhé světové války zaveden také v dalších zemích například ve zmíněné Francii, v Itálii nebo ve Španělsku, kde s drobnými změnami platil do roku 1978.[263] Výjimky ze zákazů antikoncepce a potratů platili v zemích s nacistickou či fašistickou vládou zpravidla jen pro osoby považované za méněcenné (židy, Romy, handicapované), kteří byli nejen v Německu naopak ve velké míře násilně sterilizováni.[264]

V mnohém podobná situace jako v Německu byla ve 20. letech a z kraje 30. let také v Rakousku. Již v období po skončení první světové války zde existovala síť manželských poraden, které však ani zde nesloužily primárně k propagaci antikoncepce, jejich účel byl především eugenický, tedy předcházet vstupu dědičně zatížených osob do manželství. Téma antikoncepce bylo více přítomno v poradnách sexuologických a poradnách pro ochranu matek.[265] V roce 1923 byla ve Vídni otevřena poradna organizace Bund gegen den Mutterschaftszwang (Spolek proti povinnému mateřství), založené v roce 1919. Poradna avizovala pomoc každé chudé ženě (i dívce), která má zájem o použití antikoncepce (pesaru a irigátoru), nabízela bezplatné konzultace, lékařské vyšetření a antikoncepční prostředky za

[259] JÜTTE, Robert. *Contraception: a history*, s. 171.
[260] Široká síť poraden vycházela ze dvou německých specifik. Z existence systému veřejného pojištění, jež vedl k rozvoji preventivních programů a dalších zdravotnických služeb sociálního charakteru a z dominance levicových politických stran a silného dělnického hnutí, jež byly k těmto myšlenkám otevřenější. Srov. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 46.
[261] ENGELMAN, Peter, *A history of the birth control movement in America*, s. 167-171.
[262] POTTS, Malcolm and Martha, CAMPBELL. *History of Contraception*, s. 19.
[263] IGNACIUK, Agata, ORTIZ-GÓMEZ, Teresa and RODRÍGUEZ-OCANA, Esteban. *Doctors, women and circulation of knowledge*, s. 133.
[264] V Německu byly násilné sterilizace prováděny na základě zákona o prevenci dědičných chorob z roku 1933 a do roku 1939 bylo dle odhadů provedeno kolem 375 000 operací. Srov. POTTS, Malcolm and CAMPBELL, Martha. *History of Contraception*, s. 19.
[265] MESNER, Maria. *Geburten/kontrolle: Reproduktionspolitik im 20. Jahrhundert*, s. 42.

zvýhodněné ceny.[266] Spolek vycházel z malthusiánské premisy, že příčinou bídy chudých vrstev je nekontrolované plození a usiloval nejen o propagaci antikoncepce, ale také o liberalizaci potratových zákonů. V roce 1925 se přejmenoval na Bund für Geburtenregelung (Spolek pro kontrolu porodnosti) a na konci 20. let provozoval osm poraden ve Vídni a dalších dvanáct v ostatních spolkových zemích.[267] V důsledku změny politického klimatu, byl ale spolek v roce 1934 rozpuštěn a nástup klerofašistické vlády ukončil veškeré aktivity v oblasti podpory reprodukčních práv a nastolil silnou pronatalistickou politiku.[268]

Kontracepční hnutí se rozvíjelo nejen v Evropě a USA, ale i mimo euroatlantický prostor. V roce 1922 Margaret Sanger uskutečnila návštěvu Pekingu a Šanghaje, kde se dočkala velkého ohlasu a vzbudila zájem řady intelektuálů a intelektuálek, souznících s jejím argumentem, že antikoncepce může pomoci v boji proti chudobě, nemocem a dalším jevům způsobeným rychlým populačním růstem, kterému asijské země čelily. Jednou z prvních, které se pod vlivem vystoupení americké aktivistky odhodlaly ke konkrétním činům, byla Yang Chao Buweei,[269] lékařka z generace prvních čínských gynekoložek, která se rozhodla přeložit knihu Sangerové *What Every Girl Should Know* (Co by měla každá dívka vědět) do čínštiny. Kniha vyšla v roce 1925 a měla velký komerční úspěch. Vydavatel knihu zařadil do edice "Knihovna moderních znalostí" a označil ji jako "must-read" pro moderní Číňanky. Yang Buwei navázala s Margaret Sanger kontakt a navštívila také její kliniku v New Yorku, jež se stala vzorem pro kliniku, kterou Yang Buwei otevřela v Pekingu v listopadu 1929.[270]

Také v Japonsku došlo k rozvoji hnutí pod přímým vlivem Margaret Sanger, která na počátku 20. let podnikla cestu do Japonska, což rozvířilo zájem o téma kontroly početí. Průkopnicí kontracepčního hnutí se zde stala Shidzue Ishimoto,[271] která se se Sanger setkala při svém pobytu v USA a byla jí natolik inspirována, že se po svém návratu do Japonska rozhodla rozvíjet tam myšlenky kontracepčního hnutí.[272] Již ve 30. letech bylo ale hnutí oslabeno vnitřními spory a také narůstajícím odporem lékařů a jeho další vývoj byl stejně jako v jiných zemích poznamenám událostmi blížící se druhé světové války. V roce 1940 byl schválen zákon

[266] Ibid, s. 77.
[267] Ibid, s. 78.
[268] Ibid, s. 79.
[269] Buwei Yang Chao (v čínštině 杨步伟 1889-1981) byla čínská lékařka a spisovatelka.
[270] DAVID, Mirela. Female Gynecologists and Their Birth Control Clinics: Eugenics in Practice in 1920s-1930s China, *Canadian Bulletin of Medical History*, vol. 35 (2018), no. 1, p. 40.
[271] Shidzue Ishimoto (v japonštině (加藤 シヅエ, rozená Hirota, podruhé provdaná Katō 1897-2001) byla japonská feministka, jedna z prvních žen zvolených do japonského parlamentu a propagátorka kontroly početí. V antikoncepci viděla nejen cestu, jak pomoci řešit populační problémy Japonska, ale především nástroj k větší nezávislosti žen.
[272] TIPTON, Elise K. *Ishimoto Shizue: The Margaret Sanger of Japan*, s. 339.

umožňující sterilizace, ale už před tím se objevil velký tlak na zavádění různých pronatalistických opatření. K jejich přijetí došlo těsně před vypuknutím války, což se projevilo mimo jiné zavedením nových legislativních norem, zaměřených proti propagaci antikoncepce a stíháním představitelů kontracepčního hnutí.[273] Ishimoto Shizue byla v roce 1937 zatčena a nucena zavřít svou kliniku. Situace se výrazně změnila po skončení druhé světové války, kdy ekonomický propad země zapříčinil nárůst počtu nelegálních potratů, což spolu se stoupající porodností vedlo ke změně negativního postoje vlády k antikoncepci. Ishimoto (pod novým příjmením Kato) se znovu stala vůdčí postavou v propagaci antikoncepce. Byla jednou ze zakladatelek Japonské asociace pro plánování rodiny, která vznikla v 50. letech a dlouholetou předsedkyní Federace pro plánování rodiny v Japonsku.[274]

2.3. Kontracepční hnutí po druhé světové válce

Nástup druhé světové války aktivity kontracepčního hnutí zpomalil, v řadě zemí je zcela zastavil, ale záhy po jejím skončení se velká část představitelek a představitelů tohoto hnutí ke svým aktivitám vrátila. Rozvoji myšlenky cílené regulace početí nahrávala poválečná situace, jež sebou mnohdy nesla ekonomické oslabení země, nárůst (i když někde velmi krátkodobý) porodnosti a také oživení zájmu o nadměrný růst populace v mimoevropských zemích. Některé původní koncepty musely být opuštěny nebo alespoň transformovány do přijatelnější rétoriky, jinde však můžeme sledovat silnou kontinuitu mezi poválečnými a předválečnými aktivitami, jak ve smyslu ideovém, tak personálním.[275]

Přes četné mezinárodní kontakty se poválečný vývoj hnutí za kontrolu početí na národních úrovních často velmi lišil. Patrný je rozdíl především mezi zeměmi tzv. západního a východního bloku. V socialistických zemích do značné míry mizí hnutí organizované různými spolky, jednak z důvodu likvidace občanské společnosti, jednak díky integraci tématu

[273] Ibid, s. 348.
[274] Ibid, s. 337.
[275] V Německu například velká část představitelů sexuální reformy zůstala po druhé světové válce v zahraničí, přesto je zde možné vidět silné propojení s myšlenkami podporujícími regulaci početí, jež byly rozvíjeny za Výmarské republiky. V Anglii se sice nepodařilo obnovit činnost tamní malthusiánské ligy (Malthusian League) z důvodu nezájmu veřejnosti, ale její finanční prostředky byly rozděleny mezi jiné organizace s podobnými hodnotami a cíli, kterých byla celá řada, a které již pracovaly v duchu nových konceptů, jež se ve vztahu ke kontrole početí po druhé světové válce rozvíjely. Příkladem toho, že hnutí po druhé světové válce na jedné straně navazovalo kontinuálně na kontracepční hnutí z předválečných let, na straně druhé začalo být, ale rámováno v nových pojmech, je již výše nastíněná situace v Polsku. Tam vznikla za pomoci státu v roce 1957 Společnost pro vědomé mateřství (Towarzystwo Świadomego Macierzyństwa), jejíž název se shodoval s organizací, která vznikla v Polsku ve 30. letech a odkazoval tak cíleně k meziválečné tradici polského kontracepčního hnutí. V 70. letech byla instituce přejmenována na Společnost pro plánování rodiny (Towarzystwo Planowania Rodziny) a její cíle se posunuly nad rámec propagace antikoncepce a zahrnovaly nově také rodinné a sexuální poradentství a diagnostiku a léčbu neplodnosti. Srov. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 190; KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia, *Transatlantyckie kontakty*, s. 209.

reprodukčních práv do populační politiky státu a roli propagátorů a propagátorek kontroly početí přebírají experti, nejčastěji lékaři či sexuologové. V západních zemích hnutí v mnohém funguje na podobných základech jako v meziválečném období, ale krom aktivit usilujících o šíření ideje plánovaného rodičovství a směřujících ke zdokonalování antikoncepce se ve většině zemí přidává postupně také boj za další reprodukční práva, především právo na potrat, spojený obvykle s rozvojem druhé vlny feminismu. I to je odlišností od socialistických zemí, kde až na výjimky byly potraty legalizovány v 50. letech a nestaly se tak předmětem společenského tlaku na stát.

I přes odlišný poválečný vývoj v jednotlivých zemích, začaly být velmi záhy po skončení války znovu navazovány mezinárodní kontakty a otevřela se debata o tom, jaké by mělo být další směřování hnutí. Hlavními aktéry zůstávali představitelé a představitelky USA a Anglie, ale důležitou roli hrálo také Švédsko, nově také Indie. Díky aktivitám Elise Ottesen-Jensen bylo Švédsko již v roce 1946 hostitelem první mezinárodní konference ve Stockholmu, na které se sešla řada významných aktérek a aktérů kontracepčního hnutí z meziválečného období. Právě zde došlo poprvé k vyjádření potřeby vzniku nové mezinárodní organizace, jež by vytvořila rámec pro organizace fungující na národní úrovni. O dva roky později následovala konference v britském Cheltenhamu a v témže roce se zástupci Anglie, Švédska, Nizozemska a USA rozhodli vytvořit prozatímní Mezinárodní výbor pro plánované rodičovství. Již v této době však Margaret Sanger a další přední představitelé a představitelky kontracepčního hnutí usilovali o vytvoření stálé mezinárodní organizace, jejímž cílem by bylo zpomalení růstu světové populace, zejména v tzv. rozvojových zemích, jejichž populační růst byl vnímáa jako hrozba vzniku budoucího mezinárodního konfliktu. Druhý zásadním požadavkem byla podpora intenzivního mezinárodního výzkumu, jež by směřoval k vývoji jednoduché a kvalitní antikoncepce.[276] V roce 1952 proběhla třetí mezinárodní konference o plánovaném rodičovství v Bombaji,[277] kde se opět sešly špičky kontracepčního hnutí z celého světa. Konání konference právě v Indii reagovalo na skutečnost, že Indie byla zemí, kde se dostávalo programům podporujícím kontrolu početí nejkomplexnější a nejmasivnější vládní podpory a předznamenalo to, že přední místo v mezinárodním hnutí za regulaci početí začali mít také země mimo euroatlantický prostor. Na konferenci byla založena nová organizace International Planned Parenthood Federation (IPPF, Mezinárodní federace plánovaného rodičovství), do

[276]HEINEMANN, Isabel, *Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie*, s. 58-59.
[277] POTTS, Malcolm and CAMPBELL, Martha, *History of Contraception*, s. 21.

jejíhož čela se postavila Margaret Sanger a lady Rama Rau z Indie.[278] Zakládajícími zeměmi se staly kromě Indie a USA, také Velká Británie, Švédsko, Nizozemsko, Západní Německo, Singapur a Hongkong.[279]

Jedním z hlavních cílů, jež IPPF deklarovala, se stal vývoj nové antikoncepční metody. A byla to opět Margaret Sanger, která v této věci vynaložila enormní úsilí a skrze své kontakty zajišťovala financování výzkumných programů. Tím nejnadějnějším se stal projekt lékaře Gregoryho G. Pincuse[280] a jeho kolegů, kterým IPPF poskytla grant na výzkum progestačních sloučenin. Smutným paradoxem je, že IPPF, která deklarovala jako jeden ze základních principů své činnosti respekt k regionálním odlišnostem daných zemí, nijak nerozporovala podobu testování hormonální antikoncepce, která probíhala v Portoriku na ženách, jež o své účasti na výzkumu ani o rizicích s tím spojených často neměly ani tušení.[281] V roce 1960 americká organizace US Food and Drug Administration (Americký úřad pro kontrolu potravin a léčiv) schválila perorální antikoncepční pilulku a americká organizace Planned Parenthood Federation of America (Americká federace plánovaného rodičovství) se záhy poté rozhodla nabízet ji na svých klinikách. O rok později se pilulka začala prodávat ve Velké Británii a postupně také v dalších evropských zemích.[282]

Objevem „pilulky“, jež je považována za jeden z největších vynálezů 20. století, kontracepční hnutí do značné míry dosáhlo svého cíle. Stalo se tak ale za zcela jiných okolností než za jakých se v první třetině 20. století formovalo a v mnohém to už bylo jiné hnutí než jak jej Margaret Sanger, Marie Stopes a další aktivisté a aktivistky formovali. Jestliže nejpozději v meziválečném období můžeme sledovat posun od neo-malthusiánství ke kontracepčnímu hnutí, tak v době po druhé světové válce dochází ve vztahu k propagaci antikoncepce k dalšímu posunu, a to od kontracepčního hnutí k hnutí za plánované rodičovství. Tento posun doprovázený i změnou názvu, kdy původní pojem kontrola početí (birth control) byl vystřídán novým výrazem plánované rodičovství (familly planning), byl výsledek složitého vyjednávání

[278] Dhanvanthi, Lady Rama Rau (1893–1987) byla indická ženská aktivistka, prezidentka a zakladatelka Family Planning Association of India (Indická asociace plánovaného rodičovství) a International Planned Parenthood Federation. Krom aktivit na poli propagace kontroly početí se zaměřovala také na další aktivity ve prospěch žen, např. podporu vzdělávání či úsilí o získání volebního práva.
[279] CLAYES, Vicky, *Brave and angry*, s. 69-70.
[280] Gregory Goodwin Pincus (1903-1967) byl americký biolog, který se zaměřoval na výzkum vlivu hormonů na různé reprodukční procesy savců. Po setkání s Margaret Sanger začal usilovat o využití svých poznatků pro vytvoření spolehlivé antikoncepce a stal se tak spoluautorem první hormonální antikoncepce, která byla v roce 1960 uvedena v USA na trh pod názvem Enovid. Tato „pilulka“ obsahovala desetinásobně větší množství hormonů, především progestinu, tedy syntetické formy ženského pohlavního hormonu progesteronu, než se nachází v dnešní hormonální antikoncepci.
[281] TOBRIN, Kathleen V. International Birth Control Politics: The Evolution of a Catholic Contraceptive Debate in Latin America. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, vol. 1 (2002), no. 2, p. 69.
[282] CLAYES, Vicky. *Brave and angry*, s. 70.

mezi aktérkami a aktéry z jednotlivých zemí a byl kompromisem mezi do určité míry odlišnými představami o poválečném směřování mezinárodního hnutí. Zjednodušeně lze říct, že země jako Nizozemsko a Skandinávie se snažily do popředí mezinárodního zájmu prosadit otázku sexuální výchovy, zatímco USA reprezentované Margaret Sanger zdůrazňovaly problém dramatického nárůstu populace v zemích „třetího světa" a stejně jako Britové kladli důraz na klinický výzkum antikoncepčních metod. Pojem plánované rodičovství byl proto vybrán jako zastřešující pojem, jež byl konsenzuálně přijat, aby integroval všechny tyto odlišné přístupy.[283]

Rétorický posun od „kontroly početí" k „plánovanému rodičovství" byl neoddělitelně spjat s postupným posunem v argumentaci poválečného hnutí. Původní zaměření na zdraví matky, kdy se určujícími pro propagaci antikoncepce stávaly eugenické, neo-malthusiánské a feministické argumenty, se změnilo směrem k akcentování práva rodičů rozhodovat o velikosti svých rodin a také k důrazu na blaho dítěte. Součástí ideje plánovaného rodičovství bylo i zlepšit prostředí, do kterého se dítě narodí a je v něm vychováváno. Zvýznamněna byla také myšlenka, že každé dítě jež se narodí, má být dítětem chtěným, tedy idea, která byla přítomna již v meziválečném období.[284] Koncept plánovaného rodičovství také otevřel cestu nové oblasti lékařského výzkumu, který se měl soustředit nejen na nalezení spolehlivé a jednoduché antikoncepční metody, ale také na zkoumání a léčbu neplodnosti a zdůrazňoval nutnost „léčit" manželské vztahy tak, aby umožnily harmonické rodinné soužití coby základ správné výchovy dětí.[285] Na čtvrté mezinárodní konferenci ve Stockholmu v roce 1953 byla vytvořena „ústava" IPPF, jež deklarovala hodnoty a cíle této organizace, jejichž součástí bylo vymezení antikoncepce jako základního lidského práva. To znamenalo důležitý ideový posun a podtrhlo význam šíření aktivit podporujících antikoncepci do všech potřebných zemí světa.[286]

Pojednání o mezinárodním kontracepčním hnutí končím v 60. letech, kdy byla kontrola početí reprezentovaná novým konceptem plánovaného rodičovství už ve většině zemí akceptovanou součástí sexuálního života (sezdaných) párů i populační politiky státu. Zatímco antikoncepce v první polovině 20. století dlouho musela bojovat s nálepkou nástroje podporujícího prostopášnost, ve druhé polovině 20. století už byla potřeba plánovat početí dětí a intervaly mezi nimi považována za znak civilizovanosti a pokroku. Vlády států, jež se v meziválečném období obávaly poklesu porodnosti, nyní podporovaly myšlenku plánovaného

[283] GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 207.
[284] Např. mottem Elise Ottesen-Jensen se stalo: "*Sním o dni, kdy bude každé nově narozené dítě vítáno, kdy muži a ženy budou rovnocenní a kdy sexualita bude výrazem intimity, radosti a něhy*" ("Jag drömmer om den dag då alla barn som föds är välkomna, alla män och kvinnor jämlika och sexualiteten ett uttryck för innerlighet, njutning och ömhet.").
[285] RUSTERHOLZ, Caroline. *English Women Doctors*, s. 159-162.
[286] RUSTERHOLZ, Caroline. *English Women Doctors*, s. 159-162

rodičovství, ať už z důvodů příznivějších statistik porodů nebo z dalších důvodů, mezi které patřily především snahy předcházet množství potratů, které se po jejich legalizaci ve východním bloku staly hlavní metodou regulace počtu dětí v rodině, nebo strach z globálního konfliktu, jenž by mohl vzniknout díky přelidnění v zemích tzv. třetího světa.

Zásadní byla také proměna genderového podtextu kontracepčních snah. Zatímco průkopnice kontracepčního hnutí v době mezi světovými válkami byly v naprosté většině případů aktivní bojovnice za práva žen a motiv osvobození ženy a ženských práv byl nedílnou součástí kontracepčního hnutí, tak jak jej formovaly jeho přední představitelky Margaret Sanger, Marie Stopes či Elise Ottesen Jensenn, po druhé světové válce motiv ženy vystřídal v jádru argumentace motiv rodiny a dítěte, jehož blaho bylo tím, oč má kontrola početí usilovat. Rétorika plánovaného rodičovství tedy oslabila feministickou perspektivu obvykle spojovanou s antikoncepcí, ve prospěch „genderově neutrálnějšího" přístupu k rodině jako celku.[287] Paradoxní je přitom fakt, že právě z kritiky hormonální antikoncepce vzešla v 60. letech v západních zemích kritika celého systému plánovaného rodičovství, jež upozornila nejen na zdravotní škodlivost hormonální antikoncepce pro ženy, ale problematizovala také etnocentrický rozměr programů plánovaného rodičovství ve třetím světě a otevřela novou fázi boje za ženská práva.

[287] Ibid, s. 160.

3. Antikoncepce a ženské hnutí

Opakovaně již bylo zdůrazněno, že cílená kontrola početí pomocí antikoncepce se stala důležitým tématem ženského hnutí[288] a (ženská) reprodukční práva jsou tímto klíčovým tématem feminismu dodnes. Představitelky ženského hnutí byly proto logicky v minulosti hlavními aktérkami debat o významu regulace početí a často také zásadními osobnostmi v propagaci antikoncepce. Jak bylo naznačeno v předchozí kapitole, prolnutí motivu ženské emancipace a cíleného omezování plodnosti se objevilo ve všech zemích, kde se kontracepční hnutí rozvinulo a tento aspekt je možné sledovat také v případě Československa, i když vztah tamního ženského hnutí k podpoře antikoncepce byl složitější.

Jak se pokusím ukázat v této kapitole, v první polovině 20. století ženské hnutí (můžeme-li jej vzhledem k jeho mnoha vrstevnatosti považovat za jednotný fenomén) cílenou regulaci početí jako své hlavní téma nevnímalo, přestože otázka reprodukčních práv, především ve vztahu k diskutované dekriminalizaci potratů, byla výraznou součástí feministického diskurzu. Aktivity, které můžeme považovat za doklady existence kontracepčního hnutí v Československu, tak vycházely z iniciativy jednotlivkyň, respektive z aktivit konkrétních skupin žen (částečně též mužů), považujících propagaci antikoncepce za klíčový předpoklad ke zlepšení společenského postavení žen. Jak bude dále nastíněno, byly to představitelky dosud spíše opomíjených proudů meziválečného československého feminismu, které na rozdíl od reprezentantek dominantního proudu, postavily cílenou regulaci početí do centra svých aktivit.

3.1. Ženské hnutí v Československu před druhou světovou válkou

Pokusit se zodpovědět, jak ženské hnutí v Československu v 1. polovině 20. století uchopilo téma cílené regulace početí, vyžaduje nejdříve definovat jakou podobu ženské hnutí ve zkoumaném období mělo. Literatura tematizující dějiny ženského hnutí na našem území se často zaměřuje především na aktivity středostavovských žen, reprezentující zpravidla tzv. liberální proud feminismu.[289] Ale přestože liberální proud ženského hnutí byl dlouho tím

[288] Pojem ženské hnutí zde užívám pro označení myšlenek a aktivit směřujících ke zlepšení postavení žen a k odstranění jejich diskriminace. Na možná úskalí užití tohoto pojmu upozornila např. Gabriela Dudeková či Denisa Nečasová. Srov. DUDEKOVÁ, Gabriela. Radikálky alebo konzervatívky? Nové výskumy v oblasti dejín ženského hnutia na Slovensku. In: PTÁČKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena a STRÁNÍKOVÁ, Jana (eds). Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006). Pardubice: Univerzita Pardubice, 2006, s. 145-158; NEČASOVÁ, Denisa. *Buduj vlast – posíliš mír,* s. 16-21.

[289] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*; MALÍNSKÁ, Jana. *"My byly, jsme a budeme!": české ženské hnutí 1860-1914 a idea českého národa*. Praha, 2013.

nejvíce slyšitelným a v řadě ohledů představoval tahouna ženských emancipačních aktivit,[290] nelze jej automaticky ztotožnit s ženským hnutím jako takovým, jež zahrnovalo více proudů, vycházejících z odlišných názorových pozic, kterým bylo společné zaměření na ženy jako specifickou sociální skupinu a úsilí o zlepšení jejich společenského postavení.

Ve vztahu k propagaci cílené regulace početí je rozlišování různých směrů ženského hnutí naprosto stěžejní, protože odlišné ideové pozadí těchto proudů implikovalo různou míru podpory aktivit usilujících o propagaci antikoncepce. I když není možné udělat jasnou dělící čáru mezi jednotlivými proudy, určité odlišné tendence jsou patrné jak z obsahu ženských periodik (jak dále ukážu), tak z postojů konkrétních představitelek tohoto hnutí a projevují se také v odlišných způsobech jejich organizace. Autorky knihy *Iluze spásy: české feministické myšlení 19. a 20. století* hovoří o třech paralelních strukturách ženského hnutí vycházejících především z národnostního klíče, a to o ženském hnutí českém, německém a židovském (po vzniku Československa ještě slovenském), které mělo často velmi podobné cíle i teoretická východiska, ale nikdy nenavázalo hlubší vzájemnou spolupráci ani před vznikem Československa ani po něm, byť docházelo k navazování osobních kontaktů a ve výjimečných situacích také ke krátkodobým účelovým spojenectvím.[291] Přestože téma spolupráce českých a německých ženských spolků by jistě stálo za podrobnější zkoumání,[292] ve své práci se jím podrobněji nezabývám a zaměřuji se pouze na jazykově české ženské hnutí.

Ani (jazykově) české ženské hnutí ale nebylo jednotné a dále se názorově štěpilo. K národnostnímu dělení je proto nutné přidat dělení, jež bych označila za ideové, a které vychází z odlišných názorových postojů jednotlivých skupin aktérek, jež jsou určeny nezřídka jejich socioekonomickou či politickou příslušností. Jana Malínská užívá dělení ženského hnutí na hnutí občanské, dělnické a katolické, přičemž první spojuje se středostavovskými ženami, druhé situuje do dělnického prostředí a do posledního pak řadí specifickou kategorii ženských spolků, definovaných na základě snahy šířit ideje katolictví.[293] Všechny tři proudy dle Malínské usilovaly o organizování žen, jejich cíle a prostředky však byly často odlišné. K podobným závěrům dochází také kolektiv autorek Bahenská, Heczková, Musilová, které pro období první republiky hovoří o čtyřech směrech českého ženského hnutí

[290] Je nepochybné, že proces ženské emancipace u nás má kořeny v tzv. měšťanském feminismu, který se začal postupně výrazněji formovat po polovině 19. století a jeho hlavními cíli bylo především vzdělávání žen, později také jejich profesní uplatnění či zisk volebního práva a mezi dominující témata můžeme řadit také otázku vlastenectví a mateřství. BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 27.
[291] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 9.
[292] Toto propojení mezi českými, resp. moravskými a německými spolky se potvrdilo v souvislosti se spolkem Zdravotní ochrana ženy, o kterém bude dále pojednáno, jež spolupracoval s některými německými ženskými spolky a jejich představitelky byly také jeho členkami
[293] MALÍNSKÁ, Jana, *My byly, jsme a budeme*, s. 93.

– liberálním, sociálnědemokratickém, komunistickém[294] a katolickém. Ke shodě mezi jednotlivými proudy nemohlo dle autorek dojít kvůli jejich odlišné ideologii, dále kvůli tradici organizačního oddělení žen z různých společenských vrstev, a také díky již zmíněnému organizování žen dle národnostního klíče, které naboural pouze komunistický proud ženského hnutí.[295] Na následujících stranách jsem se rozhodla používat zjednodušené dělení na liberální a levicové (dále se dělící na komunistické a sociálně demokratické) ženské hnutí,[296] protože s ohledem na téma této práce, právě tyto dva proudy vykazují viditelné rozdíly v řadě přístupů souvisejících s otázkou regulace početí, což ovlivnilo také jejich postoj k antikoncepci a její propagaci a míru zapojení do souvisejících aktivit.

Liberální proud ženského hnutí usiloval především o rovnoprávné postavení ženy v oblasti legislativní a profesní. Navazoval na aktivity měšťanského feminismu aktivizujícího se v českém prostředí ve druhé polovině 19. století, jehož hlavními cíli bylo zajistit ženám přístup k vyšším formám vzdělání, k možnosti lepšího profesního uplatnění, a nakonec získat rovná politická práva. I když těchto požadavků bylo postupně dosaženo, tak záhy po vzniku Československa se musel liberální směr ženského hnutí vyrovnat s deziluzí, která vycházela ze zjištění, že ani zrovnoprávnění žen de iure, které přišlo v řadě oblastí díky vzniku nové demokratické republiky, nevedlo k faktickému (často ani formálnímu) odstranění genderových nerovností. Jednou z reakcí na toto zjištění byl v roce 1923 vznik Ženské národní rady, zastřešující organizace československých ženských spolků, v jejímž čele stanula přední osobnost liberálního ženského hnutí, Františka Plamínková.[297] Ženská národní rada sdružovala

[294] K jeho definitivnímu vyčlenění ze sociálnědemokratického proudu dochází v roce 1921 po vzniku Komunistické strany Československa.

[295] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 205

[296] Do levicového ženského hnutí řadím sociálně demokraticky (socialisticky) a komunisticky orientované aktivity, spojené především s ženskými organizacemi příslušných politických stran a jejich představitelkami (zpravidla političkami). O levicovém ženském hnutí hovořím v těch případech, kdy postoj obou těchto proudů byl shodný a vycházel z jejich shodného ideového základu, naopak v těch případech, kde se oba proudy rozcházely nebo vykazovaly odlišné tendence, používám konkrétnější pojem socialistický, resp. komunistický proud ženského hnutí.
Stranou mého zájmu stojí katolické ženské hnutí, a to ze dvou důvodů. Prvním je pochybnost, do jaké míry lze aktivity katolických ženských organizací vnímat jako činnost spadající pod ženské hnutí ve smyslu, který byl výše nadnesen. Za druhé, i kdybychom přijali představu, že existoval určitý katolický proud ženského hnutí, tak jeho postoj k regulaci početí nezbytně korespondoval s postojem katolické církve, který byl a stále je odmítavý. Katolická církev byla v rámci propagace cílené regulace početí vnímána jako její hlavní protivník, odmítající jakékoliv snahy o rozšíření možností ovlivňovat počet dětí v rodině, a to nejen v případě potratů, které byly nahlíženy jako „vražda nenarozených“, ale také v případě antikoncepce či obecně sexuality, jež nemá prokreační funkci. Lze tedy stěží předpokládat, že postoj „katolického ženského hnutí“ k regulaci početí byl jiný než odmítavý.

[297] Františka F. Plamínková (1875–1942) byla česká feministka, politička a významná představitelka ženského hnutí. Zásadním způsobem se podílela na rozvoji ženského hnutí v Československu, byla zakladatelkou a dlouholetou předsedkyní Ženské národní rady. Výrazně se angažovala také v mezinárodním ženském hnutí, působila jako místopředsedkyně řady organizací např. Mezinárodní ženské rady či Open Door International. Během heydrichiády byla popravena.

řadu českých (liberálních) ženských spolků a byla přední institucí, která v meziválečném období hájila zájmy žen na domácím poli a udržovala také kontakt s feministickým hnutím v mezinárodním měřítku.

Liberální proud ženského hnutí silně akcentoval myšlenky Tomáše G. Masaryka a opakovaně se k němu vracel jako ke svému ideovému vzoru. Již zmíněný kolektiv autorek publikace *Iluze spásy* upozorňuje na to, že Masaryk se stal již na přelomu 19. a 20. století ideologem liberálního ženského hnutí a po vzniku republiky se jeho vliv ještě posílil. Autorky upozorňují, že především „feministky sdružené kolem Ženské národní rady až nekriticky přejímaly jím vytyčené koleje řešení tzv. ženské otázky.“[298] Tato skutečnost je dle mého soudu důležitá také pro pochopení postoje liberálního proudu ženského hnutí k otázkám spojeným s reprodukcí a sexualitou, ke kterým právě Masaryk zastával (alespoň zpočátku) velmi konzervativní postoj. V jedné ze svých přednášek se Masaryk vyjádřil o antikoncepci jako o „manželské onanii“ a varoval před jejím rozšířením, které považoval za nebezpečné nejen z důvodů eugenických, ale především z důvodů mravních.[299] Odmítal nejen antikoncepční prostředky, ale také metodu výpočtu plodných dní a cestou, jak ovlivnit počet dětí v rodině pro něj byla výhradně sexuální abstinence.[300] Jak bude níže naznačeno, obdobný náhled na záměrnou regulaci početí, vycházející z důrazu na její domnělá rizika pro mravnost, je možné nalézt i u řady představitelek liberálního proudu ženského hnutí ještě ve 30. letech 20. století.

Jestliže liberální proud ženského hnutí byl nesen především zapojením žen „intelektuálek“, vyzdvihoval mravní hodnotu mateřství a manželství a jedním z jeho klíčových témat bylo v meziválečném období nerovné postavení ženských (intelektuálních) profesí na trhu práce,[301] pak levicový proud vzešel z dělnického hnutí, zdroj útlaku žen viděl v hospodářské a sociální nerovnosti a způsob, jak ženy dosáhnou rovnosti spatřoval v nastolení spravedlivější (beztřídní) společnosti a svrhnutí kapitalismu.[302] I on pracoval s mateřstvím jako

[298] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 214.
[299] „Vedle abortů i mechanické zamezování početí stává se obvyklým zlem moderní společnosti. Tato manželská onanie z Francie znenáhla po celé Evropě se rozhošťuje; v našich denících (i nejlepších) se firmy doporučují, které mohou posloužiti v té příčině. Stane se jinde, co ve Francii se stalo, na jedné straně vytratí se něžné a mravné pocity rodinné, na druhé degeneruje se obyvatelstvo fysicky.“ MASARYK, Tomáš Garrigue. *Mravní názory*. Praha, 1923, s. 142.
[300] Petr Zídek ve své knize Utajená láska prezidenta Masaryka přisuzuje Masarykovy puritánské názory na oblast sexuality vlivu jeho manželky Charlotty. Masaryk se opakovaně vyjádřil o pohlavním pudu jako o něčem zvířecím, co má být zcela kontrolováno (a potlačeno) rozumem. V pozdních letech svého života však, jak Zídek upozorňuje, sám antikoncepci využíval v milostném vztahu s Oldrou Sedlmayerovou. ZÍDEK, Petr. *Utajená láska prezidenta Masaryka: Oldra Sedlmayerová (1884-1954)*. Praha, 2017, s. 128-130.
[301] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 211.
[302] Betty Karpíšková například v knize Žena a socialismus uvádí, že základní složkou socialismu je zrušení nadvlády a odstranění křivdy. „Socialismu právě připadá dějinná zásluha o to, že nejen odhalil zdroje a příčiny, z nichž hospodářský a společenský útlak ženského pohlaví pramenil, ale naznačil i cestu a způsob boje, jak

s nedílnou součástí feminity, ale upozorňoval i na negativní důsledky spojené s mateřskou rolí, stejně jako na odvrácenou stranu instituce monogamní rodiny.[303] Z organizačního hlediska neměl levicový směr československého ženského hnutí jednu či dvě dominantní organizace. Fungoval především na principu působení žen v rámci ženských komisí daných politických stran a jeho nositelkami byly do značné míry političky.[304]

Právě v politické rovině je možné vidět doklady spolupráce žen zastupujících levicový i liberální proud ženského hnutí. Jedná se však pouze o několik konkrétních zákonů, které byly pro obě skupiny natolik zásadní, že překonaly i jinak často velmi silné politické antagonismy. Častěji se stoupenkyně levicového ženského hnutí ostře vymezovaly vůči měšťanskému feminismu a ještě silněji brojily proti klerikalismu.[305] Podle některých autorek byly rozdíly ve světonázoru sympatizantek liberální a levicové politiky natolik velké, že je otázkou, zda lze podporovatelky socialismu a především komunismu skutečně označit za feministky.[306] To, že mezi představitelkami politické levice a představitelkami liberálního československého ženského hnutí existovaly značné antipatie, se projevilo i tím, že po první světové válce první zmíněné odmítly myšlenku účasti všech ženských aktivistek v jedné zastřešující organizaci.[307]

---

z tohoto lidstvu neprospěšného a pro ženy nedůstojného postavení vybřednouti.“ KARPÍŠKOVÁ, Betty. *Žena a socialism*. Praha, [1922], s. 3.

[303] Monogamní rodinu kritizovala například Betty Karpíšková, která v návaznosti na Engelse upozorňovala, že monogamie platí pouze pro ženu, která je za projevy sexuality mimo manželství trestána, zatímco muž nikoliv. Monogamní rodina pro ni nepředstavovala instituci vycházející z uznání vzájemné lásky partnerů, ale důsledek hospodářských poměrů, především vítězství soukromého vlastnictví. Otázkou monogamie, respektive odmítnutím jejího monopolu se zabývala také marxistická teoretička Alexandra Kolontaj. Srov. KARPÍŠKOVÁ, Betty. *Žena a socialism*, s. 9.

[304] V rámci sociální demokracie byly těmi nejvýraznějšími např. Karla Máchová, poté Luisa Landová Štychová (později vstoupila do KSČ), Božena Ecksteinová či Betty Karpíšková.

[305] „Náboženství, zejména křesťanské, nevykonalo v celku nijakého obrodného vlivu na povahu žen, a jestliže ojediněle dalo vyrůst obětavé a odříkavé lásce k bližnímu, pak to byly jen výjimky potvrzující pravidlo, a pramenem síly takových velkodušných žen nebylo vlastně náboženství, nýbrž hluboká, skrytá bolest vlastního života, jež je naučila milovat trpící. Náboženství mohlo dávati nanejvýše laciné útěchy tupým a neprobuzeným duším žen, ale hlubší, krásné náplně životní dát prostě nemohlo…“ KARPÍŠKOVÁ, Betty. *Žena a socialism*, s. 12.

[306] Dana Nývltová se například ve své knize o Marii Majerové zabývá otázkou, zda lze spisovatelku a novinářku Majerovou označit za feministku. Nývltová definuje feministky jako liberálně zaměřené ženy středních vrstev, „které věřily, že změny v postavení ženy lze dosáhnout parlamentní cestou v rámci daného uspořádání společnosti.“ Socialistky a komunistky, podle Nývltové, v tento typ změny genderových vztahů nedoufaly a své úsilí o změnu považovaly za přípravu na revoluci, která teprve naplní ideu rovnosti všech lidí na základě pohlaví i třídy, která teprve povede (dle komunistické ideologie) k osvobození ženy. NÝVLTOVÁ, Dana a MAJEROVÁ, Marie. Femme fatale české avantgardy: Marie Majerová – česká komunistka ve víru feminismu: s doprovodnou antologií. Praha, 2011, s. 29-30.

[307] Přestože Františka Plamínková usilovala při zakládání Ženské národní rady o vzájemnou spolupráci žen bez ohledu na majetkové a politické rozdíly, již v roce 1911 socialistické ženy prostřednictvím Karly Máchové spolupráci s liberálkami odmítly. Dana Nývltová v této souvislosti upozorňuje na to, že tak české socialistky následovaly vzoru Kláry Zetkin, která nabádala k tomu, aby socialistky prosazovaly své cíle bez liberálních feministek, protože ženská otázka pro ni byla otázkou sociální. Ovšem nutno podotknout, že také liberální ženské aktivistky nestály o spolupráci s představitelkami komunistických ženských organizací, protože jim stoupenkyně komunismu přišly příliš politicky vyhraněné. Srov. NÝVLTOVÁ, Dana a MAJEROVÁ, Marie. *Femme fatale české avantgardy,* s. 31.

Výrazněji se tato odlišnost projevovala u komunistek, u kterých se podle Bahenské, Heczkové a Musilové stal třídní boj brzy důležitější než postavení žen,[308] protože „stále nechápaly tzv. ženskou otázku jako specifický genderový problém, ale jako součást hnutí za osvobození proletariátu.“[309] Jak ale upozorňuje Dana Nývltová na příkladu Marie Majerové, mnohé komunistky chtěly bojovat za lepší postavení žen, ale dostávaly se při tom do určité schizofrenní situace, kdy na jedné straně dle ideologie jejich strany nebylo nutné bojovat separátně za ženské zájmy, protože k osvobození žen dojde po nastolení revoluce, na straně druhé ale dobře viděly, že realita je odlišná. Nejen Majerová, ale také řada dalších žen organizovaných v rámci KSČ, tak dle Nývltové záhy pochopily, že aktivity zaměřené cíleně na ženská práva a na zlepšení situace žen jako samostatné skupiny jsou potřebné, a proto je také vykonávaly, i když to bylo v rozporu s marxistickým učením.[310]

Právě díky tomu, že představitelky levicového proudu ženského hnutí akcentovaly nejen genderové ale i třídní nerovnosti, dokázal socialistický i komunistický proud lépe operovat s politickým rozměrem mateřství[311] a není proto divu, že většinu aktivistek, usilujících v meziválečném období o reformy v oblasti reprodukčních práv, lze řadit mezi představitelky politické levice. Jak zdůrazňují Bahenská, Heczková a Musilová, právě z levicového aktivismu vzniká touha po mateřství, jež je volbou ženy a „nikoliv zbídačeným, ekonomickým, sociálním a citovým otroctvím.“[312] A tak zatímco v roce 1907 dělnické ženy požadovaly úpravu spolčovacího a nemocenského zákona, odstranění čeledního řádu či omezení noční práce,[313] tak v meziválečném období se postupně v jejich požadavcích pravidelně objevuje téma „svobodného (volného) mateřství“, které si spolu s dekriminalizací potratů nakonec sociální demokracie vtělila přímo do svého programu.[314]

Právě do jisté míry odlišný přístup k otázce postavení ženy ve společnosti, různý náhled na důvody její společenské podřízenosti či jiný způsob vztahování se k mateřství a sexualitě byly podstatnými faktory, které utvářely přístup jednotlivých proudů ženského hnutí k regulaci početí a ovlivnily různou míru podpory kontracepčnímu hnutí. Tento přístup dobře ilustrují ženská periodika, která byla pro ženské hnutí v první polovině 20. století významným

[308] „Ženské organizace přidružené ke KSČ byly záhy reorganizovány v duchu požadavků Kominterny…Z aktivních a samostatně vystupujících organizací a jejich představitelek učinila pouhé agitátorky za uchopení moci komunisty.“ BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 209.
[309] Ibid, s. 171.
[310] NÝVLTOVÁ, Dana a MAJEROVÁ, Marie, *Femme fatale české avantgardy*, s. 31.
[311] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 62.
[312] Ibid, s. 63.
[313] NESVADBÍKOVÁ, Anna. Z činnosti žen sociálně demokratických v Brně. *Ženská revue*, roč. 2 (1907), červenec, s. 258-262.
[314] *Ženské noviny*, roč. 10 (1928), č. 48, s. 1.

informačním kanálem, a která, jak dále ukážu, se postupně stávala také důležitým zdrojem informací z oblasti regulace početí. Ještě před tím, než představím jejich podrobnější analýzu, se ale musím zmínit o významném tématu ženského hnutí v meziválečném období, které velmi úzce souvisí s tématem regulace početí a propagací antikoncepce, a které také naznačuje, jak ženské hnutí přistupovalo k otázce ženské reprodukce a potížím způsobeným nemožností ji dostatečně regulovat.

3.2. Meziválečné snahy o dekriminalizaci potratů a jejich reflexe v ženském hnutí

Opakované pokusy o dekriminalizaci potratů v meziválečném období a neúspěšné úsilí o zprvu úplné odtrestnění, později o zavedení tzv. sociální indikace, již byly podrobně popsány řadou historiček.[315] Pro propagaci antikoncepce však byly debaty týkající se potratů a jejich dekriminalizace zcela klíčové, a proto je nezbytné zde toto téma zmínit. Potrat je sám o sobě zásadní ve vztahu k otázce cílené regulace početí, protože hluboko do druhé poloviny 20. století byl tím nejčastějším způsobem, jak ženy čelily neplánovanému mateřství.[316] Umělé přerušení těhotenství navíc stejně jako kontracepce představuje téma, v němž se stýkají (a často na sebe naráží) zájmy státu na udržení četnosti populace s individuálními zájmy žen a s jejich právem rozhodovat svobodně o svém těle a o svém mateřství. Dana Musilová uvádí, že problematika potratů patřila dlouho k tabuizovaným tématům, o kterých se na veřejnosti neslušelo mluvit.[317] Jestliže však toto platilo pro období před první světovou válkou, tak v meziválečném období se situace rychle mění a pod vlivem několika pokusů o reformu tzv. potratových paragrafů se přerušení těhotenství stává hojně diskutovaným tématem nejen v rámci ženského hnutí, ale také na půdě poslanecké sněmovny či na expertní úrovni při setkáních lékařů či právníků.

Přerušení těhotenství, nazírané v první polovině 20. století nejen v Československu, jako jedno z největších společenských zel, čelilo vlně kritiky nejen z hlediska náboženského a morálního, ale také z hlediska sociálního, zdravotního a demografického. Přestože společnost, až na ojedinělé výjimky potrat coby způsob regulace plodnosti odmítala, mezi různými

[315] Např. Dana Musilová se tématu věnuje z hlediska působení ženských meziválečných političek, Zdeňka Žáčková akcentuje více perspektivu legislativní, Alena Šubrtová zase demografickou. Srov. MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu*. ŽÁČKOVÁ, Zdeňka, *Boj o paragraf 144*, s. 55-78; ŠUBRTOVÁ, Alena, Umělé potraty v diskusích meziválečného období v Československu (1918-1938). *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, roč. 2002, č. 4, s. 233-244.

[316] V době zavádění zákona o umělém přerušení těhotenství byl odhadovaný počet potratů v ČSR mezi 50 a 60 tisíci ročně, předpoklad byl, že 20 až 24% těhotenství končí potratem. Ve skutečnosti však byly počty potratů již v prvních letech výrazně vyšší a deset let po přijetí zákona již lékaři uváděli, že každé třetí těhotenství končí potratem (v roce 1967 bylo v ČSR evidováno 121 198 potratů, z toho 96 421 bylo potratů na žádost. Srov. *Československá gynekologie*, roč. 22 (1957), č. 1-2, s. 108; SPOK r. 1968, č. 3, s. 18.

[317] MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu*, s. 76.

společenskými aktéry panovala více méně shoda na tom, že vysoké počty potratů je nutné systematicky řešit. Neexistoval však konsenzus na tom, jakým způsobem by se tak mělo dít.[318]

Trestnost potratů vycházela z paragrafů 144 až 148 rakouského trestního zákoníku z roku 1852, jež byl Československem přejat na základě tzv. recepční normy.[319] To samo o sobě svědčilo o zastaralosti daných norem, jež se po celé období první republiky snažil nový stát sjednotit a reformovat.[320] Zásadnějším důvodem, jež vedl ke kritice tzv. potratových paragrafů, bylo již zmíněné masivní porušování a skutečnost, že dopadal odlišně na různé společenské vrstvy. Kritice nejen stran levicových političek a politiků byla podrobena především skutečnost, že zatímco majetné ženy si mohly dovolit tajný potrat provedený odborníkem, jenž s sebou nesl menší zdravotní riziko a tím také menší šanci na odhalení, chudé ženy byly odkázány na fušérské potraty nebo si potrat pokoušely přivodit samy, což mělo často fatální následky a mnohem častěji byl takový potrat také odhalen. Vzhledem k této třídní disproporci v přístupu k potratům není překvapivé, že to byly zprvu sociálnědemokratické, později také komunistické političky, které jako první začali často i se svými mužskými kolegy usilovat o reformu stávající situace.[321]

---

[318] Velké kritice byl podroben především rozpor mezi trestností potratů na straně jedné a jejich masivním rozšířením na straně druhé, jež jasně ukazoval neúčinnost zákona, který v praxi dopadal pouze na určitou část společnosti, zejména na chudé ženy, jak upozorňovaly především představitelky levicového ženského hnutí. Dle údajů jednoho z předkladatelů reformy potratových zákonů ministra spravedlnosti Alfréda Meissnera, bylo v Československu oznámeno ve druhé polovině 20. let kolem sedmi set nelegálních potratů ročně (srov. MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu,* s. 80), přičemž obecně bylo známo, že veškerá čísla o počtu realizovaných potratů jsou podhodnocena a zachycují jen zlomek případů, které se podaří odhalit, protože při nich dojde ke zranění či úmrtí ženy. Počty osob, které byly za „vyhnání plodu" souzeny a odsouzeny, byly k odhadovanému počtu provedených potratů zcela disproporční. Např. v roce 1920 bylo dle statistik v souvislosti s podstoupením potratu souzeno 127 žen, pouze zlomek z nich byl skutečně odsouzen. Srov. ŽÁČKOVÁ, Zdeňka, *Boj o paragraf 144*, s. 63.

[319] § 144 potrat definoval jako zločin se sazbou pět až deset let vězení. Jedinou výjimkou, která potrat umožňovala provést legálně, byla tzv. zdravotní indikace, tedy ohrožení života matky.

[320] ŽÁČKOVÁ, Zdeňka, *Boj o paragraf 144,* s. 60.

[321] První konkrétní návrh na úpravu legislativy, týkající se umělého přerušení těhotenství, podala v roce 1920 Luisa Landová-Štychová, poslankyně Československé strany socialistické, kterou podpořili také další kolegyně a kolegové z téže strany. Návrh požadoval úplnou dekriminalizaci potratu provedeného do třetího měsíce těhotenství, a to jak ve vztahu k ženě, která jej podstoupí, tak pro člověka, který potrat provede. Motivem návrhu této legislativní změny byly sociální důvody, především snaha pomoci ženám z nižších společenských vrstev v případech nevítaného početí. Ve svém projevu v poslanecké sněmovně Landová-Štychová spolu s Františkou Zeminovou a Ludmilou Pechmanovou-Klosovou zdůraznily význam mateřství pro stát, ale vymezily se vůči tomu, aby byla žena do mateřství nucena. „Mateřství je jednou z nejposvátnějších funkcí v životě, vyžaduje velikých obětí a sebezapření a přes to je touha po mateřství vrozena téměř každé ženě. Je tudíž každý zákon, donucující k mateřství bez ohledu na její zdravotní a hospodářské poměry, jednak urážkou ženy, neboť jí degraduje jako člověka a za druhé zhoršuje situaci namísto aby ji zlepšil, neboť vrhá ženy v záhubu ať tak, či onak." *Návrh poslanců Landové-Štychové, MUDr. Boh. Vrbenského, Dr. Bartoška a společníků na novelisaci ustanovení XVI. hlavy I. dílu všeob. trest. zákona ze dne 27. května 1852 o vyhnání plodu ze života*. Online. Dostupné z http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t0694_00.htm. [citováno 2024-06-24]

Jednou z nejvýraznějších bojovnic za dekriminalizaci potratů byla Luisa Landová-Štychová,[322] která dokázala ve své argumentaci zdůraznit nejen sociální aspekt potratů a poukázat na s nimi související třídní nerovnost, jak to opakovaně činily i další představitelky levicového proudu ženského hnutí, dokázala také jako jedna z mála zdůraznit „feministický" kontext zákazu potratů a otevřeně požadovala právo ženy na svobodu v otázce mateřství. Snad i díky tomu neměl první návrh na změnu potratových paragrafů, který podala v roce 1920, a který požadoval úplné zrušení trestnosti potratů, mnoho šancí na úspěch.[323] V roce 1922 se proto Luisa Landová Štychová, která za tuto svou houževnatost čelila opakovaným výpadům v tisku,[324] pokusila se svými stranickými kolegy a kolegyněmi o změnu potratové legislativy znovu. Návrh zachoval podmínku provedení potratu ve zdravotnickém zařízení do třetího měsíce těhotenství, krom toho ale omezil kritizovanou libovůli žen tím, že jasně vymezoval okolnosti, za kterých je možné potrat beztrestně provést.[325] Ani tento návrh, který se již výrazně podobal pozdějšímu návrhu ministra Alfréda Meissnera, však nezískal dostatečnou podporu.

I přes zahrnutí jasně stanovených indikací, které jediné by legální provedení potratu umožňovaly, ani v tomto případě Luisa Landová Štychová neskrývala, že krom sociálních a zdravotních důvodů je její motivací neochvějné přesvědčení o právu žen rozhodovat o svém těle. Podle Zdenky Žáčkové[326] může být právě takto pojatá argumentace důvodem, proč návrhy na dekriminalizaci potratů opakovaně selhávaly. Důvodů však bylo bez pochyby více. Hlavní roli jistě hrálo rozložení politických sil, kdy ve všech vládních koalicích, jež měly návrhy na reformu potratových paragrafů projednávat, zasedaly strany konzervativní, především strana lidová, pro kterou byla jakákoliv debata na téma potratů nepřijatelná. Také otázka širší společenské podpory návrhů není zcela jasná a je třeba říci, že k legalizaci potratů nedošlo v tomto období v žádné zemi, vyjma sovětského Ruska. Naopak to, že argumentace, v jejímž jádru byla idea volného mateřství, nebyla strategicky nejlepším řešením vedoucím k získání širší společenské podpory naznačuje skutečnost, že následné snahy o legislativní úpravy zákazu

[322] Luisa Landová-Štychová (1885-1969) byla česká politička a aktivistka. Sympatizovala s anarchismem, po vzniku republiky byla poslankyní za Československou stranu národně socialistickou, za Socialistické sjednocení a poté za Komunistickou stranu Československa. Krom politické činnosti se zabývala astronomií a angažovala se v její popularizaci.
[323] Proti návrhu se ostře postavili nejen poslanci lidové strany, ale také jednotlivci z řady ostatních stran, např. poslankyně agrární strany Augusta Rozsypalová. Návrh nakonec nepřekročil pole legislativního výboru sněmovny, kde byl po dvou letech zamítnut. Srov. ŽÁČKOVÁ, Zdeňka, *Boj o paragraf 144*, s. 75; FEINBERG, Melissa, *Elusive equality*, s. 132.
[324] HOLUBEC, Stanislav, *Nešťastná revolucionářka*, s. 96-97.
[325] Jednalo se o zdravotní, sociální a eugenické důvody a také případy, kdy vzniklo těhotenství následkem znásilnění či svedení mladistvé mladší 16 let. Srov. *Návrh poslanců L. Landové-Štychové, dra. Boh. Vrbenského, dra Bartoška a společníků*.
[326] Srov. ŽÁČKOVÁ, Zdeňka, *Boj o paragraf 144*, s. 72.

potratů již tento argument nevyzdvihují, naopak mnohem větší důraz je kladen na sociální a zdravotní dopady neodborně provedených potratů, a také na třídní rozdíly v přístupu k přerušení těhotenství.

V pořadí třetí pokus o dekriminalizaci potratů vyšel z dílny německé sociální demokracie[327] a lišil se především tím, že rozhodnutí podstoupit potrat nenechával jen v rukou ženy, ale počítal se zřízením komise složené ze dvou lékařů a sociální pracovnice, která by žádosti o potrat posuzovala. I přes to, že zde byla autonomie ženy v otázce mateřství existencí komise značně omezena a byl zdůrazněn význam expertního vědění při rozhodování o indikaci k přerušení těhotenství, ani tento návrh nebyl úspěšný. Stejně dopadly i další návrhy podané v následujícím volebním období.[328]

Neúspěchy těchto snah sociální demokracii, která požadavek na odstranění trestnosti potratů vtělila po vzoru německých socialistů do svého programu, nakonec přiměly ke změně strategie. Místo snahy o úpravu stávající legislativy se strana pokusila dekriminalizovat potraty jinou cestou. V roce 1931 proto vznikla předloha sociálně demokratického ministra spravedlnosti Alfréda Meissnera, která se pokusila upravit otázku trestnosti potratů nezávisle na trestním zákoníku tím, že ji definovala jako přečin a vymezovala důvody, kdy bude možné provést potrat bez trestního postihu.[329] Návrh vzbudil v řadách zastánců a zastánkyň dekriminalizace potratů velké naděje. I když sociální demokratky i komunistky požadovaly úplné odstranění trestnosti potratů, především prvně zmíněné vynaložily velké úsilí, aby návrhu, byť kompromisnímu, zajistily podporu. Zpočátku se zdálo, že tzv. Meissnerova osnova má šanci na úspěch, neboť jí podpořili nejen čeští a němečtí sociální demokraté, ale ohlas našla i u jednotlivců z dalších stran, především ze strany národně socialistické. Také komunisté, byť návrh kritizovali jako polovičatý a požadovali úplnou beztrestnost, byli ochotni jej podpořit. Naopak konzervativní a klerikální strany nepřekvapivě návrh znovu odmítly z morálních či náboženských důvodů.[330]

[327] Konkrétně od poslankyň Irene Kirpal, Franzisky Blatny a Marie Deutsch, které podpořil také dr. Arnold Holitscher

[328] V roce 1926 znovu svůj návrh přednesly německé sociální demokratky Kirpal a Blatny, svůj v pořadí třetí návrh předložila také Louisa Landová-Štychová, která v té době již byla členkou komunistické strany. Návrh prvně jmenovaných opět počítal se zavedením určité „interrupční komise", návrh Landové znovu zdůraznil význam zákona pro „proletářské ženy" a představu, že žena má právo rozhodovat o svém mateřství. MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu,* s. 79.

[329] Meissner svůj návrh zdůvodňoval především nedodržováním paragrafu 144, přičemž argumentoval, že v důsledku špatných hospodářských poměrů jsou k porušování zákona nuceny především chudé ženy, jež jsou fušérskými potraty ohrožovány na zdraví i na životě. Jeho návrh proto počítal nejen se zavedením tzv. sociální indikace k provedení potratu, ale také s jeho bezplatným provedením nemajetným ženám.

[330] MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu,* s. 81.

Neúspěch posledního z meziválečných pokusů o změnu potratové legislativy mohl být dán stanoviskem právě těchto konzervativních stran, ale také obecnějším tlakem klerikálních kruhů a nejistým postojem lékařů i ženských organizací, jejichž přístup k tématu nebyl jednotný.[331] Nejednoznačný postoj k možnosti rozšířit indikace k provádění potratů či je dokonce dekriminalizovat se projevoval napříč společností a polarizované byly i názory uvnitř ženského hnutí. Přestože potrat lze z řady důvodů vnímat jako bytostně ženské téma, a jak bylo nadneseno hlavními iniciátorkami většiny snah o jeho odtrestnění byly ženy-političky, postoj představitelek ženských organizací k této otázce nebyl jednotný a výrazně se lišil dle příslušnosti k výše vymezeným názorovým proudům Není nijak překvapující, že podporu dekriminalizaci vyjádřil levicový proud ženského hnutí, ten liberální byl v tomto ohledu více opatrný. Zajímavé je však především sledovat důvody, které pro svůj postoj uváděly jednotlivé představitelky obou proudů, protože právě ty jsou podle mého soudu klíčové pro pochopení toho, jaký ohlas vzbudilo v meziválečném období v Československu kontracepční hnutí a jakou podobu jeho odraz v českém ženském hnutí měl.

Argumentace doprovázející většinu návrhů na úpravu potratových paragrafů zdůrazňovala hlavně sociální aspekty potratů a negativní zdravotní důsledky především u těch prováděných neodborně mimo lékařská zařízení. Cílem autorek a autorů těchto návrhů byla na jedné straně snaha pomoci ženám, které si nemohou dovolit uživit další dítě v rodině, a proto se uchylují k trestnému činu, na straně druhé snaha upozornit na privilegované postavení lépe situovaných žen, které taktéž masivně podstupují nelegální potraty, ale zpravidla u kvalifikovaných lékařů, tedy s nižším rizikem následných komplikací. To byl samozřejmě důsledek toho, že všechny návrhy vyšly z pera levicových stran, které třídní nerovnost v přístupu k regulaci početí dokázaly nahlédnout mnohem více než jejich kolegyně a kolegové z pravé strany politického spektra. Požadavek legalizace potratu ze sociálních důvodů však nabyl na významu s nástupem hospodářské krize, která způsobila, že uživit větší počet dětí se stalo nereálným pro mnohem více rodin a na původně ryze levicový argument najednou slyšeli i někteří liberálové.

Argumenty levicově orientované části ženského hnutí, která dekriminalizaci potratů podporovala po celé meziválečné období, však nelze redukovat na ekonomickou rovinu. Jak již

[331] Složitost problematiky a nejednotnost názorů ukazuje i příklad postoje právnických autorit, které o zastaralosti potratových paragrafů obšírně jednaly na svém sjezdu již v roce 1925, v jehož rámci však nedokázaly v postoji k reformě daných paragrafů najít shodu. Jediné, na čem se právníci dokázali shodnout, byla nutnost reformy daných paragrafů. V otázce odtrestnění již shoda nepanovala a většina účastníků se přikláněla spíše k rozšíření indikací, jež potrat umožňují provést legálně než k úplnému zrušení trestnosti. Více o sjezdu ŽÁČKOVÁ, Zdeňka, *Boj o paragraf 144*, s. 64-69.

bylo zmíněno, např. Luisa Landová Štychová, která tento proud reprezentuje, ve svých návrzích jasně artikulovala ideu volného mateřství,[332] a stejný přístup měly také další představitelky socialistického či komunistického směru ženského hnutí. V sociálnědemokratických Ženských novinách například v reakci na první návrh Landové Štychové vyšel článek, který ho jasně podpořil a postavil se také za právo ženy na sebeurčení v otázce mateřství. „O právu matky na volné, vědomé mateřství nemůže pochybovati žádný, kdo skutečně lidsky a zdravě cítí. Ohledy na společnost, její početnost nebo jakost padají před velikostí ženy matky. Ona je ta, která přejímá odpovědnost za život příštího člověka, svým tělem a krví dává mu růst, svými bolestmi a nasazením vlastního života přivádí jej na svět.“[333] V tomto ohledu se postoj levicové části ženského hnutí jeví jako podobný a v čase značně konzistentní.

Argumenty, které stály proti přijetí jakýchkoliv legislativních úprav potratových zákonů, vycházely naopak zpravidla z pozic nábožensko-morálních a také z obavy o zdravotní dopady i dopady na populaci. Především prvně zmíněná skupina argumentů vykazovala značnou setrvalost v čase, koneckonců vykazuje ji dodnes, a byla tím hlavním, v čem se odlišovalo liberální a levicové ženské hnutí. Zatímco socialistky dokázaly reflektovat zdravotní a populační rozměr uvolnění potratových zákonů, byť jej nevnímaly jako důvod pro zachování jejich stávajícího znění, pro náboženské a morální argumenty žádné pochopení neměly. Naproti tomu liberální část ženského hnutí zmiňovala zdravotní důvody, stejně jako strach z populačního dopadu ve svých úvahách častěji, a strach z mravního úpadku byl pro mnoho jejich představitelek pádným důvodem pro odmítnutí dekriminalizace, často také pro odmítnutí regulace početí jako takové. I když bychom na základě právě řečeného i na základě předcházející kapitoly mohli nabýt dojmu, že postoj levicového a liberálního proudu ženského hnutí byl zcela odlišný a že socialistky a komunistky byly zastánkyněmi potratů a regulace početí, zatímco liberálky oboje odmítaly, skutečnost byla mnohem složitější.

Přestože se liberální proud v porovnání s levicovým stavěl k otázce potratů dlouho lhostejně či odmítavě a tematizoval především mravní aspekt umělého přerušení těhotenství a také riziko pro populaci, i v jeho rámci se v průběhu meziválečného období začaly objevovat názory ukazující změnu v nahlížení této problematiky, především směrem ke snaze o reflexi širších souvislostí a k většímu pochopení pro některé argumenty zastánců potratů. Například v časopise Ženská rada vyšel v roce 1925 v opožděné reakci na první z návrhů

[332] Termín „volné mateřství“ odkazuje k myšlence, že mateřství se má stát svobodnou volbou ženy. Luisa Landová Štychová k tématu publikovala stejnojmenný článek, který přiblížil také zahraniční kontext přístupu k tomuto pojmu. Více v kapitole 3.3.5.
[333] *Ženské noviny*, roč. 3 (1921) č. 2, s. 2.

poslankyně Landové Štychové a jejích kolegů článek právničky Marie Svozilové, jež ukazuje, že odmítání potratů nemuselo být v protikladu s pochopením pro motivy, které k nim vedou. Svozilová označila pokus Landové-Štychové o legalizaci potratů za nemravný a zdůraznila, že by byl neštěstím pro malý národ. Odmítla úplnou beztrestnost potratů jako zcela extrémní řešení a postavila se spíše za rozšíření stávajících indikací, především o indikaci eugenickou, případně sociální, která však bude dle jejího mínění těžko definovatelná. Krom pochopení pro sociální indikaci Svozilová v článku také zmínila motivy odpůrců změn potratových paragrafů a upozornila na jejich slabá místa. „Ochrana plodu je zájmem státu, kterému záleží na tom, aby měl mnoho pracujících rukou i mnoho vojáků. Stát byl dosud v postavení velmi výhodném: bral mnoho a dával málo nebo nic. Přísným zákonem zajistil si sice donošení plodů, ale péči o matky a děti ponechal hlavně ústavům zemským, resp. soukromým. Většině ubohých se pomoci vůbec nedostalo.“[334] V této své kritice neoprávněného požadavku vyšší plodnosti, jež ale není doprovázena péči o děti především těch nejchudších, Svozilová do značné míry přebírá argumentaci typickou pro levicové ženské hnutí, které opakovaně zdůrazňovalo, že stát nemá právo požadovat po ženách, aby přiváděly na svět další dětí, když není ochoten zajistit těmto dětem slušné životní podmínky a potřebnou péči. Ekonomický aspekt celé otázky odhaluje poukazem na nerovné postavení těhotných žen a matek na trhu práce, přičemž se dotýká také otázky práva ženy na rozhodování o svém těle. „Tvrdí se, že matka nesmí volně disponovati svým těhotným tělem, tak jako branec nesmí se pod trestem zraniti či uprchnouti do ciziny, ale přitom zapomínáme, že každý vojín dostává za své služby služnou stravu, byt, šatstvo i peníze, zatímco chudé matky nejen že nejsou podporovány, ale přímo pronásledovány: pracující těhotné ženy zbavují se navždy svého zaměstnání a ponechávají se osudu i s dětmi. Veřejný i soukromý zaměstnavatel musí zpět přijmout muže, který pro vojenské cvičení nemohl pracovati, ale stát jako zaměstnavatel je k těhotným ženám stejně krutý jako kdokoli jiný.“[335] Svozilová požadavek Landové-Štychové, jež byl mnoha odpůrci považován za anarchisticko-individualistický, tedy sice nesdílí, přesto však rozporuje některé argumenty proti němu.[336]

I když článek Marie Svozilové není typickým projevem postoje liberálního ženského hnutí k problematice potratů, tak naznačuje, že stanoviska představitelek obou nadnesených směrů českého feminismu k reprodukčním otázkám měly kromě řady odlišností také mnoho společného. Shodným rysem obou proudů bylo například přesvědčení, že potratové paragrafy potřebují nutně reformu, kdy i hlasy, které odmítaly odtrestnění potratů či zavedení sociální

[334] SVOZILOVÁ, M. Trestnost přerušeného těhotenství. *Ženská rada*, roč. 1925 (1) č. 3, s. 6.
[335] Ibid.
[336] Ibid, s. 5-7.

indikace volaly po tom, aby byly potratové paragrafy upraveny a aby se otázka neustále rostoucího množství nelegálních potratů na vládní úrovni řešila. Za reformu paragrafů se postavily např. moravské pokrokové ženy na svém sjezdu z roku 1936,[337] už o zhruba deset let dříve se k tématu obdobně vyjádřily také představitelky Československé ochrany matek. Ty ve své rezoluci ze sjezdu v roce 1925 žádaly vydání nové zákonné úpravy přerušení těhotenství, jež by „odstranila dnešní anarchii, která ženu ničí zdravotně a úctu k mateřství nepovznáší."[338] Tento svůj postoj zopakovaly také při diskusi kolem Meissnerovy osnovy v roce 1932.[339]

Z hlediska přístupu liberálního proudu ženského hnutí k potratům považuji za nutné pojednat také o postoji, který k této otázce zaujala Ženská národní rada. Její postoj, a především jeho geneze, je velmi důležitým vodítkem k pochopení toho, jak byla otázka potratů, potažmo regulace početí, v českém ženském hnutí diskutována a jak velmi těžké, ne-li nemožné, je definovat, jaký názor hnutí jako celek na tuto otázku skutečně mělo. Ženská národní rada je považována za stěžejní organizaci ženského (feministického) hnutí v meziválečném Československu. Coby organizace zastřešující a koordinující aktivity československých ženských spolků byla důležitou reprezentantkou ženských zájmů a sehrála zásadní roli v rozmanitých aktivitách, jež bychom mohly označit jako boj za ženská práva. Proto byla také v době projednávání Meissnerovy osnovy vyzvána k vyjádření svého stanoviska k tomuto legislativnímu návrhu,[340] což nebylo nic výjimečného, neboť ze své pozice připomínkovala řadu takových návrhů, jež se dotýkaly ženské otázky a svými stanovisky měla zaručovat, že do legislativního procesu bude zahrnut také zájem ženské části společnosti.

Návrh ministerstva spravedlnosti byl Ženské národní radě předložen v létě roku 1932 a její vedení na tomto základě otevřelo téma ve dvou svých odborech (v legislativním odboru a v odboru „vnitřní svoboda ženy") a zároveň uspořádalo anketu, ve které oslovilo osm spolků, jež byly součástí Ženské národní rady, kterých se měla osnova přímo dotýkat. [341] Již z diskuse v odboru „vnitřní svoboda ženy" vyplynulo, že mínění jednotlivých spolků je velmi nejednotné, což anketa také potvrdila. Z osmi subjektů, jež se v anketě vyjádřily, bylo pět pro zachování trestnosti potratů, buď podle Meissnerova návrhu nebo podle stávající právní úpravy, jeden byl nerozhodný, jediný se vyjádřil pro úplné zrušení trestnosti.[342] Přestože bylo téma v rámci

[337] Resoluce sjezdu pokrokových žen v Přerově. *Ženská rada,* roč. 12 (1936), č. 7, s. 155.
[338] *Ženská rada*, roč. 1 (1925), č. 7, s. 13.
[339] Referát Doc. Dr. M. Janů o návrhu zákona o vyhnání plodu a usmrcení dítěte při porodu, přednesený na Valném sjezdu Čsl. ochrany matek a dětí dne 15. října 1932. *Zprávy Čsl. ochrany matek a dětí*, roč. 9 (1932), č. 10, s. 109–114.
[340] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, Vyjádření k návrhu zákona o vyhnání plodu a usmrcení dítěte při porodu.
[341] *Ženská rada*, roč. 8 (1932), č. 7, s. 133.
[342] Tímto jediným hlasem požadujícím úplné zrušení trestnosti byla Karla Popprová Molínková, působící v klubu Ženské národní rady v České Třebové, která, jak bude nastíněno, hrála zásadní roli v aktivitách směřujících k

Ženské národní rady opakovaně diskutováno, jednotného postoje nakonec dosaženo nebylo a předsednictvo rozhodlo, že „ŽNR jako celek může podati toliko připomínky k návrhu min. spravedlnosti, nečiníc odlišného návrhu. Připojí však k podání názor minority s odůvodněním. Jednotlivým členům i jednotlivým sdruženým institucím je ponecháno na vůli, aby své odlišné stanovisko samostatně nebo ve skupinách ministerstvu sdělily.“[343]

Připomínky, které byly ministerstvu zaslány formulovala Milada Horáková Králová a jejich jádrem bylo především upozornění na problematické pasáže ministerského návrhu z hlediska legislativy. Přestože na půdě Ženské národní rady se téma diskutovalo s nefalšovanou snahou najít jasné stanovisko, úsilí o nalezení řešení neutěšené situace tisíců žen, jež ročně v republice podstupují potrat, pravděpodobně organizace tolik času nevěnovala. V oficiálním stanovisku k návrhu zákona Ženská národní rada navrhuje především poučování mládeže o závažnosti této problematiky a staví se také za zrušení tzv. manželské povinnosti,[344] definované v občanském zákoníku.[345] Ženská národní rada argumentovala tím, že nemůže k Meissnerově osnově zaujmout jednotné stanovisko, protože názor její členské základny není jednotný. Podrobnější zkoumání archivních materiálů, především záznamů z jednání ve výborech naznačuje, že ke skutečnosti, že se Ženská národní rada odmítla postavit po bok řady dalších ženských organizací v boji za reformu potratových zákonů, mohl přispět i konzervativní postoj některých vedoucích představitelek, které otázku potratů posuzovaly především z morálního hlediska.

Časopis Ženská rada v roce 1933, kdy diskuze kolem Meissnerovy osnovy vrcholila, referoval o projednávání ministerského návrhu ve zmíněných odborech a zmínil, že se většina vyslovila pro návrh, i když s určitými poznámkami, menšina pak potraty zavrhla z důvodů mravních i zdravotních, „jest proti reglementaci trestním zákonem, která nevychová v ženách mravně odpovědné osobnosti.“[346] Téma mravní odpovědnosti a jakýsi nevyjádřený strach z toho, že legalizace potratů povede nejen k jejich nárůstu, ale především k rozvolnění v oblasti sexuality, tedy k růstu počtu pohlavních styků bez odpovědnosti za jejich případné následky, se objevuje také ve vyjádřeních některých spolků ke zmíněné anketě. Sdružení vysokoškolsky vzdělaných žen v ČSR, jež se dovolávalo souhlasného postoje se Sdružením lékařek, vyjádřilo

propagaci antikoncepce v Československu, protože iniciovala založení jednoho ze spolků usilujících o propagaci kontroly početí.

[343] *Ženská rada*, roč. 9 (1933), č. 3, s. 83.

[344] Mezi jednu ze tří základních osobních povinností v rámci manželství patřilo krom věrnosti a slušného zacházení také právo požadovat po druhém z manželů pohlavní styk (konkrétně šlo o tzv. normální soulož, k jiné formě styku nemohli být manžel či manželka nuceni).

[345] *Ženská rada*, roč. 9 (1933) č. 5, s. 114.

[346] *Ženská rada*, roč. 9 (1933), č. 3, s. 70.

obavu, že zavedení sociální indikace by se ve výsledku obrátilo proti nemajetným ženám, kterým se osnova snaží pomoci, protože „právě možnost beztrestného vyhnání sváděla by jejich muže k větší neopatrnosti, lehkomyslnosti a bezohlednosti.“[347] Mravní aspekt dekriminalizace potratů je zmíněn také v reakci Sdružení porodních asistentek pro Moravu, Slezsko a Slovensko. Tento spolek vyjádřil důrazný nesouhlas s tím, aby byl paragraf 144 jakkoliv upravován, a to především s ohledem na škody, které by to způsobilo populaci. Z toho důvodu, i když ne explicitně, vystupoval spolek rovněž proti cílené regulaci početí a považoval ji za zhoubu národa. Z vyjádření dále vyplývá, že se spolek porodních asistentek navíc obával úpadku mravů, který vnímal už tak jako dost velký a odstranění této poslední překážky nevázaným stykům by podle mínění jeho představitelek vedlo ke katastrofě. Navrhovaná úprava podle vyjádření spolku směřuje k tzv. „poměrům bez následků“, jež jsou předběžným stádiem volné lásky. „Zrušením § 144 uvolnil by se mravní základ mládeže, což hlavně by se ukázalo ve velkých městech u studující mládeže, kde je tolik možností svést, neb býti svedeny.[348] Za názorem, že legalizace potratů povede k mravnímu úpadku, nárůstu počtu pohlavních chorob a většímu zneužívání zaměstnankyň ze strany zaměstnavatelů, je však v tomto případě nutné číst především obavy o vlastní existenci, kterou sdružení porodních asistentek neskrývá a zmiňuje ji v závěru svého memoranda.[349]

Stejný odpor k Meissnerovu návrhu vycházející z představy negativních dopadů na profesi porodních asistentek vyjádřila též Ústřední jednota porodních asistentek, která ve svém dopise uvedla, že zákon, tak jak je navrhován, dopadá nejhůře právě na jejich stav, protože porodní asistentky jsou v něm vykresleny jako zločinci, jež budou za provedení potratu trestáni, zatímco lékaři i ženy, jež potrat podstoupí, mají zaručenu beztrestnost.[350] Konečně pokles mravnosti byl jako důvod proti přijetí novely zmíněn při projednávání návrhu zákona v rámci odbočky Ženské národní rady v Brně. Na schůzi se ze šesti přítomných vyjádřily čtyři pro volné mateřství, dvě byly proti, mimo jiné právě s odkazem na mravní aspekt navrhované legislativní změny.[351]

Vnímání dekriminalizace potratů jako otevření cesty k úpadku mravnosti tedy nebylo v rámci spolků sdružených v Ženské národní radě ojedinělým jevem, přesto je patrné, že stanovisko řady spolků k Meissnerově osnově nebylo tak jasně zamítavé, jak o zhruba tři roky

[347] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, Vyjádření k návrhu zákona o vyhnání plodu a usmrcení dítěte při porodu.
[348] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, memorandum Sdružení porodních asistentek pro Moravu, Slezsko a Slovenskou v Brně, s. 2.
[349] Ibid.
[350] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, dopis od Ústřední jednoty porodních asistentek ze dne 1. 8. 1932.
[351] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, zápis o schůzi Ženské národní rady v Brně ze dne 11. 7. 1932.

později uvedla Františka Plamínková v polemice s Karlou Popprovou Molínkovou, když zdůvodňovala, proč Ženská národní rada nevyslovila souhlas s aktivitami podporujícími regulaci porodů. Plamínková v článku otištěném v Ženské radě uvedla: „Důvodů pro naši absenci je více. Nejhlavnější je ten, že většina ŽNR byla proti.“[352] To je ovšem v rozporu s již dříve publikovanou zprávou z jednání odboru vnitřní svoboda ženy a neodpovídá to také prvnímu návrhu odpovědi ministerstvu spravedlnosti, který připravila Milada Horáková Králová. Ze shrnující zprávy z konce srpna roku 1932 vyplývá, že návrh Horákové Králové na stanovisko Ženské národní rady, který vycházel z diskuse ve výborech, z výsledků ankety a z její osobní analýzy současné legislativy i zaslaného návrhu na její změnu, byl zcela odlišný od toho, který nakonec Ženská národní rada ministerstvu zaslala.

Horáková Králová ve své zprávě uvádí, že současný právní stav je neudržitelný, protože dochází k tomu, že zákon je v praxi masivně obcházen a trestní postihy dopadají pouze na určitou část společnosti. Zároveň ale podrobuje koncept tzv. beztrestných trestných činů kritice a jako problematické vidí také jak definovat případy, které bude možné řadit do eugenické a sociální indikace. Nejzajímavější částí z hlediska tématu vztahu antikoncepce a ženského hnutí je odmítnutí osnovy z důvodu „nedostatečně uznávané osobnosti ženiny, která se ještě neuznává za plně schopnou, aby po předchozím poučení rozhodla svobodně zda chce či může svůj plod donositi.“[353] Horáková Králová zmiňuje, že kromě branného zákona je paragraf 144 jediným, který zakazuje člověku svobodně nakládat se svým tělem. Výsledným návrhem, který doporučuje, byť sama uvádí, že je to řešení prozatímní a abstraktní, je přijmutí principu volného mateřství, což fakticky znamenalo úplnou beztrestnost potratů, ovšem s tím, že zákon bude zakazovat jeho provedení bez souhlasu těhotné a postihovat i nucení k potratu. Doporučila také doplňující ustanovení o tom, že potrat musí být proveden lékařem a ve veřejném léčebném ústavu, případně po dobrozdání druhého lékaře a za asistence zkoušené porodní asistentky, pro nemajetné měl být zákrok zdarma. Navíc měly být zřizovány sňatkové poradny, kde budou manželé informováni o antikoncepci, hrazené z nemocenského pojištění.[354] Návrh vypracovaný Miladou Horákovou Královou se tak téměř zcela shoduje s postojem, který vůči zákonu zaujaly např. socialistky či komunistky, které taktéž zdůrazňovaly, že nejlepším řešením je úplná beztrestnost potratů pro ženu, jež tím získává právo sama rozhodovat o svém mateřství, a stejně tak požadovaly bezplatnou zdravotní péči se zákrokem související, a současně doporučovaly

[352] Budiž jasno (dokončení), *Ženská rada*, roč. 11 (1935), č. 8-9, s. 186.
[353] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, Zpráva o návrhu ministerstva spravedlnosti na změnu §§ 144-148 etc. Trestního zákona, jednajících o vyhnání plodu a usmrcení dítěte po porodu (25. 8. 1932), s. 6.
[354] Ibid.

antikoncepci jako cestu k prevenci nevítaných početí. Nevídaná shoda mezi návrhem Horákové Králové a postojem levicových ženských aktivistek panovala také v tom, že přestože úplná dekriminalizace byla z hlediska práva ženy na sebeurčení v otázkách mateřství považována za jedinou možnou, tak vzhledem k nastavení společnosti nebyla vnímána jako prosaditelná, a proto bylo za strategičtější považováno přijetí Meissnerova návrhu. Milada Horáková Králová sama označuje návrh na úplnou beztrestnost v současné situaci za neprůchozí, a proto s přihlédnutím k názoru dotčených spolků navrhuje podpořit ministerskou osnovu s několika úpravami. V závěru uvádí, že by bylo vhodné požádat ministerstvo o delší čas na reakci, vzhledem k tomu, že ne všechny spolky vyjádřily své stanovisko. Pokud by však předsedkyně a předsednictvo nechtěly o toto prodloužení lhůty žádat, pak navrhuje odpovědět tak, že Ženská národní rada za jediné správné řešení považuje odstranění vyhnání plodu a k navrhované osnově má výše zmíněné připomínky.[355]

Důvod toho, proč stanovisko Ženské národní rady k reformě paragrafu 144 bylo nakonec neutrální, proč vedení organizace odmítlo poskytnout jednotné stanovisko s odkazem na názorovou roztříštěnost a proč se tak zastřešující organizace českých emancipačních spolků aktivněji nepostavila ani za aktivity vedoucí k propagaci antikoncepce, není zcela jasný.[356] Vliv mohl mít postoj dalších v první fázi projednávání nezúčastněných organizací, které s návrhem vyslovily nesouhlas, i když konkrétní doklady o tom se mi nepodařilo najít. Je možné, že nemalý vliv na stanovisko Ženské národní rady k dané problematice mohl mít i osobní postoj předsednictva spolku, především předsedkyně Františky F. Plamínkové, jejíž náhled na otázku regulace početí se jeví v duchu již zmíněného moralizujícího přístupu jako značně odmítavý. Ve zmíněném článku *Budiž jasno!* v Ženské radě Plamínková uvádí svůj postoj k problematice kontracepce, když vysvětluje, proč se Ženská rada do podpory aktivit probíhajících na tomto poli nezapojila. „Můj osobní soud je, že každé mechanické řešení (míněno antikoncepce pozn. VLN) jest těžké poškození jak zdravotní, tak zejména mravní obou zúčastněných osob. Je to materialistické řešení tam, kde musí jíti především o vůli obou. Dále je to otázka vnitřní osobní svobody ženiny a síly její ženské důstojnosti. Jen z té plyne zdravý poměr její k muži a naopak…Vím, že zde vyslovený můj osobní názor je ideál, ale nemohu neviděti, že nepostavit

[355] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, Zpráva o návrhu ministerstva spravedlnosti na změnu §§ 144-148.
[356] Podle Marie Fouskové byl vlažný postoj ŽNR k otázkám spojeným s cílenou regulací početí důsledkem strategické opatrnosti. Fousková se domnívá, že vedení ŽNR nechtělo riskovat, že toto téma, které bylo pro společnost stále velmi kontroverzní organizaci rozštěpí a poškodí její image. Upozorňuje také na to, že na počátku 30. let začaly přibývat útoky na zaměstnání vdaných žen, čemuž ŽNR věnovala maximální pozornost a pokud pracující vdané ženy čelily obviněním z odmítání mateřství, nemohla organizace, která se snažila hájit jejich zájmy, zároveň aktivně prosazovat dekriminalizaci potratů či kontracepční osvětu. Srov. FOUSKOVÁ, Marie. *Mateřství jako politikum?,* s. 126.

si ho zcela striktně je scestí, na kterém na prvním místě hyne žena. Snad dostihne toho ideálu sotva 1 promile manželů; ale ideál nás může vést ke zdravému pojímání života a ukazuje nám, že mechanické řešení je řešením z nouze a naprosto nedokonalým. Tím nijak nezasahuji do snah, aby tyto bolestné otázky nebyly předmětem zdravotnických úvah a zdravotní pomoci ženám.“[357] Plamínková tak stojí na straně již zmíněného, Masarykem inspirovaného ideálu manželství, stojícího na principu vzájemného duchovního spříznění, jež mimo prokreační roli požaduje od partnerů sexuální abstinenci a jakékoliv formy cílené regulace početí nahlíží jako zprofanování partnerství a dehonestaci ženy.

V rozporu s vyjádřením Františky F. Plamínkové se velká část spolků včetně těch, které odmítaly dekriminalizaci potratů, vyjádřila pro podporu kontracepce jak ve smyslu její propagace, tak ve smyslu zajištění větší dostupnosti především prostřednictvím úhrady ze zdravotního pojištění. Právě změna postoje společnosti k antikoncepci byla tím hlavním přínosem Meissnerovy osnovy, jež jinak skončila stejně jako předchozí pokusy o změnu potratových zákonů nezdarem. Masivní společenská debata, kterou Meissnerův návrh otevřel, byla určující pro tematizaci kontracepce, protože odkryla její význam coby cesty, jak regulovat početí bez velké části negativních jevů, jež byly spojeny s potraty. Význam Meissnerovy reformy v tomto ohledu shrnuje projev senátorky Betty Karpíškové: “Nedostaneme-li se dnes pro odpor klerikálních stran k projednávání vládního návrhu podle osnovy Meissnerovy, dostaneme se – hlavně v důsledku rozruchu, jejž osnova ta vyvolala – k široké uvědomovací akci ve věcech sexuální hygieny, k zakládání poraden a ke spolupráci všech pokrokových živlů v republice na potírání potratářství.“[358]

Z bouřlivé debaty o potratech a jejich zákonné úpravě, jež se rozvinula na začátku 30. let, tak vyplynula především nezbytnost tematizace antikoncepce, jež se spolu s dalšími opatřeními měla stát hlavní zbraní proti rozšířené potratové praxi, kterou se nedařilo odstranit ani legalizovat. I když se levicový a liberální směr českého feminismu v první polovině 20. století v řadě ohledů lišil v přístupu k populační otázce i k potratům, společným se jim stal (až na výjimky) názor, že jedinou udržitelnou cestou vedoucí k prevenci potratů je rozšíření kvalitní a dostupné antikoncepce. Podporu antikoncepci vyjádřila explicitně řada ženských spolků, kromě již zmíněných také Spolek vysokoškolsky vzdělaných žen či Ochrana československých matek.[359] Také levicový tisk, jinak k potratům shovívavý, odmítl jeho užití jako primární metody regulace početí a zhruba od počátku 30. let stále častěji zdůrazňoval, že

[357] Budiž jasno (dokončení), *Ženská rada*, roč. 11 (1935), č. 8-9, s. 186.
[358] *Ženská rada*, roč. 9 (1933), č. 3, s. 50.
[359] NA, F. Ženská národní rada, k. 23, poznámky k osnově o vyhnání plodu.

potrat je až posledním nouzovým řešením v situaci, kdy ochrana před početím selže. Tomu jak obecně ženský tisk v první polovině 20. století otázky spojené k regulací početí akcentoval, je věnována následující podkapitola.

3.3. Problematika reprodukce v ženských časopisech a tisku v 1. polovině 20. století

Pokud bychom měli zájem ženského hnutí o antikoncepci usuzovat pouze z prostoru, který ji byl věnován v analyzovaných ženských periodikách, museli bychom konstatovat, že až na výjimky, byl minimální. Vyjma Ženských novin, o kterých bude i z tohoto důvodu pojednáno v samostatné podkapitole, byla v ostatních titulech antikoncepce explicitně zmíněna spíše zřídka a téměř vždy v souvislosti s jiným tématem. Články, jež by pojednávaly o tom, jakým způsobem se žena může bránit nevítanému početí nebo tematizovaly konkrétní antikoncepční metody v analyzovaných časopisech, téměř nenajdeme. Krom Ženských novin, které v tomto smyslu naopak usilovaly o cílenou osvětu, byl otevřený explicitní tematizaci antikoncepce pouze komunistický ženský časopis Rozsévačka. Tam se v roce 1928 v rubrice zdravotní rádce poprvé objevují konkrétní tipy na antikoncepční přípravky, jež pomohou předejít početí a tím i případnému potratu.[360]

Přestože ale antikoncepce nebyla ve zkoumaných periodikách až na výjimky přímo zmiňována, cílená regulace početí se objevila jako součást širší diskuse o souvisejících tématech, jež v sobě otázku kontracepce explicitně či implicitně zahrnovala. Pro zkoumání způsobu vztahování se k regulaci početí v ženském tisku je proto potřeba sledovat otázku z širší perspektivy přístupu k reprodukci, populačnímu vývoji či k mateřství. V analyzovaných periodikách můžeme vysledovat řadu vzájemně provázaných témat, jež naznačují nejen jaký byl postoj představitelek ženského hnutí k těmto otázkám, ale umožňují také nahlédnout širší souvislosti jeho formování. Tématy, které jsem v rámci analýzy ženského tisku z první poloviny 20. století identifikovala jako stěžejní, na kterých bych ráda demonstrovala různé názorové proudy v rámci ženského hnutí, proto jsou: populační otázka, eugenika, dekriminalizace potratů, (svobodné) mateřství a sexualita.

[360] V rubrice Zdravotní rádce pod nadpisem Dítky štěstí rodiny autor/ka konstatuje, že přerušit těhotenství, lze jen ze zdravotních důvodů, pročež se ostatní ženy často obrací na fušerky, což považuje za jednání velmi rizikové. Článek, jež je spojen s propagací antikoncepčních přípravků konkrétních značek, dále uvádí, že lepší je početí předcházet a „varovati se zlých konců včas, tj. předem." Dítky štěstí rodiny, *Rozsévačka*, roč. 3 (1928) č. 16, s. 5.

3.3.1. Pokles porodnosti a populační otázky

To, že byla otázka populačního vývoje tematizována v ženských časopisech a tisku, není věc nijak překvapivá, protože jak již bylo nadneseno, pokles porodnosti byl celospolečensky široce diskutovaným tématem, a navíc souvisel s řadou jevů, jež se dotýkaly tzv. ženské otázky. Ženská periodika proto populační problematiku akcentovala po celou první polovinu 20. století, ale způsob pojetí tohoto tématu se měnil. Nejvíce pozornosti bylo věnováno poklesu porodnosti, a to především v období probíhající první světové války a v letech bezprostředně po ní. Přestože strach z poklesu počtu narozených dětí se objevil již na počátku 20. století, válka a s ní související hrozba vychýlení demografických křivek tento strach silně umocnily. Strach ze snižování porodnosti, hledání jeho příčin a návrhy na to, jak mu čelit se objevují i po velkou část dvacátých let, v letech třicátých je pak demografický pokles stále častěji spojován s ekonomickými dopady hospodářské krize, která v očích části veřejnosti ospravedlňovala omezování počtu dětí v rodině.

Tématu tzv. úbytku porodů se věnovaly jak časopisy liberálního zaměření, tak periodika levicová, ovšem způsob byl v řadě ohledů odlišný, stejně jako intenzita, s jakou se tématu věnovaly. Liberální ženské časopisy téma akcentovaly výrazně méně a spíše sporadicky. Informovaly více o poklesu porodnosti v obecné rovině, o teoriích, jež řeší jeho příčiny, či o návrzích, jak tento pokles zastavit, méně pak akcentovaly sociální dimenzi této otázky a skutečnost, že snižování počtu dětí v rodině bylo výrazně třídně diferenciované. Opačné to bylo u levicových ženských periodik, jež se tématem v prvních desetiletích 20. století hojně zabývala. V centru jejich pozornosti byl tlak nepříznivých ekonomických poměrů, které nutí proletariát regulovat početí, ale také opačným směrem působící tlak státu, požadujícího především od dělnictva vysokou plodnost, jež by kompenzovala neustále se snižující porodnost středních vrstev. Z odlišného přístupu k populačnímu poklesu vycházely rozdílné úvahy o možnostech, jak pokles porodnosti zastavit, které socialistky a komunistky viděly především ve zlepšení životních podmínek dělnictva, zatímco liberálky vyzívaly spíše k mravní obrodě a zhodnocení významu mateřství.

V prvních desetiletích 20. století bylo v souvislosti s poklesem porodnosti jen zřídka explicitně zmiňováno téma potratů či cílené regulace početí. Demografické změny byly vnímány jako fakt, byly dávány do souvislosti s válkou, se změnou myšlení, s hospodářskou situací, ale málokdy byla otevřeně zmíněna kontracepce či potrat jakožto příčiny, jež k poklesu

porodnosti vedou. Mnohem více se psalo o změně v myšlení lidí, proměně genderových rolí,[361] či o tom, že mizí touha po dětech, především u žen. V roce 1921 vychází v Ženském listu fejeton s názvem *Francouzské starosti*, jehož autorka M. Havelková upozorňuje na pokles porodnosti ve Francii.[362] Podle Havelkové nelze hrozící depopulaci brát na lehkou váhu, přičemž za její příčinu považuje skutečnost, že muži jsou fyzicky i psychicky zdecimování v důsledku války a ženy se snaží vyhnout mateřským povinnostem. „Francouzka, ačkoli uvědomělá vlastenka, ani si neuvědomuje, hovíc pouze svému pohodlí a bezstarostnému životu, jaké dalekosáhlé účinky má pokles porodů na celek.“[363] Havelková v textu reprodukuje častý názor spojující pokles porodnosti, resp. bránění početí, s egoismem moderní doby, jež má jasně genderový podtext. Zatímco u mužů se touha po pohodlí projevuje odkládáním vstupu do sňatku nebo odmítáním převzít odpovědnost za své potomky, u žen vede k odmítání mateřství, tedy i k využívání kontracepčních metod. Tento názor, jež je patrný také u řady dalších aktérů „populační debaty“ byl přítomný i ve feministickém diskurzu, především v liberálním proudu, a zastánci a zastánkyně antikoncepce či dekriminalizace potratů se s narativem odkazujícím k omezování početí jakožto znaku pohodlnosti a sobectví, museli později opakovaně vyrovnávat.

Explicitní spojení poklesu porodnosti s cílenou regulací početí pomocí potratů a kontracepce se objevuje nejprve v ženském levicovém tisku, nejenom díky jeho větší otevřenosti k otázkám reprodukce a sexuality, ale především díky tomu, že téma rezonovalo v dělnickém hnutí jako takovém. V Ženském listu se první výraznější diskuse kolem regulace početí a potratů rozhořela v roce 1911 v souvislosti s vydáním českého překladu knihy švýcarského lékaře Fritze Brupbachera[364] *Požehnání dítek – bez konce*?.[365] Periodikum o knize referovalo takto: „Brupbacherem nadhozená otázka týká se však především matek, v důsledku čehož dlužno též vlastně obmezení počtu dětí považovati za nejdůležitější součástku ženské

[361] V této souvislosti je nejčastěji diskutován vstup žen do zaměstnání a jejich vysokoškolská studia, u mužů zase ztráta odpovědnosti za rodinu, související s promiskuitou či s odmítáním vstupovat do sňatku.
[362] Francie byla v tomto ohledu skutečně široce diskutována nejen v ženském tisku, ale v tisku a literatuře obecně. Především v meziválečném období sloužila tato země a její demografický pokles, nejen českým eugenikům za odstrašující případ toho, kam až může cílená regulace plodnosti dojít.
[363] Francouzské starosti, *Ženský svět,* roč. 27 (23), č. 15-16, s. 230.
[364] Fritz Brupbacher (1874-1945) byl švýcarský lékař, sympatizující se socialismem, později s komunismem, jež se aktivně zasazoval o řešení dělnické otázky. Brupbacher díky zkušenostem ze své praxe v jedné z dělnických čtvrtí v Curychu vnímal velký počet dětí, spolu s alkoholismem, za jednu z největších příčin bídných sociálních poměrů dělnictva, především dělnických žen. Stal se zastánce kontroly porodnosti (včetně potratů), kterou propagoval mimo jiné ve své knize *Kindersegen – und kein Ende?*, jež získala obrovský ohlas v rámci dělnického hnutí nejen v německojazyčných zemích. Spolu se svou druhou ženou Paulette (rozená Gutzeit-Raygrodski) byl také propagátorem sexuální výchovy. V Československu vyšla v roce 1926 také jeho další kniha, ve které opět kritizuje sociální (třídní) rozdíly v přístupu ke kontrole početí a žádá legalizaci potratů a také otevírání kontracepčních poraden, které budou zdarma poskytovat rady a prostředky směřující k bránění početí. Srov. BRUPBACHER, Fritz. *Mateřské štěstí a vyhnání plodu*. Praha, 1926.
[365] BRUPBACHER, Fritz. *Požehnání dítek - bez konce?*. Chicago, [190-].

otázky. Jest podivuhodno, že nebylo toto jak měšťáckým, tak i proletářským hnutím žen pochopeno; zdá se, že ženy považují tuto jich životního štěstí v prvé řadě se dotýkající, záležitost za nedotknutelnou a pohlíží na ni se studem, který právě opět příliš zřetelně ukazuje, v jaké zastaralé, klamné morálce se dnes ještě pohybujeme.“[366] Citace ukazuje, že již před první světovou válkou byla částí stoupenců socialismu (obdobně také anarchismu)[367] regulace početí považována za důležité „ženské“ téma. Přesto ale v tomto období převažuje více důraz na nutnost odstranit špatné ekonomické podmínky, které nutí ženy regulovat počet svých dětí než snaha o to propagovat kontrolu početí, jakožto přirozenou součást života a cestu k osvobození ženy, jako tomu bude v meziválečném období.

Zajímavá je zmínka, že nejen „měšťácký“ feminismus, ale ani ten levicový, téma zatím dostatečně neakcentuje. Přitom je zcela patrné, že právě díla levicově orientovaných autorů a autorek, se stala pro další roky ve vztahu k teoretické reflexi regulace početí zásadním inspiračním zdrojem a měla určující vliv na propojení kontracepce s otázkou emancipace žen. Následovníci a následovnice socialistických idejí, jež hlásali, že osvobození ženy bude dosaženo změnou společenského řádu a odstraněním kapitalismu, nalezli v Brupbacherovi a jemu podobných inspiraci pro myšlenku, že osvobození ženy nebude nikdy dosaženo, dokud nebude žena osvobozena od „kolotoče“ rození. Podle Brupbachera „teprve zbaví-li se žena vlastního otroctví jako roditelka, bude možno mluviti o jejím emancipování se.“[368] Proto by se měla žena bránit přílišnému „požehnání na dětech“ a veškeré prostředky zamezující početí jsou správně nazývány ochranou ženy.[369]

I když tento článek v Ženském listu v mnohém předznamenal pozdější přístup levicových ženských autorek k otázce cílené regulace porodů, přesto je patrné, že na svou dobu byl svou otevřenou podporou kontracepce příliš radikální. Na konci článku je uvedeno upozornění, že jeho znění není v plném souladu se stanoviskem redakce, a že bude v dalších číslech následovat diskuse.[370] Přestože levicový tisk obecně prokazoval mnohem větší pochopení pro otázku cílené regulace početí než periodika jiných názorových skupin,

[366] *Ženský list, časopis pracující třídy*, roč. 20 (1911), č. 5, s. 2.
[367] Reflexi neomalthusiánství a související otázky reprodukčních práv v anarchistickém prostředí se věnuje připravovaná publikace Proměny anarchismu. Srov. MAGINCOVÁ, Dagmar, PELIKÁN, Čestmír Pelikán, POLÁK, Michael a SLAČÁLEK, Ondřej. *Proměny anarchismu (1793–1939).* Praha: Academia, v tisku.
[368] Požehnání na dětech a žádný konec?, *Ženský list, časopis pracující třídy,* roč. 20 (1911), č. 5, s. 2.
[369]Autor či autorka článku Brupbacherovu knihu považuje za užitečnou všem dělnickým ženám, a i přes to, že řada z nich k ní bude mít své výhrady, měla by si ji přečíst každá pracující žena, aby začala nahlížet jinak na svou situaci „Je však třeba, by se především konečně vzdaly zkostnatělého názoru, dle něhož jest úprava dorostu považována za něco nepřirozeného, a tudíž též nemravného. Nemravným jest chování se dnešní společnosti, která svým zařízením třídu dělnickou vykořisťuje, ji v zájmu svého sebezachování nutí ku zařízením směřujícím k odporu i k ochraně všeho lidstva. Ibid.
[370] Ibid.

v předválečném období ještě ani zde nebyl postoj k užití kontracepce jednotný. V jednom z následujících čísel Ženského listu se skutečně objevila reakce, jež regulaci početí nevnímala v tak pozitivním světle jako Brupbacher a upozorňovala na odvrácenou stranu významu uvědomělého rodičovství pro zlepšení sociální situace dělnictva. V článku zaznělo, že doporučovat dělnictvu užívání kontracepce za účelem zlepšení jeho ekonomické situace znamená udržovat nerovnost mezi dělnickou třídou a „buržoazií". Dělnická matka si nemůže dopřát tolik dětí, po kolika touží, ale pouze tolik, kolik dokáže uživit, což autor/ka považuje za velkou nespravedlnost a navrhuje bojovat proti potratům především úpravou hospodářských poměrů dělnictva. Autor/ka pracuje s nikterak ojedinělým motivem ženy jakožto především matky, jejíž přirozeností, posláním a touhou je rodit další pokolení. Souhlasí, že žena častými porody trpí, ale současně upozorňuje, „že bytost ženy je stvořena k tomu, rozmnožovat člověčenstvo…trpí i vadne tělo ženy i tenkrát, když není popřán volný průchod přírodě. Ty nejkrásnější okamžiky života prožije žena ve stavu těhotenství. Jak sladké jsou ty chvíle, kdy pocítí to velké tajemství, jak velebný je ten okamžik, když poprvé líbá své dítě, a to i tenkrát, když ten pocit štěstí promísen je starostí o výživu."[371] Ukazuje se zde určitý souboj mezi tradiční představou o bytostné touze po mateřství, jež je přirozeně přítomna v každé ženě, a vědomím negativních a tragických dopadů, které především pro chudé ženy opakované neregulované rození dětí má. S tímto rozporem se muselo v dalších letech ženské hnutí vyrovnat, a jak ještě dále uvidíme, pomohla mu při tom mimo jiné eugenika se svým zaměřením nejen na kvantitu, ale především na kvalitu potomstva a také nový koncept odpovědného mateřství.

Také v jednom z dalších čísel Ženského listu se objevuje názor, který je v rozporu s pozdějším postojem socialistického ženského tisku a staví se negativně proti cílené regulaci početí. Autor či autorka K.H. zmiňuje negativní dopady špatných hospodářských a také bytových poměrů na porodnost dělnictva a zdůrazňuje také nerovnoprávnost žen, jež je příčinou i důsledkem jejich nevědomosti v oblasti prokreace.[372] Odpovědnost však autor/ka nedává jen ženě, ale obrací se i na muže, a právě ve změně jejich postoje vidí cestu, jak předejít umělé regulaci početí, kterou neuznává. Až muž pochopí, že má být ženě přítelem a nehnat ji do kolotoče opakovaných těhotenství, pak nebude třeba, aby žena sahala k umělým prostředkům

[371] J. B. Diskuse ku článku „Požehnání na dětech a žádný konec", *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 20 (1911), č. 9, s. 3.
[372] „Nelze přehlížeti, že žena se stala obětí názoru, že třeba život po stránce pohlavní co možná vyžíti nejvíce…Žena nemá nejmenší znalosti o svém těle, jeho výkonech, a s touto neznalostí jde do manželského života. Žena nejen po stránce politické, ale i pohlavní jest bezprávnou." K.H. Diskuse ku článku „Požehnání na dětech a žádný konec, *Ženský list: časopis pracující třídy*, roč. 20 (1911), č. 12, s. 3.

k zabránění početí a tím méně k násilnému vyhnání plodu. „Zde je třeba chránit svobodu těla ženina a toho může vzdělaný muž učinit bez zákonů…Když muž nebude v ženě vidět jen předmět požitků tělesných, pak nebude též ženě třeba, aby se vzdala mateřství.“[373] Autor/ka zde v podstatě nabádá k pohlavní zdrženlivosti jako jediné cestě, jak ušetřit ženy opakovaných těhotenství, což byl názor v tomto i pozdějším období běžný také u řady představitelek liberálního feminismu, jak již bylo naznačeno výše.

To, že postoj levicově zaměřené části ženského hnutí k otázce regulace početí nebyl v prvních desetiletích 20. století jednotný, ukazuje také reakce na již zmíněné téma „stávky v rození“, které rozvířilo diskusi o reprodukčních a populačních otázkách v levicovém tisku v roce 1913. V Ženském listu vyšel nejprve článek *Stávka zvláštního druhu v Německu*, jež jasně ukazuje, že postoj jednotlivých představitelů a představitelek socialistického hnutí osciloval mezi odmítáním cíleného omezování početí, především ze strategických důvodů a jeho podporou, jež akcentovala především dopad nekontrolovaného plození na životy žen. Autor/ka sice deklaruje, že „stávka či omezení porodů jest nám něčím nesocialistickým, něčím pochybeným“,[374] čímž replikuje názor výrazných osobností německé sociální demokracie Clary Zetkin, Rosy Luxemburg a Luisy Zietz,[375] ale i dalších, podle kterých omezování porodnosti oslabuje sílu dělnictva v boji proti kapitalismu.[376] Zároveň ale uvádí, že není možné, aby se žena s patnácti dětmi zapojila do třídního boje, navíc kvalita péče o děti musí být při tak velkém počtu nízká a také opakované porody ničí ženino zdraví.[377] Přestože však autor/ka textu představuje oba póly diskuze o „stávce v rození“, jasně deklaruje své vlastní stanovisko, podle kterého sociální demokracie nepodporuje cílené omezování počtu porodů, ale kloní se k ochraně kojenců a matek v těhotenství. „Jest a zůstane zpátečnickým požadavkem chtít uměle

[373] K.H. Diskuse ku článku „Požehnání na dětech a žádný konec, *Ženský list: časopis pracující třídy*, roč. 20 (1911), č. 12, s. 3.
[374] Stávka zvláštního druhu v Německu, *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 22 (1913) č. 38, s. 1.
[375] Luise Catharina Amalie Zietz (rozená Körner, 1865–1922) byla německá socialistka a feministka, která se stala první ženou, jež v Německu zastávala vedoucí stranický post. Významně se podílela na formování ženského hnutí uvnitř německé sociální demokracie.
[376] „K tomu musí dospět lidstvo vyspělostí duševní i tělesnou, aby neviděl muž v ženě jen rodící bytost, kterážto doba také přijíti musí, ale abstinencí rodění a umělými pomůckami nemá býti ženě uvolněno právo nad jejím tělem.“ Stávka zvláštního druhu v Německu, *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 22 (1913) č. 38, s. 1.
[377] Rodina se třemi dětmi může přispět revoluci stejně dobře, protože na to má více síly, a proto „není důvodů ani nacionálních, ani rasových, tím méně socialistických, bude-li počet porodů omezován. Rozumným omezováním porodů proletariát nabude na své kvalitě kulturní a zúčastní se větší silou a vášnivostí svého třídního osvobození…není důvod proto, aby žena dělníka byla otrokyní svého muže a kapitalistického systému, aby nesdílela jiné radosti ze svého života nežli ty, aby byla povolnou loutkou a pouhým rodidlem.“ Ibid, s. 2.

omezovati počet porodů jež přivodilo by značné klesnutí lidstva, což by znamenalo pro proletariát podrytí půdy, na které sám stojí a o kterou se opírá.“[378]

Hned v následujícím vydání Ženského listu ale vychází článek *K diskuzi o omezování porodů*, který ukazuje mnohem smířlivější postoj k regulaci početí a naznačuje jakým směrem se bude diskuze o tomto tématu v levicovém ženském tisku v dalších letech ubírat. Autor/ka upozorňuje, že rozsáhla debata, která se ve společnost rozvířila kolem tzv. stávky v rození, ukazuje, jak je otázka regulace početí nanejvýš aktuální a vyjadřuje názor, že „většina, veliká většina žen za požadavkem omezování porodů stojí.“[379] Problém však spatřuje v tom, že ženy se sice kloní k cílené regulaci, ale z debaty, která probíhá, nezjistí, jak početí zabránit, což je vede k nákupu pokoutních prostředků či do rukou fušérů nebo porodních bab pomáhajících k potratu. Autor/ka upozorňuje, že všichni, kdo jsou pro regulaci početí by měli nejprve ženy poučit, jak počet dětí omezovat, aby si každá mohla sama rozhodnout, zda chce početí bránit či nikoliv. Poučení by měly nalézt především v ženských časopisech, ovšem to se kvůli falešnému studu neděje, a proto autor/ka doporučuje, aby byly k tomuto tématu vydávány knihy.[380] Článek tedy potvrzuje, že i přes evidentní nejednotnost v postoji ke kontracepci, se již v předválečném období v levicovém tisku objevovaly hlasy volající nejen po cílené regulaci početí, ale také po zprostředkování informací o tom, jak ji provádět. To, na co však tyto apely narážely, byla pruderie určitých společenských kruhů, které stále za jediný způsob regulace početí považovaly sexuální abstinenci. Důvodem proti rozšíření kontracepčních metod byl také strach z oslabení dělnictva, jehož síla vycházela především z jeho početnosti, a také kvalita a dostupnost tehdejší antikoncepce.[381]

Již v předválečném období se objevuje v socialistickém ženském tisku také další motiv, který se pak jako červená nit táhne velkou částí článků tematizujících regulaci početí, a to zdůraznění sociální nerovnosti v této oblasti. V dalším z mnoha článku, jež v Ženském listu reagovaly na tzv. stávku v rození, autor/ka zdůrazňuje, že snahy bránit se mnoha dětem jsou v dělnických rodinách zcela pochopitelné a samozřejmé, především v souvislosti s nutností zapojení dělnických žen do pracovního procesu. „Za nynějších poměrů pracovních stává se

[378] Stávka zvláštního druhu v Německu, *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 22 (1913) č. 38, s. 2.
[379] K diskusi o omezení porodů (K debatě), *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 22, č. 44, s. 3.
[380] Žádná chudší žena se totiž neodváží jít k lékaři pro radu v těchto věcech, protože na to mají lékaři zvláštní taxu, kterou mohou zaplatit jen „bohaté paničky“. K diskusi o omezení porodů (K debatě), *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 22, č. 44, s. 3-4.
[381] V tomto konkrétním článku je zmíněno užívání ochranných prostředků „gumových a rybích“, tedy pravděpodobně myšleno prezervativů, které je však označeno za neúčinné (lidé, kteří je používali mají přesto šest dětí). Jako druhá metoda je zmíněna „opatrnost“ (přerušovaná soulož), kterou ale nedoporučují zase lékaři, kvůli poruchám, jež působí nervové soustavě. Ibid.

ženě proletářské skoro nemožným, aby svým povinnostem mateřským zadost učinila…Ženy proletářské zajímají se též o otázku omezení porodů jako ženy bohaté, ovšem že pohnutky toho u obou se různí.“ [382] Pokles porodů v celé Evropě má dle autora/autorky dílem fyziologickou příčinu (pokles kvality mužů, důsledek nemocnosti dělnických žen vedoucí k jejich neplodnosti), dílem jde o záměrné bránění početí. Bohaté ženy už dávno umělé prostředky k zabránění početí užívají a v jejich rodinách je již nastaven systém dvou dětí. Ale zatímco bohaté ženy se mohou mateřství vyhnout, dělnice nikoliv. Obavy o početní pokles proletariátu autor/ka nesdílí, protože v ženě dříme silný pud k mateřství, který ona hledí uplatnit jako manželka-matka. Článek končí konstatováním, že rozumný a vzdělaný proletářský pár si bude sám určovat, zda za stávajících poměrů může svou rodinu zvětšovat. Zarážející je, že autor/ka hovoří o regulaci početí jako o něčem zcela samozřejmém a neproblematickém, jako by každý dělnický pár pouze na základě svého rozhodnutí mohl regulovat počet dětí, což je ale v rozporu s pozdější argumentací, že na rozdíl od středních vrstev, dělníci nemají o antikoncepci dostatečné povědomí a nemají k ní ani přístup, především z finančních důvodů.[383]

Jestliže ženská periodika orientovaná na sociální demokracii akcentovala opakovaně třídní rozměr poklesu porodnosti, tak ještě radikálněji se k tématu stavěl komunistický ženský tisk, který strach z depopulace prezentoval jako další z projevů pokřivené kapitalistické morálky. Opakovaně tematizoval sociální rozměr depopulace a odmítal veškeré nářky nad poklesem porodnosti, zpravidla s odkazy na pokrytectví ve vztahu k umírání tisíců lidí během první světové války, proti kterému nikdo z kritiků demografického poklesu nevystupoval. V článku s názvem *Závody v rodění,* otisknutém v roce 1926 v časopise komunistických žen Rozsévačka, je zmíněn případ, kdy kanadský právník nabídl dva miliony kanadské měny ženě, která porodí největší počet dětí. Autorka si pokládá v souvislosti s tím otázku „Proč se to děje? Snad z lásky k dělnickým dětem? Ne! Buržoazní státy mají starost o nastávající otroky a potravu pro děla.“[384] Typický narativ o potřebě vysoké plodnosti dělnictva, jejímž účelem je především levná pracovní síla a dostatek bojeschopných mužů, pak propojuje s kritikou klerikalismu zasazenou do českých poměrů. „I u nás rozbrečel se páter Šrámek, po něm pak „Venkov“ nad poklesem porodů. Národ český vymírá, volá do světa člověk, který sliboval „celibát“... Dítky štěstí rodiny! Jak krásné to přísloví. Přičinlivý táta a hloupá máma má míti radost z osmi dětí, kterým nemá co dát do úst! Osm živých a pět jich zemřelo. Osm

[382] K diskusi o omezení porodů (K debatě), *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, roč. 22, č. 44, s. 3-4.
[383] Ibid.
[384] *Rozsévačka*, roč. 1 (1926), č. 35, s. 9.

nastávajících otroků, osm kusů kanonenfutru. Není to vrchol štěstí?“[385] Kritika směřována vůči lidoveckým politikům, především ministrům Janu Šrámkovi a Jozefu Tisovi[386] se objevuje v levicovém tisku opakovaně. V jiném článku z Rozsévačky, jehož autorkou je pravděpodobně Luisa Landová Štychová, zazní také typický názor, že strach z poklesu porodnosti je důvodem proč lidovečtí politici nepodpoří odstranění potratových paragrafů.[387]

Články tematizující snižování porodnosti byly velmi časté především v období probíhajícího válečného konfliktu a po něm, přičemž odrážely dopady války nejen na demografickou, ale i zdravotní či hospodářskou situaci země. Téma však nepřestalo být diskutováno ani ve 30. letech, kdy však získalo nový rozměr a jiný akcent. Zatímco v prvních desetiletích byla snaha pokles počtu porodů řešit, ve 30. letech byl části veřejnosti akceptován jako fakt a větší důraz začal být kladen nejen na kvantitu populace, ale na její kvalitu. To může souviset jednak s hospodářskou krizí, která otázku omezování počtu dětí ukázala v jiném světle a stále častěji vedla k akceptaci cílené regulace početí jako nutnosti, především v nejnižších společenských vrstvách, bez pochyby je to ale také důsledek rozšíření idejí eugenického hnutí, které jak bude i dále ukázáno, hrály v propagaci antikoncepce v Československu podstatnou roli.

3.3.2. Eugenika

Stejně jako jinde ve světě i v českých zemích se zhruba od počátku 20. století začalo formovat eugenické hnutí, jehož cílem bylo zlepšovat biologickou kvalitu budoucích generací za pomoci různých zásahů do procesu reprodukce.[388] Eugenické ideje byly proto záhy nedílnou součástí debat o klesající porodnosti, což se nezbytně odrazilo i v rámci ženského hnutí, které muselo

[385] *Rozsévačka*, roč. 1 (1926), č. 35, s. 9.
[386] Jan Šrámek (1870–1956) byl český římskokatolický kněz, politik, zakladatel a předseda Moravsko-slezské křesťansko-sociální strany na Moravě, po roce 1918 Československé strany lidové. Působil také jako ministr ve většině československých vlád, v letech 1940–1945 byl předsedou londýnské exilové vlády.
Jozef Tiso (1887–1947) byl slovenský římskokatolický kněz, politik, člen Hlinkovy slovenské ľudové strany. Působil jako ministr několika československých i slovenských vlád, v letech 1939–1945 byl prezidentem Slovenského státu.
[387] LŠ, Regulace počtu dětí v rodině, *Rozsévačka* roč. 3 (1928), č. 48, s. 3.
[388] Více k rozvoji eugenického hnutí v Československu např. CUŘÍNOVÁ, Ludmila. Ústav pro národní eugeniku. In: JANKO, Jan a TĚŠÍNSKÁ, Emilie. *Technokracie v Českých zemích (1900-1950).* Praha, 1999; JANKO, Jan. Diskuse k eugenickému hnutí v Českých zemích. In *Dějiny věd a techniky,* roč. 30 (1997), č. 4, s. 237-249; ŠIMŮNEK, Michal. Národní eugenika – eugenický národ? In KOSTLÁN, Antonín (ed.). *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003.* Praha, 2003; TÝŽ. Česká eugenika a velká válka. In POKORNÁ, Magdaléna (ed.). *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000-2001.* Praha, 2002; TÝŽ. Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925. In TURDA, Marius, WEINDLING, Paul J. (eds.). *Blood and the Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900-1940.* Budapest, 2007.

navíc reagovat na názory řady zastánců eugenických idejí, kteří viděli v emancipaci žen dysgenický jev a feministické hnutí proto často považovali za riziko pro četnost populace.[389]

V Ženském světě vyšel v roce 1915 článek pojednávající o populární teorii vysvětlující populační úbytek z dílny německého eugenika Wilhelma Schallmayera,[390] jež za hlavní příčinu poklesu porodnosti považuje růst životní úrovně. Autor či autorka textu se však nezabýval/a jen teorií poklesu populační křivky, ale také Schallmayerovým postojem k tzv. ženské otázce a ženě vůbec, když citoval/a jeho výrok: „Nejcennější, co nadaná žena může vykonati, je plození…Výchova dívek musí k tomu směřovati, že čím více ocení svou cenu pro rasu jako manželky, tím bude pro ně čestnější dáti všeobecnosti nebo rase přiměřené množství potomstva.“[391] Schallmayer a po něm mnoho dalších zdůrazňovali, že nejvíce se pokles porodnosti projevuje u žen vzdělaných a činných v povolání, což považoval za riziko pro rasu, neboť vzdělání se coby získaná kvalita za pomoci dědičností nepřenáší na potomstvo, tudíž vzdělání ženy nemá pro hodnotu dalších generací význam a k pokroku rasy tak může nadaná žena přispět pouze porozením mnoha dětí. Autor/ka článku v Ženském světě tento názor nepodrobuje zásadnější kritice, jak by snad bylo možné v emancipačně zaměřeném periodiku předpokládat, naopak ve shodě s eugenickým narativem shrnuje, že Schallmayer se nesnaží napadat ženské hnutí, ale reformovat ho směrem od individualismu ke všeobecnému smyslu pro zkvalitnění rasy.[392]

Polemika ze strany některých představitelek českého ženského hnutí směrem k výhradám eugeniků vůči emancipaci žen však přesto záhy proběhla. V roce 1916 vychází v Ženské revue článek *Eugenika a ženské hnutí*,[393] který pojednává o knize Františka Laška *Zušlechtění lidstva* a zabývá se vztahem eugeniky a feminismu. Lašek stejně jako řada dalších eugeniků viděl příčiny poklesu porodnosti nejen v klesající schopnosti plodit a rodit děti, ale především ve změně životního stylu, který přímo či nepřímo k omezování plodnosti vede. Tyto změny pozoruje Lašek už před nástupem války: „Touha po pohodlí byla hlavní toho příčinou. Manželé ze sobectví chránili se dětí a na člověka s několika dětmi hledělo se jako na nemoudrého a neopatrného, děti o jmění olupujícího, nezdrženlivého.“[394] I u Laška se tak

[389] Více jsem se tématu věnovala ve své diplomové práci, pojednávající o genderových aspektech českého eugenického hnutí. Srov. (LACINOVÁ), NAJMANOVÁ, Veronika. *Genderové aspekty českého eugenického hnutí v 1. polovině 20. století.* Pardubice, 2014. Diplomová práce, s. 87-91.
[390] Friedrich Wilhelm Schallmayer (1857-1919) byl německý lékař, průkopník eugeniky, který je spolu s Alfredem Ploetzem pokládán za zakladatele německého eugenického hnutí.
[391] Theorie k otázce úbytku porodů, *Ženský svět*, roč. 19 (1915), č. 20, s. 332.
[392] Ibid.
[393] Eugenika a ženské hnutí, *Ženská revue*, roč. 11 (1916) č. 8, s. 173-176.
[394] Ibid, s. 173.

objevuje již naznačený narativ, odkazující na domněnku, že manželé (častěji zmíněny pouze ženy) omezují početí ze sobeckých důvodů, což je věc hodna odsouzení.[395]

Na Laškův postoj k ženskému hnutí a především na jeho kritiku vysokoškolsky vzdělaných žen, jež nerodí dostatečné množství potomků, reagovala řada feministek.[396] V časopise *Ženský svět* to byla například Olga Absolonová-Stránská,[397] která ve stejném periodiku publikovala již o několik čísel dříve článek, jež se také zabýval otázkou poklesu porodnosti.[398] V článku, jež nese název *Na obranu matek,* precizně rozebírá nároky, které společnost klade na ženu coby matku a skutečnost, že právě z nich vychází kritika směřovaná na ženy ve vztahu k poklesu porodnosti. Kritizuje redukování ženy na roditelku, které považuje za ponižující a navíc neúčelné. „Zraky a slova všech obracejí se k ženě. Matka je základním činitelem populace. Žena musí poznat své poslání, ctít je, milovat je a – rodit…je potřeba vzrůstu obyvatelstva, a tak jsou volány ženy k povinnosti a říká se „žena má", „žena musí"… A co žena na to? Uznává svou povinnost, bude ji konat?[399] Autorka kritizuje nářky, že ženy akademicky vzdělané a výdělečně činné vyhýbají se manželství a mateřství a upozorňuje, že to jsou podle statistik především muži z tzv. inteligence, kteří si nepřejí mít děti (udává, že např. z poštovního úřednictva zůstává 20 % mužů bezdětných a průměrně mají 1,8 dítěte). Za vážnější příčinu úbytku porodů považuje pohlavní choroby či hospodářskou tíseň. Společnost chce podle Absolonové-Stránské nárůst porodnosti, a tak glorifikuje mateřství, „ale dříve mateřství musí býti oceněno tím, že bude oceněno otcovství. Můžeme sebevíce hlásat a dokazovat vznešenost mateřství, když v životě se to nedokazuje skutkem, nebude uznáno. Ženám netřeba říkat: vy musíte, ale muži musí dokazovat, vážit si, chtít, vidět v rodičovských úkolech i úkol svůj. Nestačí vychovat ženu na řádnou matku, nebude-li muž řádným otcem."[400]

---

[395] Ve zmíněné publikaci Lašek sice deklaruje, že nemá výhrady proti ženskému hnutí jako takovému, protože „jest jistě zcela správné, že se žena vyprošťuje z tisícileté méněcennosti, odmítá rytířství, prokazované jí jako slabšímu plemeni, a staví se po bok muži," ovšem to vše jen za předpokladu, že tím netrpí ženina reprodukční role. A protože právě význam ženy pro budoucnost národa či rasy vidí eugenikové především v její roli matky, jež rodí a vychovává další generace, a emancipace tuto posvátnou roli ženy otupuje, tak nutně Lašek, stejně jako řada dalších představitelů českého eugenického hnutí, dochází k závěru, že emancipační hnutí stojí v důsledku proti hnutí eugenickému, a navíc ohrožuje budoucnost národa, protože vede ke snížení počtu porodů. Srov. LAŠEK, František. *Zušlechtění lidstva*. Praha, 1916, s. 24-25.

[396] Více k otázce vztahu eugenicky a ženského hnutí viz BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy,* s. 80-84.

[397] Studium žen a eugenika, *Ženský svět,* roč. 20 (1916), č. 12, s. 269-271.

[398] ABSOLONOVÁ-STRÁNSKÁ, Olga, Na obranu matek, *Ženský svět,* roč. 20 (1916), č. 3, s. 58-60.

[399] „...Ze všech těch úvah a pojednání číší chlad, neporozumění a vypočítavost. Je tu rozkaz. Rozkaz zájmů sobeckých, dle nichž má se život volný podrobit a vtěsnat v určitou míru a formu. Bezohlednost vůči cítění matky projevuje se ve všech těch pojednáních o vzrůstu obyvatelstva. Všude jeví se pojetí, že žena je prostředkem k cíli, průchodní stanicí příští generace, nic víc." ABSOLONOVÁ-STRÁNSKÁ, Olga, Na obranu matek, *Ženský svět*, roč. 20 (1916), č. 3, s. 58-59.

[400] Ibid.

Přestože ženskému hnutí se dostalo stran některých českých eugeniků zásadní kritiky, jeho představitelky se vůči eugenice vymezovaly jen částečně. Mnohem častěji eugenické myšlenky přijímaly a nahlížely je jako komplementární s idejemi feminismu. V polemice s vyjádřením Františka Laška, která byla otištěna v Naší době, se autorka jednoznačně hlásí k podpoře eugenických myšlenek, zdůrazňuje, že zájmy eugeniky a ženského hnutí jsou v řadě ohledů stejné a „eugenické hnutí má v ženském hnutí mocného spojence a nesmí ho jen tak ledabyle odstrkovati a odmítati.“[401] I když některé představitelky liberálního proudu ženského hnutí byly popuzeny kritikou nízké porodnosti akademicky vzdělaných žen a žen v odborných profesích stran Františka Laška, tak eugenika jako snaha o zlepšení lidské společnosti a jako “věda”, jež pomůže k ozdravení národa, byla v rámci ženského liberálního tisku reflektována a podporována.

Také socialistický ženský tisk eugenické snahy o zlepšení společnosti často akcentoval. Již v roce 1915 vyšel v Ženském obzoru článek *Hnutí eugenické a jeho význam*, kritizující pojetí eugeniky ve Spojených státech, coby nedostatečně vědecky podložené, negativně zaměřené, s primární snahou odstranit méněcenné jedince, které tato odnož hnutí nevnímá jako trpící nemocné, ale jako nebezpečné elementy. Autor článku lékař Zdeněk Frankerberger[402] zdůrazňuje, že cílem českého eugenického hnutí je naopak pozitivní eugenika, cílící především na informování o riziku sňatku s osobou dědičně zatíženou nebo chorou, pouze taková forma eugeniky si pak zasluhuje podporu nejširší veřejnosti.[403] Ještě výrazněji bylo téma eugeniky akcentováno v socialistickém ženském tisku ve 30. letech. V roce 1931 vyšel v Ženských novinách článek Marie Doutlíkové – Říhové[404] *Slovo k populační otázce*, jež referoval o projevu poslankyně Jurnečkové z celostátní konference socialistických žen. Dle autorky by slova, jež Jurnečková pronesla ve vztahu k populační otázce šla shrnout slovy „Málo, ale dobré – kvalita, stůj nad kvantitou.“[405] Právě důraz na kvalitu potomstva, jež má mít přednost před nekontrolovaným plozením „méně kvalitních“ dětí, se stal klíčovým argumentem pro podporu odpovědného mateřství a částečně se o něj opírala také argumentace podporující dekriminalizaci potratů.

[401] Hnutí ženské a eugenické, *Naše doba*, roč. 23 (1915-1916), s. 709.
[402] Zdeněk Frankenberger (1892–1966) byl lékař a entomolog.
[403] FRANKENBERGER, Zdeněk, Hnutí eugenické a jeho význam, *Ženský obzor*, roč. 14 (1915), č. 7, s. 195-200.
[404] Marie Doutlíková – Říhová byla odborná učitelka z Frýdlantu v Čechách, byla literárně činná a krom příspěvků do časopisů napsala i několik románů.
[405] Doutlíková-Říhová zcela podporuje tuto eugenickou myšlenku a zdůrazňuje kolik bolesti a bídy by zmizelo jejím uplatněním v praxi. Podporuje nejen povinné předmanželské prohlídky, ale staví se pozitivně i ke sterilizacím „lidí, kteří svým špatným životem a tělesnými či duševními nedostatky jsou odsouzeni dávati světu méněcenné potomstvo.“ *Ženské noviny*, roč. 13 (1931), č. 10, s. 1-2.

V roce 1928 Betty Karpíšková referovala v Ženských novinách o úvaze Žofie Haumové[406] otištěné v listě Vossische Zeitung s názvem *Pohlavní osvobození*. Text, který primárně netematizuje eugeniku ani otázku plození, výstižně ukazuje, jak se eugenická argumentace stala postupně běžnou součástí dobového diskurzu, především v případě diskuse témat souvisejících s reprodukcí, či v tomto případě ženské sexuality. Dle Haumové si populacionisté rvou vlasy a lkají nad tím, že ženy z hospodářských důvodů omezují početí, nikdo ale neřeší, kolik ztrát působí bezdětnost svobodných výdělečně činných žen, jež sama společnost odsuzuje k neplodnosti. Autorka zdůrazňuje, že škoda společnosti je o to větší, že jsou to mravně zdatné vrstvy, které by mohly mít příznivý vliv na regeneraci obyvatelstva, na rozdíl od mnoha nezdrženlivých žen, často duševně omezených, jež plodí množství méněcenných dětí. Haumová ve své v celku radikální úvaze navrhuje řešit nadbytek žen v poválečném období uznáním svobodného mateřství či dvojženství, právě z důvodu eugenického prospěchu společnosti.[407] „Zdálo by se právě nutným, aby byly vzaty v úvahu všechny reservy zdravého lidského materiálu, když jde o potomstvo.“[408] I v dalších článcích autorky zdůrazňují, že volání k odpovědnému rodičovství ve smyslu eugeniky, je v souladu s požadavkem sociální demokracie, která se již před lety vyjádřila v tom smyslu, že ne množství, ale jakost je rozhodující pro populační přírůstek. Toto přesvědčení pak nacházelo své konkrétní projevy nejen v důrazu na význam cílené regulace početí, ale například i v tom, že na celostátní konferenci žen byl vysloven požadavek povinných lékařských prohlídek před sňatkem,[409] který byl zároveň jedním z hlavních požadavků (nejen) českého eugenického hnutí.[410]

Eugenické motivy při diskusi o populačních otázkách našly ohlas také v komunistickém ženském tisku, kde taktéž sloužily jako důležitý argument podporující dekriminalizaci potratů i šíření kontracepčních metod. V roce 1930 se například v Rozsévačce jedna ze čtenářek vyjadřuje zcela otevřeně pro propagaci antikoncepce, mimo jiné s odkazem na eugenický motiv kvantity dětí, jež je na úkor jejich kvality. „Stejně těch našich dětí téměř polovička umírá, než doroste a lépe jeden silný a zdravý s ocelovými svaly a nezlomnou vůli než pět neduživých slabochů. Jest třeba, abychom popularizovaly ochranné prostředky před nevítaným početím

[406] Podrobnosti o její osobě se nepodařilo dohledat.
[407] U nás podobnou úvahu, inspirovanou eugenickými idejemi, vyslovila Pavla Moudrá v článku Dvojženství, otištěném v roce 1917 v Ženské revue. MOUDRÁ, Pavla. Dvojženství, *Ženská revue*, roč. 12 (1917), č. 10, s. 229-231.
[408] Výkřik měšťáckých žen – splnění touhy po muži a dítěti, *Ženské noviny*, roč. 10 (1928), č. 1, s. 2.
[409] *Ženské noviny*, roč. 13 (1931), č. 45, s. 1.
[410] Více např. JANKO, Jan. Diskuse k eugenickému hnutí v Českých zemích. In *Dějiny věd a techniky* 30, 1997, č. 4, s. 237-249.

jako to dělají v Sovětském svazu, kde je i potrat dovolen a proletariát se přesto neutěšeně množí, neboť dělníci nemusí míti obav o zdraví a budoucnost svých dětí.“[411]

Podpora, které se eugenickým myšlenkám v rámci českého ženského hnutí dostalo, může být vzhledem k nadneseným výhradám některých českých eugeniků k feminismu překvapující. Ještě zajímavější je skutečnost, že socialistické ženské hnutí v meziválečném období do značné míry integrovalo eugenické postoje do své argumentace v oblasti reprodukčních práv. Součástí eugeniky, tak jak byla definována svým zakladatelem Francisem Galtonem, byla představa o přirozené společenské nerovnosti, spojená se značnou mírou elitářství. Jak je patrné i z níže zmíněného citátu, projevem eugenického myšlení byla implicitní představa nižších společenských vrstev coby těch méně kvalitních. Byli to především eugenici, kteří šířili obavy z diferenční plodnosti a poukazovali na katastrofu, kterou představuje omezování plodnosti ve středních vrstvách, při současném zachování vysoké plodnosti vrstev nižších. Široká podpora, které se eugenickým motivům v levicovém ženském tisku dostalo, může překvapit o to více, že eugenický narativ často v důsledku vedl k redukování ženy na její prokreační roli a k odmítnutí přiznání práva na kontrolu nad vlastní tělesností, což jinak především levicový ženský tisk silně odmítal, jak je patrné mimo jiné v diskusi, která na jeho stránkách probíhala v souvislosti s tématem dekriminalizace potratů.

3.3.3. Potraty a jejich dekriminalizace

Potratovou otázku označila Dana Musilová za jeden z evergreenů ženské meziválečné politiky[412] a tato skutečnost se jasně odráží také v ženských periodikách, která se potratům, a především jejich navrhované dekriminalizaci, pravidelně věnovala. Jak již bylo několikrát zmíněno, změny legislativní úpravy potratů a snahy o snížení jejich vysokého počtu, jsou zcela klíčové pro pochopení kontracepčního hnutí v Československu, a proto je důležité zkoumat, jak bylo téma v ženských časopisech a tisku pojato. Potrat, jako věc bytostně doléhající především na ženskou část společnosti, byl akcentován všemi ženskými periodiky bez výjimky. Rozsah zájmu a způsob referování se však i v tomto případě v určitých ohledech lišil. Zatímco pro levicový ženský tisk šlo o klíčové téma, liberální ženské časopisy mu také věnovaly pozornost, ovšem přístup k němu byl výrazně opatrnější a zájem o něj se koncentroval především do období projednávání legislativních návrhů na změny „potratových paragrafů“, o kterých referoval jako o jakýchkoliv jiných návrzích relevantních pro ženskou otázku. Díky tomu se

[411] Nechceme děti, jež nemůžeme uživiti, *Rozsévačka*, roč. 5 (1930), č. 1, s. 7.
[412] MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu*, s. 69.

v liberálně orientovaných časopisech objevují články tematizující potraty prakticky až po roce 1920, kdy došlo k prvnímu pokusu o prosazení jejich dekriminalizace a ani poté jejich četnost není nijak velká.

Jeden z prvních textů, jež v rámci feministického diskurzu obšírněji tematizuje umělé přerušení těhotenství, vyšel ale již v roce 1912 (napsán byl dokonce již roku 1905). Šlo o text Terézy Novákové[413] s názvem *Vražda nezrozených*,[414] kritizující rozšířenou potratovou praxi a reagující také na německé hnutí za dekriminalizaci potratů, jež reprezentovala již zmíněná Helene Stöcker a jí vedená organizace Bund fur Mutterschutze. Článek Novákové je dokladem toho, že bylo téma diskutováno již dlouho před vznikem Československa a naznačuje také některé konstanty, které se v diskusi o potratech budou opakovat po většinu první poloviny 20. století. Jedná se především o snahu pomoci ženám, která byla prvořadým motivem, proč představitelky ženského hnutí usilovaly o zmírnění trestů či o úplnou dekriminalizaci potratů. V úvahách Terézy Novákové potrat souvisel silně s postavením nemanželských dětí a stigmatem, které jejich zrození pro ně i pro jejich matky znamenalo. Zabývat se otázkou potratů tak pro Novákovou znamenalo zvažovat možnosti pomoci nemanželským dětem a jejich matkám. S postupem času však ve feministickém diskurzu důraz na nemanželská početí ve vztahu k potratům klesal a do popředí se dostávaly více existenční otázky chudých rodin, což lze přičítat aktivitám levicového hnutí, jež požadavek změny potratových zákonů nejvýrazněji reflektovalo, částečně to může odrážet také zlepšení pozice nemanželských dětí v nově vzniklé republice.

Nováková, která potraty ve svém textu jasně odmítá, akcentuje také častý argument proti jejich dekriminalizaci a to, že ženy, které podstoupí potrat, nejsou jen ženy chudé a nesezdané, ale také ženy vdané, které odmítají děti z údajně sobeckých důvodů.[415] I když Nováková ve své stati antikoncepci nezmiňuje, její výtky proti potratům naznačují odpor ke kontrole plození jako takové. Ve své úvaze vychází z názorů lékařky Raschkové, která doporučuje ženám, jež nechtějí mít děti, ať nevstupují do manželství, a manželkám, které už nechtějí mít další děti, pohlavní zdrženlivost.[416] Nováková také, v rozporu s názvem článku, nevyzdvihuje potrat jako

[413] Teréza Nováková (rozená Lanhausová, 1853–1912) byla česká spisovatelka a významná představitelka ženského hnutí.
[414] NOVÁKOVÁ, Teréza. *Ze ženského hnutí*. Praha, 1912, s. 131-144.
[415] „Dívka vstupuje v manželské spojení, je účastna jeho ochrany a výhod, ale nechce zakusiti jeho důsledků, bolestného aktu zrození dítěte, nepohodlného v nejedné příčině stavu předcházejícího, úzkostiplných týdnů, měsíců, ba roků, než z dítěte vychová poněkud samostatného tvora; aneb manželka, poznavši těžký a zodpovědný úkol matky jednou, děsí se toho, aby zakusila ho ještě podruhé a potřetí; aneb oba manželé přejí si žíti příjemně, vystupovati ve společnosti, ve veřejném životě, příjmy jejich stačí však jen pro ně sami, nejvýše pro jedno neb dvě děti; jelikož však nechtějí se pohlavně rozloučiti, nastupuje ničení nezrozeného jako nutný důsledek…“ NOVÁKOVÁ, Teréza, *Ze ženského hnutí*, s. 135.
[416] Ibid, s. 161.

provinění náboženské, ve smyslu vraždy nenarozeného dítěte, ale spíše kritizuje jeho dopady na populaci a zároveň zmiňuje jeho negativa po stránce mravní. Používá častý motiv sobecké a zištně ženy, která odmítá přijmout svou mateřskou roli z touhy po pohodlí. Zároveň však v tomto textu z počátku 20. století reflektuje téměř veškeré motivy, které budou v pozdějším období představovat hlavní jádro argumentace zastánců dekriminalizace potratů, tedy motiv zdravotní, eugenický a sociální, žádný z nich ale neuznává jako dostatečně pádný, naopak prezentuje cílenou regulaci početí jako mravní poklesek, což je zcela v souladu s argumentací řady dalších představitelek a představitelů, (především liberálního) ženského hnutí.

Text Terézy Novákové svým přístupem k tématu potratů nijak nevybočuje, je však zajímavý vzhledem k době svého vzniku, protože zkoumaná ženská periodika vydávaná v prvních desetiletích 20. století, tedy Ženská revue a Ženský svět, otázku potratů téměř neakcentují. Zájem liberálně orientovaných ženských periodik o toto téma výrazně nestoupá ani v pozdějším období, což dokládá i článek Boženy Trávníčkové z roku 1933 publikovaný v Ženském obzoru, ve kterém si autorka na nezájem liberálního ženského tisku o otázku potratů stěžuje, když uvádí, že tento paragraf vzbudil v ženských kruzích méně ohlasu než úmysl vlády propouštět vdané státní zaměstnankyně, což dle jejího mínění ukazuje na charakter doby, která staví boj o kus chleba před vše ostatní i před věci natolik závažné jako je ženino mateřství.[417] Postoj Trávníčkové dobře vystihuje rozdíl mezi liberálními a levicově orientovanými ženskými periodiky nejen v náhledu na ženskou otázku, ale také v tom, co bylo centrem jejich zájmu a potvrzuje, že antikoncepce v tomto centru pro „liberálky" nebyla. Kromě článku Boženy Trávníčkové časopis Ženský obzor příliš pozornosti tématu potratů nevěnoval a ani periodikum hlavní zastřešující ženské organizace Ženská rada tématu zásadní prostor nedávalo. Již ve 20. letech se zde ojediněle objevilo několik článků týkajících se reakcí na snahy o legalizaci potratů, v r. 1925 např. článek M. Svozilové.[418] Více pozornosti se problematice dostalo až v souvislosti s návrhem Meissnerovy osnovy, ke které se měla Ženská národní rada vyjádřit. Šlo ale v podstatě pouze o zprávy o jednání jednotlivých výborů a informace o tom, že spolek zákon posuzuje. Krom toho se téma objevilo ve zprávách o činnosti některých členských spolků např. Československé ochrany matek. Určitou výjimkou je úryvek z knihy lékařky a propagátorky potratů Else Kienle,[419] jež vyšel v Ženské radě v překladu Pavly Molnárové roku 1933. Kienle

[417] TRÁVNÍČKOVÁ, Božena, O § 144, *Ženský obzor*, roč. 26 (1933) č. 3-4, s. 33-37.
[418] Pravděpodobně právnička Marie Hokešová-Svozilová (1895-1963). SVOZILOVÁ, M. Trestnost přerušeného těhotenství. *Ženská rada*, roč. 1925 (1), č. 3, s. 5-7.
[419] Else Kienle (1900-1970) byla německá lékařka židovského původu, která aktivně prosazovala dekriminalizaci potratů a za jejich vykonávání byla několik měsíců vězněna. S cílem bojovat proti zákazu potratů vydala také knihu Frauen: Aus dem Tagebuch einer Ärztin (Ženy: Z deníku lékařky), ve které poukazovala na tragické důsledky, které zákaz potratů pro ženy má.

se ve své knize zamýšlí nad případy ze své praxe a zdůrazňuje nespravedlivý postoj společnosti, která ženy trestá za provedený potrat či pokus o něj.[420]

V přímém kontrastu s postoji autorek publikujících v liberálních ženských časopisech jsou názory komunistických autorek, pro které bylo naopak téma potratů a obecně regulace početí zásadní (stejně jako pro sociální demokratky) a zastávaly k němu zcela odlišný postoj. Komunistický ženský tisk se tématu hojně věnoval a energicky podporoval dekriminalizaci potratů, kterou považoval za „jeden z nejnaléhavějších požadavků třídně uvědomělých žen.“[421] Jak již bylo uvedeno, komunistky považovaly potraty za jeden z mnoha negativních důsledků kapitalistického systému a opakovaně upozorňovaly na třídní nerovnost v přístupu k potratům i kontracepci. Kromě hesla „Pryč s potratovými zákony!“ můžeme za hlavní moto komunistického, respektive obecně levicového ženského tisku považovat větu: „Stát, který nedovede uživiti svých dětí, nemá práva vyžadovati jejich zrození.“ [422] Důraz byl kladen především na již zmíněný rozpor mezi možnostmi vládnoucí třídy, která dle komunistek jediná skutečně mohla realizovat „prozřetelné plození“ a dělnické třídy, jež byla nucena nedobrovolně udržovat vysokou plodnost, aby poskytla státu pracovní a vojenskou sílu.

Komunistický ženský tisk nahlížel potrat především jako důsledek špatné ekonomické situace proletariátu, který si nemůže dovolit přivádět na svět další generaci, jež bude dennodenně zápasit o kus chleba. V roce 1926 vyšel v Rozsévačce článek Josefa Žalského *Odstraňte § 144*, který je velmi politicky laděným odporem proti zákazu potratů. Autor v něm upozorňuje, že „jsou soudy nuceny zavírati velmi často poctivé ženy jenom proto, že nechtěly přivésti na svět děti, které by nemohly uživiti.“[423] V článku z rubriky Soudní síň vykresluje příběh tří žen, odsouzených za podstoupení potratu a napomáhání k němu, které všechny dostaly nepodmíněné tresty, zatímco „velkořezníky“, kteří prolili ve světové válce krev deseti milionů lidí nikdo nesoudí.[424] Neblahé důsledky působení tzv. potratových paragrafů byly opakujícím se námětem komunistického ženského tisku, který stejně jako tomu bylo u článku Josefa Žalského, často informoval o konkrétních soudních případech se ženami podstupujícími potrat, jež musí pykat za to, že se kvůli nepřízni osudu chtěly zbavit nevítaného plodu. Zmíněny

[420] Publikovaný úryvek ukazuje tragický příběh služebné Rózy, která otěhotněla po jednorázovém sexu s neznámým mladíkem a aby nepřišla o místo vyhledala fušérku, která ji pro vyvolání potratu vstříkla mýdlový roztok. Kvůli komplikacím musela ale dívka vyhledat lékařku, od které se teprve dozví, že její jednání bylo v rozporu se zákonem. V úryvku jsou zmíněny také další tragické případy žen nucených okolnostmi k postoupení potratů, například matka 11 dětí. *Ženská rada*, roč. 9 (1933), č. 9 s. 208–212.
[421] VOBECKÁ, Marie, 50.000 hrobečků, *Rozsévačka*, roč. 5 (1930), č. 21, s. 3.
[422] *Rozsévačka*, roč. 2 (1927), č. 41, s. 3.
Motto se objevilo také na úvodní straně zmíněné knihy F. Brupbachera *Mateřské štěstí a vyhnání plodu*.
[423] ŽALSKÝ, Josef, Odstraňte § 144, *Rozsévačka*, roč. 1 (1926), č. 9, s. 7.
[424] Ibid.

jsou také případy s porodními asistentkami či ve výjimečných případech s lékaři, kteří jsou ale v tomto kontextu vždy vykresleni nikoliv jako prospěcháři, kteří provádí pro peníze potraty bohatým paničkám, ale jako lidumilové, kterým se zželelo ubohé ženy a díky tomu jsou teď nespravedlivým systémem hnáni do vězení.

V Rozsévačce se také velmi často objevují případy tragických následků kriminalizace potratů, především v rubrice Listy dělnic, jež má zprostředkovávat názory čtenářek. Jistá Božena Spourová z Loun se například svěřuje s tím, jak její synové touží po sestřičce, ale její rodina si další dítě nemůže z ekonomických důvodů dovolit.[425] V jiném dopise čtenářky redakce předkládá další zkušenost ženy sužované opakovanými porody, jež sama reflektuje omezení plynoucí z nemožnosti kontrolovat početí a nutnosti znovu a znovu plnit svou mateřskou roli, jež ji dle jejích slov redukuje na samici a ničí ji manželství i celý život. Čtenářka také uvádí, že děti, respektive jejich velký počet, jsou častým důvodem domácích hádek,[426] a svěřuje se, že její muž se k ní nechová hezky a po příchodu z práce na ní pouze vybíjí svůj vztek. Pro jeho chování však má pochopení, protože během prvních let manželství porodila pět dětí a pak už jej musela od sebe odhánět „jen abych zase do toho nepřišla. Místo úsměvu viděl při milování jenom hrůzu z následků. Ba často musel užíti i násilí, aby dostal, co potřeboval." Svou reflexi čtenářka končí slovy: „A já – já jsem přece také zdravý člověk, který chce a má právo žít a věřte mi, moje plodnost zničila mi štěstí celého života."[427] Redaktorka pak dává čtenářce z Chotěboře zcela za pravdu v jejím mínění, že čím méně dětí rodina má, tím lépe, a zdůrazňuje význam boje nejen proti paragrafu 144, ale také za to, aby nemocenské pojišťovny poskytly svým členům zdarma prostředky k zamezení početí, což je podle ní jediným správným lékem proti přílišnému počtu dětí.[428]

Nejen z tohoto příkladu je patrné, že i když bylo v komunistickém tisku právo na potrat rámováno především odkazem na třídní rozdíly, v přístupu k regulaci početí,[429] tak komunistky

[425] Pisatelka píše, že je sama ze sedmi dětí, a pamatuje si, jak ji matka vyprávěla, jakou radost měla z prvního dítěte, u druhého už byla radost menší a další už vždy oplakala „Ano, my, chudé ženy, nejen nemůžeme, ale bojíme se již i té myšlenky, míti zase dítě. Ne radost, ale řadu nových starostí a utrpení znamená pro každou chudou ženu tak zvaná „radostná událost" A je-li už v rodině více dětí, pak matka nový přírůstek mnohokráte opláče, vždyť více krků, více chleba – větší vydání." Listy dělnic, Mateřství, *Rozsévačka*, roč. 1 (1926), č. 11, s. 6.

[426] „Mám jich pět živých na krku, ale kromě toho prodělala jsem 16 potratů. Víte, co to znamená, jak já jsem musela tajně běhat od jedné báby k druhé, co všechno jsem vypila za břečky, jen abych se toho zbavila? A když jsem si vzpomněla, že mi hrozí kriminál za to, že odstraněním neživého zárodku nevítaného dítěte chci zachránit pěti živým větší kus chleba, tu jsem proklínala ty zákony, které činí ze ženy přímo ramlici." Otrokyně otroka, *Rozsévačka*, roč. 5 (1930), č. 3, s. 7.

[427] Otrokyně otroka, *Rozsévačka*, roč. 5 (1930), č. 3, s. 7.

[428] Ibid.

[429] „Proč nám, ženám dělníků, není dopřáno, aby děcka, která ztěžují naše bytí, byla nám v zárodku lékařsky vzata? Pro nás má kapitalistická společnost jen trestné paragrafy a žaláře. Ženy komunistické musí se co

stejně jako socialistky argumentovaly také právem ženy na svobodné mateřství a kritizovaly redukování ženy na její reprodukční funkci. To je zdůrazněno i v jednom z článků v Rozsévačce, referujícím o návrhu Landové Štychové, jehož obsáhlost je zdůvodněna tím: „abychom našim čtenářkám poněkud objasnily, jak je u nás nutno bojovat i pro věci tak samozřejmé, tak lidsky spravedlivé, jako je právo ženy na vlastní tělo, právo, aby mohla regulovati své mateřství.“[430]

Velkého ohlasu se samozřejmě v komunistickém ženském tisku dostalo také zkušenostem z Ruska, které bylo nekriticky obdivováno a vnímáno za vzor i v oblasti reprodukčních práv či v přístupu k péči o matky a děti. V roce 1930 byl například v Rozsévačce zveřejněn článek pojednávající o potratových klinikách v Sovětském svazu, který zdůrazňuje, že potraty prováděné na těchto klinikách se vyznačují nulovou úmrtností a minimem zdravotních komplikací. To, že potraty nepředstavují cíl v oblasti regulace početí, ale že jde pouze o přechodný stav než bude reprodukce usměrňována pomocí antikoncepce, autorka demonstruje na skutečnosti, že „před propuštěním z kliniky uvědomí ovšem každou ženu a dívku o zabraňování početí a používání ochranných prostředků, jež obdrží zdarma.“[431] Protože je článek překladem z německého časopisu, na jeho konci je také srovnání toho, jakých pokroků v otázce reprodukce bylo v Rusku dosaženo oproti „zaostalému“ německému zdravotnictví, kde jsou studujícím medicíny zamlčovány techniky odejmutí plodu i informace o antikoncepci a žádná autorita lékařská nepřednáší na německých univerzitách o úspěších dosažených v Sovětském svazu.[432]

Obdiv k Rusku v záležitosti úpravy potratů a dalších témat souvisejících s péči o ženy a děti nebyl ale jen doménou komunistického tisku, objevoval se také v dalších levicových ženských periodikách. Ženský list například referoval o zprávě, kterou podal národní komisař pro zdravotnictví T. Semaško, o ochraně matek a kojenců a svobodě plodnosti v Rusku. Článek opět zdůrazňuje, že potraty jsou způsobeny hospodářskými poměry, proto zmizí s odklonem od kapitalismu. Opakuje také tezi, na jejímž základě došlo v Rusku k dekriminalizaci potratů, tedy, že vymýtit tajné potraty se nepodaří jejich zákazem, ale povolením jejich bezplatného a volného provádění ve zdravotnických zařízeních, kde je zaručena bezpečnost operace. Hlavním prostředkem boje proti potratům má být po vzoru Ruska usilovná péče o matky a kojence a ženské organizace musí tuto otázku postavit na první místo své činnosti. Právo ženy je zde však

nejrozhodněji stavět proti tomu, aby byly donucovány rodit děti, když k tomu nejsou nuceny bohaté.“ Pryč s potratovými paragrafy! *Rozsévačka*, roč. 2 (1927) č. 15, s. 7.

[430] *Rozsévačka*, roč. 1 (1926), č. 21, s. 5.

[431] *Rozsévačka*, roč. 5 (1930), č. 22, s. 3.

[432] Ibid.

explicitně dáno do pozadí ve prospěch zájmu celku, což plyne z výroku: „Na umělý potrat nutno dívati se nikoliv z hlediska liberálně-anarchistického „právo individuality žen“, ale z hlediska zájmu celé lidské společnosti, již bez odporu umělé potraty škodí.“[433]

I když potraty pro liberálně orientovaná ženská periodika nepředstavovaly dominantní téma, čímž se tato periodika zásadně lišila od těch levicových, tak se v meziválečném období v otázce potratů ženský tisk napříč názorovým spektrem shodoval na tom, že narůstající počty potratů je nutné řešit. Určitá shoda panovala také na tom, že potratové paragrafy jsou dlouhodobě obcházeny a neslouží již svému účelu, rozdíl byl ale v názoru, zda mají být reformulovány či zcela odstraněny. Zatímco pro socialistický a komunistický ženský tisk byla odpověď jasná a požadoval zrušení potratových paragrafů, liberální tisk byl v tomto opatrnější. Příčinu vysokého počtu potratů hledal buď ve špatných hospodářských podmínkách nebo v absenci pohlavní zdrženlivosti či v nedostatečné informovanosti ve věcech týkajících se pohlavního života.

3.3.4. Sexualita a osvěta v tzv. pohlavní otázce

Bez ohledu na to, jakkoliv odlišný byl názor jednotlivých proudů ženského hnutí na potrat, jedno měly společné, a to vědomí, že k prevenci potratů je důležitá osvěta v pohlavní otázce. V průběhu první poloviny 20. století byl postupně opuštěn názor, že ve věci sexuality je lepší udržovat v dětech nevědomost a téma se stávalo stále více otevřeným. Důvody byly především praktické. Již před válkou se opakovaně v ženském tisku objevuje apel na nutnost šířit informace o pohlavních otázkách mezi širokou veřejnost a také mezi mládež, směřovaný především k prevenci negativních jevů, jakými byly pohlavní choroby a nevítaná početí. Přestože v liberálním ženském tisku se ještě poměrně dlouho udržel apel na zdrženlivost a určitou cudnost v sexuálních záležitostech, a to především u žen, i tam byla nevědomost mladých dívek čím dál častěji podrobována kritice. Přestože co se týče otevřenosti k tomuto tématu, můžeme pozorovat velké rozdíly mezi liberálně zaměřenými časopisy a časopisy levicově orientovanými, které jsou více explicitní v pojmenovávání konkrétních témat, tak je patrné, že obecně existovala snaha čelit přetrvávající pruderii a o tzv. pohlavních otázkách informovat otevřeněji. Ženské časopisy už v předválečném období a poté čím dál častěji upozorňovaly na význam osvěty, byť především v liberálních časopisech to byla dlouho osvěta velmi cudná a neakceptující přirozenost probouzejícího se pohlavního pudu u dětí, ani jeho sílu u dospělých.

[433] *Ženský list*, roč. 1920-21, č. 21, s. 3.

Ženské časopisy poskytovaly informace z této oblasti zprvu hlavně prostřednictvím „recenzí“ publikací, jež se určitým způsobem věnovaly sexualitě, tedy dobovým termínem pohlavní otázce. Ženská revue např. v roce 1916 referovala o vydání knihy *Co ženy věděti mají*[434] s odůvodněním, že „hlavní zásadou je říci plnou pravdu vážně a delikátně a zachrániti mládež od nevhodné zvědavosti.“[435] Již o víc než deset let dřív stejné periodikum informovalo o přednášce v Ženském klubu v Praze, na které promluvila lékařka Anna Honzáková, která požadovala zásadní převrat ve výchově dětí a zdůraznila, jak důležité je včasné poučení mládeže o věcech pohlavních, probouzení ošklivosti ke zneužívání pohlavního pudu a bránění jeho předčasnému probouzení. Přičemž stejně jako řada jejich současnic vnímala v této záležitosti důležitost koedukace.[436] Ženské noviny zase v roce 1919 otiskly úryvek z chystané *Čítanky pro matky*[437] vydané ve spolupráci se spolkem Ochrana matek, jejíž součástí bylo i pojednání o pohlavní výchově. Autor publikace lékař Antonín Chvojka upozorňoval, že poučení o pohlavním životě je často vnímáno rodiči jako nejobtížnější část výchovy a obava rodičů, aby předčasně nevzbudili pohlavní pud, často vede k tabuizaci tématu. To však může mít hrozné následky, např. v podobě svedení mladé dívky a jejího otěhotnění nebo v podobě nákazy mladého muže pohlavní chorobou. Lékař upozornil, že pohlavní pud lze ovládat jen silou vůle a doplnil, že je to sice těžké, ale lehčí, pokud mladí lidé vědí, jaké následky pohlavní pud může mít.[438]

Tématu pohlavní výchovy se věnoval také komunistický ženský tisk. V roce 1926 např. vyšel v Rozsévačce článek *Život pohlavní a mateřství*, který opět silně kritizoval (měšťanský) feminismus právě pro jeho domněle negativní postoj k pohlavní otázce.[439] O rok později se v příloze Rozsévačky Popelka objevila recenze (její autorkou byla nejspíš Marie Majerová) na knihu Hugo Hechta *Biologické základy pohlavního života*,[440] kterou vydalo komunistické nakladatelství.[441] Knihu lze řadit do žánru pohlavních zdravověd, o kterém bude pojednáno v následující kapitole, a krom popisů mužské i ženské fyziognomie či principu početí pojednává také v samostatné části o škodlivosti potratů a seznamuje s dostupnými antikoncepčními prostředky.[442]

---

[434] DUFFEY, Eliza Bisbee. *Co ženy věděti mají: Kniha ženy pro ženy: Praktické poučení pro ženy a matky*. Praha, 1916.
[435] *Ženská revue*, roč. 11 (1916) č. 5, s. 137.
[436] *Ženská revue*, roč. 1 (1905), č. červen, s. 304.
[437] CHVOJKA, Antonín. *Čítanka pro matky*. Praha, 1919.
[438] *Ženské noviny*, roč. 1 (1919), č. 16, s. 3-4.
[439] „Špatného ovšem řešení se dostává této otázce (pohlavní, pozn. aut.) feminismem, hnutím jen slepě tápajícím a měšťáckým.“ *Rozsévačka*, roč. 1 (1926), č. 30, s. 6.
[440] HECHT, Hugo. *Biologické základy pohlavního života*. Praha, 1926.
[441] *Rozsévačka* (příloha Popelka), roč. 2 (1927), č. 8, s. 1
[442] HECHT, Hugo. *Biologické základy pohlavního života*, s. 78-81.

Tématem, které v ženském tisku také rezonovalo, byla otázka tzv. manželské povinnosti,[443] tedy představa, že žena je v rámci manželství povinna vyhovět manželovi v záležitosti pohlavního styku. Toto téma bylo výrazně více akcentováno v levicových periodikách a často dáváno do souvislosti s potraty či regulací početí. V Ženském listu v rubrice Žena a zákon vyšel např. článek *O manželské povinnosti* v roce 1913. „Manželka jest vždy a bezvýminečně povinna svému muži se poddat. Odpíráním přivozuje si možnost rozvodu, nebo rozluky manželství. Nikde v zákoně nemá oporu ku odepření soulože, a to nejen dočasnému, ale i po dobu její churavosti a slabosti. Právo muže na ženu jest bezmezné, neboť ani stín příhany muže nestihne, i kdyby žena pod tíhou své manželské povinnosti klesala, na zdraví trpěla, ba ani tehdy ne, když by život její byl vážně tím ohrožen.“[444] Tzv. manželská povinnost, tedy nemožnost ženy odmítnout sexuální styk a tím se bránit nevítanému početí, byla silně diskutována i v rámci aktivit spolku Zdravotní ochrana ženy, který existenci této zákonné povinnosti kritizoval a užíval ji jako argument pro nutnost šíření kontracepčních prostředků, jak bude dále zmíněno.

V souvislosti se sexuální osvětou ženská periodika také informovala o vývoji v zahraničí, například o aktivitách Světové ligy pro sexuální reformu. V roce 1932 Julka Chlapcová – Gjorgjevič[445] referovala v Ženské radě o 5. kongresu ligy za sexuální reformu, který se konal v Brně, přičemž se zaměřila především na téma volného mateřství, které bylo v rámci kongresu také reflektováno.[446] Její dojmy z kongresu byly velmi rozporuplné a až na výjimky jej hodnotila spíše negativně. Část příspěvků označila za nechutnou reklamu a hnusné libování v líčení „pohlavních instinktů a zrůdků“, ale jádrem její kritiky bylo především urážlivé vyznění některých příspěvků vůči ženám.[447] Přestože Světová liga za sexuální reformu deklarovala zájem na zrovnoprávnění žen a mezi jejími cíli byla politická, hospodářská a sexuální rovnoprávnost ženy, ochrana nemanželských matek a dětí, prevence prostituce či regulace porodnosti ve smyslu odpovědného mateřství, tak přesto kongres v tomto ohledu autorku podle jejich slov zklamal ještě více než ty předchozí. Chlapcová – Gjorgjevič byla přesvědčena, že ženské hnutí by mělo otázkám spojeným se sexualitou věnovat větší pozornost, protože jsou zásadní pro rovnoprávnost žen. V textu se také dotkla přímo cílené regulace početí,

[443] Viz poznámka 344.
[444] *Ženský list*, roč. 22 (1913) č. 46, s. 4.
[445] Julka Chlapcová – Gjorgjević (1882-1969) byla spisovatelka a publicistka srbského původu, která po roce 1918 působila trvale v Československu, kde se zapojovala do ženského hnutí a aktivně přispívala do řady časopisů (např. Ženská rada či Československo-jihoslovanská liga).
[446] *Ženská rada*, roč. 8 (1932), č. 10, s. 193-4.
[447] Autorka zmiňuje např. negativní dojem z polského delegáta, lékaře Hermana Rubinrauta, který byl paradoxně předním zastáncem propagace kontroly početí v Polsku.

když upozornila, že „racionalisace porodů neznamená beztrestnost umělého potratu, ale bez racionalisace porodů zůstanou všechny snahy o osvobození ženy na poloviční cestě.“[448]

Přestože oba proudy ženského hnutí vnímaly význam osvěty v oblasti sexuality, míra otevřenosti a rychlost odklonu od tradiční tabuizace tématu byla u liberálně a levicově zaměřených periodik odlišná. V levicových se sexualita objevovala opakovaně, a to včetně akcentů na otázku svobody v sexuální oblasti, především směrem k ženám. Již zmíněný překlad textu Žofie Haumové hovoří otevřeně o sexualitě svobodných žen, které své touhy realizují mimo manželství, čímž ukazuje na otevřenost, jež byla v liberálním ženském hnutí nemyslitelná.[449] Sama Karpíšková k textu, který přeložila, dodává, že otevřenost Haumové a uveřejnění jejího článku v jinak „vážném a zdrženlivém“ listu (Vossische Zeitung) ukazuje na změnu poměrů po válce a naznačuje, že „měšťácké ženy“ budou muset zúčtovat s falešnou morálkou dnešní kapitalistické společnosti, přičemž opět dodává, že osobní, hospodářské i pohlavní osvobození ženy se uskuteční jen v socialismu.[450]

Oproti tomu v liberálně zaměřených ženských časopisech je ještě ve 30. letech tematizován strach ze sexuální nevázanosti, kterou by mohly změny v oblasti ženské reprodukční svobody způsobit. Nejčastěji je to diskutováno jako argument proti rozšíření indikací k legálním potratům, tak jak jej tematizuje již zmíněna Božena Trávníčková v článku v Ženské radě z roku 1933. V něm kritizuje, že manželská láska se díky regulaci početí redukuje jen na sexuální vztahy, děti se stávají překážkou a možnost ukončit těhotenství by mohla „snadno svádět k sexuální nevázanosti i tam, kde přece nějaké ohledy ukládaly zdrženlivost.“[451] Článek ukazuje, jak dlouho fungovala v některých kruzích představa o významu pohlavní zdrženlivost a s ní související názor, že množství potratů je způsobeno nevázaností některých žen. Z textu Trávníčkové je patrný konzervativismus jak v náhledu na znění potratových paragrafů, před jejichž unáhlenou reformou varuje a zákon považuje za kvalitní, protože byl formulován ještě „starými zákonodárci“, tak i v náhledu na rodinu, manželství a roli ženy. Autorka pracuje s rozšířeným narativem společenského úpadku a naříká nad novými poměry. Ty jsou pro ni charakterizovány především tím, že se řada manželství rozpadá, dítě již není středobodem rodiny, mateřství se necení, emancipace žen dostává rány, protože každý muž i žena se snaží urvat co se dá. Díky otřesným hospodářským poměrům všechny zachvacuje stejná panika, mateřství se stává přítěží. Trávníčková obhajuje „staré časy“,

[448] *Ženská rada*, roč. 8 (1932), č. 10, s. 194.
[449] K odmítání svobodného mateřství autorka poznamenává, že „Jest nepřirozeno, a proto také nemravno, udržovati stav, který vylučuje část žen z pohlavního života.“ *Ženské noviny,* roč. 10 (1928), č. 1, s. 2.
[450] Ibid, s. 1-2.
[451] TRÁVNÍČKOVÁ, Božena, O § 144, *Ženský obzor,* roč. 26 (1933) č. 3-4, s. 36.

jež stojí na svátosti manželství a jeho nerozlučnosti.[452] Tento požadavek duchovního splynutí a odsouzení fyzičnosti vede autorku k odsouzení žen podstupujících potraty nejen jako sobeckých, ale také jako poživačných a nevázaných, a stojí v cestě pochopení dalších motivů, které ženy ke zbavování se plodů jejich sexuálního života vedou. V diskusi nad osudem potratových paragrafů se Božena Trávníčková ptá, komu má paragraf pomoci, načež odpovídá otázkou: „Snad těm zástupům nevychovaných dívek, jimž nikdo nesnažil se a snad ani nedovedl vštípit vědomí povinností a zodpovědnosti i k sobě samým, ale za to všichni svorně (i tisk!) starají se o předráždění sexuální fantasie?“ Lepší by dle Trávníčkové bylo, kdyby se tyto dívky učily sexuální zdrženlivosti a osvojily si správnou představu o vážnosti mateřství a významu cudnost a zdrženlivost, která se od ženy stále očekává.[453]

V přímém kontrastu s postojem Trávníčkové, který soudě i podle dalších článků mohl být do značné míry typickým pro liberálně orientované představitelky ženského hnutí, jsou přístupy volající po prozřetelném plození a také po svobodném či volném mateřství.

3.3.5. Volné mateřství

Tématem, které s problematikou cílené regulace početí úzce souvisí a které bylo ženským tiskem reflektováno opět již v předválečném období, bylo tzv. volné či svobodné mateřství. Mateřství, které se má stát volbou ženy a nikoliv otroctvím, silně artikulovala zmíněná Helene Stöcker a jí založený spolek Bund für Mutterschutz a v Německu obecně tento koncept vyvolal značný ohlas. V rámci českého feministického diskurzu jej popularizovala hlavně Luisa Landová Štychová, která se mu obšírně věnovala poprvé v roce 1913 v již zmíněném článku *Volné mateřství* vycházejícím na pokračování v Ženském listu. Landová Štychová v něm tematizuje nejen svůj postoj k diskusi o „stávce v rození“, na níž text primárně reaguje, ale rozebírá také další témata např. kult mateřství, který podrobuje značné kritice,[454] a přináší také argumenty podporující tzv. prozřetelné plození, tedy cílenou regulaci početí.

Luisa Landová Štychová byla významnou postavou ženského hnutí ve vztahu k otázce reprodukčních práv nejen díky svým návrhům na dekriminalizaci potratů, ale především proto,

[452] Trávníčková upozorňuje, že Takové manželství je ale ideálem, který mnoho lidí nedokázalo naplnit. Základem takového manželství je úcta k druhému, pro jeho duševní vlastnosti nejen pro tělo. Jen lidé vysoce kultivování dospěli k tomuto dokonalému splynutí duší v manželství, k němuž je dlouhá cesta, stojící na dobrovolné sebekázni, jejímž výsledkem je harmonická osobnost, dávající v rodině stálost a bezpečí. TRÁVNÍČKOVÁ, Božena, O § 144, *Ženský obzor*, roč. 26 (1933), č. 3-4, s. 33-37.

[453] Ibid, s. 36.

[454] „Pozoruji vůbec, že mateřství je dosud chápáno příliš ideálně a málo, ale pramálo lidsky, že vzdor lichotkám umělců, politiků a kněží není ve skutečnosti ani správně oceňováno, tím méně chápán jeho skutečný význam.“ ŠTYCHOVÁ, Louisa, Volné mateřství, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 39, s. 2

že jako jedna z mála žen (spolu s Betty Karpíškovou) otevřeně hájila právo ženy na svobodné nakládání se svým tělem. Legalizace potratů pro ni nebyla jen otázkou sociální a zdravotní, byť tyto důvody ve své argumentaci výrazně rozváděla, ale především otázkou možnosti ženy samostatně rozhodovat o svém mateřství. Landová byla silně antiklerikální, a proto pro ni potrat neznamenal, jako pro mnoho jiných, vraždu nenarozeného dítěte. Naopak jí názor, že žena nemá být jen „samicí" rodící další a další děti (v jejím pojetí často méněcenné), vedl k představě potratu jako možnosti, jak ženu osvobodit. V diskusi o reformě manželského zákona na půdě poslanecké sněmovny prohlásila: „samozřejmě musí být zrušen § 144 tr.z., jímž ženě upřeno právo disponovati svým vlastním tělem. Tento nemožný barbarský paragraf je přímo nebezpečným generaci národa, neboť zapovídá ženě zameziti z vlastní vůle i z vážných důvodů mateřství."[455]

Její text *Volné mateřství* lze v mnoha ohledech považovat za průkopnický nejen proto, že předznamenává pozdější aktivity Landové Štychové a dalších socialistek (a komunistek) v boji za dekriminalizaci potratů, ale také ve vztahu k tématu záměrné regulace početí. Landová Štychová v něm ukazuje, že nevnímá antikoncepci pouze jako cestu, jak snížit počty potratů, což bude základ pozdější argumentace propagátorů a propagátorek kontracepčních metod, ale že ji vnímá především jako důležitý nástroj k emancipaci ženy, jež jí umožní realizovat se i mimo oblast mateřství a tím povede k jejímu skutečnému zrovnoprávnění. Dle Landové Štychové neomezené plození ohrožuje „právo ženy na sebeurčení, na volný individuální vývoj, vůbec na krásný, plný, bohatý život;" krom toho ale ohrožuje rovněž „právo dítěte zrodit se z matky zdravé, svěží, porody nevyčerpané a neotupené."[456] Zcela evidentní je u Landové Štychové eugenicky laděný motiv práva dítěte na to, narodit se zdravým rodičům, který byl u zastánců potratů a antikoncepce z levicového prostředí typický, stejně jako zdůrazňování fyzického vyčerpání žen po opakovaných porodech (či potratech), které jim v důsledku znemožňuje přivádět na svět děti zdravé a silné. V textu upozorňuje, že není divu, že ženy nechtějí rodit další „mrzáky"[457] a návaznost na eugenické narativy je patrná také z pojmů jako degenerace či méněcennost, které autorka v textu používá.

Landová Štychová jde ale ve své argumentaci ještě dál a překračuje zdravotně-eugenický narativ, kritizující častá těhotenství z důvodů oslabení ženy i dítěte. Ve svém článku se staví dokonce zcela jasně proti představě, že mateřská role je přirozenou součástí ženy, a že její splnění je ženinou bytostnou povinností. „Má vůbec lidstvo jako celek právo klásti ženě

[455] BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše a MUSILOVÁ, Dana. *Ženy na stráž*, s. 230.
[456] ŠTYCHOVÁ, Louisa, Volné mateřství, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 39, s. 2
[457] ŠTYCHOVÁ, Louisa, Volné mateřství. *Ženský list,* roč. 22 (1913), č. 41, s. 4.

mateřství jako občanskou povinnost? Rozhodně ne!“.[458] Naopak zdůrazňuje, že časté mateřství škodí ženě nejen fyzicky ale i intelektuálně. „Kdo zná dobře život četné rodiny pochopí, že matka této je pro svou tělesnou vysílenost prostě neschopna širšího rozhledu a širších osobních zájmů. Není ani spravedlivo žádat na ní více než dělá. Kdo naříká nad tím, že ženy nemají pro to nebo ono dostatečného zájmu, nechť uváží vždy dobře nejen okolnosti, za jakých se žena vyvíjela, ale i počet jejich porodů i potratů.“[459]

Text se vymyká také neochvějným přesvědčením autorky, že na regulaci početí není nic nepřirozeného. Motiv přírody je přitom v článku zásadní, je však používán v opačném smyslu. Landová Štychová považuje snahu nechat plození pouze v rukou přírody za projev necivilizovanosti a barbarství, a naopak vyzývá ke spoutání přirozených mechanismů početí pomocí kontracepčních prostředků. „Staví-li se hráze proti dravé vodě a užívá se její síly k ulehčení života lidí, aniž by to bylo považováno za protipřirozenost, nýbrž za prostý příkaz lidských potřeb, platí tentýž důvod pro volnou regulaci přírodních sil v člověku nebo ženě. (Nemám tu ovšem na mysli nějaký druh odříkání u žen, nýbrž vedle pohlavní střídmosti i dovedné užívání ochranných pessarií a úzkostlivou čistotu ústrojí žen. Irrigator je pro ženu zrovna tak nezbytný jako vzduch a slunce pro člověka vůbec.)“ Rovněž explicitní zmínka o konkrétních kontracepčních prostředcích je v kontextu doby, kdy byl článek publikován zcela výjimečná.[460] To, že Landová Štychová ve svých vyjádřeních k problematice regulace početí předběhla svou dobu, je patrné také z apelu, který v článku směřovala na ženské organizace, aby se tématem cílené regulace početí zabývaly a pokusily se navázat spolupráci s lékařskou obcí.[461]

Otázka svobodného mateřství byla krom socialistického ženského tisku akcentována od počátku též v komunistickém ženském tisku, koneckonců sama Landová Štychová do něj po vstupu do komunistické strany přispívala. Strana si stejně jako sociální demokracie téma svobodného mateřství vetkla přímo do svého programu a jak dokazují některá prohlášení v Rozsévačce, tak se dokonce snažila své čtenářky přesvědčit, že je jedinou stranou, která za tzv. svobodné mateřství bojuje.[462] Tématu se věnovala řada autorek, např. Jožka Jabůrková,[463]

[458] ŠTYCHOVÁ, Louisa, Volné mateřství, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 39, s. 1
[459] Ibid.
[460] ŠTYCHOVÁ, Louisa, Volné mateřství, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 40, s. 2.
[461] „Tedy naše organizace, zvláště ženské, měly by se starat o získání lékařek nebo lékařů, kteří by byli přátelskými rádci členek. Připomínám, že jedna nebo dvě přednášky nestačí! K čemu vlastně máme naše členské organisace, ne-li k naší ochraně a uvědomování? Jaký jiný „vyšší“ účel by měly?“ ŠTYCHOVÁ, Louisa, Volné mateřství, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 41, s. 5.
[462] „Za svobodné mateřství, proti paragrafům 144-48, za zvýšenou péči o matku a dítě, bojují jen komunisté!“ *Rozsévačka*, roč. 3 (1928), č. 48.
[463] Josefa Žofie Jabůrková (rozená Řehová, 1896-1942) byla československá levicová politička a novinářka, působila jako komunální politička za KSČ a několik let byla šéfredaktorkou časopisu Rozsévačka.

pojednávající např. o významu svobodného mateřství v Rusku, které bylo dáváno opakovaně za vzor i v péči o děti a v přístupu k mateřství obecně.[464]

Idealizovaný obraz situace v Rusku popisovala v Ženském listu i Barbory Rezlerová, zmiňující, že v zde není rozdíl mezi manželskými a nemanželskými dětmi a ženě je ponechána volnost, zda chce nebo nechce mít děti. Legalizaci potratů popsala explicitně jako projev úcty ke svobodné volbě ženy, což je podle Rezlerové v přímém kontrastu se situací v Československu a s místní údajnou „spravedlností, která nehne prstem, aby chudé matce pomohla starati se o dítě, ale přísně ji trestá za prokázaný potrat.“[465] Stejně jako Luisou Landovou Štychovou je i Barborou Rezlerovou mateřství nahlíženo jako břímě, jako pouto, zakládající její nesvobodu.[466] Mateřství v jejím pojetí znamená pro ženu naprostou odloučenost od světa a úplnou ztrátu osobní svobody, což je způsobeno i nefunkčností systému péče o děti, který by ženám umožnil strávit alespoň několik hodin „mimo ovzduší plenek a tísnivého ovzduší čtyř stěn domácnosti.“[467] Nakonec Rezlerová shrnuje, že volání po této svobodné formě mateřství nevychází z pohodlnosti žen, ale je v nejlepším zájmu dítěte. „Toto osvobození mateřství, toto mateřství bez újmy na osobní svobodě ženy nechceme z touhy po pohodlnosti, ani proto, že máme ohled jen na ženu. I dítěti je třeba takové matky, která by měla čas na čtení, učení, ušlechtilou zábavu, by ukazovala dítěti nikoliv znuděnou a unavenou tvář. Matku, která by se nehrozila dalšího mateřství jako naprosté pohromy, hrozícím jejím tělesným a duševním silám.“[468]

Ženské listy se tématu věnovaly opakovaně, například v roce 1928 vyšel překlad textu Margaret Sanger, zaměřený právě na volné mateřství. Článek vykazuje řadu shodných motivů, jež se objevily v o patnáct let starším článku Luisy Landové Štychové, včetně důrazu na osvobození ženy skrze antikoncepci a kritiku její redukce na plodící samici.[469] Naopak v liberálním ženském tisku tématu volného mateřství příliš prostoru věnováno nebylo. Koncept byl zmíněn pouze v Ženské radě v souvislosti s úmrtím Ellen Key, která se rovněž k volnému

[464] Šlo o velmi ideologicky zabarvený článek o nucení dělnických žen do rození dětí, bez zájmu o jejich sociální situaci, který autorka dala do kontrastu se situací v Rusku. V textu byla zvýrazněna hesla jako „Buržoasie se snaží omeziti úkol žen na funkci rodící mašiny.“ „Pracující ženy vybojují si právo na svobodné a šťastné mateřství.“ JABŮRKOVÁ, Jožka, Svobodné mateřství, *Rozsévačka*, r. 4 (1929), č. 18, s. 3

[465] REZLEROVÁ, Barbora, Mateřství v komunistické společnosti. *Ženský list*, r. 1920-1921, č. 36, s. 2.

[466] “Ženu neosvobodí zrovnoprávnění práce, protože tou stále zůstává mateřství, ve kterém ženě nikdo nepomáhá. Matka musí být do tří až čtyř let s dítětem doma a neustále na něj dohlížet.“ Ibid.

[467] Ibid.

[468] Ibid.

[469] Mimo jiné je v textu uvedeno: „Dobrovolné (svobodné) mateřství jest nejvyšším cílem osvobození ženy.“ Dobrovolné mateřství zahrnuje v sobě novou mravnost, která zachrání ženy před tím, aby klesaly pod přetížením mateřstvím, „postaví se snaze, nadělati z žen rodících strojů. Až dosud nebyla úloha ženy jiná než úloha zvířete v líhni.“ *Ženské noviny*, roč. 10 (1928) č. 3, s. 2.

mateřství hlásila.[470] Volné mateřství bylo diskutováno také v Ženském obzoru, kde jej Božena Trávníčková v již diskutovaném článku o dekriminalizaci potratů explicitně odmítla a nabádala naopak ke striktní pohlavní zdrženlivosti.[471]

3.3.6. Kontracepce

Rozdíl v přístupu k reprodukci, sexualitě či mateřství i v míře otevřenosti k tématu pohlavnosti, se projevil nezbytně také v přístupu jednotlivých směrů ženského hnutí k antikoncepci. Zatímco v liberálních ženských časopisech je patrný především postoj zastávaný Masarykem, vycházející z mravní roviny vztahu mezi mužem a ženou, z představy vzájemného niterného pouta, jež stojí nad veškerou tělesností, směřující k propagaci pohlavní čistoty a zdrženlivosti, tak levicově orientovaný tisk reprezentuje realističtější postoj, jenž fyzickou stránku vztahu muže a ženy považuje za fakt, který nelze zpochybnit, a apel na zdrženlivost odmítá s tím, že je neudržitelný, nepřirozený a zdraví škodlivý. Socialistky a komunistky tak ve svých článcích nechtějí sexualitu potlačit ani omezit, ale řeší, jak jí v manželství realizovat bez rizika nevítaného početí. Toto dřívější přijetí pohlavního styku jako přirozené součástí manželství, jehož účelem má být tělesný požitek, nikoliv pouze početí, vede k dřívějšímu zájmu o antikoncepci a naznačuje jeden z důvodů proč ideje kontracepčního hnutí u nás pronikly dříve do levicového proudu ženského hnutí a liberální proud naopak výrazněji nezasáhly.

I když se ale větší otevřenost k tématu regulace početí v levicovém ženském hnutí projevovala už před vznikem Československa, postoj jeho představitelek ještě nebyl v tomto období zcela jednotný. V roce 1911 se v Ženském listu objevuje jedna z prvních zmínek o používání antikoncepčních prostředků včetně konkrétního pojmenování jednoho z nich (výplachu pomocí irigátoru), což naznačuje rostoucí otevřenost k této problematice v levicovém ženském tisku, ovšem nejedná se ještě o podporu myšlence cílené kontroly početí. Naopak, postoj autorky vůči antikoncepci je odmítavý a význam irigátoru zmiňuje pouze v kontextu přínosu pro hygienu ženských rodidel.[472] Užívání kontracepčních prostředků autorka považuje za zdraví škodlivé a staví je na stejnou úroveň jako „vyhánění plodu" a varuje, že všechny tolik vychvalované prostředky „nelze považovati za nic jiného než za prostředky násilné, jimiž trpí nejvíce zdraví ženy."[473]

---

[470] *Ženská rada*, roč. 2 (1926), č. 3, s. 45.
[471] TRÁVNÍČKOVÁ, Božena, O § 144, *Ženský obzor*, roč. 26 (1933), č. 3-4.
[472] „Jsou lékaři i pomocnice ku porodu, kteří jsou proti užívání ochranných prostředků i irrigatoru a přece v zájmu tělesné čistoty jsou irrigatory ženě potřebné." Omezení počtu dětí v dělnických rodinách, *Ženský list*, roč. 20 (1911), č. 51, s. 3.
[473] Omezení počtu dětí v dělnických rodinách, *Ženský list*, roč. 20 (1911), č. 51, s. 3.

O dva roky později vychází ve stejném periodiku článek s názvem *Trestnost vyhnání plodu*, který informuje o tom, že se v Německu ozývají hlasy pro rozšíření indikací k legálnímu provádění potratu. Je citován Magnus Hirschfeld,[474] který požadoval rozšíření indikací pro případy znásilnění nebo po opakovaných císařských řezech a doporučoval užití kontracepce s ideou, že „kdo zamezí nežádoucí obtěžkání, nepotřebuje je odstraňovati.“[475] Ve stejném roce pak vychází opakovaně zmíněný článek Luisy Landové Štychové, ve kterém autorka odmítá pohlavní zdrženlivost a explicitně jmenuje konkrétní antikoncepční metody (irigátor a pesar).[476]

Přístup k antikoncepci se tedy minimálně v levicovém ženském tisku postupně pomalu proměňoval již před první světovou válkou. Zatímco opatrný postoj liberálního ženského hnutí k otázce regulace početí se proměňoval jen pozvolna ještě během meziválečného období a tématu se tak liberální ženské časopisy téměř nevěnovaly, levicový ženských tisk ve 20., a hlavně ve 30. letech, začal nejen otevřeně podporovat kontracepční hnutí, ale také začal čtenářstvo systematicky seznamovat s konkrétními typy antikoncepce. O specifické roli Ženských novin bude pojednáno níže, velmi průkopnicky v tomto ohledu působil ale i komunistický ženský tisk, a to dokonce natolik otevřeně, že některé články byly podrobeny konfiskaci ze strany ministerstva vnitra. V březnu 1930 se měl v Rozsévačce objevit článek *Jak se vyvarovati nežádoucímu početí*, který však byl ministerstvem konfiskován. V následujícím čísle se proto objevil článek stejného názvu, rozšířený o přepis interpelace komunistických poslankyň Anežky Hodinové, Marie Čižinské a Elviry Kuhn[477] na ministra vnitra ve věci zabavení daného článku. Autorky v článku zdůrazňují, že dle odborníků dochází v Československu ročně k provedení kolem půl milionu potratů, jen část je provedena lékaři, čímž vznikají značné škody na zdraví a životech žen, které je podstupují. „Každému myslícímu člověku musí však býti jasno, že za těchto poměrů nemá nikdo práva bráti ženám dobrodiní vědy, která poskytuje dnes již zcela spolehlivé prostředky k ochraně před nevítaným těhotenstvím.“[478] V textu je dále uvedeno, že redakci dochází denně desítky žádostí o radu, jak těhotenství předcházet, a proto si redakce vyžádala odborný článek, který zařadila do čísla z 6. března, ve kterém krátkou a srozumitelnou formou poskytovala čtenářkám veškeré potřebné informace. Zdůrazňuje navíc, že prostředky v článku zmíněné jsou denně nabízeny inzeráty v

[474] Viz poznámka 183.
[475] Trestnost vyhnání plodu, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 14, s. 6.
[476] LANDOVÁ, ŠTYCHOVÁ, Volné mateřství, *Ženský list*, roč. 22 (1913), č. 40, s. 2.
[477] Anežka Hodinová-Spurná (1895-1963) byla politička KSČ a ženská aktivistka. Opakovaně zasedla v meziválečném Národním shromáždění, od roku 1952 byla předsedkyní Výboru československých žen. Marie Čižinská (1891-1982) a Elvira Kuhn (1895-1974) byly rovněž političky, poslankyně Národního shromáždění za Komunistickou stranu Československa.
[478] Jak se vyvarovati nežádoucímu početí, *Rozsévačka*, roč. 5 (1930) č. 9, s. 7.

novinách, je o nich psáno v učebnicích pro mediky, v knihách a brožurách, i v lékařských hlídkách různých časopisů.[479]

Vymezení redakce vůči cenzurnímu zásahu bylo úspěšné, protože konfiskovaný článek, respektive informace z něj se v periodiku objevily hned po popisu celé kauzy. Čtenářky se tak mohly dozvědět např. o prezervativech a způsobu jejich užití i o tom, kde je mohou koupit a za kolik.[480] Jmenovány byly také ochranné prostředky, které používají ženy, především výplach pomocí irigátoru, chemická antikoncepce (rozpustné kuličky z kakaového másla) a pesary, které ale nebyly považovány za nejspolehlivější, stejně jako „přerušená soulož". V článku bylo rovněž uvedeno doporučení, že pokud by i přes užití antikoncepce k těhotenství došlo, je lepší obětovat peníze za lékaře než dát život v sázku pokoutními zákroky. Na konci článku se znovu objevilo podivení nad cenzurním zásahem a redakce se obracela na ministra vnitra s dotazy, zda byl o této konfiskaci informován, jestli schvaluje konfiskační praxi, sloužící k udržování nevědomosti a je-li ochoten konfiskaci tohoto druhu zakázat.[481]

Cenzurní zásah provedený v roce 1930 je o to zajímavější, že o dva roky dříve byl ve stejném periodiku otištěn v rámci rubriky Zdravotní rádce článek s názvem *Dítky štěstí rodiny* zahrnující reklamu na konkrétní antikoncepční prostředky. Text upozorňoval, že vzhledem k nezákonnosti přerušení těhotenství, které vede k riziku při vyhledání služeb nekvalifikovaných osob, je lepší početí předcházet a nabízel konkrétní prostředky, kterými je to možné učinit. „Proto je třeba varovati se zlých konců včas, tj. předem. Kup si z Adamovy lékárny na Václavském náměstí za 20 Kč krabičku pastilek „Ovula" nebo z lékárny na místě Tvého pobytu krabičku francouzských kuliček „Vaginál" za 18 Kč, a upotřeb jich podle návodu v každé krabičce obsaženého. Zbavíš se tak snadno trýznivých starostí a neohrozíš své zdraví."[482] Argument, který vůči staršímu cenzurnímu zásahu redaktorky vznesly, tedy, že inzerce na antikoncepční prostředky se objevuje v novinách běžně, platil nejen pro ženská periodika, kde její podíl byl poměrně nízký, ale především pro celostátní deníky a společenské magazíny.[483]

Liberálně orientované časopisy v meziválečném období reagovaly na aktuální témata spojená s porodností, potraty či sexualitou, na rozdíl od levicového tisku pro ně ale cílené

[479] Ibid.
[480] „Nejspolehlivějším prostředkem proti zabránění těhotenství (pane censore, pozor! V knihách firmy Hydiko jsou všechny následující skutečnosti otištěny bez konfiskace! Zbytečně by jste se namáhal!) je použití gondomu čili preservativu, gumové to blány, kterou muž navlékne na pohlavní úd a zabrání tak vniknutí oplodňujícího výronu svých orgánů do těla ženy." Ibid.
[481] Ibid.
[482] *Rozsévačka*, roč. 3 (1928), č. 16, s. 5.
[483] Inzeráty na různé typy antikoncepčních prostředků nebo také prostředků, které mohou vyvolat potrat se objevovaly např. na stránkách Českého slova, Lidových novin, Hvězdy československých paní a dívek či Moravanky.

omezování početí pomocí antikoncepce nebylo zásadním tématem. Liberální ženský tisk svými články odrážel boj žen nejprve za politická práva a právo na vzdělání, později za rovnoprávné postavení na trhu práce, či za úpravu legislativy směrem k rovnému přístupu žen do všech sfér společnosti. Právo na rozhodování o vlastním těle však liberální tisk téměř neakcentoval. Stěžejním periodikem, usilujícím o osvětu na poli kontroly početí, se staly naopak Ženské noviny pod vedením Betty Karpíškové.

3.4. Propagace kontroly početí na stránkách Ženských novin[484]

Zatímco ostatní ženská periodika otiskovala články k tématu kontroly početí či přímo kontracepčního hnutí spíše výjimečně a nejčastěji reagovala na konkrétní kauzy, jako návrhy zákonů nebo články v jiných periodikách, Ženské noviny se tématu věnovaly pravidelně, systematicky, se snahou formovat mínění svých čtenářek a umožnit jim získat relevantní informace, včetně konkrétních rad na regulaci početí. Téma reprodukčních práv bylo výrazněji diskutováno od druhé poloviny 20. let a postoje i argumenty, které zde zaznívaly, zůstávaly do značné míry obdobné i v dalších letech. Zpočátku se periodikum zaměřovalo na podporu aktivit usilujících o dekriminalizaci potratů, postupně pak stále častěji informovalo o možnostech kontracepce, jež měla potratům předcházet.

Už v roce 1921 se v Ženských novinách objevuje článek referující o návrhu poslankyně Landové Štychové na reformu potratových zákonů, jehož autorkou je pravděpodobně Betty Karpíšková.[485] Článek pojednávající mimo jiné o právu ženy na svobodné mateřství na stránkách Ženských novin rozpoutal diskusi a sama redakce vyzvala čtenářky, aby se k tématu vyjádřily. Jejich odpovědi, otištěné v následujících číslech časopisu, odhalují širokou škálu různých postojů k dekriminalizaci potratů od zcela odmítavého po nekriticky souhlasný. Čtenářky se ve svých reakcích domáhaly zrovnoprávnění nemanželských dětí, poukazovaly na tristní situaci řady žen s mnoha dětmi, ale také odmítaly přijmout „buržoazní morálku“ a vyhýbat se mateřství z důvodu vlastního pohodlí. V postojích čtenářek i v reakcích redakce se ukazuje složité hledání kompromisu mezi adorací mateřské role žen a snahou vymanit se z mateřství opakovaně nevítaného, spojeného nejen s tíživou ekonomickou situací, ale mnohdy i s osobní frustrací.[486]

[484] Upravená verze této kapitoly byla publikována ve sborníku z doktorandské konference. Srov. LACINOVÁ NAJMANOVÁ, Veronika. Význam socialistického proudu ženského hnutí pro tematizaci reprodukčních otázek na příkladu Ženských novin. In *České, slovenské a československé dějiny 20. století XVIII.: sborník z konference České, slovenské a československé dějiny 20. století, organizované FF UHK.* Hradec Králové, 2023, s. 63-74.
[485] *Ženské noviny*, roč. 3 (1921), č. 2, s. 3.
[486] V pátém čísle byla například otištěna reakce jisté Mařky Baldová z Roudnice, která píše, že ženy z Roudnice nesouhlasí s návrhem Landové Štychové. Zdůraznila, že ony dělnické ženy kojí své dětí a chovají je, mají k nim

Podpora dekriminalizace potratů logicky vyvrcholila kolem roku 1932 v souvislosti s Meissnerovou osnovou. Ženské noviny k tématu publikovaly nejen řadu článků, ale také se snažily podpořit návrh otiskováním reakcí čtenářstva, které v tomto období již téměř bez výjimky zavedení sociální indikace podporovalo.[487] Krom toho byly publikovány zprávy z různých agitačních a podpůrných setkání po celé republice, jež měly dokládat, že Meissnerův návrh má podporu napříč zemí, a které mimochodem dokládají obrovské úsilí věnované představitelkami (a představiteli) a sympatizantkami sociální demokracie podpoře dekriminalizace potratů.[488]

Poté co bylo jasné, že ani tento pokus legalizovat potraty nebude úspěšný, dochází na stránkách periodika k určitému posunu. Ubývá článků tematizujících dekriminalizaci potratů a přibývá naopak článků zmiňujících výhody antikoncepce. Rozsáhlá diskuse, kterou Meissnerův návrh ve společnosti vyvolal, byla socialistkami vnímána jako důležitý posun v náhledu společnosti na otázku regulace početí a jako základ pro další aktivity na tomto poli. „Problém omezování plodnosti stal se v nynější době předmětem živého veřejného zájmu, když ministr spravedlnosti dr. Meissner vystoupil s návrhem na novelizaci dosavadních §§ 144-148 trestního zákoníku. Kdyby předložená osnova nedosáhla jiného, než že dala podnět k diskuzi, která je právě ve veřejnosti vedena, splnila svůj úkol a my vyslovujeme dr. Meissnerovi dík za to, že provedl tento čin a postavil do jasného denního světla tyto zatuchlé paragrafy.“[489] Socialistky prostřednictvím Ženských novin jasně deklarovaly, že ani neúspěchem Meissnerova návrhu pro ně boj za dekriminalizaci potratů nekončí, zdůrazňovaly ale zároveň, že naopak vítězstvím pro ně je lepší povědomí „nejširších vrstev lidových o otázkách pohlavní hygieny a povědomí o významu odpovědnosti rodičovské.“[490]

úzký vztah a nedovedou je zabíjet. Vymezila se vůči bohatým ženám, které mají lepší zázemí a mohly by rodit mnoho dětí, které si ale „jezdí do Prahy nechat od nich pomoci“. Zákon odmítá, protože by sloužil právě těmto ženám a dělnické ženy by si nemohly stejně potrat dovolit. „Smutně by to věru vyhlíželo v naší republice, když bychom si zde nechali zavést přesně podle noblesy zákon, a žádná žena by pak nechtěla mít více dvou dětí.“ Naopak Tereza Beránková z Pardubic ve dvanáctém čísle téhož ročníku návrh zákona vítá. Píše, že matky omezují počet dětí, protože je nedokáží finančně zajistit. Doporučuje změny v systému útulků pro nedělky a volá po tom, aby lékaři či porodní asistentky poučovali ženy v péči o děti. Srov. *Ženské noviny*, roč. 3 (1921), č. 5, 12, s. 2.

[487] V čísle 33 byl např. otištěn názor muže z Mariánských Lázní, který podporuje zrušení paragrafu 144, protože je to paragraf mířeny na dělnické ženy, a proto jeho zrušení socialističtí muži podporují. V číslech 36 až 38 vyšel na pokračování článek Omezení populace k zamezení nezaměstnanosti a zhodnocení práce dělníka, který vyzdvihoval ekonomické souvislosti dekriminalizaci potratů. V čísle 38 se za obranu Meissnerovy osnovy postavily „ženy z Kladna“. *Ženské noviny*, roč. 14 (1932).

[488] Zmíněny byly akce, které se uskutečnily např. v Plzni, Českých Budějovicích Klatovech i v řadě menších vesnic. Srov. *Ženské noviny*, roč. 14 (1932).

[489] Omezování plodnosti a paragraf 144, *Ženské noviny,* roč. 15 (1933), č. 7, s. 2.

[490] Ibid.

Přestože k posunu v rétorice z volání po dekriminalizaci potratů k zintenzivnění důrazu na dostupnost antikoncepce došlo výrazněji až po neúspěchu Meissnerova návrhu v roce 1932, tak zájem Ženských novin o kontracepční hnutí a jeho rozmach ve světě lze pozorovat již výrazně dříve. V roce 1924 je v Ženských novinách publikován jeden z prvních článků reflektující kontracepční hnutí v zahraničí, a to text *Otázky, na něž nutno odpovědět*, jež je překladem článku z amerického časopisu Birth Control Review.[491] Jedná se v podstatě o dopis čtenářky, která redakci popisuje své tragické zkušenosti s nemožností regulovat účinně početí svých dětí.[492] O čtyři roky později pak vychází překlad článku Margaret Sanger o svobodném mateřství, který je doplněn základními informace o neohrožené Američance, která byla pro své názory vězněna vládou, aby se „stala apoštolkou hnutí za osvobození žen ze jha náhodného, přetěžujícího mateřství.“[493] Překlady textů Margaret Sanger se objevují i v dalších letech,[494] stejně tak Ženské noviny otiskují i texty dalších osobností kontracepčního hnutí, např. Marie Stopes.[495]

Příklady ze zahraničí nebyly v Ženských novinách nijak výjimečně, naopak. [496] Časopis informoval opakovaně o úsilí dekriminalizovat potraty v jiných zemích a také o dění v oblasti světového kontracepčního hnutí, a to především v Anglii a USA, ale také v sousedních zemích, např. v Rakousku, a především v Německu.[497] Právě německý kontext přibližovaly články Marie Jurnečkové,[498] která byla další osobností angažující se v otázce ženských reprodukčních práv a po Karpíškové byla nejaktivnější autorkou publikující v Ženských novinách na toto téma. V roce 1927 publikovala Jurnečková článek *Zřizování poraden pro pohlaví a manželské otázky v Německu*,[499] o dva roky později referovala o diskusi k otázce kontroly početí na sjezdu lékařů v Berlíně.[500] V jiném článku, opět reflektujícím otázku omezování početí, odmítla

[491] Birth Control Review byl časopis založený Margaret Sanger v roce 1917. Sanger jej vedla do roku 1928, kdy jej předala k řízení organizace American Birth Control League. Poslední číslo časopisu vyšlo v roce 1940.
[492] *Ženské noviny*, roč. 6 (1924), č. 7, s. 1.
[493] Margaret Sangerová o svobodném mateřství, *Ženské noviny*, roč. 10 (1928), č. 3, s. 2.
[494] SANGER, Margaret, První právo dítěte, Ženské noviny, roč. 11 (1929), č. 19, s. 2.
[495] U článku je uvedeno, že se jedná o překlad textu „vynikající anglické vědátorky“, která již před mnoha lety založila poradnu poskytující rady o antikoncepci. Srov. K otázce populační, *Ženské noviny*, roč. 11 (1929) č. 8, s. 2.
[496] To, že redakce Ženských novin souzněla s idejemi mezinárodního kontracepčního hnutí, ukazuje nejen skutečnost, že na stránkách periodika byly opakovaně otiskovány překlady textů předních osobností tohoto hnutí a informace k vývoji na tomto poli, ale k mezinárodnímu kontracepčnímu hnutí se redakce přihlásila také explicitně, když v jednom z publikovaných článků uvedla: „Přihlašujeme se k světovému hnutí za kontrolu porodů čili za snižování porodnosti z pohnutek uvědomělého odpovědného rodičovství.“
[497] JURNEČKOVÁ, Marie, Proti nucenému mateřství, *Ženské noviny*, roč. 6 (1924) č. 23, s. 1.
[498] Marie Jurnečková-Vorlová (1894-1969) byla původní profesí učitelka a sociální pracovnice, v letech 1929-1939 byla poslankyní Československé sociálně demokratické strany dělnické.
[499] JURNEČKOVÁ, Marie, Zřizování poraden pro pohlaví a manželské otázky v Německu, *Ženské noviny*, roč. 9 (1927), č. 21, s. 5.
[500] JURNEČKOVÁ, Marie, Otázka regulování porodů na sjezdu lékařů v Berlíně, *Ženské noviny*, roč. 11 (1929), č. 7, 1929, s. 1.

potraty, mimo jiné z důvodu hlubokých psychických dopadů na ženu, upozornila ale zároveň, že nucení k těhotenství je stejně nebezpečné jako nedůvodné odmítání mateřství. „Brutální předpisy, které nutí ženu, aby uchovala těhotenství, působí právě tak málo povzbudivě, jako dnešní cynická lhostejnost k mateřství.“[501]

Snaha předkládat čtenářkám informace o možnostech kontroly početí a propagovat plánované rodičovství vykrystalizovala v roce 1931 do vzniku samostatné rubriky s názvem Poradna šťastného rodičovství,[502] jejímž záměrem mělo být poskytování informací, které mohou přispět „k štěstí a radosti nejen rodičů ale i dětí,“[503] což v praxi znamenalo předávání informací a rad o antikoncepci, potratu a dalších věcech spojených s reprodukcí a sexualitou. Poradnu vedl brněnský lékař Josef Weisskopf,[504] který se již o několik čísel dříve zapojil do diskuse o reprodukčních právech žen, když například kritizoval, že list nedostatečně informuje o dění kolem projednávání změn tzv. potratových paragrafů.[505] Weisskopfovi měly být v rámci nové rubriky adresovány dotazy čtenářek, na které on pak pod zvolenou značkou na stránkách časopisu odpovídal. K využití poradny byli aktivně zváni i muži, přičemž poradna nebyla určena jen rodičům, ale také těm, kteří se jimi chtějí stát, a také těm, kdo se jimi ze závažných důvodů stát nechtějí.[506] I když na stránkách časopisu nebyly zveřejněny dotazy, ale pouze odpovědi na ně, navíc řadu dotazů Weisskopf zodpovídal pouze písemně, je patrné, že největší zájem měly čtenářky o problematiku početí, především jak ho regulovat, co dělat, když kontracepce selhala, či naopak jak početí docílit.

I když lze postoj lékaře Weisskopfa číst spíše mezi řádky, je patrné, že jeho snahou bylo ženám pomoci odbornou radou, a že jeho postoj k regulaci početí byl jasně kladný. V jedné z odpovědí čtenářce píše, že tři děti určitě stačí, u jiné reaguje přesvědčením, že nikdo nemůže ženu nutit k těhotenství proti její vůli.[507] Lékař se vyjadřoval také k věku ženy v souvislosti s možností otěhotnění nebo nabízel, že v soukromé korespondenci poradí nejvhodnější prostředky, které zabrání početí. V následujících číslech bylo opakovaně uváděno, že se poradna těší stále většímu zájmu čtenářstva a že reakce na ní jsou jen pozitivní. Přestože diskuse konkrétních otázek probíhala v privátní konverzaci a otiskovány byly jen částečné a anonymizované odpovědi, tak smysl poradny a postoj redakce i zainteresovaného lékaře

[501] JURNEČKOVÁ, Marie, K duševní hygieně pohlavního života, *Ženské noviny*, roč. 9 (1927), č. 49, s. 5.
[502] Poprvé se rubrika objevila ve 45. čísle 13. ročníku (1931).
[503] *Ženské noviny*, roč. 13 (1931), č. 45, s. 1.
[504] Josef Weisskopf (1904–1977) byl lékař a sexuolog, který se aktivně angažoval v hnutí za sexuální reformu a podílel se i na organizaci 5. kongresu pro sexuální reformu, jež se uskutečnil v září 1932 v Brně.
[505] WEISSKOPF, Josef, § 144, *Ženské noviny,* roč. 13 (1931), č. 35, s. 1.
[506] *Ženské noviny,* roč. 13 (1931), č. 45, s. 1.
[507] *Ženské noviny,* roč. 14 (1932), č. 5, s. 2-3

k otázce regulace početí byl zcela evidentní. V článku *Jak se chránit před nežádoucím těhotenstvím?* se Weisskopf pozastavuje nad tím, že zatímco ve Vídni si už soudružky vymohly vznik poraden, kde ženy dostávají zdarma nejen radu, ale i ochranné prostředky, u nás zatím nic takového není. Příslušná rubrika tedy zatím alespoň poskytne rady a doufá, že se tak Ženské noviny zařadí mezi přední bojovníky za odstranění „vnucovaného mateřství". „Nikdo nemá rodičům co předepisovati, aby měli děti, když nikdo se nestará o to, aby děti až přijdou na svět, dostaly také jednou práci a aby měly být z čeho živy."[508] Proto je logickým požadavkem, který musí každý rozumný člověk podpořit, zejména pak sociálně demokratická strana, aby rodiče věděli, jak se chránit před nežádoucím početím.

Za zmínku stojí, že přestože poradna fungovala v periodiku, které bylo určeno pro ženské představitelky sociální demokracie, od samého počátku byla rubrika určena pro zájemce a zájemkyně obou pohlaví, a i ve zmíněném článku bylo zdůrazněno, že ochrana před početím je starost muže i ženy a oba se o ní musí zajímat. „Každá matka a každý otec mají právo volně a podle svého vlastního rozhodnutí si stanoviti, kdy a kolik chtějí míti dětí, je to jejich osobní věc, do které nemá nikdo co mluviti, pouze jejich vlastní svědomí."[509] V článku jsou pak zmíněny konkrétní antikoncepční metody pro ženu i pro muže a znovu je připomenuto, že nejlepší je antikoncepce, která chrání muže i ženu současně.[510]

Poradna se nejspíš skutečně těšila velké oblibě, přesto k jejímu ukončení došlo již během následujícího roku. Není jasné, co bylo přesným důvodem, ale soudě podle informací z jiných pramenů je pravděpodobné, že Josefu Weisskopfovi zakázala poradnu dále provozovat lékařská komora.[511] Otázce kontroly početí se však Ženské noviny věnovaly i nadále, i když takové intenzity jako v letech 1931 a 1932 již počty článků nikdy nedosáhly. Medicínskou stránku rad v oblasti kontroly početí pak částečně převzal Václav Reček,[512] který se tématem zabýval v sérii článků, které byly publikovány v roce 1936. V nich se zaměřoval například na

[508] *Ženské noviny*, roč. 14 (1932) č. 14, s. 2.
[509] *Ženské noviny*, roč. 14 (1932) č. 14, s. 2.
[510] Muž má používat čerstvý prezervativ, pokud náhodou selže musí se žena vypláchnout dvěma litry vody s octem. Nejlepší ženská ochrana je pesar, který zavede lékař a žena před každou periodou vyjme. Za vhodnou považuje i chemickou ochranu. Ibid.
[511] Vyplývá to z dopisu popisujícím okolnosti vzniku spolku Zdravotní ochrana ženy, kde se jeho autorka, blíže neznámá paní Kleinová, zmiňuje o tom, že lékaři Weisskopfovi byla jeho antikoncepční poradna lékařskou komorou zakázána. Srov. Moravský zemský archiv (MZA), F. Moravské ženské spolky, dopis Kleinové neznámé adresátce z 13.4.1932.
[512] Pravděpodobně Václav Reček (1895-?) chirurg, gynekolog, od roku 1933 majitel sanatoria v Plzni. Reček vedl zdravotní hlídku v sociálně demokratickém listu Nová doba. Dle informací z dobového tisku byl Reček opakovaně souzen za porušení paragrafu 144. V roce 1927 byl souzen v souvislosti se smrtí pacientky po provedeném potratu, z provedení více než stovky potratů byl obviněn v roce 1940. Srov. Soudní síň, *Český směr: deník Československé strany národně socialistické na českém západě*, roč. 29 (1927), č. 75, s. 3; Velká andělíčkářská aféra v Plzni, *Český deník*, roč. 29 (1940), č. 60, s. 3.

rizika spojená s nákupem neověřených prostředků, které jsou inzerovány v tisku[513] nebo na otázky s názvy: Proč se nemá žena vyplachovati?; Existují neplodné dny u ženy?; Je mateřství užitečné pro ženský organismus? nebo Bezbolestný porod.[514]

Na stránkách Ženských novin bylo také podrobně referováno o přípravách na vznik Svazu pro kontrolu porodů a následně o jeho založení a činnosti, kterou vykonával. Právě z textů, publikovaných v Ženských novinách, je patrná návaznost spolku na snahy o dekriminalizaci potratů a jejich neúspěch.[515]

3.5. Betty Karpíšková a její význam v propagaci antikoncepce

Stěžejní osobou artikulující téma ženských reprodukční práv v meziválečném období, byla bez pochyby Betty Karpíšková,[516] poslankyně a senátorka československé sociální demokracie, která dekriminalizaci potratů a cílenou regulaci početí popularizovala a hájila prostřednictvím své politické činnosti i prostřednictvím Ženských novin, které vedla a hojně do nich přispívala. Karpíšková byla v období mezi světovými válkami jednou z nejvýraznějších osobností z řad československé sociální demokracie a také přední představitelkou ženského levicového feminismu. Od počátku své veřejné činnosti se věnovala sociální oblasti a v sociální demokracii se stala záhy hlavní političkou hájící zájmy žen, jakožto určité specificky znevýhodněné skupiny. Byla nejvýraznější představitelkou ženského hnutí, systematicky prosazující změny v oblasti ženských reprodukčních práv, hájila uvědomělé mateřství, právo na potrat i dostupnou antikoncepci.

Souznění Karpíškové s myšlenkou ženské reprodukční svobody vycházelo z jejího přesvědčení o ženině rovnoprávnosti, jež však v jejím případě nepramenilo z přijetí abstraktní

[513] Reček nabádal ženy, aby k zabránění početí nevyužívaly preparáty pochybné kvality, které jsou běžně inzerovány v tisku, ale obrátily se raději pro radu k lékaři nebo do bezplatné poradny.
[514] *Ženské noviny*, roč. 18 (1936), č. 17, s. 4; č. 25, s. 4; č. 29 s. 3; č. 32, s. 5.
[515] „I když snaha ministra Meissnera narazila na odpor měšťáckých stran, slíbily jsme, že budeme pracovat pro svobodné mateřství a odpovědné rodičovství, prohlásily jsme, že uvedeme v život odborné poradny a poučováním i uvědomováním širokých vrstev umožníme, aby se každá žena mohla chránit nežádoucího těhotenství, řekly jsme, že potrat učiníme zbytečným, přestože potratové paragrafy považujeme za nemravný a neodůvodněný nátlak na ženy a požadujeme jejich zrušení. Po dlouhých přípravách a zralé úvaze shodly se na nejširší spolupráci ženy s lékaři a lékařkami všech politických stran ustavením Svazu pro kontrolu porodů.“ Ne tresty ale uvědomováním proti potratářství, *Ženské noviny*, roč. 15 (1933), č. 11, s. 1.
[516] Betty (Božena) Karpíšková (1881-1942) svou politickou kariéru začala na Chrudimsku a v Kolíně, kde s rodinou žila a angažovala se v oblasti sociální péče. V roce 1920 a následně také v roce 1925 byla zvolena poslankyní Národního shromáždění za sociální demokracii, od roku 1929 do roku 1939 působila jako senátorka téže strany. Karpíšková byla aktivní jak v rámci strany, když působila jako předsedkyně Ústředního výboru sociálně demokratických žen, ale také v řadě jiných organizací např. ve výboru Československé péče o dítě či v Sociálním ústavu republiky československé. Sociální demokracii reprezentovala také v mezinárodních organizacích. Ve své politické činnosti se zaměřovala především na otázky sociální, vztahující se k postavení ženy, ochrany mateřství, zlepšení péče o děti apod. Po okupaci se zapojila do odboje a v květnu 1941 byla zatčena, spolu s většinou své rodiny, zemřela 31. října 1942 v Osvětimi. Srov. MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu,* s. 102. UHROVÁ, Eva. *Ženy, které uměly myslet i bez manžela,* s. 64-69.

ideje lidských práv, ale z idejí socialismu. To, jak Karpíšková socialismus vnímala, shrnula v publikaci *Žena a socialismus,* kterou napsala s cílem edukovat ženy a šířit mezi ně politickou odpovědnost.[517] Upozornila v ní, že socialismus může přinést ženám mnoho dobrého[518] - hospodářskou nezávislost, kterou žena získá jednak skrze své povolání, jednak skrze ocenění její práce v domácnosti, dále zrovnoprávnění s mužem v zaměstnání (přičemž základem je stejná mzda za stejnou práci) či zákonnou ochranu mateřství.[519] Tématu reprodukce věnovala samostatnou kapitolu, kterou nazvala příznačně *Svobodné rozhodování o mateřství*.

K tématu mateřství a s ním spojeným reprodukčním otázkám ale Karpíšková nepřistupovala jen pod vlivem své příslušnosti k sociální demokracii, ale také skrze silně vyvinutý cit pro, řečeno dnešními slovy, genderový rozměr této problematiky. Ve svých textech zdůrazňovala nerovný přístup k regulaci početí a žehrala na buržoazně-kapitalistický systém, který vytváří špatné existenční podmínky především pro nejchudší část společnosti, od které ale zároveň žádá vysokou plodnost s ohledem na populační otázku. Krom toho ale Karpíšková otázku mateřství a reprodukce silně propojovala s tématem postavení ženy ve společnosti a s vlastním přesvědčením o právu ženy na svobodné rozhodování o vlastním těle a mateřství. Kritizovala, že se ve společnosti stále nedostatečně hovoří o právech matky, zato hodně o jejich povinnostech, a ve většině zemí je žena legislativou nucena k mateřství, i když už je jím přetížena a nechce či nemůže rodit další dětí.[520]

Toto donucení děje se dle Karpíškové v Československu pomocí paragrafu 144, proti jehož zrušení staví část společnosti námitky mravní, zdravotní a populační. Karpíšková byla (spolu s Luisou Landovou Štychovou) nejvýraznější odpůrkyní tohoto paragrafu, a přestože sama návrh na odtrestnění potratů nepodala, byla jeho hlasitou podporovatelkou nejprve v řadách sociálně demokracie, později především při diskusích s odpůrci dekriminalizace.[521] Dokázala se argumentačně vyrovnat se všemi typy námitek, proti kterým stavěla nejen

[517] „V socialismu a jeho uskutečnění jsou předpoklady k svobodnému, krásnému a šťastnému životu pro ženu a dítě – to vědomí budiž pobídkou a posilou na cestě k získávání žen pro socialismus.“ KARPÍŠKOVÁ, Betty, *Žena a socialism,* s. 15.

[518] Dle Karpíškové to byl právě socialismus, resp. marxismus, který položil základ pro ocenění ženského pohlaví, a který zařadil ženu zcela samozřejmě „mezi ty jimž se mělo dostat politických a hospodářských práv a zval ji stejně jako muže k třídnímu boji proti vykořisťovatelům a utlačovatelům. Ibid, s. 13.

[519] KARPÍŠKOVÁ, Betty, *Žena a socialism,* s. 13.

[520] Ibid, s. 16.

[521] Za jednoho z nejvýraznějších odpůrců liberalizace potratů je dnes považován Emanuel Rádl, který potrat odmítal především z morálního hlediska, přestože byl členem sociální demokracie, která změnu potratových paragrafů navrhla. Rádl publikoval k tématu řadu úvah, v nichž se zamýšlel nad vznikem života či úpadkem mravů v důsledku uvolněné sexuální morálky. Jeho polemiky s některými představitelkami ženského hnutí jej vedly až k útokům proti tomuto hnutí jako celku. Svůj postoj k navrhované reformě shrnul v knize s názvem *Proti tak zvané sociální indikaci: námitky proti návrhu nového zákona o umělém potratu*, kritiku ženského hnutí pak vyjádřil nejen v řadě článků v tisku, ale především v knize O ženském hnutí, kterou publikoval v roce 1933. Srov. RÁDL, Emanuel. *Proti tak zvané sociální indikaci*. Praha, 1932; TÝŽ. *O ženském hnutí*. Praha, 1933.

zdravotní a eugenické důvody, ale především právo ženy na svobodné rozhodnutí, chce-li či nechce-li mít dítě. Zdůrazňovala, že společnost se svými populačními nároky stojí až na posledním místě, protože nedělá nic proto, aby matkám ulevila a sňala z ní břemeno, pod kterým díky těžkým hospodářským poměrům klesá. Jedině socialisté podle Karpíškové uznávají ženu rovnocenným a svéprávným člověkem, který má právo „rozhodovati o svém mateřství, tím spíše, že to činí na vlastní risiko a u vědomí veliké své odpovědnosti.“[522] Vědomí provázanosti třídní a genderové roviny problému je u Karpíškové patrné například na jejím argumentu, že stejně jako pohlavní styk muže je svobodný a nikdo ani stát jej nenutí, aby vždy vedl k „otectví“, tak totéž nelze žádat ani od ženy.[523]

Velké naděje Karpíšková vkládala do legislativního návrhu ministra Meissnera, na jehož obhajobu publikovala v roce 1932 knihu *Kontrola porodů a Meissnerova osnova*,[524] jejímž cílem bylo upozornit na potřebu reformy a podpořit navrhovanou legislativní změnu. Betty Karpíšková návrh sociálně demokratického ministra horlivě hájila, přestože sama uznávala, že není ideální, protože beztrestnost potratů nezaručuje zcela. Kvitovala však to, že zohledňuje situaci nemajetných žen, které měly mít zákrok zdarma či za nižší poplatek, a nejen proto si podle ní návrh zasluhuje maximální podporu.[525]

I přes abnormální úsilí, které podpoře dekriminalizace potratů věnovala, byla však Karpíšková přesvědčena o tom, že lepší cestou, jak omezovat počet dětí v rodinách, je prevence početí pomocí antikoncepce. Není zcela jasné, kdy se o antikoncepci a kontracepční hnutí začala výrazněji zajímat, ale na článcích, které publikovala nejen v Ženských novinách, je patrná geneze jejího postoje k této otázce. Na počátku 20. let, stejně jako řada dalších ženských aktivistek, viděla cestu, jak bojovat proti množství potratů, především ve zlepšení ekonomické situace žen, ve zrovnoprávnění nemanželských dětí či v právu svobodné ženy stát se matkou. Přestože potrat jako takový nepodporovala, vnímala od začátku jeho význam v regulaci plodnosti a jasně odmítala možnost ovlivňovat početí dětí v rodině jen skrze pohlavní zdrženlivost. Z článků, které Karpíšková publikovala zhruba do poloviny 20. let, je patrné, že v tomto období byl potrat ještě vnímán jako hlavní způsob regulace početí, a přestože si byly podporovatelky jeho dekriminalizace vědomy jeho rizik, neviděly ještě přijatelnou alternativu. To se však během 20. let mění a Betty Karpíšková, a nejen ona, se začíná stále více zajímat o

[522] KARPÍŠKOVÁ, Betty, *Žena a socialism*, s. 17.
[523] Ibid, s. 17.
[524] KARPÍŠKOVÁ, Betty. *Kontrola porodů a Meissnerova osnova*. Praha, 1932. O rok později vyšla ještě druhá publikace k tématu dekriminalizace potratů, na které se Karpíšková podílela. Srov. KARPÍŠKOVÁ, Betty a JURNEČKOVÁ-VORLOVÁ, Marie. *Novelisace trestního zákona: potratové paragrafy*. Praha, 1933.
[525] KARPÍŠKOVÁ, Betty. Soudr. dr. Meissner na obranu a za práva chudých žen, *Ženské noviny*, roč. 14 (25), 1932, s. 1.

kontracepci. Na konci 20. let je již její argumentace v podstatě stejná jako ve 30. letech, kdy se začíná podpoře kontracepčního hnutí naplno věnovat. V článku, který Karpíšková publikovala v roce 1927, zdůraznila neo-malthusiánský argument, že omezování porodů je vynuceno hospodářskými a sociálními poměry a vyzvedla právo matky rozhodnout o počtu svých dětí, stejně jako právo dítěte být zrozeno z touhy a vědomého rozhodnutí, nikoliv z náhody. Upozornila, že „kontrola porodů" se má provádět „preventivními prostředky", poučením mužů a žen a posteskla si také, že v Anglii sněmovna vyslovila souhlas ke zřizování poraden, zatímco u nás je k antikoncepci stejně odmítavý postoj jako k dekriminalizaci potratů.[526] Zahrnutí nejen žen, ale i mužů do otázky vědomého rodičovství, se zdá být pro Karpíškovou typické a projevilo se také v rámci aktivit Svazu pro kontrolu porodů, který založila a o kterém bude níže pojednáno.

Kdy přesně se Karpíšková seznámila s osobností a dílem Margaret Sanger ani do jaké míry to ovlivnilo její postoj k dané problematice, nelze bohužel přesně říct. Je však zřejmé, že v postojích obou žen byly silné průniky. První zmínka o Sanger se v Ženských novinách objevuje v roce 1928.[527] V roce 1933 vyšel v Čechách překlad její knihy *Žena a nové pokolení*,[528] ke kterému Karpíšková napsala předmluvu, v níž se jasně hlásí k myšlence „prozřetelného plození"[529] a zdůrazňuje, že proti potratářství lze bojovat jedině propagací uvědomělé kontroly porodů.[530]

Karpíšková se aktivně zajímala také o mezinárodní kontracepční hnutí, kde pravděpodobně nacházela inspiraci pro své aktivity na poli propagace antikoncepce. V roce 1931 se zúčastnila návštěvy kontracepční kliniky v Londýně.[531] Návštěvu jí zprostředkovala výrazná osobnost mezinárodního kontracepčního hnutí Edith How-Martyn.[532] Karpíšková referovala o fungování kliniky a zdůraznila, že se do ní sjíždějí lékaři z celého světa, aby ji studovali. Zmiňuje také, že podobná zařízení již existují v dalších zemích světa např.

[526] KARPÍŠKOVÁ, Betty, V parlamentu o potratech, *Ženské noviny*, roč. 9 (1927), s. 1.
[527] Margaret Sangerová o svobodném mateřství, *Ženské noviny*, roč. 10 (1928), č. 3, s. 2.
[528] SANGER, Margaret. *Žena a nové pokolení; Volná žena; Svobodné mateřství*. Praha, 1933.
[529] „Stoupající kultura v nižších vrstvách obyvatelstva všech států, náš nevyjímajíc, přináší s sebou nutně vyšší odpovědnost za dítě a snahu, aby bylo šetřeno vzácných sil mateřských prozřetelným a vědomě regulovaným plozením. Inteligentní matka se vzpírá roditi náhodně, podle slepého plánu přírody…" KARPÍŠKOVÁ, Betty, Předmluva. In: SANGER, Margaret. *Žena a nové pokolení*, s. 5
[530] Ibid, s. 8
[531] Návštěvou v londýnské klinice pro kontrolu porodů, *Ženské noviny*, roč. 8 (1931), č. 26, s. 1.
[532] Edith How Martyn (1875-1954) byla britská aktivistka, usilující o prosazení volebního práva žen a později o propagaci kontroly početí. V roce 1915 se seznámila s Margaret Sanger, s níž pak v roce 1927 zorganizovala Světovou populační konferenci v Ženevě. V roce 1928 vzniklo pod jejím vedení v Londýně A birth control information center, které bylo v roce 1930 transformováno do Birth Control International Information Centre (BCIIC), jehož se How Martyn stala ředitelkou, zatímco Margaret Sanger zastávala pozici prezidentky.

v Holandsku, Německu, USA, Austrálii či Japonsku.[533] Své poznatky z fungování kontracepčního hnutí v jiných zemích, pak Karpíšková bezpochyby zúročila jako předsedkyně Svazu pro kontrolu porodů, jež vědomě na mezinárodní aktivity na poli propagace uvědomělého rodičovství navazoval. Karpíšková o nich opakovaně referovala v Ženských novinách, které se pod jejím vedením staly ve 30. letech významnou tiskovou oporou kontracepčního hnutí v Československu.

3.6. Spolky propagující antikoncepci

Neúspěch snah o změnu zákona postihujícího záměrné přerušení těhotenství a neschopnost vlády hledat cesty, jak snižovat vysoké počtu nelegálních potratů spolu s inspirací v mezinárodním kontracepčním hnutí vedly některé představitelky československého meziválečného ženského hnutí, které usilovaly o řešení otázky nežádoucích těhotenství, ke změně strategie. Pakliže se ukázalo, že lékařské autority ani představitelé vládnoucích politických stran nejsou ochotni podpořit reformu tzv. potratového zákona, bylo nutné obrátit snahy pomoci ženám v otázkách nechtěného těhotenství jiným směrem. Tímto novým směrem se stala propagace antikoncepce, jakožto prostředku umožňujícího vyhnout se nežádoucímu početí a nástroje, jež povede ke snížení počtu nelegálních potratů.

Ve 30. letech 20. století vznikly v Československu dva ženské spolky, které si za svůj cíl vytyčily boj proti potratům za pomoci zvyšování povědomí o antikoncepci. Téma potratů bylo pro vznik obou spolků zásadní jednak proto, že snaha o prevenci potratů byla hlavním argumentačním nástrojem těchto spolků, jednak proto, že v jejich vedení stanuly ženy, které podporovaly zrušení paragrafu 144. Jednatelka prvního ze spolků, Karla Popprová Molínková,[534] chtěla před rokem 1932 založit spolek, jenž bude usilovat o zrušení trestnosti potratů, Betty Karpíšková, předsedkyně druhého spolku, byla nejhlasitější obhájkyní Meissnerovy reformy. Obě ale nakonec pochopily, že cestou, jak ženám pomoci vystoupit ze začarovaného kruhu nevítaných těhotenství bez rizika zdravotních komplikací či trestního postihu bude, umožnit jim početí předcházet. Záhy po sobě vznikly nejprve v Brně, následně v Praze dva ženské spolky, které usilovaly v kontextu stále živých diskusí o legalizaci potratů, o boj proti potratářství za pomoci dostupné a kvalitní antikoncepce. Na následujících stranách budou představeny oba spolky – brněnský spolek Zdravotní ochrana ženy, založený v září roku 1932 z popudu Karly Popprové Molínkové, a pražský Svaz pro kontrolu porodů, ustavený v březnu 1934 pod vedením Betty Karpíškové. Druhá světová válka, jež propukla několik let

[533] Návštěvou v londýnské klinice pro kontrolu porodů, *Ženské noviny*, roč. 8 (1931), č. 26, s. 1.
[534] Životopisná data se nepodařilo dohledat. Karle Popprové Molínkové bude věnována samostatná kapitola níže.

po vzniku těchto spolků, neumožnila, aby naplno realizovaly myšlenku antikoncepce dostupné všem ženám. Přesto oba spolky přinesly do meziválečného Československa ideje kontracepčního hnutí, z nichž byla řada naplno rozvinuta v 50. letech 20. století.

3.6.1. Spolek Zdravotní ochrana ženy

3.6.1.1. Vznik spolku

Spolek Zdravotní ochrana ženy se v Brně ustavil v září roku 1932 s cílem „usilovati o zamezení rozšířené prakse násilného přerušení těhotenství a chrániti ženy před nesvědomitými obchodníky a fušery, kteří z jejich nevědomosti těží, ohrožujíce jejich zdraví a život prodejem nekontrolovaných kontrakoncepčních prostředků a laickou pomocí… bojovati proti značné úmrtnosti matek na venkově a zasaditi se o zlepšení venkovského porodnictví.“[535] Již několik měsíců před oficiálním vznikem spolku probíhala na Moravě jednání mezi představitelkami ženských spolků a Karlou Popprovou Molínkovou, jejichž cílem mělo být navázání spolupráce ve věci založení spolku, který svou činností přispěje k řešení otázky potratů prostřednictvím osvěty v oblasti reprodukčního zdraví a uvědomělého rodičovství. Karla Popprová,[536] pozdější jednatelka vznikajícího spolku, cílevědomě vyjednávala podporu u představitelek moravských ženských organizací a ženských odborů politických stran, aby je v dubnu roku 1932 pozvala na první přípravnou schůzi.[537] Žádost o povolení vzniku spolku byla úřadům podána 21.dubna 1932,[538] ale proces nebyl bez obtíží. Úřady nebyly spokojeny s podobou zaslaných stanov, a to z formálních, ale částečně i obsahových důvodů, a tak bylo založení spolku napoprvé zamítnuto.[539]

Podoba stanov se stala předmětem diskuse už na přípravné schůzi. Její účastnice Magda Kleinová v dopise zmiňuje, že stanovy, které Popprová zájemkyním o spolupráci předložila,

[535] MZA, F. Zemský úřad Brno, stanovy spolku Zdravotní ochrana ženy.
[536] Karla Popprová Molínková ve své korespondenci nedodržuje jednotný způsob psaní svého příjmení, v řadě dopisů se podepisuje jako Popprová Molínková, v řadě ale užívá pouze příjmení Popprová, v jednom dopise dokonce uvádí pouze příjmení Molínková, vzhledem k tomu, že podoby jména v dochovaných pramenech variují napříč celým obdobím, jedná se pravděpodobně o libovůli samotné autorky dopisů nikoliv o projev změny rodinného stavu. Protože sama Karla Popprová Molínková používala často kratší verzi svého jména, budu i já v textu pro jeho zjednodušení užívat i tuto kratší verzi Popprová.
[537] V březnu roku 1932, zvala Popprová jednu z funkcionářek spolku Zemská organizace pokrokových žen na Moravě na přípravnou schůzi, jež se konala 12. dubna téhož roku. Při té příležitosti adresátku informovala, že ve věci vzniku nového spolku již komunikovala s představitelkami Akce pro politické a kulturní uvědomování žen v Brně a s předními osobnostmi moravských ženských organizací Dorazilovou, Hanákovou a Kleinovou na poradě, kterou svolala za účelem „*zahájení akce na zamezení násilných potratů*.“ Srov. MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové neznámé ženě ze spolku ZOPŽM z března 1932.
[538] MZA, F. Zemský úřad Brno, žádost o schválení stanov.
[539] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis Zemského úřadu v Brně Popprové z 3. května 1932.

musí být významně upraveny, protože se jedná o nedokonalý překlad z němčiny.[540] Tato zmínka může naznačovat možnou inspiraci německými kontracepčními spolky, bohužel více dokladů pro tuto tezi nemáme. S úpravou stanov měla pomoci paní Kladivová,[541] ovšem ani tak nebyly stanovy úřady přijaty a bylo poukázáno na několik nedostatků,[542] díky nimž byl první pokus o založení spolku neúspěšný. Nová žádost byla zemskému úřadu v Brně zaslána 9. června 1932 spolu s upravenou verzí stanov. Poté již proces probíhal hladce. Ministerstvo vzalo 7. července 1932 zřízení spolku na vědomí a 20. července téhož roku byl spolek zapsán do spolkového rejstříku.[543]

Ustavující valná hromada se konala 7. září 1932 v Brně v Dívčí útulně ve Falkensteinerově ulici.[544] Zúčastnila se jí řada moravských ženských organizací i jednotlivkyň, z nichž mnoho bylo členkami výboru a v následujících letech se různým způsobem podílely na chodu spolku. Na seznamu žen přítomných na ustavující schůzi jsou na prvních místech uvedeny Anna Vaňková,[545] významná představitelka ženského hnutí na Moravě, která byla zvolena předsedkyní této schůze a následně i celého spolku, i Karla Popprová, která je však uvedena jako Kamila, což ukazuje na zajímavý fakt, že autorka zápisu Magda Kleinová[546] nejspíš Popprovou příliš dobře neznala a mluví to pro domněnku, že se Popprová pravděpodobně v moravském ženském hnutí dříve neangažovala. Celkem je na seznamu uvedeno třicet šest žen a třináct organizací, mezi nimi např. Zemská organizace pokrokových žen na Moravě, Ženská národní rada v Brně, Československý červený kříž v Brně, Okresní výbor sociálně demokratických žen v Brně, Jednota žen a dívek pro sociální péči v Brně, Sdružení porodních asistentek či Akce pro kulturní a politické uvědomování žen v Brně.[547] Zastoupeny byly také tři spolky německé.[548]

Díky zápisu ze schůze máme také představu o tom, jaký byl její průběh. Schůzi zahájila Popprová, která v úvodním slovu vysvětlila úkoly nově založeného ženského spolku a žádala

[540] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Kleinové neznámé adresátce z 13. dubna 1932.
[541] Nejspíš Anna Kladivová (1877-1966) učitelka z Brna.
[542] Mezi formální nedostatky patřilo opomenutí některých podstatných náležitostí, např. v první verzi stanov nebylo uvedeno, kdo přijímá členy, než se spolek ustaví, jaká práva mají členové spolku a jaké povinnosti se jim ukládají, kdo zastupuje spolek na venek a další.
[543] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, zpráva o zřízení spolku.
[544] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis Popprové Policejnímu ředitelství z 26. srpna 1932.
[545] Anna Vaňková (1876-?) byla ženská aktivistka a členka sociální demokracie, působila v několika brněnských ženských spolcích např. v Jednotě žen a dívek a přispívala do časopisu Ženský list. Zatímco druhá významná představitelka moravského ženského hnutí Zdenka Wiedermannová-Motyčková, se, dle slov Vaňkové, zaměřila na aktivizování středostavovských žen, Vaňková cílila své aktivity na zapojení dělnických žen do veřejného života. Srov. MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Anny Vaňkové M. Dorazilové z 12. března 1950.
[546] Podrobnější údaje se nepodařilo dohledat.
[547] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, zápis z valné hromady spolku ZOŽ 9. září 1932.
[548] Konkrétně se jednalo o *Verein Frauenbund, Deutsche Frauenliga v Brně* a *Arbeiter fursorge*.

shromážděné ženy, aby ze svého středu zvolily pro tuto ustavující schůzi předsedkyni, zapisovatelku a dvě ověřovatelky zápisu. Na návrh Magdy Kleinové byla předsedkyní schůze zvolena jednohlasně Anna Vaňková, za ověřovatelky pak Anna Kladivová a Věra Krčková, zapisovatelkou se stala sama Kleinová. Následně se řízení schůze ujala předsedkyně Anna Vaňková, která požádala Karlu Popprovou o přečtení stanov, „aby všem zúčastněným bylo dobře známo v čem všem lze v mezích stanov pracovati." Stanovy byly všemi přítomnými schváleny a následovala volba výboru, náhradnic a revizorek, tím byl pořad hlavního jednání vyčerpán a následovala část věnovaná volným návrhům. V této části opět vystoupila Karla Popprová, která předložila návrh dopisu ministerstvu zdravotnictví, v němž spolek požadoval větší ochranu zdraví žen. Tento návrh byl přijat a schůze byla poté ukončena doslovem předsedkyně Vaňkové, ve kterém poděkovala zúčastněným a požádala je o další pilnou práci pro zdraví žen.[549]

Složení výboru, jež byl na ustavující schůzi zvolen, zůstávalo do značné míry shodné i po další roky existence spolku, i když se jednotlivé aktérky na postech střídaly. Předsedkyní spolku byla nejprve Anna Vaňková, ovšem je pravděpodobné, že její předsednictví bylo spíše formální a hlavní roli v řízení spolku hrála jednatelka Karla Popprová Molínková. Přestože článek o spolku v *Nezávislé politice* hovoří o tom, že spolek Zdravotní ochrana ženy byl založen přičiněním Vaňkové,[550] existuje řada indicií, které naznačují, že vůdčí osobou byla spíše Popprová. Zajímavé například je, že nemalá část dopisů, které spolek zasílal ať už jiným ženským spolkům nebo i úřadům v úředních záležitostech, byla signována pouze Popprovou, coby jednatelkou, přestože stanovy jasně říkají, že spolek navenek před úřady a veřejností zastupuje předsedkyně. Podpis Vaňkové se ale objevuje poprvé až u listin z roku 1935,[551] veškerá dochovaná korespondence z prvních let fungování spolku nese pouze podpis jednatelky Popprové. K tomu lze přičíst fakt, že s ideou založit spolek přišla právě Popprová, která též vedla jednání o spolupráci s dalšími spolky a osobnostmi před vznikem Zdravotní ochrany ženy i po něm. Lze proto vyslovit domněnku, že Popprová, která v době založení spolku působila v České Třebové, nebyla v prostředí ženských spolků natolik známá a etablovaná, aby sama získala podporu pro vznik spolku s poněkud kontroverzním zaměřením, a proto oslovila Vaňkovou, coby zavedenou „veřejnou pracovnici", aby se předsednictví ve spolku ujala a pomohla mu tak zajistit spolupráci s dalšími ženskými organizacemi. Stejně tak je ale možné,

[549] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, zápis z valné hromady spolku ZOŽ 9. září 1932.
[550] Šedesátiny zasloužilé veřejné pracovnice, *Nezávislá politika: list věnovaný všem veřejným otázkám*, roč. 1936, č. 8, s. 6.
[551] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis Policejnímu ředitelství z 22. února 1935.

že členky nově vzniklého spolku Karlu Popprovou neznaly dostatečně na to, aby ji předsedkyní spolku zvolily, nebo se bály jejího nadšení, které podle některých mělo až rysy fanatismu.[552] Bez ohledu na to, jak rozsáhle se Vaňková ve spolku reálně angažovala, je jisté, že funkci zastávala pouze dva roky, protože v květnu 1936 rezignovala. Novou předsedkyní se stala dosavadní členka výboru, učitelka, spisovatelka a pracovnice v ženském hnutí Marie Krhovská Dolečková,[553] která tuto funkci zastávala taktéž pouze dva roky, protože již v roce 1938 je jako předsedkyně spolku uvedena Marie Drahovzalová,[554] která funkci zastávala až do zániku spolku v roce 1939.[555]

Také mezi dalšími členkami výboru se objevila řada žen z oblasti moravského ženského hnutí. Bohužel ne všechna jména je možné rozklíčovat či spojit s osobou, která je již historikům a historičkám známá.[556] Mezi jmény, ke kterým se podařilo nalézt doplňující informace jsou například učitelka Anna Kladivová,[557] soukromnice a manželka lékaře Olga Průšová,[558] porodní asistentka Františka Menšíková,[559] či Božena Weisskopfová, učitelka a choť lékaře Josefa Weisskopfa,[560] zmíněného v souvislosti s poskytováním rad v rubrice Ženských novin, který se sám aktivně zasazoval o propagaci antikoncepce a se spolkem spolupracoval.

Širší členskou základnu spolku můžeme rekonstruovat pouze stěží. Dochoval se pouze jediný seznam členek, a to v případě účastnic první valné hromady, z pozdějších let máme několik seznamů členek výboru zasílaných ministerstvu vnitra, z nichž pouze jediný obsahuje krom jmen také další informace o daných ženách, tedy jejich profesi či adresu bydliště. Z tohoto seznamu z dubna 1937 je možné vyčíst, že mezi funkcionářkami spolku byly jednak ženy, které

[552] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Dokoupilové Dorazilové z 28. dubna 1933.
[553] Marie Dolečková Krhovská (1880-?) se podílela na založení několika vzdělávacích spolků pro dívky, především Jednoty učitelek moravských, I. dívčího gymnázia a Dívčí akademie. Psala články do novin a časopisů, mimo jiné k tématice ženského hnutí, v roce 1925 vyšla její knih Ze Slovácka. Ve spolku působila po určitý čas jako tisková referentka.
[554] Podrobnější údaje se nepodařilo dohledat.
[555] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, Protokol o zániku spolku z 11. prosince 1939.
[556] Mezi členkami výboru zvolených na ustavující schůzi spolku je např. paní Pištěláková. Protože ale není uvedeno křestní jméno, ani jiné bližší údaje není možné určit, zda se jedná o Libuši Pištělákovou, roz. Úředníčkovou (1899-?) manželku novináře Karla Pištěláka nebo Josefu Pištělákovou (1886-?), manželku advokáta Karla Pištěláka, případě o jednu z dalších nejméně pěti nositelek tohoto příjmení, které se mi podařilo v různých pramenech vztahujících se k Brnu v daném období dohledat.
[557] Anna Kladivová roz. Hlaváčková (1887-1966) byla učitelka, manželka profesora Bohumila Kladiva, astronoma, geodeta a profesora působícího na České vysoké škole technické v Brně a na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity, který zemřel za okupace. Jejich dcerou byla Milena Sedláčková, historička umění působící v Moravské galerii Brno.
[558] Olga Průšová rozená Netušilová (1898-1964), byla manželkou lékaře Jaromíra Průši.
[559] Pravděpodobně se nejedná o významnou představitelku katolického ženského hnutí na Moravě Františku Menšíkovou (1874-1941), která působila jako předsedkyně Moravského ženského katolického svazu a Svazu katolických žen a dívek, ale o porodní asistentku stejného jména (1892-1937), která v tomto období v Brně působila. Srov. Databáze porodních babiček Online. Dostupné z: https://porodnibaby.upce.cz/cs/mensikova [citováno 2024-07-22].
[560] Viz poznámka č. 504.

je možné s trochou nadsázky označit za manželky moravských intelektuálů, jednak ženy, které zastávaly vlastní profesi. Na seznamu je uvedena choť profesora techniky, profesora gymnázia, vlakvedoucího či profesora na zvěrolékařské škole, dále sekretářka, školní zdravotní sestra a také ředitelka školy. Anna Vaňková, která po složení funkce předsedkyně nadále působila ve výboru spolku, sama sebe označila za vdovu po starostovi města Brna.[561] Jednatelka spolku Karla Popprová Molínková užívala titul choť vrchního technického rady, později choť přednosty výtopny.[562] Ze jmen členek výboru lze dále usuzovat na již zmiňované personální propojení s dalšími moravskými ženskými spolky.

3.6.1.2. Spolková činnost

Hlavním účelem spolku bylo dle jeho stanov především pracovat na snižování počtu kriminálních potratů a chránit ženy před nákupem nekvalitních a neověřených kontracepčních prostředků. Tohoto cíle mělo být dosaženo především pořádáním schůzí, porad a anket, dále provozováním osvětové činnosti, která zahrnovala „šíření vědomostí o sexuálním životě pomocí přednášek, letáčků, lékařsky uznávaných brožurek a tisku“ a propagaci tzv. regulace porodů (resp. uvědomělého rodičovství). Krom toho se spolek zavázal ke spolupráci s podobně zaměřenými organizacemi doma i v zahraničí, k intervenci u úřadů a politických stran, ke zřizování poboček, respektive přesněji místních skupin na celém území Československa a jako poslední bylo ve stanovách uvedeno „zakládání manželských a sexuálních poraden vedených odborníky.“[563] Na první pohled se Zdravotní ochrana ženy výčtem svých činností nelišila od jiných ženských spolků vzdělávacího či charitativního zaměření. To, co ale spolek především odlišovalo, bylo jednak cílení jeho aktivit na propagaci antikoncepce a osvětu v oblasti (pohlavní) hygieny ženy, jednak deklarovaný záměr zřídit a provozovat manželské a sexuální poradny.

Všechny aktivity zmíněné ve stanovách spolek během sedmi let své existence skutečně vykonával. Základem tzv. lidovýchovné činnosti spolku bylo pořádání přednášek, jejichž cílem bylo šířit informace o tématech buď přímo souvisejících s regulací početí, či šířeji se zdravotní problematikou ve vztahu k ženám či mateřství. Referujícími byli nejčastěji spříznění lékaři a lékařky nebo členky spolkového výboru či funkcionářky různých spřátelených ženských organizací. V prosinci roku 1932 zorganizoval spolek přednášku Františky Menšíkové *O*

[561] Karel Vaněk (1866-1924) původně dělník, později ředitel pojišťovny, politik Čs. sociálně demokratické strany dělnické, za kterou byl opakovaně zvolen poslancem.
[562] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, Seznam funkcionářek z 16. července 1937.
[563] MZA, F. Moravské ženské spolky, Stanovy spolku.

obtížích venkovského porodnictví na Podkarpatské Rusi. Řečnice dle zprávy Popprové v tisku nastínila „hrůzný obraz o bídě a nevědomosti lidu podkarpatského, o jeho pověře přímo středověké, která brání postupu kultury a hygieny.“[564] V květnu roku 1937 proběhla přednáška Věry Krčkové[565] *Ochranné zákonodárství a snahy o jeho zrušení*.[566] Již od roku 1933 byly pořádány také přednášky v rámci činnosti Komenského Vyšší školy lidové v Brně. Ty první pod hlavičkou spolku Zdravotní ochrana ženy pronesli lékaři Jan Kabelík a Antotnín Ostčil. Kabelík promluvil v říjnu na téma *Populace, ochrana ženy a odpovědnost muže*, což bylo téma, které v únoru téhož roku diskutoval na profylaktickém sjezdu v Tatrách, kde „podal pozoruhodný návrh na zák. opatření, týkající se ochrany ženy proti bezohlednému ohrožování jejího zdraví ve stycích manželských.“[567] O necelý týden později se konala přednáška Antonína Ostrčila s názvem *Ovlivňování porodnosti*.[568] V listopadu 1937 pak v rámci debatních večerů Komenského vyšší lidové školy organizoval spolek přednášku senátorky Betty Karpíškové na téma zákonné ochrany mateřství.[569] Přednášky byly také součástí valných schůzí spolku, např. v listopadu 1933 byla na programu přednáška, spolupořádaná Jednotou žen a dívek pro sociální péči, ve které lékař Polák referoval k tématu svolení ke sňatku nemocných přijicí,[570] v březnu 1935 lékařka Slívová[571] pronesla řeč na téma mateřství a TBC.[572] Na páté řádné valné schůzi konané 12. dubna 1937 si mohly členky poslechnout přednášku *O neplodnosti ženy podle výsledků mezinárodního gynaekologického kongresu konaného letos v Brně,* kterou proslovil Jan Maršálek, působící jako docent na Masarykově univerzitě v Brně.[573]

Krom přednášek patřilo k osvětovým aktivitám spolku také pořádání anket a vydávání vlastních publikací. Nákladem spolku, a především díky zahraniční finanční pomoci, byl

[564] Líčila, za jakých poměrů pracují tamní porodní asistentky, kterým často nejsou k dispozici ani nejprimitivnější pomůcky, jako umyvadlo či světlo, Rusínka např. nerodí v posteli, ale v chlévě na slámě, ježto matka spasitelova tak porodila, u ortodoxních židů zase jiné tradice odporující hygieně, úmrtnosti matek a dětí se nevěnuje pozornost, na ženu sotva se nahlíží jako na lidskou bytost, děti postiženi alkoholismem, syfilis a TBC svých rodičů, k tomu podvýživa, nedostatečná péče, PA často nejsou za nadlidskou práci odměněny, jindy dary které ukazují vděčnost, ale nemají hodnoty např. kořalka a slanečky. POPPROVÁ, K. Porodnictví na Podkarpatsku, *Pokrokový obzor*, roč. 13 (1932), č. 50-51, s. 8.

[565] Pravděpodobně Věra Krčková, redaktorka časopisu Žena: Zemský orgán sociálně-demokratických žen a dívek na Moravě a ve Slezsku, od května 1921 podtitul Zemský orgán komunistických žena a dívek na Moravě a ve Slezsku. Byla političkou sociální demokracie, později se stala jednatelkou agitačního výboru žen marxistické levice.

[566] Spolek zdravotní ochrana ženy koná schůzi…, *Rudá rovnost: týdeník komunistické opozice*, roč. 1937, č. 21, s. 7.

[567] MZA, F. Moravské ženské spolky, Zprávy spolku ZOŽ v Brně č. 3 1934.

[568] MZA. F. Moravské ženské spolky, Zprávy spolku ZOŽ v Brně č. 3 1934.

[569] Debatní večer Vyšší lidové školy, *Rudá rovnost: týdeník komunistické oposice v ČSR*, roč. 1937, č. 46, s. 6.

[570] MZA, F. policejní ředitelství Brno, dopis Policejnímu ředitelství z 10. listopadu 1933.

[571] Pravděpodobně L. Slívová ústavní lékařka z Masarykovy zemské plicní léčebny v Jevíčku. Srov. Časopis lékařů českých (ČLČ), roč. 72 (1933), č. 13, s. 393.

[572] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis Policejnímu ředitelství z 22. února 1935.

[573] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, pozvánka na V. řádnou valnou schůzi 12. dubna 1937

v prosinci roku 1933 vydán překlad díla Margaret Sanger *Family Limitation*. Knihu bylo možné zakoupit v sídle spolku za 1,50 Kč.[574] Spolek plánoval vydání ještě dalších publikací, zda k němu nakonec došlo, ale není jasné. Ve spolkových zprávách z roku 1934 je zmínka o plánu vydat přednášky Marie Dolečkové – Krhovské *Odpovědné mateřství*, publikaci s tímto názvem se mi však nepodařilo dohledat, je tedy možné, že k vydání nakonec nedošlo nebo se jednalo o brožuru menšího formátu, která se ovšem nedochovala.[575] Krom brožur a knih spolek vydával také krátké zprávy o své činnosti, které byly určeny pro členky spolku a měly je informovat o proběhlých i chystaných aktivitách. Je pravděpodobné, že tyto zprávy vycházely po většinu období existence spolku, dochovaly se však pouze z roku 1934 a 1938. Součástí spolkových zpráv z října 1934 byla také anketa, kterou spolek rozeslal mezi své členky. Bohužel k přiloženému listu formuláře se dvěma hlavními otázkami nejsou žádné podrobnější instrukce, krom data dokdy má být odeslán zpět, takže není možné rekonstruovat kontext vzniku této ankety. Není tedy zcela zřejmé, co bylo jejím cílem, ani nemáme k dispozici žádný náznak výsledků, které z ní vzešly.

Otázky z jediného dochovaného dotazníku však ukazují, že se spolek skutečně otevřeně zabýval problematikou sexuality, což opět zdůrazňuje jeho specifičnost ve vztahu k jiným ženským spolkům. Mezi otázky, které byly v dotazníku členkám kladeny patří např.: „Do jaké míry lze požadovati od muže pohlavní zdrženlivost v manželství?“; „Jaké zákonité úpravy doporučujete v tomto směru?“; „Považujete uvolnění mateřství od manželství za pokrok nebo za směr nežádoucí?“; „Jaká opatření doporučujete k jeho zamezení?“[576] Ankety jsou zmíněny ve stanovách spolku mezi nástroji sloužícími k dosažení stanovených cílů a lze předpokládat, že jich bylo realizováno více. V dopise Emanuelu Rádlovi z roku 1932 Karla Popprová zmiňuje výsledky ankety týkající se lidové osvěty v oblasti sexuální hygieny,[577] ani v tomto případě ale bohužel neznáme širší kontext.

Dalším výrazným polem, na kterém spolek působil, byla intervence u různých složek státní správy a jejich představitelů. Ve stanovách je zmíněna nejen intervence u úřadů, ale také u politických stran, ale o přímém jednání s některou z politických stran žádné doklady nemáme. Komunikace probíhala pravděpodobně především s představitelkami ženských odborů vybraných stran nebo přímo s některými ze sympatizujících političek. Naopak o komunikaci

[574] MZA, F. Moravské ženské spolky, článek M. K. Dolečkové Poradna spolku Zdravotní ochrana ženy v Brně. (článek nelze blíže identifikovat, ale pravděpodobně vyšel ve Věstníku pokrokových žen).
[575] MZA, F. Moravské ženské spolky, Zprávy spolku ZOŽ v Brně č. 3 (1934).
[576] Ibid.
[577] Filozofický ústav Akademie věd ČR (FÚ AV ČR), Fond E. Rádl, karton č. 18, dopis Popprové Rádlovi z 5. října 1932.

s úřady máme informací hned několik. Snahy spolku v této souvislosti směřovaly především na hledání řešení vysokého počtu nelegálních potratů, kterému nebyla z jejich pohledu věnována ze strany státní moci dostatečná pozornost.

Jak již bylo zmíněno, spolek v říjnu 1932 spolu s dalšími moravskými ženskými spolky podal ministerstvu zdravotnictví žádost, aby učinilo opatření „za účelem zamezení epidemie násilných potratů“,[578] a požadoval svolání konference k této záležitosti. Ve Věstníku Zemské organizace pokrokových žen moravských bylo o celé akci referováno takto: „Spolek Zdravotní ochrana ženy vyslal 5. října deputaci k MZ dr. Spinovi, aby mu odevzdala memorandum naznačující cesty k zamezení násilných potratů a fušerství. Deputaci laskavě uvedla paní poslanec Jurnečková. Pan ministr vyslechl deputaci s velkým zájmem a slíbil, že memorandum učiní předmětem úředního jednání, podotkl, že vítá iniciativní zasahování žen v této vysoce důležité věci.“[579] Sama Popprová o schůzce v dopise Emanuelu Rádlovi uvádí, že spolek podal ministrovi důkazy o řádění fušérů na venkově, ten je vyslechl a slíbil, že v záležitosti zakročí a o otázce bude dále jednat. Popprová také ministra požádala, aby na jejich příští poradní schůzi konané 12. října 1932 vyslal svého referenta, což ministr také přislíbil.[580] I přes deklarovaný vstřícný postoj, ale k uskutečnění požadované konference ani k jiným výrazným aktivitám ze strany ministerstva nejspíš nedošlo, a tak spolek na jaře následujícího roku svolal mimořádnou poradu s dalšími ženskými spolky a svou intervenci následně zaměřil na konkrétní opatření, která považoval za zásadní z hlediska snížení počtu potratů. Šlo především o požadavek regulace reklamy na kontracepční prostředky, jejichž špatná kvalita byla považována za zásadní důvod, proč mnoho žen neplánovaně otěhotnění a následně se uchyluje k potratům.

Z jednání vzešel také požadavek na rozvoj vědeckého zkoumání antikoncepce. Spolek proto dopisem apeloval nejen na ministerstvo zdravotnictví a snažil se o to, aby se antikoncepce stala součástí výuky medicíny a také předmětem vědeckého zájmu. Výhrady totiž představitelky spolku měly nejen vůči neúčinným a potenciálně nebezpečným prostředkům inzerovaným v denním tisku, ale také vůči metodě výpočtu plodných dní, která se v této době těšila značné oblibě, ale na jejíž účinnosti neexistovala ani mezi lékaři široká shoda.[581] Proto

[578] Memorandum spolupodepsaly Pracovní odbočka ŽNR v Brně, Jednota žen a dívek pro sociální péči, Akce pro politické a kulturní uvědomování žen, Sdružení porodních asistentek pro Moravu a Slovensko a spolek Frauenbud. Srov. MZA, F. Moravské ženské spolky, opis článku pro Věstník Zemské organizace pokrokových žen moravských.
[579] Ibid.
[580] FÚ AV ČR, F. E. Rádl, dopis Popprové Rádlovi z 5. října 1932.
[581] „V poslední době šíří se i u nás usilovně propaganda pro metody opírající se o teorii o neplodných dnech ženy, ačkoliv podle úsudků význačných lékařských kapacit teorie není vědecky dokázána… Obturátory a jiné „ochranné“ předměty zdraví krajně škodlivé jsou ve volném prodeji; v časopisech inserují se prostředky na přerušení těhotenství zcela netrestně, ačkoliv je známo, že ohrožují nejen zdraví ženy, ale i zdraví dítěte, když – jak obyčejně bývá – k porodu přece dojde. A konečně i lékaři doporučují často metody zdraví škodlivé a nejisté,

signatářky dopisu žádaly Ministerstvo veřejného zdravotnictví, aby urychleně zaujalo stanovisko k reformě paragrafu 144 a oznámilo veřejnosti, jaká opatření hodlá učinit proti epidemii násilných potratů.[582] Krom Ministerstva veřejného zdravotnictví oslovil spolek také další instituce, jejichž činnost mohla napomoci v zákazu této závadné inzerce a zároveň pomoct při propagaci účinné antikoncepce. Osloveny byly také Státní zdravotní rada, Státní zdravotní ústav, Ministerstvo školství a národní osvěty a také lékařské fakulty obou univerzit Masarykovy i Karlovy. První zmíněné žádaly o rázné zakročení v záležitosti výroby a inserce zdraví škodlivých ochranných prostředků. Ministerstvo školství bylo osloveno, aby pomohlo s šířením osvěty mládeže v oblasti pohlavní hygieny, konkrétně, aby nařídilo vhodné poučování mládeže o sexuálním životě s nutným důrazem na mravní odpovědnost za pohlavní styky. Lidovými přednáškami mělo být dle představ spolku apelováno také na muže, „aby lehkomyslným a bezohledným zneužíváním manželského práva neohrožovali zdraví a život svých manželek.“[583]

Vedle brojení proti inzerci a prodeji nekvalitní a zdraví ohrožující antikoncepce se spolek pustil také do tažení proti „závadným publikacím.“ Na Ministerstvo školství a národní osvěty se spolek obrátil ve věci literatury nevhodné pro mládež. Bohužel ani zde nemáme podrobnější informace, o jakou literaturu se přesně jednalo, nebo v čem tkvěla její závadnost, víme pouze, že ministerstvo tentokrát pravděpodobně začalo záhy konat a petici, kterou Zdravotní ochrana ženy zaslala, předalo Ministerstvu spravedlnosti, a to následně nařídilo příslušné publikace prošetřit. Zároveň ministerstvo školství zahájilo práce na prováděcím nařízení k zákonu č. 126/1933 Sb, který se týkal tzv. kolportáže, tedy pouliční distribuce a prodeje tiskovin a upravoval i distribuci tiskovin, ohrožujících mládež.[584] Spolek také v souvislosti s bojem proti závadné literatuře požádal ministerstvo školství o zařazení zástupkyň ženských spolků do Sboru pro posuzování literatury pro mládež.[585] Zda mu bylo vyhověno nevíme, stejně jako v případě žádosti o zastoupení v populačním komitétu, resp. v

jelikož nejsou na universitách a klinikách poučováni o antikoncepční technice a jejich vědomosti v tom ohledu jsou velmi nejasné a kusé…Takto je zbytečně hazardováno ženskými životy a ženským zdravím! Tresty se epidemie neléčí.“ MZA, F. Moravské ženské spolky. Návrh na podání zdravotním úřadům (nedatováno).

[582] MZA, F. Moravské ženské spolky, Návrh na podání zdravotním úřadům (nedatováno).

[583] Ibid.

[584] Paragraf číslo pět tohoto zákona zní: „Je-li zjevno, že některý tiskopis je s to, aby vážně ohrozil přirozený pohlavní vývoj nebo pohlavní život mládeže neb aby vážně rozvracel mravní vývoj mládeže tím, že v ní budí sklon ke zločinnosti nebo k surovosti, zakáže se jeho rozšiřování mezi osobami mladšími než osmnáct let. Tiskopis postižený zákazem uvedeným v odst. 1 nesmí býti osobě mladší než osmnáct let prodán, ke koupi nabídnut nebo jinak přístupným učiněn, ani nesmí býti vystavován takovým způsobem, který činí jeho závadný obsah přístupným i osobám mladším než osmnáct let. Sbírati dům od domu objednávky takového tiskopisu, prodávati nebo bezplatně jej rozdíleti dům od domu, na veřejných místech nebo ve veřejných místnostech, jakož i prodávati jej automaty, je vůbec zakázáno. MZA, F. Ženské spolky, Zprávy spolku ZOŽ v Brně č. 3 (1934).

[585] MZA, F. Ženské spolky, dopis Popprové Dorazilové z 24. listopadu 1934.

subkomisi pro otázky potratářství, kterou Ministerstvu zdravotnictví a tělesné výchovy zaslal v roce 1938.[586]

Vedle osvětové činnosti a intervence u různých státních úřadů bylo klíčovou částí činnosti spolku Zdravotní ochrana ženy provozování antikoncepční poradny. Pojem antikoncepční poradna nebyl samotným spolkem užíván, přednost byla dávána termínu poradny pro ženy nebo manželské poradny, ve stanovách je uveden také pojem sexuální poradny. Svým zaměřením se však, dle dostupných informací, jednalo o poradny, které sloužily především k poskytování informací o účinné antikoncepci, a které také následovaly cíleně a otevřeně vzoru antikoncepčních poraden, budovaných v zahraničí. Druhá předsedkyně spolku Marie Dolečková-Krhovská v jednom ze svých článků inspiraci v zahraničí přímo zmiňuje: „V cizích zemích, Anglii, Americe, Německu, dávno se vůdčí ženy zabývaly myšlenkou, jak potírat potratenství a pomoci ženě. Z popudu vůdčích žen, jako jsou M. Sangerová v Americe, Stopesová v Anglii, Jakobsonová v Holandsku, H. Stockerová v Německu, dr. Budzynská-Tylická v Polsku, byly založeny manželské poradny neb poradny pro ženy, kde se ženám dostane poučení o ochranných prostředcích a metodách. – Podobné poradny vznikly v celém světě, v Indii, Japonsku, Austrálii.“[587]

Vybudování sítě kvalitních antikoncepčních poraden bylo spolkem pravděpodobně považováno za jednu ze zásadních aktivit, která umožní ženám lepší přístup k antikoncepci a tím povede ke snížení počtu nežádoucích početí a v jejich důsledku k poklesu množství nelegálních potratů. Spolek o zřízení poradny usiloval od svého ustavení a v určité podobě jí pravděpodobně provozoval po většinu své existence, byť se postupně ukázalo, že forma, kterou zvolil a která se v daných podmínkách jevila jako jediná možná, nebyla zcela ideální. Oznámení policejnímu ředitelství o otevření poradny pro ženy v Brně na Náměstí 28. října zaslal spolek 29. června 1933.[588] Podle článku Dolečkové-Krhovské otevření poradny předcházela téměř roční propagace.[589] Návštěvní hodiny poradny byly každé úterý od sedmi do devíti hodin a místnost se nacházela v budově Československého červeného kříže. Poradna sloužila k poskytování rad ženám v různých těžkostech manželského života a deklarovala spolupráci s eugenickou poradnou, kterou provozoval blíže nespecifikovaný lékař Maňálek[590] v Brně na adrese Černé pole 20, tedy ve stejné ulici, kde sídlil spolek Zdravotní ochrana ženy.[591]

[586] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, Zprávy spolku ZOŽ 1938.
[587] MZA, F. Moravské ženské spolky, článek M. K. Dolečkové Poradna spolku Zdravotní ochrana ženy v Brně.
[588] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis policejnímu ředitelství z 29. června 1933.
[589] MZA, F. Moravské ženské spolky, článek M. K. Dolečkové Poradna spolku Zdravotní ochrana ženy v Brně.
[590] Jakékoliv další údaje o lékaři nebo eugenické poradně se nepodařilo dohledat.
[591] MZA, F. Moravské ženské spolky, článek M. K. Dolečkové Poradna spolku Zdravotní ochrana ženy v Brně.

Přestože se poradnu podařilo v poměrně krátkém čase rozběhnout, její činnost pravděpodobně nebyla bez potíží, spíše naopak. Komplikace se vyskytly jak rázu personálního, tak prostorového a týkaly se také samotného konceptu fungování poradny. Nemáme podrobnější údaje o tom, jak fungování poradny vypadalo. Víme pouze, že v roce 1936 poradnu vedla lékařka Šilhánová Fischerová,[592] která však měla pravděpodobně velmi svázané ruce, co se týče možnosti příchozím ženám v otázce omezování početí reálně pomoci. Lékařka či lékař působící v poradně totiž poskytovali pouze základní informace o antikoncepci a převážná část jejich aktivit spočívala ve směřování zájemkyň k jiným lékařům. To samozřejmě nebyla situace ideální a činnost poradny tak měla ke svým zahraničním vzorům asi dosti daleko. Na tyto potíže upozorňuje článek v periodiku *Nezávislá politika*, který zmiňuje, že spolek Zdravotní ochrana ženy má v provozu jednu poradnu, „trvá však na zřizování ambulatorií, neboť odkazování návštěvníků poradny do ordinace soukromých a pokladničních lékařů se neosvědčují.“[593] Také samotná Popprová v jiném článku uvádí, že tento systém, kdy zájemkyně o radu vyhledají poradnu, která jim však reálně není schopná pomoci a směřuje je dále k jinému lékaři, není efektivní a mnoho žen odradí.[594]

Důvodů, proč provoz první kontracepční poradny v Československu nepřinesl kýžený efekt, bylo pravděpodobně více. Je evidentní, že spolek přes řadu kontaktů s různými lékaři nedokázal získat širší podporu lékařského stavu a vzbudit masivnější zájem o své aktivity tak, aby zajistil plnohodnotné fungování poradny. Spolek se obracel s žádostí o spolupráci jak na lékařskou komoru, tak na lékařskou fakultu Masarykovy univerzity, ovšem bez valného

[592] Růžena Šilhanová, rozená Fišerová (1896-?) byla lékařka, dcera lékaře Františka Fišera (1864-?). Ten působil jako obvodní a městský lékař v Ivančicích, kde s ním jeho dcera sdílela ordinaci. Po sňatku s gynekologem a porodníkem Václavem Šilhánem (-1945) přesídlila do Brna, kde s manželem v r. 1933 otevřeli ženské sanatorium na Veveří. Za války působil Václav Šilhan v odboji, za což byl v roce 1942 zatčen a deportován do koncentračního tábora v Mauthausenu. Po konci války byl na žádost Růženy Šilhanové prohlášen za mrtvého. Lékařské povolání si zvolili také oba jejich synové Václav Šilhan ml. a Milan Šilhan.

[593] Hlídka žen, *Nezávislá politika: list věnovaný všem veřejným otázkám*, roč. 1934, č. 29, s. 7.

[594] V reakci na článek K otázce zdravotních poraden pro ženy, publikovaném v roce 1933 v Ženských novinách Popprová uvádí výhrady k tomuto systému na základě zkušeností ze zahraničí. Zmiňuje, že v Anglii byla roku 1929 uspořádána konference různých aktéru z oblasti birth control, na které proběhla debata, zda posílat ženy pro radu ohledně antikoncepce do soukromých ordinací. Z diskuse vyšla záporná odpověď, protože jednak každý lékař sám nemusí být dostatečně o problematice antikoncepce poučen, jednak nemá dostatek času, který by ženě věnoval, navíc to pro něj není lukrativní, protože čas, jež musí ženě v této záležitosti věnovat (např. zavádění pesaru musí se zkoušet opakovaně) neodpovídá financím, které za to získá od pojišťovny. Konference se proto vyslovila pro provoz ambulantní, v jehož rámci sociální pracovnice zapisuje potřebná data, pak je žena gynekologem či gynekoložkou vyšetřena a pokud je to uznáno za vhodné předepíše pesar, v jehož zavádění pak ženu instruují zkušené porodní asistentky. Díky tomu je možné za pomoci minima lékařů, zajistit služby pro více žen, než by bylo možné v soukromích ordinacích. Popprová dále zmiňuje, že v Německu a Rakousku se poradny bez ambulantního provozu neosvědčily, a také zkušenosti z Brna ukazují nevýhody. Ženy, které poradnu navštíví jsou často matky s dětmi, když se dostaví jsou pak zklamány, že mají lékařku vyhledat ještě jinde v její ordinaci a často už nedorazí. Systém je horší také pro evidenci, což je na škodu, protože údaje o návštěvnicích poradny jsou důležité pro výzkum v oblasti regulace početí. *Ženské noviny*, roč. 15 (1933) č. 23, s. 2.

úspěchu. V říjnu 1936 projednávala Lékařská komora Brněnská žádost spolku Zdravotní ochrana ženy „o bezplatnou spolupráci lékařů ve zřizované gynekologické poradně." Tato žádost byla ale zamítnuta s odůvodněním, že „o zdraví žen je nynějšími opatřeními dostatečně postaráno."[595] To naznačuje určitou neochotu moravských lékařů podílet se na činnosti spolku aktivněji, což byl pravděpodobně také důvod, proč nedošlo k vytvoření poradny, jež by mohla nejen poskytovat základní informace, ale skutečně ženám zprostředkovat kvalitní antikoncepci. Je třeba také upozornit na to, že formulace žádosti vzbuzuje otázku, jak poradna skutečně fungovala a jak dlouho byla otevřená, protože zatímco v roce 1933 Popprová píše do Ženských novin o zkušenostech s fungováním poradny,[596] v roce 1936 spolek žádá o spolupráci ve „zřizované" poradně.[597] Tedy není jisté, zda došlo k ukončení činnosti původní poradny nebo se mělo jednat o poradnu další. Jisté je, že nějaký čas po avizovaném otevření poradny v budově Červeného kříže spolek usiloval o otevření poradny přímo při gynekologické klinice Masarykovy univerzity. Je možné, že podnětem se zde stala existence pražské poradny na klinice profesora Ostrčila, která v té době již existovala díky působení Svazu pro kontrolu porodů v Praze. Ze strany vedení brněnské kliniky však nejspíš zásadní zájem o spolupráci se spolkem ZOŽ nebyl. Na začátku roku 1938 spolek informoval své členky, že „přes všechno naše úsilí je věc poradny při gynaekol. klinice v Brně žel stále v témže stadiu." Zároveň děkoval senátorce Karpíškové, která poukázala na naprostý nezájem gynekologických klinik v Brně a Plzni o spolupráci v záležitosti poraden.[598] Tato zmínka také ukazuje na to, že aktivity obou spolků byly do určité míry provázané a jejich představitelky spolupracovaly na myšlence rozšiřování sítě antikoncepčních poraden. Vzhledem k určitému personálnímu propojení obou spolků lze předpokládat, že své aktivity vzájemně koordinovaly.

Krom potíží se samotným konceptem poradny a nezájmem lékařských autorit podílet se na jejím chodu, spolek pravděpodobně řešil také potíže s umístěním poradny. Není jisté, z jakého důvodu přestal užívat původní prostor v sídle Českého červeného kříže v Brně, ale v září roku 1936 podal ministerstvu zdravotnictví žádost „o bezplatné přenechání místnosti poradny Našim dětem" v Brně pro účely zřízení zdravotní poradny pro ženy".[599] Bohužel, zda mu bylo v této věci vyhověno, se mi nepodařilo v pramenech dohledat a nemáme dosud ani další doklady o tom, zda a jak poradna spolku ve druhé polovině 30. let fungovala.

[595] *Věstník československých lékařů*, roč. 49 (1937), č. 10, s. 396.
[596] *Ženské noviny*, roč. 15 (1933), č. 23, s. 1-2.
[597] *Věstník čs. lékařů*, roč. 1937 (49), č. 10, s. 396.
[598] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, Zprávy spolku ZOŽ 1938.
[599] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis policejnímu ředitelství z 10. září 1936.

Přestože činnost poradny dle nastíněných indicií nebyla zcela bezproblémová, jednalo se o průkopnickou aktivitu v oblasti propagace antikoncepce. I když se pravděpodobně nedá hovořit o poradně v tom smyslu, v jakém fungovaly obdobné instituce v zemích s rozvinutým kontracepčním hnutím, spolu s poradnou iniciovanou pražským Svazem pro kontrolu porodů se jednalo nejspíš o jedno z mála míst, kde mohly ženy získat konkrétní a osobní radu v oblasti antikoncepce a kde zároveň lékaři a lékařky mohli získat zpětnou vazbu o potřebách žen a o jejich postojích k této otázce. Antikoncepční poradny se v Československu začaly zakládat až na sklonku 50. let, a to v rámci činnosti gynekologických ambulancí. Po celá 60. léta se však hovořilo o jejich nedostatku, stejně tak lékaři kritizovali nedostatek času na tuto agendu a problém financování poraden, tedy potíže, na které Karla Popprová Molínková upozornila již v polovině 30. let.

3.6.1.3. Karla Popprová Molínková

Karla Popprová Molínková, jak již bylo nadneseno, byla iniciátorkou vzniku spolku Zdravotní ochrana ženy a zastávala v něm funkci jednatelky. S trochou nadsázky lze říci, že Karla Popprová chtěla být a snad také trochu byla „českou Margaret Sanger" a z toho důvodu považuji za nutné věnovat jí samostatnou podkapitolu. Osobnost Karly Popprové Molínkové je pro historičku velmi zajímavá, ale také složitá na uchopení, mimo jiné proto, že k jejímu osobnímu životu i veřejným aktivitám existuje velmi málo pramenů. I přes značné úsilí se mi zatím nepodařilo dohledat její základní životopisné údaje, a tak lze její obraz konstruovat jen na základě několika dopisů, které se dochovaly, pár článků v tisku, jichž je autorkou a díky ojedinělým zprávám, které o ní zanechaly její současnice. Popprová tak patřila k těm mnoha ženám, působícím v rámci ženského hnutí, jež na poli ženské emancipace v meziválečném období vykonaly mnoho práce, ale jejichž činnost zůstává, bohužel, do značné míry nedoceněna.[600]

Ve vztahu k tématu kontracepčního hnutí v Československu, je přesto Karla Popprová, naprosto zásadní osobou, a to hned ze dvou důvodů. Za prvé proto, že byla jednatelkou a iniciátorkou vzniku prvního spolku, který se v Československu tématu cílené regulace početí chopil. Za druhé, protože se angažovala i v rámci mezinárodního kontracepčního hnutí, čímž jednak pomáhala přinášet do Československa inspiraci (a také určité finanční prostředky) pro

[600] Karle Popprové Molínkové dosud nebyla historiky a historičkami věnována výraznější pozornost. Stručně se o ní v souvislosti s diskuzí kolem paragrafu 144, která proběhla v Ženské národní radě, zmiňují Zdeňka Žáčková či Marie Fousková. Srov. ŽÁČKOVÁ, Zdeňka. Boj o paragraf 144, s. 76; FOUSKOVÁ, Marie. *Mateřství jako politikum? Prvorepublikové ženské hnutí v napětí mezi "soukromým" a "veřejným"*, s. 123-125.

rozvoj aktivit na poli propagace antikoncepce, jednak umožnila začlenit Československo mezi země, které se zapojují do mezinárodních aktivit na tomto poli. Na druhou stranu je třeba přiznat, že Karla Popprová Molínková byla nejspíš také ženou se složitou povahou, která za svými cíli šla odhodlaně, dle některých jejich současnic až fanaticky,[601] a která neustále hledala místo, kde by mohla prosadit své ideje, ale jak se zdá z její fluktuace mezi mnoha spolky, nenacházela jej zcela.

Karla Popprová Molínková se v pramenech, které jsem měla možnost prostudovat, objevuje poprvé v roce 1930 v České Třebové. Zde působí nejpozději od roku 1932 v několika ženských organizací, zapojuje se do polemiky o právu vdaných žen na zaměstnání v regionálním tisku[602] a pravděpodobně také kritizuje konkrétní neduhy v chodu města.[603] Poté se někdy během roku 1934 stěhuje do slovenského Zvolena, kde je její pobyt doložen ještě v březnu 1938.[604] I po přesídlení na Slovensko pokračuje ve svých aktivitách. Nadále aktivně působí v organizacích, ve kterých působila v Čechách, resp. na Moravě, navíc se zapojuje do činnosti slovenských ženských spolků.[605] V červnu roku 1938 jako své bydliště již uvádí Sedlec u Prahy,[606] ovšem o její činnosti v tomto období nemáme žádné podrobnější zprávy, stejně jako o jejích poválečných osudech. Jisté je, že na rozdíl od Betty Karpíškové, předsedkyně druhého zkoumaného spolku, přežila válku.[607] Časté stěhování Popprové, spolu s vědomím, že v České Třebové bydlela v budově, jež byla určena pro ubytovávání zaměstnanců železnic,[608] naznačují, že její manžel pravděpodobně zastával profesi přímo související s železniční dopravou, což mohlo vést k častějšímu stěhování rodiny. Popprová se sama v několika dopisech tituluje jako

[601] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Dokoupilové Dorazilové z 28. dubna 1933.
[602] V srpnu roku 1932 publikovala Popprová text s názvem Ještě jednou „Dvojité příjmy“, ve kterém reagovala na článek neznámého čtenáře, jenž se pohoršoval nad zaměstnáváním vdaných žen. Toto téma rezonovalo ve společnosti především v důsledku hospodářské krize a s ní souvisejícímu nárůstu nezaměstnanosti. Podle některých hlasů byly za nezaměstnanost zodpovědné mimo jiné právě vdané ženy, které zabíraly místa svobodným ženám a především mužům, jež si tak nemohli dovolit zakládat rodinu. Popprová v článku odmítá jak tuto argumentaci, která podle ní pouze odvádí pozornost od nutnosti řešit skutečné příčiny vysoké nezaměstnanosti, tak názor, že zaměstnaná vdaná žena není schopná dostatečně pečovat o děti a domácnost a rodina tím trpí. Mimo jiné Popprová poukazovala na zákonem zaručená rovná práva žen, jež činila jakékoliv návrhy na zákaz zaměstnávání vdaných žen neústavními. Srov. *Náš kraj*, roč. 6 (1932), č. 18, s. 1-2.
[603] V listopadu roku 1932 vyšla v regionálním tisku krátká zpráva s názvem Proč se nezaloží v České Třebové rodičovská sdružení. Autor/ka píšící pod zkratkou K. P. v ní kritizuje absenci rodičovského sdružení v České Třebové. Zdůrazňuje, že Ministerstvo školství doporučilo zakládat tato sdružení pro lepší spolupráci mezi rodinou a školou, ale škola v Třebová nepovažuje vznik takového sdružení za nutný. Vzhledem k tomu, že Popprová již pod stejnou zkratkou v periodiku Náš kraj publikovala, lze předpokládat, že je autorkou i této zprávy. *Náš kraj* roč. 6 (1932), č. 23, s. 4.
[604] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, seznam funkcionářek spolku z 19. března 1938,
[605] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové Dorazilové z 24. listopadu 1934.
[606] Archiv hlavního města Prahy (AHMP), F. Spolkový katastr, dopis policejnímu ředitelství z 28. června 1938.
[607] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové neznámé adresátce z 9. července 1950.
[608] Osobní rozhovor s Mgr. Jitkou Pekovou pracovnicí muzea v České Třebové realizovaný 28.4.2022.

choť vrchního technického rady,[609] později jako choť přednosty výtopny,[610] což naznačuje nejen povolání jejího muže, ale také to, že sama kromě péče o domácnost a spolkových aktivit žádné další placené zaměstnání neměla. Tomu napovídá i její pochopení pro zájmy hospodyň a žen stojících mimo výdělečné profese, o kterém bude ještě řeč.

Aktivity Popprové na poli ženské emancipace jsou nejprve spojeny s Ženskou národní radou (ŽNR), do které se přihlásila v roce 1931.[611] Popprová podle svých slov velmi stála o to, aby se činnost ŽNR rozšiřovala i do „okrajových" oblastí republiky mimo hlavní centra, a proto začala usilovat o vznik Klubu v České Třebové, který se stal úplně prvním Klubem Ženské národní rady, který v republice vznikl.[612] Je však ale rovněž možné, že při zakládání klubu již Popprová uvažovala o jeho zapojení do aktivit v rámci kontracepčního hnutí, protože první snahy vedené tímto směrem u ní máme doloženy na konci roku 1930[613] a z jejích aktivit v následujících letech je patrné, že velmi usilovalo o to, aby Ženská národní rada podpořila myšlenku cílené regulace početí.[614]

Klub vznikl v létě 1932 a Popprová se stala jeho předsedkyní. Hlavní náplní jeho činnosti bylo především organizování přednášek, vystoupila zde např. Milada Horáková Králová a řada představitelek, především moravských ženských spolků.[615] Ovšem již v roce 1934 dochází k rozpuštění klubu, které doprovázel spor s vedením Ženské národní rady, spojený s ostrou výměnou názorů mezi Popprovou a předsedkyní Ženské národní rady Františkou Plamínkovou v tisku.[616] Jádrem sporu byla otázka, do jaké míry ŽNR reprezentuje zájmy všech žen, kdy Popprová této organizaci vytýkala, že opomíjí zájmy hospodyň a matek, a že „je vlastně jen svazem spolků výdělečně činných žen-intelektuálek a osobních členek, dam

[609] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis Popprové Ministerstvu vnitra ze 13. července 1933.
[610] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, seznam funkcionářek z 16. července 1937.
[611] *Ženská rada*, roč. 8 (1932), č. 2-3, s. 32.
[612] Samotnému vzniku klubů Ženského národní rady předcházela poměrně dlouhá debata o tom, jak by bylo možné zapojit do činnosti Ženské národní rady i spolky a jednotlivce pracující na poli ženské emancipace mimo Prahu a Brno, kde měla ŽNR přidruženou organizaci. Ženská národní rada, coby zastřešující spolek nemohla vytvářet své vlastní pobočky. Původní záměr na zakládání Kruhů přátel ŽNR z roku 1927 nebyl úřady schválen, až v roce 1932 se podařilo rozšířit působnost prostřednictvím tzv. Klubů Ženské národní rady. Kluby pak vznikly ještě v řadě dalších měst, k roku 1937 jich existovalo 15 např. v Bratislavě, Domažlicích, Opavě, Pardubicích či Tišnově. Srov. Burešová, Jana. Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století. Olomouc, 2001, s. 64-64. Právě z České Třebové už v roce 1931 zněla velká poptávka po zakládání poboček a podpora možnosti zapojit se do aktivit ŽNR. Srov. POPPROVÁ, K. Je oprávněn název „Ženská národní rada" *Náš kraj*, roč. 8 (1934), č. 22, s. 2.
[613] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1223, dopis Popprové Sanger ze 4. října 1930.
[614] Vyplývá to z mnoha podnětů, které v tomto smyslu adresovala vedení ŽNR. Srov. NA, F. ŽNR, k. 12.
[615] Na programu podzimních přednášek roku 1932 byly přednášky M. Stračovské, ředitelky odborné školy pro ženská povolání ve Vysokém Mýtě, J. Hanákové a A. Kladivové z Brna na témata týkající se ženského tisku a historie ženského hnutí. Srov. *Náš kraj*, roč. 6 (1932), s. 5.
[616] PLAMÍNKOVÁ, F. F. Budiž jasno!, *Ženská rada*, roč. 11 (1935), č. 7, s. 155-157; PLAMÍNKOVÁ, F. F. Budiž jasno! (dokončení); TÁŽ, Odpověď na memoranda pí. K. Popprové – Molínkové, č. 8-9, s. 187-198.

společnosti. Nemá vůbec kontaktu se širokými vrstvami žen a nesnaží se ani se jim přibližovati. Naopak střeží úzkostlivě hegemonii žen vyšších tříd.“[617] Důsledkem toho bylo, že např. ŽNR vydávala stanoviska k zákonům, aniž by, dle Popprové, zohlednila jejich dopady na všechny skupiny žen (konkrétně zmínila např. zákon o rozluce). Krom toho Popprová kritizovala samotné definování vztahu Klubů ŽNR vůči ústředí a omezené možnosti regionálních členek, které nebyly sdruženy v členských spolcích Ženské národní rady, podílet se na vedení organizace.[618] Zatímco Popprová vysvětlovala zánik Klubu ŽNR a svůj rozchod s touto organizací ideovými rozpory, tak Františka Plamínková, která na vyjádření Popprové reagovala jak v adresné odpovědi, tak následně na stránkách tisku, viděla za výtkami Popprové nenaplněné osobní ambice, vycházející z pocitu křivdy, který Popprová měla, když se jí nepodařilo získat funkci ve vedení ŽNR. Rozbor tohoto sporu, kterému bylo na stránkách časopisu Ženská rada věnováno několik stran,[619] a k němuž existuje dalších desítek stran archivních materiálů,[620] bohužel není na tomto místě možný. Pro dokreslení osobnosti Karly Popprové Molínkové je důležité především to, že ukazuje její zápal pro řešení ženské otázky, který můžeme vidět i v jejím působení ve Zdravotní ochraně ženy.

Pro naše téma je podstatnější, že deziluze Popprové z fungování Ženské národní rady a její přesvědčení, že nehájí zájmy všech žen, byly, mimo dalšího, jistě ovlivněny i postojem ŽNR k otázce legalizace potratů, respektive jejím nezájmem o zapojení do kontracepčního hnutí. Jak už bylo zmíněno, Ženská národní rada byla opatrná ve svém postoji k široce diskutované Meisnerově reformě. Z ankety, kterou mezi svými členkami a přidruženými spolky v této souvislosti uspořádala se objevilo pouze jediné stanovisko jasně podporující navrhovanou legislativní změnu, a to pocházelo právě od Karly Popprové Molínkové.[621] Shrnutí postoje ŽNR, které vypracovala Milada Horáková Králová, sice zahrnovalo přesvědčení, že stávající stav věci je neudržitelný, protože zákon již ve své podobě prakticky není možné dodržovat a restrikce z něj vyplývající dlouhodobě dopadají pouze na určitou část společnosti, zároveň ale Horáková upozornila na nedostatky Meissnerovi osnovy.[622] Nejzajímavější částí jejího vyjádření je vize budoucnosti, ve které bude trestným pouze

[617] POPPROVÁ, K. Je oprávněn název „Ženská národní rada“? *Náš kraj*, roč. 8 (1934), č. 14, s. 1-2.
[618] Ibid.
[619] PLAMÍNKOVÁ, F. F. Budiž jasno!, *Ženská rada*, roč. 11 (1935), č. 7, s. 155-157; PLAMÍNKOVÁ, F. F. Budiž jasno! (dokončení); TÁŽ, Odpověď na memoranda pí. K. Popprové – Molínkové, *Ženská rada*, roč. 11(1935), č. 8-9, s. 187-198.
[620] Srov. NA, F. ŽNR, k. 12, sign I/5a (Styk se spolky nesdruženými v ŽNR, Birth control); k. 25, sign II/9kl (Kluby ŽNR, Klub ŽNR v České Třebové).
[621] NA, F. ŽNR, k. 23, zpráva o návrhu ministerstva spravedlnosti na změnu §§ 144-148.
[622] „Výjimky z trestnosti neboli tzv. beztrestné trestné činy jsou jen východiskem z nouze…jsou prakticky jen tam pevné, kde skutečnost, která výjimku působí, jest naprosto nepochybná.“ Ibid, s. 6.

provedení potratu proti vůli ženy nebo nucení ženy k potratu, chudým ženám bude potrat prováděn v lékařských zařízeních na náklady pojišťoven, a zároveň budou zřízeny manželské poradny, kde budou páry poučovány o antikoncepci. Tuto vizi však považuje Horáková Králová za stav, „který by mohl býti uskutečněn snad po nějaké době evoluční.“[623]

Jak reagovala Popprová na to, že ŽNR nepodpořila Meissnerovu reformu, nevíme. Zdá se ale, že ještě před tím, než zastřešující organizace ženských spolků vydala své stanovisko, rozhodla se, že vizi, kterou Horáková označila prozatím za utopickou, tedy antikoncepci dostupnou všem lidem, uvede do praxe. Začala tuto problematiku studovat v zahraničí,[624] kontaktovala ikonu kontracepčního hnutí Margaret Sanger, a v době vrcholící celospolečenské diskuse o sociální indikaci chtěla nejprve založit spolek podporující legalizaci potratů.[625] Protože se jí ale nepodařilo získat pro tuto svou myšlenku dostatečnou podporu, rozhodla se následovat vzoru zahraničních spolků, které vytáhly do boje proti potratům cestou propagace antikoncepce.

Není zcela jasné, proč svou aktivitu Popprová směřovala právě do Brna, protože žádné její předchozí kontakty na brněnské ženské spolky nejsou známy, a jak již bylo zmíněno, byla v tomto prostředí zpočátku nejspíš osobou neznámou. Kritické výtky vůči Ženské národní radě, spolu se skutečností, že pro spolupráci na novém spolku oslovila Annu Vaňkovou, představitelku spíše levicové části ženského hnutí, můžou naznačovat, že Popprová hledala pro podporu svých idejí takové prostředí, jež bude více reflektovat životní zkušenosti dělnických žen, nejen žen intelektuálek, tím pádem bude více otevřené k řešení problému vysokého počtu potratů, který sebou nesl velmi odlišné konsekvence pro ženy bohaté a pro ženy chudé.

Na začátku roku 1932 tedy začala Popprová komunikovat s dalšími ženskými organizacemi na Moravě se snahou získat jejich podporu při založení nového spolku. Z dopisu neznámé adresátce[626] vyplývá, jak původní záměr Popprové založit spolek hájící legalizaci potratů, tak i její aktivní role v celém procesu. Popprová píše: „Jak se snad račte vzpomenouti, měla jsem na mysli založiti podle vzorů podniku německých žen Svaz proti Paragrafu 144, ale nenašla jsem pro to dosti pochopení. Naproti tomu jsem se přesvědčila, že se všude pokládá za naprosto nutné, aby se něco dělo pro uvědomování lidu, zvláště žen o bezcennosti, často krajné škodlivosti prostředků nabízených inseráty a obchodními agenty a pro poučování žen v ochranných methodách lékařsky nezávadných.“[627] Jak již víme, svého záměru Karla Popprová

[623] Ibid, s. 7.
[624] MZA, F. Moravské ženské spolky, článek M. K. Dolečkové Poradna spolku Zdravotní ochrana ženy v Brně.
[625] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové neznámé adresátce (nejspíš Dorazilové) z 11. ledna 1932.
[626] Pravděpodobně se jedná o dopis adresovaný Miroslavě Dorazilové.
[627] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové neznámé adresátce (nejspíš Dorazilové) z 11. ledna 1932.

skutečně dosáhla a po několika měsících vyjednávání a opakované žádosti úřadům byl spolek na podzim roku 1932 ustaven.

Tím však aktivity Popprové na poli ženské emancipace nekončily, a stejně jako mnoho jejich současnic se angažovala i v řadě jiných spolků, reflektujících různá témata spojená nejen s postavením žen. V průběhu zhruba deseti let, ve kterých můžeme aktivity Karly Popprové díky dochovaným pramenům částečně rekonstruovat, působila nejméně v sedmi spolcích. Krom Ženské národní rady a Zdravotní ochrany ženy to byly Liga pro lidská práva, Sdružení hospodyň a matek, Zemská organizace pokrokových žen, Svaz pro kontrolu porodů a v Československém výboru pro rovná práva. Nadšení, se kterým se Popprová vrhala do spolkové činnosti, však bylo spojeno s určitou neústupností, která, zdá se, vedla k tomu, že se často rozhodla dělat věci, buď podle svého nebo raději vůbec. Ze sedmi zmíněných spolků se nejméně ze tří rozhodla vystoupit, protože se s nimi, dle svých slov, ideově rozešla. O roztržce v Ženské národní radě již byla řeč, další z těchto organizací byla Liga pro lidská práva, kterou se Popprová rozhodla opustit v reakci na postoje jejího předsedy Emanuela Rádla v diskuzi o legalizaci potratů.[628] V dopise z 18. srpna 1932 adresovaném sekretariátu Ligy pro lidská práva (dále jen Ligy), Popprová uvádí: „V důsledku toho, že pan předseda Ligy, profesor Em. Rádl projevil tak zarážející nepochopení pro snahy o zmírnění nevylíčitelného martýria ubohých obětí potratového zákona a úplnou bezcitnost vůči zbytečnému mrhání desetitisíc ženských a dětských životů, ohlašuji svoje vystoupení z Vaší společnosti. Stala jsem se členkou v domněnce, že Liga se zastává též lidských práv – žen.“[629]

Kritika Popprové vůči Rádlovi korespondovala s míněním řady dalších žen působících v ženském hnutí, které byly rozezleny nejen odmítavým postojem Rádla k dekriminalizaci potratů z důvodů sociální indikace, ale také dotčeny jeho výpady proti ženskému hnutí jako celku. Bohužel se nedochovaly dopisy, které Rádl adresoval Popprové, ale zdá se, že ve své odpovědi na její první dopis jí vytkl nedostatek argumentů a oponoval, že pokud chce chránit zájmy obětí potratových paragrafů, mohla tak činit v rámci činnosti Ligy, a nikoliv z ní vystupovat. Zároveň pravděpodobně Rádl označil vystoupení Popprové z Ligy za unáhlené, přijaté v silném pohnutí či rozčílení, protože Popprová reagovala v dopise těmito slovy: „Jsem daleka toho, abych se přiblížila otázce v sentimentálním rozechvění, nýbrž stojím pevně na důvodech reálných a rozumových. Promiňte mi, pane profesore, ale není spíše citlivůstkářstvím, když stále hloubáme jen a jen nad osudem lidského zárodku, který nemá ještě ani vyvinutého mozku, ani nervů, aby mohl vědomě trpět a při tom úplně přehlížíme do nebe

[628] Viz poznámka 521.
[629] FÚ AV ČR, F. E. Rádl, dopis Popprové sekretariátu Ligy pro lidská práva z 18. srpna 1932.

volající utrpení dětí již zrozených a jejich matek a ubohých nevědomých žen vůbec. Strindberg správně vystihl tuto ironii, když říká, že těch zárodků lidských (ze kterých by mohl také povstat snad velký genius) přichází tolik na zmar už nemajících styků s mužem, že by se logicky musela potrestat také žena, která nechá dojíti každý měsíc ke zničení vajíčka, aniž se o oplození postarala…Začneme-li jednou hloubati, je těžko někde určiti hranice."[630]

Popprová tak útočila na jeden z nejčastějších argumentů klerikálních a konzervativních odpůrců potratů, odkazující k zabíjení nevinných dětí. Nespokojila se však s relativizováním Rádlových argumentů vztahujících se ke vzniku života, ale kritizovala jej také za to, že je příliš odstřižen od reálného světa,[631] když očekává celoživotní pohlavní zdrženlivost a chybí mu empatie a snaha pochopit složitost situace, ve které se žena podstupující potrat často nachází. Zatímco pro Rádla byla taková žena rozkošnicí nedbalou následků svých činů, pro Popprovou šlo o ženu odpovědnou, která nechce dítě přivézt „na svět, kde se pracuje ve zbrojovkách a chemických laboratořích den a noc k jeho zničení."[632] Následně Popprová Rádla vyzvala, aby při svém vstupu do debat o změně potratových paragrafů analyzoval sociální stránku této otázky stejně podrobně, jako to udělal s její stránkou biologickou. Jako inspiraci mu nabídla texty Margaret Sanger a dopis zakončila slovy: „S radostí četla jsem Vaši větu: Lidem, kteří nevinně trpí se dá pomoci jinak než zabíjením jiných lidí. Máte při tom zajisté na mysli poučování lidu o ochranných methodách a šíření osvěty o sexuální hygieně; kontrolu porodů – Birth Control. My ženy budeme Vám povděčny, když se o tuto věc zasadíte.[633]

Přestože tón dopisu, především prvního, je poměrně ostrý, je patrné, že se Popprová snažila v diskusi s Rádlem o věcnou debatu, a je také pravděpodobné, že on se pokoušel alespoň vyslechnout její argumenty. Na úplném konci druhého dopisu je dokonce zmínka, že se Popprová dostaví v říjnu do Ligy a pokusí se upořádat přednášku na téma kontracepce a lze tak usuzovat, že ji k tomu Rádl v předchozím dopise vybídl. Rádl otázku kontracepce sledoval bedlivě především díky svému razantnímu postoji k Meissnerově osnově, jejíž byl největším kritikem. Rádlův zájem o toto téma je patrný i z jeho pozůstalosti, kde se objevuje řada výstřižků a publikací k otázce antikoncepce a naznačuje jej i další dopis, který mu Popprová adresovala.[634] V něm Rádlovi slibuje zaslání materiálů z jejich anket, jež ho mají přesvědčit, že

[630] FÚ AV ČR, F. E. Rádl, dopis Popprové Rádlovi z 24. srpna 1932.
[631] „Co je platná všechna filosofie, když nevychází z poznatků života? Natropí pak více zla než dobra." Ibid.
[632] Dopis pokračuje: „V obdivu se musíme klaněti takové hrdince, která dává svůj život v šanc, aby ušetřila své dítě tak hrozného osudu! A co má společnost pro ni? Vydává ji rukám špinavých fušerů a přečká-li všechny tyto zkoušky, uvrhne ji do kriminálu! Ruku na srdce, pane profesore, může nelidskost jíti vůbec dále? I když vidíte proti názoru římského práva v takové ženě vražednici. Vždyť píšete: Liga pro lidská práva se ujímá i vrahů…" Ibid.
[633] FÚ AV ČR, F. E. Rádl, dopis Popprové Rádlovi z 24. srpna 1932.
[634] FÚ AV ČR, F. E. Rádl, dopis Popprové Rádlovi z 5. října 1932.

ti, kdo prosazují poučování lidu o sexuální hygieně, nehájí špatnou věc. V dopise Popprová také zmiňuje intervenci spolku u ministra veřejného zdravotnictví a zve Rádla na další poradní schůzi.[635] Ten se sice akce nezúčastnil, ale delegoval místo sebe kolegu Jaroslava Šimsu,[636] čímž vzbudil v Popprové naději, že jejich akce (míněno Ligy a Zdravotní ochrany ženy) se budou vzájemně podporovat. Na závěr jejich komunikace Popprová Rádlovi citovala jeho vlastní slova „Musíme vzít věc realisticky, jak doopravdy jest," čímž se snažila znovu zdůraznit nereálný požadavek naprosté pohlavní zdrženlivosti, vznášený neochvějně katolickou církví i Rádlem.[637]

Druhou organizací, ze které se Popprová rozhodla vystoupit, je poněkud překvapivě Zemská organizace pokrokových žen, tedy spolek představující určitou moravskou obdobu Ženské národní rady, se kterým Popprová v rámci působení ve Zdravotní ochraně ženy spolupracovala. Důvod jejího vystoupení není úplně zřejmý. Popprová v dopise z června 1939, ve kterém oznamuje zrušení svého členství uvádí, že spolek má ve svých stanovách za cíl prosazení bezpodmínečné rovnoprávnosti muže a ženy. Dle Popprové však takový požadavek, na základě její dlouhodobé analýzy a zájmu o problematiku v sobě nese velké nebezpečí pro ženy, a proto se s ním, a tudíž i s celým spolkem, nadále neztotožňuje a rozhodla se pro ukončení svého členství.[638] Z formulace dopisu lze usuzovat, že Popprová neodcházela ze spolku ve zlém a zachovala si úctu k jeho aktivitám a k práci, kterou jeho představitelky odvedly. Její rozchod s ním možná představuje určitý posun v náhledu Popprové na otázku ženské emancipace a může ukazovat na určité vystřízlivění, vycházející z toho, že Popprová nebyla ve většině spolků po určitém čase spokojená a její angažmá často končilo zklamáním.

Zklamáním skončilo také zapojení Popprové do záležitostí hospodyň. Zhruba v době výměny názorů s představitelkami Ženské národní rady a v přímé reakci na ní pracovala Popprová na vytvoření spolku, který by aktivně hájil zájmy hospodyň, coby opomíjené skupiny žen.[639] Její snahy vyvrcholily 16. března 1935, kdy došlo v České Třebové k ustavení spolku Sdružení hospodyň a matek.[640] Spolek se soustředil na témata související se situací žen činných ve vlastní domácnosti, např. na jejich hospodářské a starobní zabezpečení.[641] Předsedkyní

[635] Ibid.
[636] Jaroslav Šimsa (1900-1945) byl český publicista, filozof, Rádlův žák, působil na řadě postů v rámci Československé YMCA a byl redaktorem Křesťanské revue.
[637] FÚ AV ČR, F. E. Rádl, dopis Popprové Rádlovi z 18. října 1932.
[638] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové Zemské organisaci pokrokových žen.
[639] Je třeba říci, že argument, zmiňující, že zájmy hospodyň nejsou dostatečně hájeny, nebyl zcela platný, protože spolky sdružující hospodyně v Československu působily. Sama Popprová v diskuzi s Plamínkovou zmiňuje Ústředí československých hospodyň v Praze, které však nebylo součástí ŽNR.
[640] Sdružení hospodyň a matek ustavilo se…, *Nezávislá politika: list věnovaný všem veřejný*m otázkám, roč. 1935, č. 12, s. 5.
[641] Porada hospodyň a matek, *Národní osvobození,* roč. 1935 (12), č. 51, s. 4.

spolku byla J. Stindlová.[642] Ještě před formálním založením spolku Popprová naplánovala konferenci, která se měla uskutečnit v červnu 1935, nakonec ale byla kvůli naléhavosti nastolených témat posunuta na dřívější termín a spojena s ustavující valnou hromadou.[643] Podrobnosti o činnosti spolku ani o působení Popprové v jeho rámci bohužel nemáme. Dopis Popprové, který se dochoval z poválečného období, však naznačuje, že i tato oblast zájmu zanechala v pisatelce spíše hořkou pachuť. V reakci na dotaz týkající se jejich momentálních aktivit, Popprová uvádí: "Ráda bych spolupracovala s Ústředím československých hospodyň, které dělá pěknou výzkumnou práci, ale otevřeně se Vám přiznávám, že tam vždy na mne doléhají trapné vzpomínky na zážitky se Sdružením hospodyň v Brně, na které již mysliti nechci."[644]

Kromě rozsáhlých aktivit v rámci domácího ženského hnutí se Popprová angažovala také na mezinárodním poli. Mezinárodní kontakty mezi ženskými organizacemi v meziválečném období nebyly nijak výjimečné. Vzpomeňme členství Ženské národní rady v řadě organizací např. v Mezinárodní alianci pro volební právo žen a rovná občanská práva v Malé ženské dohodě či Radě otevřených dveří (Open door society).[645] Františka Plamínková zastávala dokonce post místopředsedkyně v řadě těchto organizací např. Mezinárodní ženské národní rady a dle Jany Burešové byla některými domácími i zahraničními současníky označována spolu s Masarykem a Benešem za nejvýraznější osobu vytvářející pozitivní obraz meziválečného Československa.[646] Právě snaha zapojit Československo do aktivit na poli mezinárodního kontracepčního hnutí je další z věcí, která činí z Karly Popprové Molínkové pozoruhodnou osobnost. Českou historiografií dosud nebylo prakticky vůbec tematizováno, zda a případně do jaké míry se Československo zapojovalo do světového hnutí usilujícího o propagaci antikoncepce. Známy jsou prakticky pouze styky českých lékařů s představiteli tzv.

[642] Podrobnosti se nepodařilo dohledat.
[643] Členkám bylo oznámeno, že „řada naléhavých otázek činí žádoucím, aby konference, která byla plánována na Svatodušní svátky se konala dříve, konference se bude konat ve spojení s 1. valnou hromadou 16.-18. března 1935." Kromě formálních náležitostí, jakými byly volba výboru či schválení stanov byly na programu také referáty, a to na témata Světová situace a ženy, Právní a hospodářské postavení hospodyně a matky v ČSR se zvláštním zřetelem na zákonité reformy především návrh převodu vdovských penzí v sociální pojištění, poslední den pak referát Neúčast hospodyň ve veřejném životě. Příčiny, následky, možnosti nápravy. Zajímavé bylo, že organizátory prosily spolupracovnice, aby jim sdělily důvody, proč ženy, které ve svém okolí oslovily, odmítly účast, aby jejich důvody integrovaly do přednášky „Neúčast hospodyň" a mohly si udělat představu o tom, zda jde o jejich nevůli nebo jim brání vnější překážky. Srov. MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové členkám Sdružení hospodyň a matek.
[644] MZA, F. Moravské ženské spolky, dopis Popprové neznámé adresátce z 9. července 1950.
[645] BUREŠOVÁ, Jana. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc, 2001, s. 89.
[646] BUREŠOVÁ, Jana. *Proměny společenského postavení českých žen*, s. 90.

hnutí za sexuální reformu, a to ještě především s důrazem na prosazování práv homosexuálů,[647] nikoliv na akcentování otázek kontroly početí.

3.6.1.3.1. Mezinárodní rozměr aktivit Karly Popprové Molínkové

To, že Karla Popprová navázala kontakty s lidmi, kteří usilovali o reformy v oblasti kontroly početí v zahraničí, vyplývá především z její korespondence s Margaret Sanger, která představuje důležitý pramen nejen k zapojení českých kontracepčních spolků do mezinárodní sítě propagátorek a propagátorů antikoncepce, ale je také klíčovým zdrojem informací o tom, jak byla činnost spolku Zdravotní ochrana ženy vnímána v Československu a jakým potížím představitelky spolku čelily. Karla Popprová Molínková kontaktovala poprvé Margaret Sanger dopisem ze 4. října 1930, ve kterém ji žádala o jména osob,[648] které se v Československu zajímají o téma cílené regulace početí, protože by jim ráda nabídla svou pomoc v této záležitosti.[649] Z jednoho z pozdějších dopisů je zřejmé, že Popprová se začala o téma ženských reprodukčních práv zabývat již o něco dříve a byla velmi popuzena propopulačními apely, které se objevovaly v tisku, a to včetně tisku ženského. V blíže nespecifikovaném článku v jednom z ženských časopisů narazila Popprová na jméno Margaret Sanger, které pro ni bylo do té doby neznámé a začala si o ní a jejich aktivitách zjišťovat více informací. Byla myšlenkami Sanger natolik zaujata, že se rozhodla oslovit ji přímo a začala také o její činnosti psát do českého tisku.[650] Nejméně dva články o Margaret Sanger napsala Popprová do Národních listů. První vyšel v září 1931 a působí jako heroická oslava Sanger, coby bojovnice za zdraví a prospěch (nejen) amerických žen.[651] V únoru 1932 publikovala ve stejném listu Popprová článek o návštěvě Sanger v Československu, konkrétně v Praze a v Mariánských lázních, kde se Sanger

[647] Tématu se okrajově věnoval Jan Seidl, studii zaměřenou na 5. kongres Ligy pro sexuální reformu, který se konal v Brně publikoval Franz Schindler. Srov. SEIDL, Jan a kol. *Od žaláře k oltáři: emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno, 2012, s. 202-203; 214-222; SCHINDLER, Franz, *Jak se stala Masarykova univerzita centrem světového hnutí pro sexuální reformu*, s. 29-32.

[648] Sanger Popprové jména v následujícím dopise poskytla a zároveň ji odkázala na Edith How Martyn, ředitelku Birth Control International Information Centre v Londýně, se kterou si Popprová poté také dopisovala. Jména zainteresovaných osob z Československa, jež měla být přiložena k dopisu Sanger Popprové z října 1930 se ale bohužel na mikrofilmu nenachází. Srov. Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1226, dopis Sanger Popprové z 20. října 1930.

[649] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1223, dopis Popprové Sanger ze 4. října 1930.

[650] Ve výše analyzovaných ženských periodikách se jméno Margaret Sanger objevuje pouze v Ženských novinách, a to poprvé v roce 1928, častěji pak v první polovině 30. let. I z toho lze tedy usuzovat, že ideje kontracepčního hnutí, tak jak je Sanger a další propagátorky antikoncepce tematizovaly, se v Československu začaly výrazněji šířit nejdříve od přelomu 20. a 30. let, přičemž jak ukazuje příklad Karly Popprové Molínkové, kontracepční spolky a jejich představitelky v tomto mohly hrát zásadní roli.

[651] POPPROVÁ, Karla. Lidumilné dílo americké ženy, Národní listy roč. 71 (1931), č. 258 (20. září 1931), s. 12

zastavila při své zdravotní cestě do Itálie.[652] Jak vyplývá z korespondence, tak při této příležitosti se obě ženy osobně potkaly, což Popprová hodnotí jako splnění životního snu.[653] Z dopisů bohužel není zřejmé co přesně bylo náplní jejich setkání, Popprová se pouze omlouvá, že měl program drobné nedostatky, protože byl připraven na poslední chvíli.[654]

Popprová doufala, že se Sanger do Československa brzy vrátí. Po první návštěvě v srpnu 1932 totiž Sanger odjela do Itálie a Popprová, která nejprve neúspěšně žádala Sanger, ať si pobyt v Československu prodlouží až do září, již plánovala, že by se mohla v Československu objevit ještě při své zpáteční cestě a potkat se tak s představitelkami ženských spolků. Byla přesvědčena o tom, že osobní setkání by výrazně napomohlo získat představitelky ženského hnutí a další významné osoby pro myšlenku cílené regulace početí. Setkání se mělo uskutečnit za pomoci Irény Malínské,[655] místopředsedkyně Ženské národní rady, a měly se jej zúčastnit ženské aktivistky a také zástupci a zástupkyně lékařské profese, a to jak ti, kteří sympatizují s kontracepčním hnutí, tak i jeho odpůrci. Krom toho chtěla Popprová iniciovat také setkání Sanger s prezidentem Masarykem, kterému již dříve poslala knihu Sangerové *My Fight for Birth Control*.[656]

Popprová také doufala, že se Sanger zúčastní Světového kongresu ligy pro sexuální reformu, který se konal v září 1932 v Brně. Pozvánku poslal Sanger také jeden z hlavních organizátorů, již zmíněný sympatizant kontracepčního hnutí, brněnský lékař Josef Weisskopft. V dopise uvedl, že doufá, že se coby ikona světového kontracepčního hnutí zúčastní a pomůže v boji proti populacionistickým tendencím.[657] Sanger se však kongresu nezúčastnila, své členství v Lize ukončila již v roce 1929, protože se obávala, že by její spojení s organizací, která aktivně hájí práva homosexuálů, a navíc je vedena téměř výhradně muži, mohlo poškodit

[652] KP, Vůdkyně amerických matek v Praze. Národní listy, roč. 72 (1932). č. 251 (11. září. 1932), s. 12.
[653] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1250, dopis Popprové Sanger z 10. srpna 1932.
[654] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1250, dopis Popprové Sanger, z 10. srpna 1932.
[655] Iréna Malínská (1892-1968) vystudovala Filozofickou fakultu UK a studovala také na pařížské Sorboně. Řadu let působila v různých pozicích na Ministerstvu zahraničních věcí, mimo jiné jako Vrchní ministerská komisařka. Angažovala se také v řadě ženských organizací, krom Ženské národní rady byla také předsedkyní tzv. Ženské Malé dohody a generální sekretářkou české ženské pobočky FIDAC. Psala též odborné články k zahraničně politické problematice do tisku.
[656] V dopisech od Popprové je také uvedeno, že by ráda knihu poslala nejen prezidentu Masarykovi, ale také Karlu Čapkovi, u kterého předpokládala dostatečný intelektuální rozhled a doufala v to, že by mohl stejně jako prezident pochopit význam idejí kontracepčního hnutí. Zajímavé také je, že Popprová uvádí, že neví, jak se k cílené regulaci početí prezident staví, ale že se doslechla, že jeho dcera Alice se k ní staví odmítavě. Srov. Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1233, dopis Popprové Sanger z 12. prosince 1931; L012:1246, dopis Popprové Sanger z 3. srpna 1932.
[657] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, dopis Weisskopfta Sanger, z 28. července.

její snahy na poli plánovaného rodičovství.[658] Kongresu se místo ní zúčastnila Edith How-Martyn,[659] která zde reprezentovala Birth Control International Information Centre (dále jen BCIIC). Mimo ni se v programu kongresu, jehož jedna sekce byla věnována výhradně tématu cílené regulace početí, objevila celá řada předních osobností kontracepčního hnutí, např. již zmínění Herman Rubinraut z Polska nebo Elisa Ottesen Jensen ze Švédska. Zda, případně jakým způsobem se v rámci tohoto kongresu angažovala Karla Popprová Molínková není známo. Bezpochyby se jej pasivně účastnila,[660] protože o průběhu programu podala referát, který Sanger zaslala.[661]

V podstatné části korespondence, kterou si obě ženy vyměňovaly v letech 1930 až 1934, probíraly Popprová se Sanger především možnost vydání některé ze Sangerové publikací, které Popprová chtěla přeložit a zpřístupnit tak československým čtenářkám. Původně chtěla Popprová vydat knihu *My Fight for Birth Control*, jež byla nejspíš první publikací, kterou od Sanger četla. Z korespondence je také patrné, že již dříve se objevila v Československu snaha tuto knihu vydat. Tato snaha však skončila nezdarem nejen díky kontroverznosti tématu, ale také díky hospodářské krizi, jež dopadala i na nakladatele, kteří knihu neměli zájem vydat.[662] Nakonec došlo díky vzájemné spolupráci obou žen k vydání jiného titulu, brožury *Family Limatation,* celý proces však zdaleka nebyl bez potíží. Nejpalčivějším problémem se stala finanční stránka, která byla nakonec vyřešena tím, že na vydání knihy přispěla sama Sanger.[663] Popprová nejprve doufala, že po krachu jednání s nakladateli, bude kniha vydána nákladem spolku Zdravotní ochrana ženy, který se jí mezitím podařilo ustavit. Ani spolek však na začátku své činnosti dostatečnými prostředky nedisponoval a Popprová tak musela Sanger opakovaně psát, že Zdravotní ochrana ženy není momentálně schopná knihu z vlastních zdrojů vydat a

[658] KATZ, Esther, ENGELMAN, Peter C. and HAJO MORAN, Cathy Moran (eds.). *The Selected Papers of Margaret Sanger*, s. 229 (poznámka č. 12).
[659] Viz poznámka 532.
[660] Aktivní účast lze vyloučit na základě dochovaného programu. V sekci sedm, nazvané Problémy populace. Manželské a sexuální poradny, vystoupila Edith How-Martyn s referátem na téma regulace porodnosti, dále např. americká lékařka Hannah M. Stone s příspěvkem „Co vypráví 2000 nemocných v amer. klinice pro regulaci porodnosti" či britský lékař Norman Haire s příspěvkem „Nejnovější zkušenosti o potratech". Československo reprezentovali v této sekci čtyři zástupci Hugo Hecht (Jak často přerušují dělnice těhotenství), Max Popper (Sociální pojištění a sexuální poradny), Miroslav Matoušek (Manželské poradny) a Josef Weisskopf (Zotročené mateřství). Srov. *Praktický lékař*, roč. 12 (1932), č. 17, s. 515.
[661] KATZ, Esther, ENGELMAN, Peter C. and HAJO MORAN, Cathy Moran (eds.). *The Selected Papers of Margaret Sanger*, s. 229 (poznámka č. 11).
[662] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1250, dopis Popprové Sanger, ze 3. srpna 1932.
[663] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1264, dopis Popprové Sanger, ze 15. září 1932.

vydání bude možné nejdříve za několik měsíců. Sanger proto Popprové nabídla finanční pomoc, která by umožnila vydání překladu a poslala také šek na dvacet pět dolarů.[664]

Komplikací při přípravách vydání brožury nebyly ale pouze finance, problémem se ukázal být také název knihy a rovněž nelékařské vzdělání autorky. Vydat knihu, jejímž autorem či autorkou není lékař, totiž spolku zakazovaly stanovy, kterými byl vázán ke zveřejňování jen těch informací, které budou doporučeny lékaři.[665] Obejít toto ustanovení chtěl spolek za pomoci spřáteleného lékaře Weisskopfta, který, jak Popprová doufala, by svolil napsat pár slov do úvodu knihy.[666] Weisskopft se však mezitím dostal do nemilosti, mimo jiné díky svému angažmá v činnosti Světové ligy za sexuální reformu, ale také díky nespecifikované urážce papeže, a proto nebylo dle Popprové myslitelné, aby předmluvu ke knize napsal právě on.[667] Popprová se proto snažila najít jiného lékaře, který by předmluvu napsal, což se jí pravděpodobně nepodařilo, protože kniha nakonec vyšla pouze s předmluvou podepsanou spolkem Zdravotní ochrana ženy.[668]

Popprová také požádala Sanger o možnost upravit název, který v originále zněl „Family Limitation" a jeho doslovný překlad by byl podle Popprové za současné situace příliš kontroverzní.[669] Sanger na původním názvu netrvala a sama navrhla několik alternativ, přála si však, aby byl původní název uveden v podtitulu. I k tomu se však Popprová stavěla odmítavě a ujišťovala autorku, že uvedení originálního názvu není v současnosti myslitelné, a že bude možné až v některém z dalších vydání knihy. Kniha nakonec vyšla pod jménem Margaret Sanger-ové, s názvem *Ochrana před početím*, překlad zajistila sama Popprová a jako vydavatel byl uveden spolek Zdravotní ochrana ženy.[670] Brožura vyšla v pěti tisícovém nákladu, přičemž

---

[664] Ibid.

[665] Šlo pravděpodobně o podmínku nezbytnou pro ustavení spolku, protože v první verzi stanov, které byly úřady odmítnuty se tato formulace neobjevuje, zatímco v té poslední již ano.

[666] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1264, dopis Popprové Sanger, ze 15. září 1932.

[667] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1288, dopis Popprové Sanger, z 29. prosince 1932.

[668] SANGER-OVÁ, Margaret. *Ochrana před početím*. Brno, 1933, s. 1-2.

[669] Popprová v této souvislosti píše: „Another point of importance is, if you, Dear Mrs. Sanger would not mind in changing the title in Protection from conception. At further editions we could add the English title in brackets. As the situation is now, it would be impossible to spread the booklet under the title Family limitation, as there is already a panic fear that we are going to depopulate the country. We can only carry on our work in stressing incessantly the protection of women's health so greatly in danger now." („Dalším důležitým bodem je, pokud by vám vážená paní Sanger, nevadilo změnit název na Ochrana před početím. U dalších vydání bychom mohli přidat anglický název v závorce. V současné situaci by nebylo možné brožuru šířit pod názvem Omezování velikosti rodiny, protože už panuje panická obava, že zemi vylidníme. Můžeme jen pokračovat v naší práci a neustále zdůrazňovat ochranu zdraví žen, které je nyní tak ohroženo"). Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1288, dopis Popprové Sanger, z 29. prosince 1932.

[670] Knihu se nepodařilo dohledat v žádné knihovně v ČR. Kopie poskytnutá Popprovou je uložena v rámci sbírky Margaret Sanger Papers v Library of Congress, L012:1299-1308.

dar, který Margaret Sanger poskytla, pokryl dva tisíce výtisků, další dva tisíce byly hrazeny z peněz „ženských dělnických organizací“ a jeden tisíc financovala sama Popprová.[671]

Ve vzájemné komunikaci Popprová se Sanger ale neřešily pouze vydání této publikace, ale také situaci, v jaké se nachází kontracepční hnutí v Československu, a potíže, se kterými se spolek Zdravotní ochrana ženy potýká. Karla Popprová Molínková ve svých dopisech naznačuje, jakým nesnázím musely průkopnice antikoncepce čelit a odkrývá sílu opozice, která vůči nim v Československu existovala. Z vyjádření Popprové je zcela evidentní, že existence spolku byla od počátku nejistá, a to nejen ve fázi žádosti o povolení jeho vzniku, ale i poté, co již spolek fungoval. Patrné je to například na zmíněné situaci, kdy Popprová upustila od původního záměru zapojit do napsání úvodu připravované brožury lékaře Weisskopfta, se kterým do té doby spolek spolupracoval. Popprová v dopise výslovně uvádí, že musí v souvislosti s vydáním brožury postupovat velmi opatrně, protože jejich odpůrci čekají na jakoukoliv záminku, jež by mohla vést k rozpuštění spolku. Tento strach je patrný také na tom, že opakovaně psala Sanger, že musí vydání brožury odložit, protože pro to teď není vhodná doba, neboť propagace antikoncepce se těší momentálně špatnému obrazu a jejich odpůrci se snaží aktivity spolku zdiskreditovat.

Hlavními protivníky představitelek kontracepčního hnutí v Československu, soudě dle dopisů Popprové, byli především lidé šířící strach z depopulace a rovněž katolická církev a její sympatizanti. Od samého počátku se musela Zdravotní ochrana ženy vyrovnávat s názorem, že propagace antikoncepce ještě prohloubí již tak markantní pokles porodnosti a povede tedy v důsledku k vymření českého národa.[672] I když se představitelky hnutí snažily ukázat výhody antikoncepce především v kontrastu ke kriminálním potratům, přesto musely opakovaně čelit nařčením z toho, že napomáhají depopulaci, která dle Popprové nabývala až hysterických podob.[673] Ve světle těchto skutečností není překvapivé, že stejně jako jinde ve světě, tak i u nás používaly představitelky kontracepčních spolků eugenickou rétoriku, kladoucí důraz nejen na kvantitu, ale také na kvalitu populace, jež jim částečně umožňovala útoky populacionistů odrážet. Z této perspektivy je také pochopitelná snaha navázat rozsáhlejší spolupráci s lékaři,

[671] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1309, dopis Popprové Sanger, z 19. března 1933.
[672] Popprová například v jednom z dopisů zmiňuje zkušenost poslankyně Jurnečkové, která hovořila s nejmenovanou osobou z Ministerstva zdravotnictví, která jí ve vztahu ke kontracepčnímu hnutí řekla, že lidsky s myšlenkou cílené regulace početí souhlasí, ale z populačních důvodů musí být proti antikoncepci. Srov. Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1271, dopis Popprové Sanger, z 22. října 1932.
[673] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1309, dopis Popprové Sanger, z 19. března 1933.

jež mohla spolku zajistit záštitu vědecké autority a v očích veřejnosti zprofesionalizovat jeho aktivity.

Ovšem ani možnost opřít se o podporu lékařských autorit nebyla zárukou úspěchu. Důvodem byla jednak skutečnost, že ve vztahu k antikoncepci ve 30. letech ještě v řadě otázek neexistoval odborný konsenzus, ale také to, že i autorita lékařů samozřejmě nebyla nedotknutelná a ve vztahu k veřejnému mínění hrály roly také další faktory, například vzrůstající antisemitismus. Také s ním se nově vzniklý spolek musel do určité míry potýkat. Ze vzájemné korespondence obou žen se dozvídáme, že Popprová chtěla požádat o finanční pomoc s vydáním brožury „bohaté brněnské židovky", nakonec si to ale rozmyslela, protože jak sama Sanger údajně v jednom ze svých dopisů poznamenala, nebylo by dobré udělat to hned na začátku činnosti spolku, protože by se tím hnutí mohlo zdiskreditovat.[674] Jak přesně se v této věci vyjádřila Margaret Sanger není jisté, protože dopis, ve kterém tato informace měla být obsažena se v dochované korespondenci nenachází. Popprová každopádně dala Sanger za pravdu, když ji informovala, že v souvislosti s brněnským kongresem se objevily hlasy kritizující, že se do hnutí sexuální reformy zapojuje tolik židů, přičemž dodává, že dokonce zaslechla názor, že je to tím, že židé nemají tak silné morální principy.[675]

Otázka morálky, či spíše mravnosti, byla pro vnímání kontracepčního hnutí v Československu rovněž zásadní a byla silně spjata s otázkou náboženskou. Již jsem zmínila, že jedním z hlavních protivníků kontracepčních spolků byla v Československu nepřekvapivě katolická církev, která podle Popprové stála za řadou přímých i nepřímých útoků vůči aktivitám podporujícím antikoncepci. Za nejdůmyslnější z nich považovala Popprová propagování tzv. periodické abstinence, které podle jejich vyjádření nabralo na síle během roku 1932. Popprová přímo hovoří o adoraci této metody, a to i ze strany řady lékařů či médií.[676] Rozsah této „katolické propagandy" demonstruje také na popularitě knihy, jež o této metodě vyšla v nákladu deseti tisíc výtisků, které nyní plní výlohy knihkupectví.[677] Jedná se o knihu *Pohlavní život v manželství* od J. E. Georga,[678] což je dle Popprové pseudonym pro jistého profesora

[674] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1264, dopis Popprové Sanger, z 15. září 1932.
[675] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1264, dopis Popprové Sanger, z 15. září 1932.
[676] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1271, dopis Popprové Sanger, z 22. října 1932.
[677] Library of Congress (Washington), F. Margaret Sanger papers, 1900-1966, L012:1280, dopis Popprové Sanger, z 19. listopadu 1932.
[678] GEORG, Iwan Eugen. *Pohlavní život v manželství: se zvláštním zřetelem k problému omezení porodů způsobem přirozeným a mravně nezávadným*. Praha, 1932. V upraveném vydání vyšlo ještě o dva roky později.

německé lékařské fakulty. Kniha prohlašuje kontrolu početí za oprávněnou, ale pouze metodou periodické abstinence a ostatní metody označuje za morálně závadné.[679]

Popprové mimořádná aktivita na poli prosazování myšlenky plánovaného rodičovství umožnila nejen získat spolku Zdravotní ochrana ženy důležitou pomoc ze zahraničí, ale vedla také k zapojení Československa do mezinárodního hnutí, prostřednictvím napojení na Birth Control International Information Centre, jehož byla Sanger prezidentkou. V srpnu 1932 spolupracovnice Margaret Sanger a předsedkyně BCIIC Edith How Martyn navrhla, aby Sanger přizvala Popprovou spolu s Hermanem Rubinrautem,[680] na pozice korespondentů BCIIC.[681] K tomu nakonec také došlo a Popprová, která pak v dalších letech užívala v komunikaci dopisní papír s hlavičkou BCIIC, se připojila k více než třem desítkám korespondentů a korespondentek této organizace. Co přesně bylo náplní činnosti Popprové v této pozici zatím zůstává námětem na další výzkum.

3.6.1.4. Místní skupiny na Kolínsku

Další zásadní aktivitou na poli propagace antikoncepce, kterou spolek Zdravotní ochrana ženy vykonával, bylo zakládání poboček, respektive tzv. místních skupin, v dalších částech republiky. Neexistuje bohužel žádný pramen, který by naznačoval, kolik místních skupin spolek po republice měl, a dokonce žádné dochované materiály, týkající se brněnské centrály spolku, k existenci těchto lokálních skupin přímo neodkazují. Je pravděpodobné, že Zdravotní ochrana ženy při svém vzniku se zakládáním poboček nepočítala, protože na to nepamatovala ve svých stanovách. Lze tedy předpokládat, že šlo o iniciativu skupiny žen v oblastech vzniku místních skupin, a je možné, že místní skupiny na Kolínsku byly jedinými, které spolek měl.

Aby bylo možné pobočky spolku zakládat, byla nutná změna stanov, ke které došlo v červenci 1933.[682] Konkrétně § 23 upravených stanov udával, že je možné zakládat místní skupiny tam, kde je alespoň deset členů spolku, a stanovil, že místní skupiny „jsou povinny pracovati v intencích spolku“ a způsob jejich práce a vztah k ústředí upravuje valná schůze ústředí. V části věnované právům členů stanovy uvádí, že pro členy místních skupin jsou

[679] „Přese všechno pochopení, jež máme pro těžkou situaci manželů, přece musíme nazvat nemorálním to, co je protipřirozené. Jak přerušovaný pohlavní akt, tak používání ochran. prostředků je vážný zásad do přirozeného dění; je to protipřirozenost, a proto věc mravně odsouzení hodná a za každých okolností zakázaná.“ GEORG, Iwan Eugen. *Pohlavní život v manželství*, s. 47.
[680] Polský lékař a propagátor antikoncepce, viz poznámka č. 126.
[681] KATZ, Esther, ENGELMAN, Peter C. and HAJO MORAN, Cathy Moran (eds.). *The Selected Papers of Margaret Sanger*, s. 225.
[682] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, dopis Ministerstva vnitra Popprové, ze 13. července 1933.

směrodatné stanovy dané místní skupiny, tedy ve věci konkrétní náplně jejich aktivit měly pobočky spolku určitou míru autonomie. Souhlas ke zřízení místní skupiny musel však udělit výbor, přičemž hlavní kompetenci v rozhodování o případném zrušení místních skupin měla valná hromada.[683] Založení každé místní skupiny muselo být předem oznámeno Ministerstvu vnitra.

Na zájem o zakládání místních skupin vedení reagovalo ve spolkových zprávách z roku 1934, ve kterých zveřejnilo postup při zakládání „odboček" a deklarovalo také všemožnou podporu těmto svým místním skupinám. Velký důraz byl dán na to, aby na ustavující schůze byli zváni místní lékaři, sociální pracovnice, zástupci nemocenských pojišťoven a sociálně zdravotních spolků (konkrétně byly zmíněny Odbory Ochrany matek a Zemské péče o mládež, Červený kříž a Liga proti TBC), dále ženské odbory politických stran, případně další místní ženské spolky. Podle představ ústředí měl být na ustavující schůzi zvolen výbor a vytvořena směrnice pro další práci, o které se především v začátcích předpokládalo, že bude hlavně přednášková. Ústředí spolku nabízelo svým místním skupinám součinnost a snažilo se také reagovat na jejich potřeby zajištěním různých pomůcek, které plánovalo nakoupit. Mělo se jednat o světelné obrázky, statistiky, či přehledy podobné činnosti v cizině a ústředí také plánovalo uveřejnit seznam poučných filmů. Do jaké míry byl tento záměr realizován, nevíme. Z brněnského ústředí také zazněla nabídka, že na informační schůze vznikajících místních skupin vyšle svou referentku, ale protože jich nebyl dostatek, požadovalo oznámení o konání schůze alespoň 6 týdnů předem.[684] Kolik místních skupin spolek Zdravotní ochrana ženy přesně měl, nelze říct. Můžeme ale rekonstruovat fungování místních skupin, které se podařilo dohledat na Kolínsku, kde v roce 1934 vznikly záhy po sobě hned tři, a to v Kolíně, Zásmukách a Třech dvorech.

Místní skupina Kolín byla založena v červnu 1934 a její aktivity pravděpodobně do značné míry kopírovaly aktivity brněnského ústředí, byť v menším měřítku. Stanovy této místní skupiny jsou přejaté ze stanov Zdravotní ochrany žen v Brně, pouze je logicky vyškrtnuta pasáž o zřizování místních skupin, jinak jsou stanovy zcela totožné.[685] Mnoho informací o aktivitách této místní skupiny bohužel nemáme, z regionálního tisku ale víme, že spolek provozoval vlastní poradnu a u místních lékařů také zajistil bezplatné poradenství všem nezaměstnaným v „manželských těžkostech."[686] I když se u místních skupin předpokládalo, že na začátku svého

[683] MZA, F. Zemský úřad Brno, stanovy spolku.
[684] MZA, F. Ženské spolky, Zprávy spolku ZOŽ v Brně č. 3 (1934).
[685] SOKa Kolín, F. Okresní úřad Kolín I., inv. č. 921, sign. 18/2/K/625, č. 829, stanovy.
[686] Svaz pro kontrolu porodů, *Hvězda čsl. paní a dívek*, roč. 9 (1934), č. 13, s. 2.

působení budou vykonávat především osvětovou činnost, tedy především pořádat přednášky, tak v případě místní skupiny Kolín byla nejspíš jádrem její činnosti od samého začátku kontracepční poradna.[687] Již několik měsíců před ustavením místní skupiny Kolín, na začátku února 1934, vyšel v regionálním tisku inzerát, upozorňující na působení zdravotní poradny zaměřené na ochranu před těhotenstvím, kterou vede lékařka Anna Pištová.[688] Vznik poradny před založením samotného spolku nastoluje otázku, zda snahy o řešení problému vysokého počtu potratů pomocí dostupné antikoncepce, mohly být v Kolíně přítomny již dříve a příklon ke spolku Zdravotní ochrana ženy jim pouze poskytl institucionální oporu nebo zda byly jeho aktivity přímo inspirovány činností brněnského spolku a založení poradny před vznikem kolínského spolku je dáno spíše délkou procesu formálního ustavení.

Zdá se, že se v Kolíně podařilo, na rozdíl od brněnského ústředí, navázat lepší spolupráci s místními lékaři a tím pádem také nabídnout lepší dostupnost antikoncepce pro širokou veřejnost. Začátkem března 1934 vyšla v místním tisku pozvánka na veřejnou schůzi, kterou pořádal přípravný výbor spolku a na jejímž programu byla, kromě různých formalit, také „zpráva o významu manželských poraden (ochrana před těhotenstvím)“. Zajímavé je, že zatímco brněnské ústředí se profilovalo především jako spolek jehož aktivity jsou určeny primárně (často až výhradně) ženám, kolínská pobočka v pozvánkách na své akce opakovaně vyzývá k účasti jak muže, tak ženy.[689] Jen o několik dní později se ve stejném periodiku objevuje informace o tom, že je možné získat od místních lékařů radu v otázkách omezení počtu dětí v rodině pro nemajetné a pojištěnce bezplatně.[690] Přestože je tato zpráva otištěna bez zmínky o Zdravotní ochraně ženy v Kolíně, je evidentní, že se jedná o činnosti přímo s tímto spolkem spojené. Na konci měsíce března totiž vychází v Polabské stráži obdobná zpráva, kde je již uvedeno: „Spolek „Zdravotní ochrana žen“ místní skupina v Kolíně upozorňuje, že veškeré lékařské rady ve všech těžkostech manželství udílejí bezplatně všichni kolínští lékaři (z Lékařské župy Podvysocké).“[691]

[687] Dotazy k této poradně měly být adresovány redakci Listu československých žen (Praha 12, Hooverova 2). Srov. *Polabská stráž*, roč. 16, č. 6.
[688] Anna Pištová promovala v roce 1928, o rok později se přihlásila za členku lékařské komory a ve stejném roce se zúčastnila kongresu Společnosti gynekologicko-chirurgické, s příspěvkem *Polysan a jeho užití v gynaekologii* (*ČLČ*, roč. 68 (1929), č. 47, s. 1636). V letech 1931 až 1937 a v roce 1946 je doložena její gynekologická praxe v Karlíně. Inzeráty na její soukromou praxi vycházely v časopisech Eva: časopis moderní ženy, Hvězda čsl. paní a dívek a Pestrý týden.
[689] *Polabská stráž*, roč. 16, č. 9, s. 6
[690] „Porady v těžkostech manželství a poučení, jak čeliti přírůstku dětí, který by ohrožoval rovnováhu rodiny, udílejí v rámci svých povinností k nemocenským pojišťovacím ústavům všichni lékaři ochotně, samozřejmě bezplatně a po individuálním vyšetření. Stejné porady se dostane všem z kruhů nezaměstnaných zdarma na poukázku, vystavenou obecním úřadem. Lékaři jsou ochotni uvažovati o způsobu, jak v tomto směru prospěti i ostatním vrstvám, které nepodléhají nemocenskému pojištění. (Z Lékařské župy Podvysocké.).“ Ibid.
[691] *Polabská stráž*, roč. 16., č. 13, s. 6.

Bohužel vzhledem k absenci jakýchkoliv materiálů dokumentující činnost tohoto spolku, jsou zprávy v tisku prakticky jediné, které nám umožňují obraz jeho aktivit konstruovat. Známo není ani to, kdo byli členky či členové spolku, k dispozici máme pouze jméno jeho předsedkyně, kterou byla Josefa Stibitzová.[692] Stibitzová byla osobou veřejně velmi aktivní, angažovanou jak v ženském hnutí, tak v politické oblasti. Byla členkou Československé strany národně socialistické, ve sledovaném období působila jako okresní důvěrnice v rámci její Ženské pracovní komise[693] a působila též v komisi pro domovské právo.[694] V postavě Josefy Stibitzové se opět ukazuje propojení obou spolků, jak brněnské Zdravotní ochrany ženy, tak pražského Svazu pro kontrolu porodů, protože Stibitzová byla také členkou tohoto pražského spolku, ve kterém působila jako členka výboru.[695] Je velmi pravděpodobné, že právě jejím prostřednictvím se informace o přípravách vzniku tohoto spolku dostaly na stránky regionálního deníku Polabská stráž, kde vyšlo 2. února 1934 oznámení o schůzi užšího přípravného výboru Svazu pro kontrolu porodů,[696] a následně pozvánka na jeho ustavující schůzi.[697] Roli Stibitzové v propagaci Svazu pro kontrolu porodů v Kolíně však nelze doložit a svůj vliv zde mohlo mít také působení Betty Karpíškové, předsedkyně Svazu pro kontrolu porodů, která v Kolíně v posledních letech života žila a byla členkou místního a okresního výboru Československé sociální demokracie v Kolíně.[698] Krom Josefy Stibitzové je známo jméno jediné další členky spolku, a to paní E. Součkové, majitelky drogerie sídlící v Kolíně na náměstí, která před tím než spolek získal vlastní sídlo „jen z ochoty udílí informace o činnosti spolku“[699]

[692] Josefa Stibitzová rozená Steinová (1873-1964) se narodila 19.11.1873 jako třetí z devíti dětí do židovské rodiny obchodníka Josefa Steina. V roce 1898 se stala manželkou bankovního úředníka Vladimíra Stibitze, se kterým žila v Praze až do roku 1908, kdy se po jeho odchodu do výslužby přestěhovali do Kolína, kde její bratr Josef Camillo Stein vlastnil továrnu a drůbežárnu. Stibitzovi měli čtyři děti, Miloslavu (1899), Gabrielu (1901), Vladimíra (1906) a Františka (1917). Josef Stibitz se v Kolíně stal ředitelem továrny "Molassin Works", která patřila jeho švagrovi. Po dobu vážné nemoci svého muže, ale továrnu až do jeho smrti vedla Josefa Stibitzová. Z důvodu židovského původu byla Josefa Stibitzová 13.6.1942 transportována do Terezína, kde se setkala se svými sourozenci, před jejich deportací do vyhlazovacích táborů, kde byli zabiti. Josefa Stibitzová přes pokročilý věk a podlomené zdraví pobyt v Terezíně přežila. V květnu 1945 ji zde nalezl její syn Vladimír, který s ní také o tři roky později, coby rozhlasový technik, natočil vzpomínkový rozhovor. Další svědectví o pobytu v Terezíně zaznamenala její vnučka Nadja Seelich, která se svým manželem Berndem Neubergerem v roce 1997 natočila dokumentární film Theresienstadt sieht aus wie ein Curort. Zvukovým doprovodem k filmu jsou právě vzpomínky Stibitzové, které natočila v roce 1948. Srov. Theresienstadt sieht aus wie ein Curort. Online. Dostupné z: https://www.artechock.de/film/text/kritik/t/thsiau.htm. [citováno 2024-06-22]; JOUZROVÁ, Miroslava. Radioamatér a profesionální rozhlasový technik Vladimír Stibitz. *Zpravodaj města Kolína*, roč. 28, č. 10, s. 24.
[693] *Polabská stráž*, roč. 16, č. 4.
[694] *Polabská stráž*, roč. 17, č. 7.
[695] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis policejnímu ředitelství z 28. června 1938.
[696] *Polabská stráž*, r. 16, č. 5.
[697] *Polabská stráž*, r. 16, č. 8.
[698] MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu,* s. 101.
[699] *Polabská stráž*, roč. 16., č. 13, s. 6.

Druhá místní skupina byla založena měsíc po vzniku pobočky v Kolíně, v červenci 1934 v Zásmukách.[700] I tato místní skupina převzala stanovy od ústředí spolku v téměř nezměněné podobě, pouze v prostředcích k dosažení cíle nezmiňuje ankety a navíc uvádí „pořádání přednášek a poučných filmových představení.“[701] Předsedkyní spolku byla Marie Varečková.[702] Ve stejném měsíci vznikla také poslední známá místní skupina spolku Zdravotní ochrana ženy, a to v obci Tři dvory, ležící asi čtyři kilometry od Kolína.[703] Stanovy spolku byly zcela identické s těmi, jež předložila místní skupina v Zásmukách, předsedkyní spolku byla blíže neznámá paní Nouzová,[704] o které víme jen, že byla zároveň důvěrnicí Ženské komise.[705]

O činnosti obou těchto místních skupin mnoho nevíme. Stejně jako místní skupina Kolín organizovaly vzdělávací přednášky pro širokou veřejnost. Například v Zásmukách se konal 15. června 1934 debatní večer, v jehož rámci blíže neznámý lékař Wisinger přednášel o metle lidstva – rakovině. Dle zprávy z regionálního tisku tak ukončil sérii svých zdravotních přednášek v jarním období, které měly následně pokračovat po žních. V článku byla také chválena velká účast 90 osob ve všední den, která dle autora či autorky zprávy svědčí o tom, jaké značné pozornosti se přednášky těšily.[706] Hned dvě přednášky iniciované místními skupinami spolku Zdravotní ochrana ženy se konaly 27. ledna 1935, od 15. hodin v Zásmukách a od 20. hodin v Kolíně. Na obou vystoupila pražská advokátka Božena Pátková[707] a spolu s ní promluvila předsedkyně kolínské místní skupiny Josefa Stibitzová. Přednáška pořádaná v Kolíně byla nazvána „*Co má každá žena vědět*“ a zvány byly všechny ženy bez rozdílu politického i náboženského přesvědčení, s důrazem na to, že přednáška je pro ně i pro jejich rodiny velmi důležitá. Antikoncepce tedy nebyla otevřeně zmíněna, z kontextu však vyplývá, že byla ochrana před početím hlavním tématem. Také u přednášky v Zásmukách nebylo téma explicitně zmíněno, ale bylo uvedeno, že „přednáška má velký význam pro všechny ženy.“[708]

[700] Zásmuky je město ležící asi šestnáct kilometrů jihozápadně od Kolína, v daném období zde žilo asi dva tisíce obyvatel. Srov. *Adresář republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství*, sestavila a vydala firma Rudolf Mosse, Praha, 1932, svazek I, s. 1908-1909.
[701] SOkA Kolín, F. Okresní úřad Kolín I., inv. č. 921, sign 18/2/Z/66, č. 836, stanovy.
[702] Podrobnější údaje se nepodařilo dohledat
[703] V obci tehdy žilo necelých osm set obyvatel. Srov. *Adresář republiky Československé*, svazek I, s. 1737
[704] SOkA Kolín, F. Okresní úřad Kolín I., inv. č. 1038, sign 4/2/D/2-12, č. k. 1197. Dopis Marie Varečkové Okresnímu úřadu v Kolíně.
[705] *Polabská stráž*, roč. 17, č. 14.
[706] *Polabská stráž*, roč. 16, č. 25.
[707] Božena Pátková (1907-1973) byla právnička a politička, působila jako místopředsedkyně Čs. strany (národně) socialistické, v letech 1945-1946 byla poslankyně Prozatímního Národního shromáždění, následně v letech 1948-1952 poslankyní Národního shromáždění ČSR, v letech 1969-1970 poslankyní České národní rady. Též autorka několika beletristických děl (nejen) z právnického prostředí.
[708] *Polabská stráž*, roč. 17, č. 4, s. 3.

Přednášky spojené s působením spolku Zdravotní ochrana ženy se konaly také v okolních obcích, např. 28. dubna 1935 v Týnci nad Labem pořádalo Sdružení žen přednášku o činnosti spolku Zdravotní ochrana ženy v Brně a o stanovisku veřejných institucí a organizací k otázce „*Jak chránit ženu před potratářstvím*“. O zdravotní ochraně žen promluvil Vladimír Rodr, lékař z Týnce nad Labem a o postupu práce spolku Zdravotní ochrana ženy proslovila opět Josefa Stibitzová. Na přednášku byli zváni muži i ženy s odůvodněním, že otázka manželství se týká všech bez rozdílu pohlaví i politického přesvědčení.[709] O akci pak referoval místní tisk takto: „Přednáška byla vyslechnuta za úplného ticha bez jediné rušivé poznámky, což dlužno vřele kvitovat, neboť na tuto otázku nebývá na počátku přednášky vždy dosti vážně pohlíženo. Projevená vážná pozornost je jen ke cti a projevem vyspělosti občanstva labsko-týneckého.“[710] Slovo měla nejprve Stibitzová, která mluvila o odpovědném mateřství, a znovu zdůraznila, že uvědomělé rodičovství je otázkou nejen žen, ale i mužů. Poté se ujal slova lékař Vladimíř Rodr, který mluvil O manželství a jeho slastech i strastech. V následné debatě „litoval jeden starší muž, kterému osud vyrval dvě dcery předčasně jen neznalostí a nepoučením se včas, že už dříve se nedostalo ženám poučení, že se nesmělo veřejně mluvit o zdravotní ochraně žen, a že bylo správně řečeno: „Dospívající dívku, nechť poučí včas vlastní matka, chlapce o pubertě vlastní otec.“[711]

I bez bližších podrobností k fungování místních skupin Zdravotní ochrany ženy na Kolínsku je patrné, že téma ochrany mateřství a regulace početí v tomto regionu mělo svůj ohlas a že se zde propojila angažovanost představitelek místních ženských organizací a ochota místních lékařek a lékařů, kteří svorně vnímali důležitost osvěty v oblasti pohlavní hygieny. Činnost všech tří místních skupin byla ukončena, stejně jako tomu bylo u brněnského ústředí, vlivem politických událostí spojených s nastupující druhou světovou válkou. Všechny tři místní skupiny z Kolínska se dobrovolně rozešly v květnu 1939.[712] Brněnský spolek Zdravotní ochrana ženy byl vymazán ze spolkového katastru 29. září 1939.[713]

3.6.2. Svaz pro kontrolu porodů

3.6.2.1 Vznik spolku

[709] *Polabská stráž*, roč. 17, č. 16 a č. 17.
[710] *Polabská stráž*, roč. 17, č. 17b, s. 6.
[711] Ibid.
[712] SOkA Kolín, F. Okresní úřad Kolín I., inv. č. 1038, sign 4/2/D/2-12, č. k. 1197, dopis Marie Varečkové Okresnímu úřadu v Kolíně.
[713] MZA, F. Policejní ředitelství Brno, zpráva o výmazu spolku ze spolkového katastru.

Zhruba rok po vzniku spolku Zdravotní ochrana ženy podal ministerstvu vnitra žádost o povolení ke svému založení také druhý spolek, jehož hlavním posláním bylo, stejně jako u brněnského spolku, propagovat cílené omezování plodnosti – Svaz pro kontrolu porodů. Toto jeho poslání vyplývalo už z jeho názvu, který v podstatě vycházel z doslovného překladu anglického výrazu Birth control. Právě název spolku vyvolal již při jeho ustavení diskusi nad tím, co má být jeho posláním a zda takto zvolený název není vzhledem k účelu spolku zavádějící. Tím, kdo tyto pochybnosti ohledně pojmenování spolku vyjádřil, byl paradoxně lékař Antonín Ostrčil, který, jak bude níže diskutováno, byl významným aktérem v rámci působení spolku a podílel se na provozování kontracepční poradny, kterou spolek inicioval.

Na jedné z úvodních přednášek, doplňujících ustavující schůzi, Ostrčil vyjádřil názor, že název Svaz pro kontrolu porodů není zvolený právě šťastně, protože „spolek nechce ničeho kontrolovati.“[714] Ve svém vystoupení zamítl i alternativu Spolek pro zdravotní ochranu ženy, která v podstatě kopírovala název brněnského spolku, protože „těhotenství není zdravotní poruchou ženy, naopak však někdy vyhýbání se těhotenství může organismus ženin poškoditi,“[715] čímž už v tomto svém úvodním vystoupení naznačil, že jeho vztah ke kontracepčnímu hnutí je značně rozporuplný.[716] Ani název Spolek pro omezování porodnosti nepovažoval Ostrčil za přijatelný, protože každé takové sdružení, jehož cílem by bylo primárně omezovat porodnost, by muselo být úřady zakázáno jako velmi nebezpečné. Za jediný účelný, nezávadný a věcný považoval Ostrčil název Spolek pro ovlivňování porodnosti, protože pouze tento název zahrnuje nejen ovlivňování směrem negativním, ale i pozitivním, a to ve smyslu, jak docílit těhotenství.[717] Nutno dodat, že tato jeho úvaha nad vhodným názvem byla spíše symbolická, protože proběhla několik měsíců po tom, co byl spolek již formálně ustaven.

O tom, co bezprostředně předcházelo vzniku spolku nevíme mnoho. Stejně jako v případě Zdravotní ochrany ženy byly inspirací pro vznik Svazu zahraniční kontracepční spolky, přičemž prokazatelná je především inspirace anglickým prostředím. Jak již bylo zmíněno, Betty Karpíšková již kolem roku 1931 navštívila kontracepční kliniku Walworth Child Welfare Center v Londýně, o čemž následně referovala v Ženských novinách.[718] Svaz pro kontrolu porodů se tedy otevřeně hlásil k mezinárodnímu kontracepčnímu hnutí, o jehož

[714] OSTRČIL, Antonín. O prostředcích sloužících k ovlivňování porodnosti. *Ženské noviny*, roč. 16, č. 23, s. 1.
[715] Ibid.
[716] Více v kapitole 4.4.1.
[717] OSTRČIL, Antonín. O prostředcích sloužících k ovlivňování porodnosti. *Ženské noviny*, roč. 16, č. 23, s. 1.
[718] *Ženské noviny*, roč. 13 (1931), č. 26, s. 1.

aktivitách měly jeho představitelky dobré povědomí.[719] Ze zprávy, kterou bezprostředně po svém založení reprezentantky spolku uveřejnily v tisku, vyplývá, že hlavní motivací pro vznik spolku byla ale nejen snaha připojit se k mezinárodnímu kontracepčnímu hnutí, ale že šlo především o reakci na neúspěch reformy paragrafu 144 a s tím související neschopnost státu[720] řešit vysoké počty „fušérských" potratů. „Opravdu – jako by ani život ženy nebyl lidským životem! Sdružit se a nesmlouvavě trvat na bezodkladné nápravě nemožných, nesnesitelných poměrů. Tuto nápravu vytkl si za cíl právě ustanovený Svaz pro kontrolu porodů."[721]

Od svého vzniku spolek jasně deklaroval, že jeho tendence nejsou protipopulační,[722] a že jeho cílem je zaměřit se na problém vysokého počtu potratů v jeho komplexnosti. „Svaz nechce řešiti problém fušérství jen z hlediska biologického, nýbrž i po stránce sociální a etické. Má na mysli širokou lidovýchovnou kampaň pro zlepšení pohlavní morálky."[723] Důležitou součástí budování pozitivního obrazu spolku byl rovněž důraz na lékařskou autoritu, o kterou se aktivity spolku měly opírat. „Svaz pro kontrolu porodů bude za pomoci vynikajících a svědomitých lékařů i lékařek pracovati k tomu, aby ochranné prostředky a metody – a to pouze ty nejlepší a lékařsky (nikoli obchodnicky) doporučené – vytlačily a zbytečným učinily potrat vůbec."[724] Medikalizace tématu cílené regulace početí zde měla sloužit k získání větší společenské podpory, a proto, stejně jako Zdravotní ochrana ženy, i Svaz pro kontrolu porodů usiloval již před svým vznikem o navázání spolupráce s lékařskými autoritami.

Snaha snížit vysoké počty potratů však nebyla jediným motivem, který se v propagaci spolku objevoval. Důležitou roli hrál také motiv svobodného mateřství, „aby se každá žena mohla chránit nežádoucího těhotenství,"[725] a co víc, také odpovědného rodičovství, čímž spolek jasně deklaroval, že necílí pouze na ženy, ale chce šířit myšlenku „plánovaného rodičovství" mezi ženy i muže. V tom je možné spatřovat určitou odlišnost od spolku Zdravotní ochrana ženy, který byl, i vzhledem ke svému názvu, koncipován především pro ženy a pakliže zmiňoval muže, bylo to zpravidla v negativním smyslu, např. v kontextu zmíněného boje proti

[719] V článku referujícím o vzniku spolku se je tato návaznost na ideje mezinárodního kontracepčního hnutí vyjádřena explicitně: „přihlašujeme se k světovému hnutí za kontrolu porodů čili za snižování porodnosti z pohnutek uvědomělého odpovědného rodičovství." *Ženské noviny*, roč. 15 (1933), č. 11, s. 1.
[720] Kritiku spolek směřoval především na Ministerstvo zdravotnictví, které opakovaně nejevilo o téma zájem a nereflektovalo ani na pozvání k účasti na ustavující schůzi ani na výzvu podílet se na dalších aktivitách spolku.
[721] Svaz pro kontrolu porodů, *Hvězda čsl. paní a dívek*, roč. 9 (1934), č. 13, s. 2.
[722] Spolek v prohlášení v tisku deklaroval, že nebude propagovat systém jednoho nebo dvou dětí. Jeho představitelky však zdůrazňovaly, že rozhodnutí mít dítě musí být svobodné a uvědomělé, že budou proto usilovat o podporu toho, aby se dítě narodilo vždy do takových poměrů, které zajistí jeho výchovu. Srov. *Ženské noviny*, roč. 15 (1933), č. 11, s. 1.
[723] P. M. Na ochranu zdraví a životů žen, *Národní osvobození*, roč. 1934 (11), č. 67, s. 2.
[724] *Ženské noviny*, roč. 15 (1933), č. 15, s. 1.
[725] Ne tresty ale uvědomováním proti potratářství, *Ženské noviny*, roč. 15 (1933), č. 11, s. 1.

tzv. manželské povinnosti. Svaz pro kontrolu porodů byl sice také spolkem ženským, k mužům se ale v rámci svých aktivit obracel opakovaně, explicitně je zval k účasti na svých přednáškách a je patrné, že otázka cílené regulace početí, byla pro jeho představitelky otázkou obou partnerů, byť s vědomím toho, že negativa spojená s nežádoucím početí dopadají výrazně více na ženy.

Sledujeme-li sebeprezentaci spolku v době jeho ustavení, je zcela patrné, že svou činnosti stavěl rovněž na eugenických základech. Eugenické motivy jsou přítomny především ve zdůrazňování potřeby uchránit ženy početí „tam, kde zdravotní či eugenické důvody vedly by po početí k nutnosti potratu.“[726] To, že byly v samotném základu činnosti spolku eugenické motivy, ukazuje i článek napsaný jednou z místopředsedkyň spolku, která při vyzdvihování významu spolku poukazuje na to, že porody jsou často vysilující, a že mateřství má být vyvrcholením životní síly a radost ženy, tedy má být šťastné a chtěné, proto nesmí být ženě přítěží a důvodem její smrti či invalidity. Antikoncepce má proto pomoci ženám „upravovati porody podle únosnosti jejich tělesných sil a podle hospodářských podmínek jejich rodin. Ženy přestanou roditi veliký počet dětí předčasně umírajících. Naopak však při menším počtu porodů, avšak kvalitních dětí ukáže se celkově přírůstek dětí větší než při dřívějších četných porodech a jejich velké úmrtnosti“[727] Stejně jako v zahraničí i v Československu bylo tedy kontracepční hnutí jasně propojeno s tehdy populární eugenikou a využívalo některé z jejich argumentů.

Ustavující schůze spolku se konala 16. března 1934 v paláci Continental ve Spálené ulici.[728] To, že úsilí o komplexní řešení problému potratů nebylo jen proklamací, ukazuje fakt, že se ustavující schůze zúčastnila řada organizací jak z řad ženských spolků, politických stran, tak i církví, deklarujících Svazu svou podporu. Na založení Svazu pro kontrolu porodů se měly podílet ženské sekce strany republikánské, sociálně-demokratické a národně socialistické, své zastoupení měla i strana agrární, dále Sdružení československých lékařek, Svaz spolků sociálních pracovnic, Spolek péče o zdraví venkova a další ženské organizace.[729] Co se týče zmíněných církví, není bohužel uvedeno, zástupci kterých konkrétních církví se ustavující schůze zúčastnili, ale velmi pravděpodobně se nejednalo o církev katolickou, která jakékoliv formy kontracepce odmítala.[730] Smířlivější postoj zastávala Československá církev, která již

[726] Ibid.
[727] M.B.K., Svaz pro kontrolu porodů otvírá poradnu pro ženy. *List Československých žen*, roč. 11 (1934), č. 24, s. 6.
[728] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Karpíškové Policejnímu ředitelství z 18. dubna 1934.
[729] P. M. Na ochranu zdraví a životů žen, *Národní osvobození*, roč. 1934 (11), č. 67, s. 2.
[730] Až v r. 1968 byla oficiálně katolickou církví uznána metoda periodické abstinence, založená na výpočtu plodných dní.

v rámci diskuzí ohledně paragrafu 144 vyjádřila určitou míru tolerance vůči antikoncepci, coby nástroji, jež může pomoci předcházet potratům.[731]

Na schůzi vystoupila s proslovem řada osobností spojených s aktivitami v oblasti kontracepčního hnutí a také zástupkyně podporujících organizací. Schůzi zahájila Karla Popprová Molínková z pozice korespondentky BCIIC, která následně z titulu své funkce pronesla také tematický příspěvek. Hlavní řeč pronesl Antonín Ostrčil, který „projevil hluboce lidské porozumění pro nutnost pomocné akce, zdůraznil však zároveň velkou odpovědnost za budoucnost národa, které si pracovníci Svazu vždy musí býti vědomi.“[732] Za Sdružení československých lékařek promluvila lékařka Božena Jarošová,[733] za sociálně demokratické ženy poslankyně Marie Jurnečková,[734] za národní demokratky Anna Vetterová – Bečvářová,[735] za agrární stranu Božena Vašatová,[736] za národní socialistky Marie Kozáková[737] a za Svaz spolků sociálních pracovnic Věra Vostřebalová.[738] Již zmiňované propojení obou zkoumaných spolků je patrné nejen na vystoupení Karly Popprové, ale i na vystoupení Josefy Stibitzové, která promluvila za spolek Zdravotní ochrana ženy v Kolíně. Podle zprávy o akci v tisku byli na schůzi přítomni také zájemci o zapojení do aktivit spolku z Plzně, Jičína a dalších měst.[739]

O deset dní později, 26. března 1934, proběhla valná hromada.[740] Dle zprávy v tisku ve výboru zasedli členky zákonodárných sborů, lékařky, lékaři, právničky, právníci a sociální

[731] HNÍK, F. M., Má církev čs. souhlasit s regulací porodnosti? (Na okraj nedávné ankety.) *Náboženská revue,* roč. 5, č. 1, s. 1-18.
[732] P. M. Na ochranu zdraví a životů žen, *Národní osvobození*, roč. 1934 (11), č. 67, s. 2.
[733] Božena Jarošová Gončarenková byla odborná lékařka pro chirurgii, ženské choroby a porodnictví, která promovala roku 1921. Působila patrně nejprve jako přednostka porodnického oddělení léčebného ústavu Okresní nemocenské pojišťovny, později si v rámci této instituce otevřela soukromé porodnické sanatorium. Jejím otcem byl poslanec a senátor za sociální demokracii Rudolf Jaroš (1869-1935), který působil jako ředitel Okresní nemocenské pojišťovny. Jejím manželem byl stomatolog Michail Gončarenko (1894-1968).
[734] Marie Jurnečková-Vorlová (1894–1970 Praha) byla poslankyně za Československou sociálně demokratickou stranu dělnickou, původní profesí byla učitelka, později pracovala jako sociální pracovnice. Za druhé světové války působila spolu s manželem v československém exilu v Británii.
[735] Anna Vetterová-Bečvářová (1884-1968) byla původním povoláním učitelka, později politička Československé národní demokracie, v jejímž rámci působila jako místopředsedkyně místní ženské komise a redaktorka ženského politického týdeníku Nová síla. Od roku 1934 vedla Ústřední spolek českých žen. V roce 1929 se stala poslankyní a poté v roce 1935 senátorkou.
[736] Božena Merhautová Vašatová byla tajemnicí Ústředního odboru československých žen venkovských v Praze a Československého odboru pro zájmy venkovských žen. V polovině 30. let pravidelně přispívala do periodika Rozkvět – Česká selka obrázkový týdeník.
[737] Marie Kozáková (1907-?) byla politička, členka Československé strany národně socialistické.
[738] Věra Vostřebalová (1896-1970) byla aktivní na poli ženských emancipačních spolků, a především v oblasti sociální práce, kde se podílela na organizaci odborného ženského vzdělávání v tomto oboru a byla členkou řady institucí spojených se sociální prací. Byla předsedkyní Organizace sociálních pracovnic, Svazu spolků sociálních pracovnic a předsedala také Mezinárodnímu sekretariátu sociálních pracovnic po jeho přemístění z Berlína do Prahy v polovině 30. let. Krom toho se zajímala o literární historii a farmacii a po smrti otce převzala vedení rodinné lékárny. Její sestrou byla malířka Vlasta Vostřebalová-Fischerová (1898-1963) první vystudovaná akademická malířka v Československu.
[739] P. M. Na ochranu zdraví a životů žen, *Národní osvobození*, roč. 1934 (11), č. 67, s. 2.
[740] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Karpíškové Policejnímu ředitelství z 18. dubna 1934.

pracovnice.[741] Nebyla to ale tak docela pravda. Ve výboru zasedal jediný muž, lékař Josef Kazil, a je zajímavé, že Betty Karpíšková, která byla zvolena předsedkyní spolku, ve svém dopise policejnímu ředitelství, ve kterém oznamuje jména osob zvolených do výboru, použila genericky femininní výraz „funkcionářky spolku." To bylo v přímém kontrastu s generickým maskulinem (funkcionáři, členové), které bylo užíváno v komunikaci ze strany úřadů a které můžeme sledovat také v dopisech od představitelek brněnského spolku Zdravotní ochrana ženy. Vedle Betty Karpíškové byly do vedení Svazu zvoleny lékařka Božena Jarošová jako první místopředsedkyně a advokátka Růžena Bednaříková – Turnwaldová[742] coby druhá místopředsedkyně. Obě byly spolu s Karpíškovou zvoleny na valné hromadě, zbylá část výboru byla zvolena na schůzi, která se kvůli onemocnění Karpíškové uskutečnila s několika denním zpožděním. První jednatelkou se stala Marie Kozáková, druhou Karla Popprová Molínková, první pokladní byla zvolena Věra Rosenbergová,[743] druhým pokladním zmíněný Josef Kazil.[744] Za šest let existence spolku doznalo toto vedení jen málo změn. Z údajů z roku 1938 vidíme, že jména hlavních funkcionářek, tedy předsedkyně, obou místopředsedkyň a jedné jednatelky (Kozákové) zůstala stejná, změna nastala na pozici pokladní, ta byla pouze jedna a byla jí Marie Machová, Karla Popprová již nepůsobila jako druhá jednatelka, tento post byl pravděpodobně také zrušen, ale působila jako členka výboru. Spolu s ní byly ve výboru Emilie Čermáková,[745] Boh. Čermáková[746] a Josef Kazil, náhradnicemi byly Marie Pozdílková,[747] Anna Rejmanová,[748] Slabová, Z. Skočdopolová, revizorkami M. Kučerová, Ant. Valentová, jako členky smírčího soudu figurovaly Josefa Stibitzová a M. Balcarová.[749] Seznam ostatních členek a členů bohužel není k dispozici, stejně jako ani přibližné údaje o jejich počtu.

3.6.2.2. Spolková činnost

[741] P. M. Na ochranu zdraví a životů žen, *Národní osvobození,* roč. 1934 (11), č. 67, s. 2.
[742] Růžena Bednaříková – Turnwaldová (psána též jako Thurnwaldová, ?1902-?) byla advokátka, činná na poli ženského hnutí. V roce 1931 se stala individuální členkou Ženské národní rady, působila také v Okresním odboru československých žen venkovských. V týdeníku Rozkvět – Česká selka publikovala články k tématům zákonodárství a vedla právní poradnu pro čtenářstvo. Na dotazy čtenářů a čtenářek s právní tematikou odpovídala také na přelomu 30. a 40. let v časopise Český zemědělec.
[743] Snad Věra Rosenbergová – Janáčková novinářka, redaktorka ČTK.
[744] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Karpíškové Policejnímu ředitelství z 18. dubna 1934.
[745] Pravděpodobně jednatelka Okresního odboru československých žen venkovských.
[746] Podrobnosti se nepodařilo dohledat.
[747] Snad Marie Pozdílková Čmelíková diplomovaná zdravotní sestra, která působila např. jako referentka pro „zmrzačelé děti" v odboru péče o mládež v Praze Košířích a v 50. letech publikovala v časopise *Zdravotnická pracovnice*.
[748] Podrobnosti o ostatních členkách výboru se nepodařilo dohledat
[749] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis policejnímu ředitelství z 28. června 1938.

O samotné činnosti spolku toho bohužel víme jen velmi málo. Dle stanov mělo být prostředkem k dosažení stanovených cílů především podávání návrhů zákonů a usilování o novelizaci těch stávajících, pořádání přednášek a sjezdů, vydávání publikací, zřízení sociálně a lékařsky vedené poradny, zakládání místních odboček a spolupráce s obdobnými organizacemi doma i v zahraničí.[750] Reálně byla zásadní složkou činnosti spolku pravděpodobně, obdobně jako v Brně, především osvětová činnost. Ze stručných zpráv v tisku víme o přednáškách, které spolek organizoval. Např. v r. 1934 pořádal blíže nespecifikovanou přednášku na klinice profesora Jiráska ve všeobecné nemocnici v Praze II. na Karlově náměstí a také přednášku Antonína Ostrčila *O prostředcích majících za účel ovlivňovati porodnost*.[751]

Krom lidovýchovných aktivit se jádrem činnosti spolku stalo iniciování antikoncepční poradny, o jejíž otevření se spolek záhy po svém vzniku zasloužil. Již při svém založení spolek avizoval, že jeho cílem je „zříditi po celé zemi řadu poraden, v nichž se bude dostávat chudým lidem v tomto směru ponaučení, rady i pomoci. V celém ostatním světě se již tak děje a poradny se blahodárně osvědčily.“[752] K otevření poradny došlo 13. října 1935, a to v rámci gynekologické kliniky profesora Ostrčila v Podolském sanatoriu. Tisk o této události informoval takto: „Poslání poradny je udíleti orientační pokyny ženám ve věcech sexuálních z hlediska ženského lékaře: tedy v nepravidelných stavech probouzejíc se sexuality, v rozpacích, které nastávají v manželství při nesouzvuku pohlavního života, při neplodnosti, při žádoucím zamezení vzniku těhotenství, při různých chorobách, které by se jim pohoršily, čímž by bylo možno předejíti velikému počtu umělých a zdraví ženy škodlivých potratů.“[753]

Otevření poradny však předcházely nemalé potíže, o kterých informoval ženský tisk, a proto se také zahájení provozu poradny velmi zpozdilo. První žádost o povolení k otevření poradny podal Svaz Zemskému úřadu již třináct měsíců před tím, než byla nakonec skutečně otevřena.[754] Námitky, které se proti otevření poradny objevily, byly pravděpodobně spojeny se strachem z depopulačního vlivu poradny, jak naznačují články v tisku. Předsedkyně Karpíšková dokonce měla dle Ženských novin pohrozit intervencí v senátu, „poněvadž tu šlo o zřejmé brzdění dobré, pokrokové a zdraví matek nejvýš prospěšné akce.“[755] Pisatelka článku, který o otevření poradny po dlouhých průtazích informoval, se podivovala také nad tím, že o povolení muselo být požádáno rovněž u Ministerstva národní obrany, což glosovala slovy: „Je

[750] AHMP, F. Spolkový katastr, stanovy.
[751] Přednáška, *Večer lidový deník,* roč. 21 (1934), č. 119, s. 3; *Národní politika,* roč. 1934, č. 29, s. 7.
[752] Svaz pro kontrolu porodů, *Hvězda čsl. paní a dívek,* roč. 9 (1934), č. 13, s. 2.
[753] Svaz pro kontrolu porodů, který se ustavil…, *Rozkvět. Česká selka obrázkový týdeník,* roč. 1935, č. 43, s. 15.
[754] *Ženské noviny*, roč. 17 (1935) č. 26, s. 1.
[755] Svaz pro kontrolu porodů otvírá poradnu pro ženy, *Ženské noviny,* roč. 17 (1935), č. 24, s. 1.

to výmluvná skutečnost, hlavně pro ženy-matky, které se nesmějí nikdy bláhově domnívati, že rodí děti pro sebe, pro štěstí a z lásky k muži. V pozadí je tu – armáda. Je tu společnost, která chce děti a hodně dětí, nedovede však zařídit, aby pro všechny děti bez rozdílu byly vytvořeny stejně příznivé, šťastné podmínky životní.“[756] K brždění vzniku poradny mělo dle autorky článku dojít také ze strany některých lékařů (potratářů), navíc byla poradna otevřena na zkušební dobu dvou let, po které mělo být vyhodnoceno, zda se její fungování osvědčilo. [757]

Poradna byla vedena samotným přednostou kliniky, tedy Ostrčilem a jeho asistenty,[758] spolek měl zase zajistit sociální pracovnici, která byla rovněž přítomna. Otevřena byla zpočátku dvakrát týdně, a to v úterý a pátek od 16 do 17 hodin.[759] Prvními návštěvnicemi poradny bylo pět žen, z nichž dvě žádaly potrat, jedna si přála vyšetření z důvodu neplodnosti a dvě informaci o zamezení početí. Poradna jasně deklarovala, že potraty neprovádí, pakliže se nejedná o závažné zdravotní důvody, naopak se chlubila tím, že žena, která se na ní obrátila s neplodností, krátce po návštěvě otěhotněla. V případě žádosti o informace o antikoncepci byl postup takový, že sociální pracovnice zaznamenala údaje o ženě, jejím muži, počtu dětí apod., následně byla vyšetřena lékařkou, která mohla poté doporučit konkrétní antikoncepční prostředek. V řadě případů ovšem již při tomto vyšetření došlo ke zjištění těhotenství, proto bylo ženám, které z vážných důvodů nemohou mít dítě, a tedy je u nich žádoucí užívaní antikoncepce, navštívit poradnu co nejdříve. Poradnu mělo v jejích počátcích navštěvovat pravidelně dvacet žen, u kterých bylo možné provádět výzkum účinnosti metod.[760]

Více o činnosti poradny bohužel nevíme. Jediné informace, které o tom, jak fungovala v pozdějším období máme, jsou z článku v Ženských listech z roku 1938, který informuje o nárůstu zájmu o činnost poradny. Podle údajů v článku stoupl počet návštěvnic poradny natolik, že šéf kliniky Antonín Ostrčil byl nucen rozhodnout o rozdělení návštěvních hodin na teoretické a praktické. Každé pondělí mezi 17. a 18. hodinou proto Ostrčil přednášel o zdravovědě a hygieně ženy, teprve takto informovaným ženám byly poskytovány praktické rady v úterý od 16. do 17. hodin. Článek také informoval o složení klientek, z nichž většina měla pocházet z dělnického prostředí (60 %), čtvrtina ze středních vrstev a 15 % z „nejslabších sociálních vrstev“. Nejčastěji se na poradnu obracely ženy s dotazy po příčinách neplodnosti.[761] Zajímavé také je, že poradna přes výše zmíněnou ambici poskytovat rady především chudým ženám,

[756] Svaz pro kontrolu porodů otvírá poradnu pro ženy, *Ženské noviny*, roč. 17 (1935), č. 24, s. 1.
[757] Ibid.
[758] Informaci máme především o Boženě Slámové, není jisté, zda se v poradně střídali také další zaměstnanci a zaměstnankyně daného pracoviště.
[759] Svaz pro kontrolu porodů, který se ustavil…, *Rozkvět. Česká selka obrázkový týdeník*, roč. 1935, č. 43, s. 15.
[760] Svaz pro kontrolu porodů otvírá poradnu pro ženy, *Ženské noviny*, roč. 17 (1935), č. 24, s. 1.
[761] Pozoruhodné stoupání návštěv v pražské sexuální poradně, *Ženské noviny*, roč. 20 (1938), č. 13, s. 3.

nebyla pravděpodobně zcela bezplatná, ale zájemkyně o její služby se musely přihlásit za členky spolku a zaplatit nejprve členský příspěvek 5 Kč ročně.[762] Je otázkou, zda bylo toto opatření směřováno k tomu, aby nemohl být spolek obviněn z nekontrolovatelného šíření informací o bránění početí mezi veřejnost, nebo zda se jednalo o otázku finančního zajištění chodu spolku.

Do jaké míry se poradna přiblížila svým zahraničním vzorům není zcela jasné. To, že poradna existovala, je doloženo z více zdrojů, ale až na výjimky se jedná především o informace odkazující na její vznik, tedy nereflektující její fungování v praxi. Nepodařilo se mi dohledat žádné úřední dokumenty k její činnosti, ani Antonín Ostrčil v odborném tisku nepodával zprávu z činnosti této poradny, což je dost s podivem, protože součástí jejích aktivit měl být také výzkum a sám Ostrčil zkoumal účinnosti některých antikoncepčních metod.[763] Jakékoliv další informace mimo zpráv v tisku prakticky chybí a je zajímavé, že když v 50. letech vznikla pod vedením Ladislava Hnátka antikoncepční poradna, byla označována za první lékařsky vedenou antikoncepční poradnu v Československu.[764] Tato skutečnost spolu s informacemi v tisku, které opakovaně zmiňují, že je poradna výjimečná tím, že poskytuje nejen informace o antikoncepci, ale také o problémech v oblasti sexuálního života, naznačují, že se mohlo jednat spíše o poradnu zaměřenou na oblast sexuální či na otázku neplodnosti, v jejímž rámci byla propagace antikoncepce jen jednou, nikoliv hlavní, z poskytovaných služeb.

To naznačují i informace od lékařky Boženy Slámové, která byla Ostrčilovou asistentkou, prokazatelně se podílela na výzkumu antikoncepce[765] a o kontracepčním hnutí v Československu napsala v roce 1937 knihu. V té zmiňuje také to, že toto rozsáhle celosvětové hnutí se projevuje už i v tuzemsku a zmiňuje jak existenci Svazu (byť neuvádí přesný název), tak existenci poradny. Dle jejího vyjádření lze soudit, že při II. gynekologické klinice existovala sexuální poradna, která udílela nejen rady v oblasti sexuálních potíží, ale v případě potřeby a za pomoci lékařky Svazu také kontracepční pokyny.[766] Lze tedy vyslovit domněnku, že fungování diskutované poradny bylo určitým kompromisem mezi idejemi představitelek kontracepčního hnutí u nás a mezi postojem zainteresovaných lékařů. Svaz pro kontrolu porodů chtěl pravděpodobně vytvořit poradnu po vzoru zahraničních, především britských poraden,

[762] Ti, kdo měli zájem využít služeb poradny, mohli se přihlásit k členství v sekretariátu Odboru čsl. žen venkovských sídlícím na Havlíčkově náměstí v Praze 2. Srov. Svaz pro kontrolu porodů, který se ustavil…, *Rozkvět. Česká selka obrázkový týdeník*, roč. 1935, č. 43, s. 15.
[763] Více viz kapitola 4.4.1.
[764] Srov. HOUDEK, Jiří. *Antikoncepce*. Praha, 1969, s. 38.
[765] Srov. SLÁMOVÁ, Božena. Význam fysiologické sterility ženy podle nauky Oginovy a Knausovy v praksi. *Praktický lékař* r. 16 (1936), č. 11, s. 251.
[766] SLÁMOVÁ, Božena. *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních metod*. Praha, 1937, s. 7.

nejspíš také reflektoval ne příliš pozitivní zkušenost s provozováním poradny brněnského spolku Zdravotní ochrana ženy. Antonín Ostrčil naopak chtěl udržet zájem o antikoncepci pod lékařským dohledem, a tak umožnil, aby se v rámci jím vedené poradny, která byla pravděpodobně poradnou zaměřenou na reprodukční a sexuální zdraví, realizovaly také rady v oblasti antikoncepce. Lze však předpokládat, že pro předepsání antikoncepce zde byla nutná určitá indikace, a že tedy poradna nebyla otevřená všem ženám bez rozdílu a nemohla tedy ani sloužit k masovější propagaci antikoncepce. Pro potvrzení této domněnky by však bylo potřeba nalézt více relevantních pramenů.

Bez ohledu na to, jakou podobu poradna skutečně měla, je jisté, že její fungování nemělo dlouhého trvání. Jakýkoliv další rozvoj Svazu pro kontrolu porodů byl znemožněn mnichovskými událostmi a nástupem druhé světové války. Pravděpodobně poslední řádná výroční schůze Svazu se konala 22. února 1939 v místnosti Ústředního spolku českých žen. Na programu bylo zahájení předsedkyní Karpíškovou, dále přednáška lékařky Jarošové-Gončarenkové o neplodnosti žen, následovaly zprávy funkcionářek, blíže nespecifikovaná změna stanov, a nakonec volné návrhy členů a členek.[767] O několik měsíců později se konala mimořádná valná hromada, jenž musela reagovat na politický vývoj v Československu, vedoucí k potřebě přehodnotit dosavadního směřování spolku. Po vzniku Protektorátu Čechy a Morava bylo zaměření spolku na propagaci kontracepce dále nemyslitelné.[768] Funkcionářky Svazu, stejně jako představitelé a představitelky řady dalších spolků, stály před otázkou, zda spolek rozpustit nebo se pokusit jeho charakter modifikovat do podoby, která bude moci fungovat i za změněných politických poměrů.

To, že byl spolek, propagující regulaci početí, v tomto období některým jedincům trnem v oku, je patrné z dopisu Ministerstva sociální a zdravotní správy z 27. července 1939, které na základě podnětu ze strany Národního souručenství žádalo Ministerstvo vnitra o prošetření aktivit Svazu. „Výbor Národního souručenství (Dr. Zelenka[769] a Dr. Pražák[770]) upozornil ministerstvo vnitra, že další existence spolku „Svaz pro kontrolu porodů“ se sídlem v Praze neměla by býti trpěna, ježto jeho činnost lze zneužíti k potlačování populace. Tamní úřad se

[767] AHMP, F. Spolkový katastr, pozvánka na výroční schůzi dne 22. února 1939.
[768] Nacisté po svém nástupu k moci v Německu velmi silně potlačovali jakékoliv jevy, které by mohly vést k poklesu populace. Přísně stíhán byl potrat, jež byl kvalifikován jako „zrada rasy“, přístup k antikoncepci byl všemožně stěžován a byla prosazována opatření, jež zamezovala zaměstnávání žen, tak aby se vracely do domácností a plnily své mateřské povinnosti, které byly vysoce hodnoceny. Výjimkou, kdy byly potrat či bránění početí vítány, byly případy tzv. méněcenných jedinců, u kterých bylo naopak žádoucí zamezit jim v plození. Srov. PROCTOR, Robert. *Rasová hygiena: lékařství v době nacismu.* Praha, 2009, s. 136-145.
[769] Antonín Zelenka byl členem Národního souručenství a předsedou jeho zdravotního výboru.
[770] Pravděpodobně jde o lékaře Ladislava Pražáka, který byl v roce 1939 jmenován předsedou Lékařské komory pro zemi Českou.

žádá, aby se ve věci vyjádřil. Policejnímu ředitelství v Praze se zároveň ukládá, aby podalo o funkcionářích spolku, jakož i o činnosti tohoto spolku písemnou zprávu.“[771] Na základě tohoto podnětu došlo k šetření, týkajícímu se činnosti spolku a politické příslušnosti členek jeho výboru. V dopise z 12. srpna 1939 byla podána souhrnná zpráva, vycházející z provedeného šetření, ve které její autor žádná pochybení ani podezřelé aktivity neshledal. „Konaným šetřením nevyšlo najevo nic, co by bylo na újmu mravní zachovalosti a státoobčanské spolehlivosti některé z uvedených funkcionářek spolku“[772]

Tato zpráva o činnosti spolku z pera ministerského úředníka je zajímavým pramenem, jež umožňuje jednak vhled do svízelné situace Svazu v období Protektorátu, jednak naznačuje plány spolku na další aktivity, které nejsou zachyceny v jiných pramenech. Ze zprávy je patrné, že se členstvo Svazu snažilo změnit charakter spolku, včetně jeho názvu tak, aby mohl dále fungovat i za značně změněných politických poměrů, které tématu omezování porodnosti nepřály. Na schůzi 26. června 1939 se Svaz usnesl na změně názvu i stanovených cílů. Nový název měl znít „Spolek pro ochranu porodů“ a jeho novým úkolem měla být eugenicky motivovaná propagace zájmu o růst populace a lásky k mateřství. „Tuto propagaci povede hlavně ve vrstvách bohatých, sociálně zajištěných a v rodinách se dvojím příjmem, poněvadž tyto vrstvy zpravidla děti nemají, ačkoliv by nejlépe zdravý dorost mohly vychovávati a existenčně zajistiti.“[773] Autor zprávy dále uvádí, že spolek od svého založení téměř nevyvíjel žádnou činnost a členstvo se prakticky nescházelo, scházel se pouze výbor. V rozporu s tímto tvrzením o neaktivitě spolku však zpráva dále zmiňuje antikoncepční poradnu, jež sloužila k udílení rad ženám, které trpěly těžkou srdeční vadou či tuberkulosou, proto bylo žádoucí u nich těhotenství předcházet. Užit je zde obvyklý argument zastánců antikoncepce, že existují skupiny žen, které by neměly ze zdravotních důvodů otěhotnět.[774]

Do jaké míry tato informace, že poradna nabízela antikoncepci pouze ženám, kterým byla indikována ze zdravotních důvodů, odpovídá realitě, není jasné, ale vzhledem k již zmíněné silné vázanosti na gynekologickou kliniku je to pravděpodobné. Zpráva dále zmiňuje plán spolku zřídit v Praze sanatorium určené pro ženy ze středních vrstev, které nemají dostatek financí k návštěvě soukromých sanatorií. Krom toho autor dopisu hovoří také o plánu zřizovat poradny v dalších pražských čtvrtích, pokud se snahy spolku osvědčí. „Účelem těchto poraden má býti hlavně péče o zvýšení populace, o těhotné ženy a péče o to, aby každé počaté dítě

[771] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Ministerstva vnitra Ministerstvu sociální a zdravotní správy z 27. července 1939.
[772] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Ministerstvu vnitra z 21. srpna 1939.
[773] Ibid.
[774] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Ministerstvu vnitra z 21. srpna 1939.

vydrželo.“[775] Tato poslední věta již jasně ukazuje deklarovanou změnu charakteru spolku. Původní snahy bojovat proti potratům dostupnou antikoncepcí, jež má umožnit ženám vyhnout se nevítanému početí, především ze sociálních či zdravotních důvodů, jsou vystřídány zdánlivým propopulačním směřováním, jehož jádrem je péče o těhotné a novorozence a motivace k plození, především ve vyšších vrstvách, u kterých byl pokles porodnosti nejvýraznější. Zda šlo ze strany představitelek spolku jen o kamufláž, jež měla předejít tomu, aby se dostaly do hledáčku úřadů, nebo jestli skutečně uvažovaly o tom, že by uzpůsobily charakter spolku novým poměrům, nelze říci. Z tohoto jediného pramene bohužel není možné činit závěry o změně směřování spolku a už vůbec ne o jejich motivaci.

Co ale víme jistě je, že k transformaci na propopulační spolek už nedošlo. Svaz pro kontrolu porodů se nakonec rozhodl svou činnost ukončit. V dopise policejnímu ředitelství z 30. ledna 1940 jednatelka Kozáková oznamuje likvidaci spolku, ke které má dojít na likvidační schůzi plánované na 21. března 1940. Ve stejném dopise také prosí, aby další komunikace byla směřována na místopředsedkyně spolku z důvodu nemoci předsedkyně Karpíškové.[776] Samotný proces zániku spolku nejspíš nebyl řádně ukončen a není jisté, zda k likvidační schůzi spolku nakonec došlo. Na konci března 1940 byla jednatelka spolku Kozáková vyslýchána kvůli podezření, že spolek nevyhověl nařízení z prosince 1939, které se týkalo nutnosti doložit do konce ledna 1940 stanovy, z nichž byly odstraněny „názvy spolku upomínající na státoprávní poměry bývalé republiky Československé, jakož i zkratky těchto názvů.“[777] Kozáková u výslechu uvedla, že vzhledem k tomu, že spolek v roce 1939 nevyvíjel žádnou činnost, sdělily jeho členky v lednu 1940 policejnímu ředitelství spolkovému úmysl spolek likvidovat, díky čemuž nemohly vyhovět příslušnému nařízení.[778] Kozáková však likvidační schůzi nezmiňuje, ani to, že by byl spolek v době její výpovědi, tedy v dubnu 1940, již zaniklý a tomu, že likvidace spolku nebyla zcela dokončena, alespoň po stránce formální, napovídá také další šetření ohledně fungování spolku po roce 1945.

V listopadu 1949, tedy osm let po její smrti v Osvětimi, byl Betty Karpíškové, coby předsedkyni Svazu pro kontrolu porodů, adresován dopis od Krajského velitelství národní bezpečnosti, ve kterém byla vyzvána k předložení zprávy o činnosti spolku od května 1945.[779] Protože se dopis vrátil nedoručený, byl následně stejný dopis adresován asi o dva týdny později

[775] Ibid.
[776] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis policejnímu ředitelství z 30. ledna 1940.
[777] AHMP, F. Spolkový katastr, formulář z 18. dubna 1940.
[778] AHMP, F. Spolkový katastr, protokol z výslechu Kozákové v Praze 26. dubna 1940.
[779] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis Betty Karpíškové od Ústředního národního výboru hl. m. Prahy, Krajské velitelství národní bezpečnosti ze dne 4. listopadu 1949.

místopředsedkyni Růženě Bednaříkové Turnwaldové, která odpověděla toto: „K Vašemu dotazu ohledně činnosti spolku „Svaz pro kontrolu porodů“ sděluji, že mně o tomto spolku není nic známo a mám za to, že jeho činnost zanikla již v době německé okupace.“[780] V únoru 1950 tak byl Svaz pro kontrolu porodů definitivně vymazán ze spolkového katastru.[781]

3.7. „Ženská otázka“ a antikoncepce po druhé světové válce

V důsledku druhé světové války nezanikly jen oba kontracepční spolky fungující v Československu, ale utlumeno bylo celé československé ženské hnutí, které během války přišlo o řadu svých předních představitelek.[782] Snahu navázat po roce 1945 na meziválečné aktivity záhy přerušil komunistický převrat, který zásadním způsobem na desítky let ovlivnil nejen další vývoj genderových vztahů, ale také způsob artikulace feministických témat ve společnosti. To se nezbytně projevilo i na způsobu tematizace reprodukčních práv, včetně otázky antikoncepce a potratů.

V Československu, stejně jako v řadě dalších socialistických zemí tak došlo k paradoxní situaci, kdy byla na jedné straně přijata řada legislativních kroků, které vedly ke zrovnoprávnění žen a posílily jejich společenské postavení,[783] na straně druhé došlo ale k likvidaci feministického hnutí v podobě, v jaké fungovalo v meziválečném období nebo v jakém fungovalo po druhé světové válce v zemích tzv. západního bloku. Denisa Nečasová proto upozorňuje, že pro období mezi lety 1948 až 1989 lze stěží použít pojem ženské hnutí, protože aktivity, které byly ve prospěch žen realizovány, nelze označit za dobrovolné sdružování, jehož cílem bylo naplnění feministických myšlenek.[784] To však samozřejmě neznamená, že požadavky na zlepšení situace žen a jejich zrovnoprávnění nebyly v socialistickém Československu artikulovány. Dělo se tak však částečně tzv. shora, tedy z iniciativy státu a

[780] AHMP, F. Spolkový katastr, dopis JUDr. Růženě Bednaříkové Turnwaldové od Ústředního národního výboru hl. m. Prahy, Krajské velitelství národní bezpečnosti ze dne 17. listopadu 1949.
[781] „Spolek ztratil podmínky svého právního trvání a bude vyžádán pokyn od min. vnitra k výmazu spolku ze spolkového katastru.“ Srov. AHMP, F. Spolkový katastr, úřední záznam z 23. února 1950
[782] Kromě již zmíněné Betty Karpíškové, byla za války popravena také nejvýraznější osobnost tehdejšího československého (liberálně) feministického hnutí Františka Plamínková. Druhá významná představitelka Ženské národní rady, Milada Horáková Králová, byla za války vězněna a hrozil ji trest smrti.
[783] Snaha usilovat o rovnoprávnost žen a mužů ve všech oblastech politického, hospodářského i kulturního života, byla deklarována již v roce 1945 v Košickém vládním programu. V následujících letech došlo k legislativnímu zrovnoprávnění žen v mnoha oblastech např. v rodinném zákoně, odstraněním odlišných platových skupin pro muže a ženy či zrušením rozdílů v dědickém právu. Srov. WAGNEROVÁ, Alena. *Žena za socialismu: Československo 1945-1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha, 2021, s. 29.
[784] NEČASOVÁ, Denisa. Organizace žen v letech 1948-1989 v historické perspektivě. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas*, s. 169.

v souladu s politickými cíli KSČ, jejímuž Ústřednímu výboru byly ženské organizace podřízeny.[785]

To se nezbytně odrazilo i na omezení činnosti ženských organizací po roce 1948. Již v kapitole o meziválečném ženském hnutí jsem zmiňovala specifika organizování komunistických žen, ke kterému docházelo nikoliv v rámci samostatných ženských spolků, jako tomu bylo u liberální části ženského hnutí, ale uvnitř strany. To do značné míry určilo i vývoj po roce 1948, kdy nejenže aktuálně působící organizace žen podléhala vedení UV KSČ, ale měla navíc velmi omezený prostor pro vlastní invenci v rámci své činnosti a minimum kompetencí, což způsobilo, že možnost reálně prosazovat zájmy žen byla značně omezená.[786] Nečasová upozorňuje na to, že vliv KSČ na organizace žen byl v období socialismu zcela zásadní, zároveň však upozorňuje na chybné redukování těchto organizací na „převodové páky" režimu.[787] Představitelky organizací žen se několikrát vymezily vůči vedení strany a snažily se prosadit vlastní návrhy řešení či přímo kritizovaly stranu za nedostatečný zájem o ženskou otázku či další nedostatky.[788] Navíc předními funkcionářkami ženských organizací byly zpravidla zároveň členky vedení ÚV KSČ (např. Anežka Hodinová Spurná či Julie Prokopová), což dokládá, že vztah mezi vedením ÚV KSČ a hlavní ženskou organizací byl složitější a nelze jej redukovat na vztah ovládajícího a ovládaného.[789]

V období, které zkoumám, tedy do roku 1970, působilo postupně v Československu několik ženských organizací, což rovněž odráží složitý přístup ÚV KSČ k „ženské otázce", značné vnitřní rozpory a nejasnou představu o tom, jakou podobu by měla hlavní organizace žen mít. Po skončení druhé světové války v červnu 1945 byla založena Rada československých žen, vedená Miladou Horákovou, která měla působit jako zastřešující organizace koordinující činnost dalších fungujících ženských spolků. Po komunistickém převratu v roce 1948 se tato organizace, transformována dle potřeb KSČ, stala základem pro vznik Rady žen, nově ustavené organizace žen fungující do roku 1950. Právě ta vytvořila do značné míry základ pro působení většiny ženských organizací, které existovaly v dalších letech, například systémem

[785] To bylo zakotveno v zákonu o dobrovolných organizacích z roku 1951, který legislativně potvrdil dosud fungující praxi, že všechny dobrovolné organizace (nově zvolený výraz pro spolky) byly podřízeny ÚV KSČ, jehož orgány rozhodovaly o činnosti organizace i jejím personálním složení. Srov. Nečasová in Havelková, s. 174.
[786] NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 173
[787] Ibid, s. 170.
[788] Nečasová konkrétně hovoří o roku 1951, kdy se představitelky Československého svazu žen postavily proti zrušení této organizace, a poté o období tzv. pražského jara. Srov. NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 203.
[789] NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 174-175.

individuálního a kolektivního členství, zakládáním poboček v obcích, financováním ze státního rozpočtu či účastí v Národní frontě.[790]

V roce 1950 došlo ke sloučení Rady žen s obdobnou slovenskou ženskou organizací Živenou – Svazem slovenských žen a vznikla nová organizace Československý svaz žen. Změnou názvu a některými dalšími spíše dílčími změnami mělo dojít k silnějšímu vymezení vůči předúnorovým ženským spolkům a také k většímu cílení na dělnické ženy, které měla nová organizace více oslovovat. V samotné činnosti však k zásadním změnám nedošlo a nezměnila se ani vysoká míra závislosti na ÚV KSČ. I tato organizace byla již po dvou letech zrušena, protože byla strana s její činností nespokojena.[791] V roce 1952 byl proto Československý svaz žen nahrazen Výborem československých žen, který oficiálně reprezentoval zájmy žen především v zahraničí a lokálními výbory žen působícími při místních národních výborech. Tento nový systém organizace, převzatý ze Sovětského svazu, fungoval do roku 1967, ovšem v praxi znamenal, že v tomto období fakticky žádná výrazná ženská organizace nepůsobila, a také lokální výbory často existovaly pouze formálně či nárazově a systematickou činnost na podporu žen nevykonávaly.[792]

Z důvodu nefunkčnosti stávajícího systému bylo proto vedením ÚV KSČ rozhodnuto o znovuobnovení Československého svazu žen, ke kterému došlo v roce 1967. K opětovnému vzniku jednotné organizace žen napomohlo i politické klima, které umožnilo výraznější artikulaci idejí ženské emancipace i kritiku dosavadního vlažného zájmu KSČ o ženskou problematiku, stejně jako odklon od následování sovětských vzorů. Obnovená organizace navázala na činnost stejnojmenného svazu z let 1950 až 1952 a mimo jiné se zaměřila na rozvoj individuálního členství, což vedlo k tomu, že na začátku 80. let měl Československý svaz žen zhruba milion členek.[793]

Společným prvkem všech organizací žen fungujících v socialistickém Československu byla podle Nečasové skutečnost, že základem jejich působení byla v první řadě politicko-výchovná činnost, tedy šíření a vysvětlování základních komunistických hodnot a získávání žen pro účast na veřejném životě. Až za touto činností existoval prostor pro řešení specifik ženské otázky či obecněji genderových vztahů.[794] Požadavek rovnoprávnosti žen byl v rámci

[790] NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 178-181.
[791] Krom kritiky, že ČSŽ nedostatečně rozšiřuje svou členskou základnu, či že členstvo není dostatečně aktivní, se objevily také pochybnosti, zda je vůbec existence samostatné ženské organizace nutná. Více viz NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 260-265.
[792] Ibid, s. 181-185.
[793] SLUŠNÁ, Nataša. *Postavení ženy ve společnosti*, s. 105, citováno z NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 189.
[794] NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen*, s. 191.

ženských organizací artikulován spíše zřídka, v poúnorových letech téměř vůbec, a totéž platí i pro období působení lokálních výborů žen v 50. a 60. letech.[795]

To je zásadní i pro otázku, do jaké míry bylo ženskými organizacemi artikulováno téma plánovaného rodičovství či šířeji motiv (ženských) reprodukčních práv. Vzhledem k nastíněným změnám v působení ústředních organizací žen je velmi obtížné zkoumat, zda do agendy těchto organizací patřilo také téma cílené regulace početí či propagace antikoncepce. O to složitější je to proto, že, jak bude nastíněno na dalších stranách i v následující kapitole, zájem o otázky spojené s antikoncepcí se v socialistickém Československu začal výrazněji objevovat až po roce 1957 v souvislosti s dekriminalizací potratů, ještě více pak ve druhé polovině 60. let, kdy se dostaly na československý trh moderní antikoncepční metody. To je však, jak bylo zmíněno, z velké části období, kdy u nás, až na poměrně nepočetný Výbor československých žen, žádná velká organizace žen neexistovala.[796] V pramenech k „ženskému hnutí" po roce 1945, které jsem zkoumala,[797] se mi nepodařilo objevit žádnou zmínku o tom, že by pro ženské organizace, jež zde působily, bylo téma cílené regulace početí důležité a z výše nastíněné složité situace těchto organizací lze stěží předpokládat, že by mohly působit jako aktér, který toto téma ve společnosti výrazněji artikuluje. Také výzkumy Denisy Nečasové, zaměřené na „ženské hnutí" v českých zemích po roce 1945 téma reprodukčních práv mezi prioritami ženských organizací nezmiňují.[798] Přesto bych se ráda zaměřila na jeden pramen, který by mohl alespoň napovědět při hledání odpovědi na otázku po vztahu ženských organizací k problematice plánovaného rodičovství, a to je ženský tisk vydávaný v tomto období zmíněnými organizacemi žen, konkrétně na časopis Vlasta.

3.7.1. Antikoncepce na stránkách časopisu Vlasta

Časopis Vlasta byl založen v lednu 1947 jako tiskový orgán Rady Československých žen a mezi lety 1948 až 1989 byl postupně vydáván všemi výše zmíněnými organizacemi žen, které v tomto období působily. Po roce 1948 byla Vlasta jediným týdeníkem určeným přímo ženám a po celou dobu své existence patřila mezi nejčtenější periodika v Československu. Již v prvním roce dosáhla Vlasta nákladu sto tisíce výtisků a velké popularitě se těšila i v následujících

[795] Ibid, s. 192.
[796] NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen,* s. 187.
[797] Šlo především o materiály z fondu Československý svaz žen (Národní archiv ČR), např. zápisy ze schůzí předsednictva, či informace o realizovaných akcích a besedách.
[798] Dle Nečasové patřila mezi genderovou agendu ženských organizací po roce 1948 především zaměstnanost žen, a s ní související témata jako budování předškolních zařízení či později slaďování profesního a osobního života, tématem byla též obecná angažovanost žen, nikoliv však snaha podporovat větší zastoupení žen ve vyšších politických či manažerských funkcích. Srov. NEČASOVÁ, Denisa. *Organizace žen,* s. 194-200.

desetiletích.[799] To z Vlasty činilo důležitý komunikační nástroj směrem k ženské části populace, a to nejen v otázce cílené kontroly početí, ale v široké škále dalších témat, kterými se časopis zabýval. Kontakt, který se redakce snažila udržovat se svými čtenářkami, jehož součástí bylo aktivní nabízení možnosti sdílet postoje a názory čtenářek směrem k redakci, umožňoval na stránkách Vlasty realizovat také určité „průzkumy veřejného mínění", a to včetně těch zaměřených na oblast reprodukce či šířeji partnerských vztahů, jak dále zmíním.

Téma cílené regulace početí se na stránkách Vlasty začalo objevovat, krom několika výjimek, až po roce 1957. Do té doby se téma objevilo pouze okrajově, a to prostřednictvím inzerce či recenzí knih pojednávajících o pohlavních otázkách a s nimi souvisejících tématech.[800] Pozvolný nárůst zájmu o antikoncepci či o téma plánovaného rodičovství a otázky s ním spojené byl způsoben změnou zákona umožňujícího umělé přerušení těhotenství. Na stránkách Vlasty se tak začala postupně rozvíjet nejen diskuse kolem potratů, populačního vývoje či interrupčních komisí, ale také o rozvoji plánovaného rodičovství u nás i ve světě či o vývoji moderních antikoncepčních metod. V roce 1957 vychází ve Vlastě článek Miroslava Vojty[801] *Nechtěné mateřství*, který zmiňuje nejen problematiku dekriminalizace potratů, ale především vyzdvihuje potřebu plánovaného rodičovství. „Je skutečností, že lidé v posledních desetiletích považují za spravedlivé přistupovat k rodičovství vědomě a plánovitě. Zrození nového života ponechávat náhodě, to se nesrovnává již se stoupajícími požadavky lidstva na životní a vzdělanostní úroveň."[802] Lékař v článku varuje před tím, aby lepší dostupnost potratů nevedla ke snížení odpovědnosti za početí (především ze strany mužů) a nabádá k osvětě v oblasti antikoncepce. Zmiňuje také, že ženská antikoncepce dosud nebyla příliš dostupná, což se má ale změnit, a zdůrazňuje, že nejdůležitější je bojovat proti předsudkům, které jsou s antikoncepcí spojeny.[803]

O několik čísel později vychází ve Vlastě článek dalšího z lékařů, jež se v oblasti cílené regulace početí angažovali, Ladislava Hnátka (více o něm v kapitole 4.4.3). I on zdůrazňuje, že hlavní zbraní proti potratům, je dobře organisovaná prevence těhotenství prostřednictvím antikoncepce. V textu je také zmíněno, že na prevenci početí směrují také četné dotazy

[799] Na konci 60. let byl náklad kolem 630 tisíc výtisků, na konci 80. let se pohyboval nad 800 tisíci.
[800] Například v roce 1947 se objevila v rubrice Malý oznamovatel inzerce na knihu Přirozená kontrola početí, v roce 1956 v rubrice Ze zdravotnické literatury recenze na několik knih s tématem sexuální výchovy, prevence pohlavních chorob a výchova k rodičovství. Srov. *Vlasta*, roč. 1 (1947), č. 20, s. 13; roč. 10 (1956), č. 29, s. 7.
[801] Miroslav Vojta (1909-1974) byl český gynekolog a porodník. Řadu let působil v Ústavu pro péči o matku a dítě v Praze-Podolí, od roku 1952 byl hlavním odborníkem Ministerstva zdravotnictví pro oblast gynekologie a věnoval se především otázkám organizace lékařské péče o ženy.
[802] VOJTA, Miroslav, Nechtěné mateřství, *Vlasta*, roč. 11 (1957), č. 40, s. 12.
[803] „Ke šťastnému rodinnému životu vede prevence nežádoucích těhotenství, které lze docílit správnou informovaností a lámáním předsudků proti používání antikoncepce." VOJTA, Miroslav, Nechtěné mateřství, *Vlasta*, roč. 11 (1957), č. 40, s. 12.

čtenářek, a proto periodikum považuje za svou povinnost ptát se, co v této záležitosti dělají příslušní zdravotní činitelé.[804] Zmínky o antikoncepci či plánovaném rodičovství jsou však až zhruba do poloviny 60. let spíše výjimečné.

Polovina 60. let je obdobím, kdy se začíná téma plánovaného rodičovství více otevírat a na stránkách jediného ženského periodika se objevuje více zmínek o antikoncepci jako takové, nejen v souvislosti s problematikou potratů, která jasně dominovala v předchozím období. Zatímco na konci 50. a začátku 60. let byly nejčastějším tématem rostoucí počty potratů a důvody toho, proč k nim dochází, dávané do souvislosti především s nedostupností zařízení předškolní péče a obecně s těžkostmi spojenými se snahou skloubit práci a péči o děti, od poloviny 60. let je antikoncepce častěji zmiňována v kontextu její (ne)dostupnosti, vývoje nových metod a skrze různé formy osvětových aktivit. V roce 1966 vyšel například článek Jarmily Malendové o tom, jak začal brněnský lékař Jiří Šráček zavádět nový typ antikoncepce (nitroděložní tělísko).[805] Článek vzbudil u čtenářek velký zájem, a proto samotný Šráček v jednom z následujících čísel poskytl podrobnější informace o vývoji této antikoncepční metody. Upozornil, že zatím probíhá testování přípravku, a proto si ženy musí ještě na jeho uvedení na trh chvíli počkat. Zájem projevený o nitroděložní tělísko tlumil důrazem na to, že lékařská věda dosud nenašla metodu vhodnou pro všechny ženy a že i při předepisování tělíska bude nutné zohlednit případné kontraindikace a poněkud překvapivě také zdůrazňoval i možné nežádoucí účinky.[806] Rezervovaný postoj k moderním typům antikoncepčních metod je patrný také z článku *Plánované děti*, který vyšel ve stejném roce a v němž autor (znovu šlo o Miroslava Vojtu) předkládá statistická data o účinnosti všech dostupných antikoncepčních metod.[807] V tomto článku je již zmíněna také druhá z metod moderní antikoncepce, hormonální pilulka Antigest, o které se začíná na stránkách Vlasty psát v polovině 60. let. V roce 1965 otiskla redakce čtenářský dotaz na dostupnost spolehlivých antikoncepčních prostředků, který zodpověděl Bedřich Viták z Ministerstva zdravotnictví. Právě v jeho odpovědi byl poprvé obšírněji nový přípravek Antigest zmíněn, přestože v té době ještě nebyl na trhu dostupný.[808]

[804] HNÁTEK, Ladislav, Lékaři na pomoc ženám, *Vlasta,* roč. 11 (1957), č. 44, s. 14.
[805] MALENDOVÁ, Jarmila, Pět set žen chválí pokrok, *Vlasta*, roč. 20 (1966), č. 20, s. 11.
[806] „Metoda má své vedlejší účinky, které jsou někdy velmi závažné, a má také určité procento selhání, kdy ženy otěhotní. Zatím máme procento selhání 3,5 a je zcela možné, že bude ještě o něco vyšší. Pro vedlejší účinky a pro vypuzení tělíska muselo dalších téměř deset procent žen přestat tuto metodu používat. Tyto skutečnosti je nutno mít vždy při doporučování metody na mysli a ženy na ně upozornit.“ Ibid.
[807] VOJTA, Miroslav, Plánované děti, *Vlasta*, roč. 21 (1967), č. 1, s. 13-14.
[808] Odpověď čtenářkám, *Vlasta*, roč. 19 (1965), č. 30, s. 10.

Hormonální antikoncepce vzbudila mezi čtenářkami velký zájem a na stránkách Vlasty byla zmiňována opakovaně.[809]

Vlasta však neinformovala pouze o legislativních změnách či vývoji nových antikoncepčních metod. Nemalá pozornost byla na stránkách Vlasty věnována také mezinárodnímu rozměru hnutí za plánované rodičovství. Opakovaně byly publikovány zmínky o tom, jak probíhá propagace antikoncepce v jiných zemích světa např. v Egyptě,[810] v Indii,[811] Japonsku,[812] Švédsku[813] či Francii,[814] za vzor v této oblasti byla považována, shodně s meziválečným obdobím, především Anglie.[815] V roce 1969 vyšel článek informující o 6. konferenci Mezinárodní federace pro plánované rodičovství pro Evropu a Blízký východ, která se uskutečnila v Budapešti.[816] V předchozím čísle stejného ročníku byla situace v zahraničí shrnuta v článku s názvem Mezinárodně o plánovaném rodičovství, který zmiňuje existenci Společností pro plánované rodičovství v různých zemích světa a informuje, že příprava na vznik této společnosti probíhá také v ČSR.[817]

Se zájmem o vývoj v zahraničí, především v zemích tzv. třetího světa, souvisí také téma „populační exploze“, tedy zmínky o problémech s přelidněním a vysokou porodností v zemích tzv. třetího světa, které se na stránkách Vlasty objevily opakovaně ve druhé polovině 60. let.[818] Nejčastěji byly v tomto kontextu zmiňovány programy na podporu plánovaného rodičovství a konkrétní opatření zaváděná ve vybraných zemích, např. otevírání sítě antikoncepčních poraden. Situace v zemích Afriky, Asie či Jižní Ameriky byla dávána do kontrastu se situací v Československu, kde porodnost klesá a hledají se opatření na její zvýšení, zatímco v jiných zemích se vynakládají velké částky na podporu plánovaného rodičovství, protože zde hrozí v brzké budoucnosti přelidnění a s ním spojený nedostatek zdrojů.[819] V rámci náhledu na tyto mimoevropské země, je antikoncepce znovu diskutována v (neo)malthusiánském duchu, který jinak v kontextu diskuse o antikoncepci v Československu v tomto období není patrný.

Obecně lze říct, že počet článků o antikoncepci na stránkách Vlasty postupně rostl, a to především ve druhé polovině 60. let (ze zkoumaného období jich bylo nejvíce v roce 1969).

[809] *Vlasta*, roč. 22 (1968), č. 38, s. 25; roč. 23 (1969), č. 15, s. 19; roč. 23 (1969), č. 23, s. 24; roč. 23 (1969), č. 35, s. 25.
[810] *Vlasta*, roč. 18 (1964), č. 43, s. 8; roč. 20 (1966), č. 22, s. 11; roč. 20 (1966), č. 49, s. 2.
[811] *Vlasta*, roč. 23 (1969), č. 18, s. 31; roč. 20 (1966), č. 22, s. 11.
[812] *Vlasta*, roč. 20 (1966), č. 22, s. 11.
[813] *Vlasta*, roč. 21 (1967), č. 50, s. 2.
[814] *Vlasta*, roč. 21 (1967), č. 2, s. 3; roč. 22 (1968), č. 17, s. 23.
[815] *Vlasta*, roč. 21 (1967), č. 50, s. 2; r. 23 (1969), č. 22, s. 5; roč. 22 (1968), č. 35, s. 31.
[816] ZELENKOVÁ, Marta, Nejde jen o ženy, ale i o muže. *Vlasta*, roč. 23 (1969), č. 42, s. 8.
[817] To, že by k založení společnosti skutečně došlo se mi dosud nepodařilo v pramenech dohledat.
[818] Kolik nás bude a jak budeme žít koncem tohoto století, *Vlasta*, roč. 21 (1967), č. 4, s. 3.
[819] Proti populační explozi, *Vlasta*, roč. 20 (1966); Egypt a populační exploze, Vlasta, roč. 1966 (20), č. 46, s. 3.

Téma se objevovalo nejen v samostatných článcích, věnovaných přímo plánovanému rodičovství či antikoncepci, ale bylo součástí řady dalších rubrik jako byla „Listárna", kde se například objevovaly zmínky o besedách o antikoncepci pořádaných v různých městech nebo o otevření poradny poskytující rady o tomto tématu.[820] Dále v rubrice „Vy se ptáte, my odpovídáme"[821] nebo v inzerci, kde byly propagovány knihy k tématu[822] a antikoncepce byla zmíněna také jako téma dalšího magazínu vydaného Československým svazem žen *O snoubencích a pro snoubence*.[823]

Vlasta tedy nepochybně hrála důležitou roli v šíření informací o antikoncepci a v propagaci myšlenky plánovaného rodičovství. V řadě článků je explicitně zmíněno, že bylo téma vybráno proto, že je po něm ze strany čtenářek poptávka, nebo proto, že je důležité o něm československé ženy informovat. V roce 1969 vyšel ve Vlastě článek *Nenarození*, který shrnoval obsáhlou diskusi o poklesu porodnosti a aktuálních možnostech cílené regulace početí. V textu bylo mimo jiné zmíněno, že redakce obdržela řadu stížností od čtenářek na nemožnost sehnat hormonální antikoncepci Antigest, a proto se rozhodla požádat o odpověď zástupce Ministerstva zdravotnictví.[824] V článku je též uvedeno, že se redakce bude tématu plánovaného rodičovství i nadále věnovat vzhledem k velkému zájmu čtenářek. O čtyři roky dříve vyšel ve Vlastě článek *Láska si poradit nedá?*, jehož cílem bylo zodpovědět, zda se mladí partneři a manželé mají v Československu na koho obrátit pro radu v otázkách partnerského života. Článek poskytoval reakce řady odbornic a odborníků, především ze Státní populační komise, a otevíral v těchto letech hojně diskutované téma (před)manželských a antikoncepčních poraden. Na konci textu redakce vyzvala čtenářky k vyjádření názoru na potřebu partnerských poraden formou ankety, která byla poté zpracována ve spolupráci se Státní populační komisí.[825] Zájem o vyjádření názoru v publikované anketě byl značný, redakci bylo během několika dnů zasláno šest set vyplněných dotazníků a sto padesát dopisů doplňujících postoj čtenářek.[826]

[820] Např. v roce 1968 vyšlo upozornění pro čtenářky z Východočeského kraje, že v Hradci králové zahájila činnost manželská poradna, poskytující rady též v otázkách antikoncepce a plánovaného rodičovství. Srov. *Vlasta*, roč. 22 (1968), č. 7, s. 15.
[821] Např. *Vlasta*, roč. 22 (1968), č. 50, s. 24; roč. 23 (1969), č. 35, s. 25.
[822] Např. v roce 1968 byla ve Vlastě publikována inzerce na knihu Antikoncepce od autorské dvojice Havránek, Dyková, o rok později na knihu Mladá dívka a sex Jaroslavy Pondělíčkové. Srov. *Vlasta*, roč. 22 (1968), č. 31, s. 28; r. 23 (1969), č. 9, s. 28.
[823] *Vlasta*, roč. 22 (1968), č. 45, s. 13; roč. 22 (1968), č. 48, s. 12.
[824] Ten v odpovědi vysvětlil problém s kapacitami výroby a ujistil, že problém byl odstraněn a další výpadky nehrozí. *Vlasta*, roč. 23 (1969), č. 38, s. 2.
[825] Láska si poradit nedá?, *Vlasta*, roč. 19 (1965), č. 20, s. 11-12.
[826] Státní populační komise, která výsledky ankety zpracovávala obdržela 750 reakcí prostřednictvím dotazníku či dopisu. Šlo většinou o odpovědi žen ve věku 20 až 39 let, z nichž 37 % vyjádřilo zájem o poradny poskytující informace o antikoncepci. Láska si poradit dá, *Vlasta*, roč. 19 (1965), č. 34, s. 10.

I na příkladu tohoto článku je patrné, že zásadní roli hrála Vlasta nejen v šíření informací o vývoji v oblasti antikoncepce či o podobě aktivit na podporu plánovaného rodičovství u nás i ve světě, ale byla také důležitým prostředníkem mezi ženami-čtenářkami a odborníky a odbornicemi, kteří se na rozvoji populační politiky včetně propagace antikoncepce či vývoji nových antikoncepčních metod podíleli. Redakce Vlasty opakovaně spolupracovala s různými státními institucemi, kterým skrze své čtenářky umožňovala zjišťovat postoj žen k různým tématům spojeným (nejen) s plánovaným rodičovstvím. Tato zprostředkovatelská role Vlasty, která působila jako určitá spojnice mezi ženami a odborníky a odbornicemi, nemusela být zanedbatelná. Na stránkách skutečně docházelo k interakci mezi oběma skupinami, čtenářky mohly pokládat dotazy přímo nebo je redakce reflektovala podle reakcí, které od čtenářek získávala, a často byl jejich názor na určité téma zjišťován skrze publikovanou anketu. Nejčastěji se jednalo o Státní populační komisi, která iniciovala nejen již zmíněné dotazníkové šetření k tématu manželských poraden, ale čtenářky Vlasty participovaly také na jejím výzkumu o manželství, který byl pod názvem *Manželství a já* realizován v roce 1966 a zúčastnilo se ho přes osm tisíc žen.[827] Ještě větší zájem vzbudila anketa publikovaná v roce 1969 s příznačným názvem *Dnes rozhodnete vy*, zaměřená na interrupce, kterou Vlasta realizovala ve spolupráci s Ministerstvem práce a sociálních věcí. Čtenářky měly v dotazníku sdělit, jak by se zachovaly v pozici interrupční komise, přičemž odměnou jim byly ceny, které získalo třicet tři vylosovaných čtenářek. Redakce zdůraznila, že cílem ankety je zjistit názor žen na téma potratů a slíbila, že jejich odpovědi se dostanou k těm, kteří budou o změnách v praxi interrupčních komisí rozhodovat.[828] O zájmu čtenářek svědčí skutečnost, že redakci bylo na tuto výzvu zasláno čtrnáct tisíc vyplněných dotazníků, k tomu navíc přes čtrnáct set dopisů.[829]

Je tak patrné, že při tematizaci plánovaného rodičovství se na stránkách Vlasty odrážely jak zájmy žen (čtenářek), tak postoje expertů a expertek, působících v různých státem zřízených orgánech a institucích. Vlasta poskytovala odborníkům prostor pro propagaci témat, která považovali za důležitá, a zároveň pro zjišťování postojů ženské části veřejnosti, rovněž ale umožňovala artikulovat ženám jejich potřeby a přidávala také do odborné diskuse expertů a expertek kritický hlas. Právě texty, jejichž autorkami byly redaktorky, a nikoliv lékaři či lékařky, nezřídka upozorňovaly na rozpory mezi státem deklarovanou podporou plánovaného rodičovství a skutečnou praxí. To je patrné například na některých článcích redaktorky Věry Hájkové, která se tématem antikoncepce opakovaně zabývala. V článku s názvem *Víc než slova*

[827] *Vlasta*, roč. 20 (1966), č. 2, s. 10.
[828] *Vlasta*, roč. 23 (1969), č. 33, s. 16,
[829] *Vlasta*, roč. 23 (1969), č. 39, s. 3.

útěchy z roku 1965 pokládá Hájková otázku, zda lékaři mají ženám, které se chtějí vyvarovat těhotenství, skutečně co nabídnout. Prevence v této oblasti podle autorky nefunguje tak jak má, perorální antikoncepce rozšířená v zahraničí se u nás zatím pouze testuje. Autorka upozorňuje také na psychické potíže, které ženám způsobuje nutnost jít před potratovou komisi a obecně dochází k závěru, že od roku 1958, kdy platí zákon o potratu, se v ČSR pro zdraví žen a jejich ochranu udělalo velmi málo. Zdůrazňuje, že od té doby bylo realizováno 550 tisíc potratů, což je počet, který by mohly spolehlivé antikoncepční prostředky a dobře vedené předmanželské poradny výrazně snížit.[830]

O rok později napsala stejná autorka článek s názvem *Demonstrace po pilulku*, ve kterém vyjádřila podivení nad tím, proč hormonální antikoncepce není v ČSR dostupná tak jako v jiných zemích, kde se během krátké chvíle stala preferovaným způsobem, jak regulovat početí. Poté, co v článku popsala situaci v jiných zemích, kde se pilulka těší značné oblibě, položila autorka otázku, na kterou si sama odpověděla.: „Jaká je situace u nás? Dá se říci, že právě opačná. Ze samé opatrnosti, aby nedošlo k masové spotřebě a tím zneužívání pilulky, se naše veřejnost vlastně dodnes nedověděla, že od začátku roku je v prodeji Antigest – pilulka československé výroby. Jen tím si lze vysvětlit, že na schůzi gynekologické sekce Purkyňovy společnosti bylo konstatováno, že u nás o pilulky není zájem.“[831] Krom toho Hájková upozornila na již zmíněné problémy s výrobou, které znemožňují rozšíření Antigestu mnohem více než omezení[832] stanovená ministerstvem zdravotnictví.[833]

Přestože se na stránkách Vlasty ozývaly i tyto kritické hlasy, které se jasně stavěly na stranu žen a žádaly nápravu nedostatků, jež by ženám umožnila lepší přístup k antikoncepci, je zcela patrné, že na stránkách jediného ženského periodika dominoval ve vztahu k otázce antikoncepce a obecněji reprodukčních práv expertní diskurz. Velký prostor dostávali především odbornice a odborníci ze Státní populační komise, ale i další lékaři a lékařky, kteří jednak informovali čtenářky o výsledcích výzkumů či vývoji legislativy ve vztahu k potratům a antikoncepci, jednak poskytovali odpovědi na otázky, které redakce nadnášela. Tím, zda mohli lékaři a lékařky šířit narativ antikoncepce jako cesty k osvobození ženy či zda vnímali cílenou regulaci početí pouze perspektivou eugenickou či zdravotní, tedy nahlíželi antikoncepci výlučně jako zbraň proti potratům, se bude obšírně zabývat pátá kapitola.

[830] HÁJKOVÁ, Věra, Víc než slova útěch, *Vlasta*, roč. 19 (1965), č. 5, s. 10-11.
[831] *Vlasta*, roč. 20 (1966), č. 26, s. 10.
[832] Antigest například nemohl být předepisován ženám, které dosud nerodily.
[833] *Vlasta*, roč. 20 (1966), č. 26, s. 11.

3.8. Antikoncepce jako stěžejní téma ženského hnutí?

Opakovaně jsem na předchozích stranách zmínila, že téma cílené regulace početí mělo od počátku velmi silný feministický rozměr, protože antikoncepce zásadním způsobem zasáhla do života žen a umožnila jejich osvobození od negativních následků neregulovaného plození, a také proto, že právě ženské hnutí a jeho sympatizantky se výrazně podílely na propagaci antikoncepce a na formování kontracepčního hnutí. Platí to ale i pro české země? Stručná odpověď by asi zněla, ano, ale jen částečně. Jak jsem se pokusila v této kapitole ukázat, jen stěží lze říci, že propagace antikoncepce byla hlavním tématem ženského hnutí ve sledovaném období, a to ze dvou důvodů. Nejvýraznější proud ženského hnutí (liberální) téma cílené regulace početí za své nepřijal, i když některé jeho představitelky význam antikoncepce vnímaly. I tak ale v Československu ve 30. letech vznikly díky spolupráci širšího spektra ženských aktivistek dva kontracepční spolky, které se naopak snažily antikoncepci postavit do centra zájmu ženského hnutí i celé společnosti.[834] I když propagace antikoncepce během několika let, které zbývaly do vypuknutí druhé světové války, nevstoupila do „feministického mainstreamu", minimálně pro levicovou část ženského hnutí byla, stejně jako reprodukční práva obecně, významným tématem.

Elissa Feinberg sledující meziválečné debaty o dekriminalizaci potratů vyvozuje, že diskuze o potratech byla zaměřena více na otázku sociální než na artikulaci individuálních práv ženy, a proto také hlavními obhájci legalizace potratů byli obecně socialisté, nikoliv ženy jako skupina či feministky. Podle Feinberg byl potrat prezentován především jako záležitost pracující třídy a jejích špatných životních podmínek a u většiny zastánců dekriminalizace tak nešlo o podporu práva ženy na nakládání s vlastním tělem, ale spíše o otázku sociální a ekonomickou, tedy kritiku toho, že ženy musí rodit děti do nepříznivých ekonomických podmínek, které jim znemožňují děti uživit.[835] Tento ekonomický rozměr přístupu k reprodukčním právům je patrný také v diskusi o antikoncepci, přesto je ale jasně zřejmé, že motiv práva ženy rozhodovat o svém těle je v rámci levicového proudu ženského hnutí rovněž silně přítomen. Závěry Elissy Feinberg o absenci feministických motivů v diskusích o potratech v meziválečném období tedy bez pochyby platí pro oficiální diskurz ženského hnutí, neplatí však pro levicově zaměřené ženské aktivistky, které tyto motivy akcentovaly, stejně tak jej není možné zcela stáhnout na diskusi o regulaci početí pomocí antikoncepce.

[834] V případě spolku Zdravotní ochrana ženy je patrné, že se od počátku snažil oslovit ke spolupráci moravské ženské spolky a u řady z nich se mu to podařilo. U spolku Svaz pro kontrolu porodů je určitý konsenzus na významu tématu cílené regulace početí patrný na tom, že se ustavující schůze zúčastnily zástupkyně ženských komisí řady politických stran i představitelky dalších ženských spolků.
[835] FEINBERG, Elissa. *Elusive Equality*, s. 131-133.

Určité korekci je možné na základě provedené analýzy podrobit také závěry kolektivu autorek Bahenské, Musilové a Heczkové, že socialistky stejně jako komunistky nevnímaly specifika ženské otázky, a že osvobození ženy bylo pro ně pouze součástí hnutí za osvobození proletariátu.[836] Zevrubný pohled na aktivity Betty Karpíškové a na obsah Ženských novin ukazuje, že to neplatí bez výjimky, a že přestože ekonomický či ideologický rozměr antikoncepce byl pro levicové ženské aktivistky významný, dokázaly dobře nahlédnout také genderový rozměr diskusí o cílené regulaci početí a artikulovat právo na volné mateřství a na svobodné nakládání s vlastním tělem, jež překračovalo třídní hranice.

Ovšem i přes zájem levicového proudu ženské hnutí o témata spojená s reprodukčními právy se ani po skončení druhého světové válečného konfliktu cílená regulace početí tématem ženského hnutí v Československu nestala. Důvodem bylo především to, že vývoj po roce 1948 do značné míry ženské hnutí zlikvidoval, či minimálně okleštil a jeho agendu „vyvlastnil". Již jsem opakovaně zmínila, že v socialistickém Československu ženské organizace nehrály v propagaci antikoncepce a obecněji v artikulaci ženských reprodukčních práv zásadní roli. Přesto ale Československo, stejně jako řada dalších socialistických zemí, legalizovalo již v roce 1957 umělé přerušení těhotenství na žádost a ve stejné době začalo podporovat propagaci cílené regulace početí pomocí antikoncepce. Témata, která byla v tzv. západních zemích artikulována ženským hnutím, otevíral v zemích východního bloku sám stát a velkou roli zde sehráli experti a expertky.

V souvislosti s poměrně brzkou legalizací umělého přerušení těhotenství v Československu se často v hovoří o sledování sovětských vzorů a o nucené emancipaci žen shora. Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová však představu nucené emancipace žen považují za nepřesnou a zavádějící. Jedním z důvodů je určitá kontinuita v požadavcích souvisejících s ženskou emancipací mezi obdobím prvorepublikovým a obdobím po roce 1948, druhým důvodem, který autorky zmiňují, je role expertek a expertů, na které byla do značné míry delegována agenda spojená s otázkou ženských práv a šířeji s postavením ženy ve společnosti. Dle Hany Havelkové, která se zabývala například činností Státní populační komise, měla odborná komunita sloužit jako mediátor „mezi politickými cíli a každodenními zkušenostmi lidí."[837] Havelková navrhuje pro tuto situaci, kdy socialistický stát fakticky zlikvidoval v Československu ženské hnutí, ale zároveň převzal řadu z témat, která toto hnutí

[836] BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše, *Iluze spásy*, s. 171.
[837] HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora. Úvod. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha, 2015, s. 21.

do veřejného prostoru přinášelo, a realizoval (zejména v prvních letech své existence) mnoho progresivních opatření pro ženy, užít pojem „vyvlastnění“, namísto pojmu nucená emancipace.[838]

V souvislosti s tímto konceptem se nabízí otázka, zda jej lze použít také pro oblast reprodukčních práv, konkrétně tedy ve vztahu k propagaci cílené regulace početí pomocí antikoncepce. Na základě svého výzkumu se domnívám, že ano. Propagace antikoncepce bylo téma, které část ženského hnutí v meziválečném období akcentovala, i když marně hledala pro své ideje větší společenskou podporu. Také v období po roce 1948 šlo o téma, které bylo diskutováno na stránkách ženského tisku, ovšem zájem o něj byl do značné míry určen podporou, které se propagaci antikoncepce dostalo ze strany státu a rozvojem nových antikoncepčních metod, jejichž vývoj a výroba byly opět financovány státem. Je také patrné, že se do diskuse velmi výrazně zapojili experti a expertky z řad lékařů, kteří, alespoň jak naznačují články na stránkách Vlasty, skutečně mohli fungovat jako určití mediátoři mezi potřebami, zájmy a požadavky žen na straně jedné a státu na straně druhé. K potvrzení toho, zda to tak skutečně bylo, je však nutné detailněji se podívat na roli lékařů v propagaci antikoncepce a na její proměny, čemuž je věnována následující kapitola.

[838] Ibid, s. 22.

4. Antikoncepce a lékaři

V předchozích kapitolách jsem již do značné míry předestřela, že lékaři a lékařky[839] hráli v šíření a uplatňování myšlenky kontroly početí důležitou roli. To vycházelo jednak obecně z autority, kterou lékaři ve společnosti měli, dále z jejich vlivu na oblast reprodukce, a nakonec také z toho, že řada z nich z principu své profese mohla sledovat různé okolnosti, týkající se antikoncepční praxe, což jim umožnilo zdokonalování kontracepčních metod a vytváření metod nových.

Osobnosti z řad lékařek a lékařů zanechali nesmazatelnou stopu již v počátcích propagace antikoncepce. Řada z nich již nejpozději ve druhé polovině 19. století sympatizovala s myšlenkami Roberta Malthuse a na něj navazujících (neo)malthusiánů a byť se otevřeně nepodílela na aktivitách tohoto hnutí, šířila ideje vědomého rodičovství, například pomocí svých publikací, často psaných pod pseudonymy. Např. Wilhelm Mensinga, který na konci 19. století zdokonalil a poté popularizoval oklusivní pesar, publikoval své dílo *Über die facultative Sterilität vom prophylaktischen und hygienischen Standpunkt* (O fakultativní sterilitě z profylaktického a hygienického hlediska) nejprve pod pseudonymem z obavy o přijetí v lékařské obci, která se ukázala jako velmi opodstatněná.[840] Více či méně stručné zmínky o antikoncepci se také postupně dostávaly do některých typů lékařských popularizačních knih, např. do populárních domácích lékařů nebo do knih určených pro ženy. Např. první žena gynekoložka, působící v Mnichově, Hope Bridges Adams-Lehmann, vydala v roce 1895 *Das Frauenbuch. Ein ärztlicher Ratgeber für die Frau in der Familie und bei Frauenkrankheiten* (Kniha pro ženy. Lékařský průvodce pro ženu v rodině a pro gynekologické nemoci),[841] ve které jednoduchým jazykem tematizovala otázky spojené se sexualitou a prokreací, doporučovala vhodnou antikoncepci, a dokonce nabízela možnost jejího objednání, protože ji považovala za způsob, jak zlepšit sociální podmínky žen.[842]

Jak již bylo zmíněno, významu lékařů si byli vědomi také stoupenci a stoupenkyně postupně se rozvíjejícího kontracepčního hnutí, a proto se stále častěji obraceli na lékaře a

[839] Je třeba říci, že označení lékaři (a lékařky) je poněkud zavádějící, protože ti, o nichž bude na následujících stranách pojednáno, představují pouze část z celého spektra představitelů a představitelek lékařské profese. Přestože zde mluvíme o lékařích (a lékařkách) nejedná se o homogenní skupinu, která by měla zcela shodné postoje a hovořit tak o postoji lékařů k antikoncepci nebo k její propagaci, znamená samozřejmě činit značné zjednodušení.
[840] USBORNE, Cornelie, *The Politics of the Body in Weimar Germany*, s. 7.
[841] O šest let později byla poprvé vydána kniha další německé lékařky Anny Fischer-Dückelmann, která měla obdobné zaměření a rovněž obsahovala informace o ochraně před početím. Více v kapitole 4.4.6.
[842] Ibid.

snažili se získat jejich podporu.[843] Zjednodušeně tak lze říci, že rozmach propagace antikoncepce šel často ruku v ruce s medikalizací tématu, což je patrné jak v zemích, jež platí v otázkách kontroly početí za průkopnické, tak i v těch, kde se kontracepční hnutí rozvinulo v menší míře.[844]

Zásadní význam pro propagaci idejí plánovaného rodičovství měli lékaři i po druhé světové válce, i když jejich role se mohly lišit v závislosti na tom, na které straně tzv. železné opony působili. Již jsem zdůraznila, že zatímco „na západě" bylo důležitým činitelem v propagaci kontroly početí a v artikulaci ženských reprodukčních práv ženské hnutí, tak v socialistických zemích byla možnost vstupovat do veřejné debaty o těchto i jiných otázkách výrazně redukována a feministické hnutí zde prakticky neexistovalo nebo fungovalo jen velmi omezeně. Proto zde hrály zásadní roli specializované elity, které se podílely na formulování reprodukční politiky v socialistických státech.[845] To platí i pro případ Československa, kde, jak ukážu, hráli lékaři důležitou roli ve vztahu ke kontrole početí již v meziválečném období, ještě zásadnější pak v období poválečném, kdy se stali vzhledem k absenci zapojení propagátorů a propagátorek z řad „aktivistů" hlavními aktéry v oblasti realizace i propagace kontroly početí.

V této kapitole se proto zaměřím na to, jak bylo téma kontroly početí a antikoncepce reflektováno v rámci českého (československého) medicínského diskurzu a do jaké míry se zdejší lékaři a lékařky zapojili do aktivit propagujících antikoncepci a plánované rodičovství. Otázkami, které si kladu, je především to, jaké byly motivace lékařů pro propagaci antikoncepce, jaký byl jejich postoj ke kontrole početí, proč a jak se měnil, či jak sami konstruovali svou roli ve vztahu k plánovanému rodičovství. Na tyto otázky se pokusím odpovědět skrze analýzu lékařských publikací z daného období a také za pomoci zkoumání

[843] Kuzma Markowska při analýze písemné komunikace mezi Margaret Sanger a Hermanem Rubinrautem upozorňuje, že nebylo náhodou, že se v jejich korespondenci opakovaně objevila otázka na přístup lékařů ke kontrole porodnosti. Průkopníci a průkopnice kontroly početí, jak v USA, tak v Evropě si byli dobře vědomi významu podpory ze strany lékařského stavu, která byla už v meziválečném období považována za zásadní pro úspěch aktivistických snah. KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia, *Transatlantyckie kontakty,* s. 210.

[844] Linda Gordon ve své práci o kontracepčním hnutí v USA zdůrazňuje, že zapojení lékařů do těchto aktivit znamenalo pro hnutí zisk společenské podpory, kterou sebou autorita lékařské profese nesla. Radikální skupiny, které téma zdůrazňovaly před tím se od něj díky jeho postupné profesionalizaci postupně odklonily. Atina Grossman, tematizující rozvoj obdobného hnutí v Německu nabízí jiný pohled na roli lékařů. Podle ní byli lékaři do aktivit na propagaci antikoncepce vtaženi na popud představitelů a představitelek dělnického hnutí, ale medikalizace tématu zde nešla ruku v ruce s profesionalizací. Lékaři, kteří byli aktivními členy hnutí za sexuální reformu, byli podle Grossmann do značné míry radikály, kteří stáli mimo oficiální lékařské struktury. Grossmann tak upozorňuje, že zapojení lékařů do hnutí za sexuální reformu v Německu nabourává dualitu aktivisté versus odborníci. Také v Polsku se mezi hlavními představiteli hnutí za vědomé mateřství objevili především osobnosti z řad lékařského stavu. Silné podpoře ideji regulovaného početí se zde dostalo také ze strany eugeniků. Srov. GORDON, Linda, *Woman's Body, Woman's Right*; GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*, s. 44; GAWIN, Magdalena. The sex reform movement and eugenics in interwar Poland.

[845] WOLCHIK, Sharon L. The scientific-technological revolution and the role of specialist elites in policy-making in Czechoslovakia citováno z HAŠKOVÁ, Hana a DUDOVÁ, Radka. *Selective pronatalism in childcare,* s. 628.

relevantních pramenů úřední povahy, které jsou zásadní především pro období po roce 1948, kdy je postupně kontrola početí zahrnuta do státních plánů zdravotní prevence.

4.1. Okolnosti proměny přístupu československých lékařů k antikoncepci

Než se zaměřím na konkrétní projevy toho, jak se v rámci medicínského diskurzu měnil přístup k antikoncepci, je nezbytné alespoň stručně zmínit ty nejvýznamnější okolnosti, které na tyto změny měly vliv. Již v předchozí kapitole bylo jasně ukázáno, že pro rozvoj kontracepčního hnutí v Československu měla zásadní význam debata, která se rozvinula na počátku 30. let 20. století v souvislosti s návrhem na dekriminalizaci potratů. Otázka potratů, respektive snaha o snížení jejich počtu, se stala pro přístup lékařů a lékařek k antikoncepci a její propagaci stěžejní a změny v legislativní úpravě umělého přerušení těhotenství (nebo jejich návrhy), tvořily zásadní mezníky ve vývoji přístupu československé medicíny ke kontrole početí.

Lékaři diskutovali otázku změny potratových paragrafů už v prvních desetiletích 20. století. Již v roce 1912 došlo ve Spolku českých lékařů při nadnesení této otázky ke sporu mezi Antonínem Ostrčilem, který se postavil za rozšíření některých zdravotních indikací k přerušení těhotenství, a Janem Jerie,[846] který neuznával potrat za žádných okolností, a to ani např. v případě těžké tuberkulózy matky. Dle svědků této diskuse se již tehdy někteří další lékaři vyjádřili kladně k otázce sociálních a eugenických indikací.[847] Jednalo se však o menšinu a odborná stanoviska, jež vydávaly lékařské stavovské organizace, byla v otázce potratů vždy zamítavá. Již v případě prvního legislativního návrhu na dekriminalizaci potratů z roku 1920 ministerstvo zdravotnictví požádalo Spolek českých lékařů o vyjádření. Antonín Ostrčil tehdy na schůzi tohoto spolku vyjádřil postoj, jež definoval pozici lékařského stavu k potratům na dalších několik let či desetiletí. Zdůraznil, že přerušení těhotenství, i pokud je vykonáno lékařem, je vážný zásah do organismu ženy spojený se značným rizikem. Lékař toto riziko může přijmout jen tehdy, pokud jím může zabránit ještě většímu riziku pro zdraví pacienta, respektive pacientky. Proto podle Ostrčila nemohl lékař nikdy doporučit zákon, který ohrozí zdraví těhotných žen.[848] Ostrčil dále poukázal na to, že úkolem lékaře je léčit choroby, přerušení těhotenství u zdravé ženy však není chorobou, a proto se k němu lékaři nedají nutit ani případným zákonem.[849]

[846] Jan Jerie (1897-1964) byl český gynekolog, primář Ústavu pro rodičky v Praze-Bubenči. Patřil mezi oblíbené porodníky a výrazně se zasadil o vytvoření systému péče o ženu a dítě po druhé světové válce.
[847] Dle Wassermanna to byli lékaři Pelnař, Sylaba či Chodounský. Srov. *Sociálně zdravotní revue*, roč. 1 (1933), č. 2, s. 27.
[848] MAREK, Richard. *Potrat v praxi soukromé*. Přerov, 1926, s. 21.
[849] MAREK, Richard. *Potrat v praxi soukromé*. Přerov, 1926, s. 21.

Zatímco zamítavé stanovisko lékařů k dekriminalizaci potratů zůstalo neměnné po celé meziválečné období, částečně i poté, postoj k antikoncepci se viditelně proměňoval. Okrajově o antikoncepci lékaři hovořili už při diskusi o odtrestnění potratů v roce 1920, kdy poukazovali na to, že změnou zákona by přibylo jak potratů, tak také venerických chorob, protože povolením potratů by se snížilo užívání antikoncepčních metod. První rozsáhlejší debata o kontrole početí se však rozvinula mezi lékaři až v návaznosti na již zmíněnou Meissnerovu osnovu v roce 1932. V říjnu tohoto roku se v Praze uskutečnila další ze schůzí Spolku českých lékařů, jež se opět zabývala otázkou návrhů na dekriminalizaci potratů, především přípustností sociální a eugenické indikace. Naprostá většina přítomných, mezi nimiž byly nejvýraznější autority z lékařského oboru, se postavila proti změně zákona, menšina jej naopak podpořila především s odkazy na sociální nerovnost v přístupu ke kontrole početí a s poukázáním na vysoké počty kriminálních abortů, které ničí zdraví a životy mnoha žen. Co je však pro nás podstatnější je to, že někteří z lékařů se v rámci této debaty otevřeně vyjádřili pro praktikování kontroly početí coby lepšího způsobu, jak regulovat počet dětí v rodině (Janů, Hynek), další pak přímo žádali aktivní propagaci antikoncepce (Pelc). [850] Počátek 30. let je tak nejen obdobím rozvoje feministických aktivit na poli propagace kontroly početí, ale je také prvním mezníkem ve změně přístupu lékařů k antikoncepci, což ukazuje, jak důležitou roli v rozvoji propagace kontroly početí hrály neúspěšné snahy o dekriminalizaci potratů, a také to ukazuje propojenost obou zkoumaných diskurzů. Na počátku 30. let vychází také první původní publikace reflektující význam kontracepčního hnutí, jejíž autorkou byla lékařka Božena Slámová[851] a jak již také víme, někteří představitelé a představitelky lékařské profese se začínají zapojovat do aktivit spolků, jež na podporu kontroly početí vznikly.

Nástup druhé světové války ani změna režimu zdánlivě přístup lékařů ke kontrole početí zásadně neovlivnily, i když k pozvolným změnám docházelo. Zatímco v meziválečném období se lékaři k antikoncepci stavěli ještě rezervovaně a jen pomalu se stávala seriózním tématem jejich publikací a osvětových aktivit, tak poválečné období spojené s přechodem k socialistickému zdravotnictví antikoncepci postupně přijalo jako relevantní téma vědeckého bádání. Vliv lékařů v oblasti propagace antikoncepce tak pokračoval i po roce 1948 a ještě se výrazněji prohloubil. Stejně jako v meziválečném období se zájem o antikoncepci vzedmul výrazněji v souvislosti s dekriminalizací potratů, ke které již v novém politickém uspořádání skutečně došlo. V roce 1957 byl přijat zákon č. 68/1957, legalizující umělé přerušení

[850] HOUDEK, J., POLÁK, Z. Historický přehled antikoncepce. *Čsl gynekologie*, roč. 34 (1969), č. 1-2, s. 108-111.
[851] SLÁMOVÁ, Božena. *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method*.

těhotenství a zdravotní důvody, jež byly jako důvod pro legální potrat přijaty již v roce 1952, byly nyní rozšířeny také o další důvody, především ekonomického a sociálního charakteru,[852] a každá žena, bez ohledu na svůj rodinný stav, mohla požádat o provedení potratu, když dokázala tyto důvody patřičně doložit před tzv. interrupční komisí.[853]

Již před zavedením zákona se objevily ojedinělé počiny, které ve snaze reflektovat zahraniční trendy, usilovaly o seznámení veřejnosti laické i odborné s výhodami kontroly početí pomocí antikoncepce, ale až přijetí „interrupčního zákona" a s ním spojená obava, že by počet potratů mohl rapidně stoupnout, daly základ systematické osvětě v oblasti plánovaného rodičovství. Součástí zákona byly totiž doplňující normy, konkrétně Směrnice k potratovému zákonu č. 68, která stanovila povinnost lékařů, „aby se antikoncepcí zabývali jako součástí prevence v péči o ženu."[854] Právě tato skutečnost nastartovala plošný zájem lékařek a lékařů o antikoncepci, vedla k rozvoji výzkumu na tomto poli, k hledání nejlepších cest, jak antikoncepci propagovat, a také ke vzniku antikoncepčních prostředků domácí výroby.

Vzhledem k narůstajícímu počtu potratů na žádost a obecně k nepříznivému populačnímu vývoji, začal stát usilovat o komplexnější uchopení této problematiky, jehož součástí bylo ustavení Státní populační komise a štědré dotování výzkumů analyzujících reprodukční chování mužů a žen v Československu. Právě výsledky těchto výzkumů a zapojení širšího spektra odborníků, umožnily postihnout základní rysy přístupu veřejnosti k antikoncepci a lépe cílit osvětu, a také reformulovat předchozí imperativy ve vztahu k antikoncepci.

4.2. Antikoncepce v odborné lékařské literatuře a tisku

Analýza reflexe tématu kontroly početí v odborném lékařském diskurzu může naznačit mnoho k otázce vztahu lékařů k antikoncepci a k její propagaci. Odborné články a publikace odráží vývoj zájmu o antikoncepci v rámci medicínského oboru a odhalují souvislosti, v jakých se téma diskutovalo. Naznačují také postoj jednotlivých lékařů k antikoncepci, k jejímu významu i k možnostem šíření informací o ní. Do odborné lékařské literatury a tisku jsem zařadila články

[852] Zákon stanovil kromě zdravotních důvodů také tzv. další zvláštního zřetele hodné důvody. Mezi ně patřily například věk ženy nad 40 let, alespoň tři děti, obtížná situace neprovdané těhotné ženy, rozvrat rodiny nebo ohrožení životní úrovně. Více k tématu DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice*; Táž, The Framing of Abortion in the Czech Republic: How the Continuity of Discourse Prevents Institutional Change. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* vol. 46 (2010), no. 6, p. 945-976.

[853] Potrat mohl být vykonán pouze v nemocnici a pouze do třetího měsíce, a ne dříve než šest měsíců po provedení předchozího potratu. Zákrok byl zpoplatněn částkou mezi 200 až 500 Kč. Není nepodstatné, že před novelizací zákona v roce 1962 měli být členy těchto komisí vždy dva zdravotníci, které doplňovala jedna žena jmenovaná Okresním výborem KSČ, po úpravě pak byl členem jeden lékař.

[854] HOUDEK, J., POLÁK, Z. Historický přehled antikoncepce, *Čsl gynekologie*, roč. 34 (1969), č. 1-2, s. 110.

a publikace psané lékaři (lékařkami) a určené pro jiné odborníky z medicínského oboru. Zaměřila jsem se především na články v odborném tisku, které jako celek (nikoliv všechny konkrétní tituly) na rozdíl od odborných knih, vycházely po celé zkoumané období a umožňují tedy lépe postihnout vývoj v čase. Zmiňuji ale i odborné publikace, případně učebnice, které rovněž zajímavým způsobem odkazují k proměnám v přístupu tehdejší medicíny k otázce kontroly početí.

Články, vztahující se k antikoncepci, je možné nalézt jak v časopisech obecně medicínských (Časopis lékařů českých, Praktický lékař), tak v těch zaměřených specificky na oblast gynekologie (Rozhledy v chirurgii a gynekologii, Československá gynaekologie).[855] Do analýzy jsem zařadila také Zprávy Státní populační komise, které vycházely periodicky od roku 1962, a které se zaměřovaly na téma populace v širším kontextu, přičemž články, mapující reprodukční problematiku obecně a antikoncepci konkrétně, zde byly hojně zastoupeny.[856] Odborné publikace, tematizující přímo problematiku kontroly početí a antikoncepce, se objevují ve větší míře až v 50. letech 20. století. Do té doby vyšlo pouze několik prací pojednávajících o podrobnostech konkrétní antikoncepční metody (především metody výpočtu plodných dní).[857] První odborná kniha zaměřená cíleně a systematicky na téma antikoncepce je z roku 1955,[858] jedná se o publikaci *Boj proti potratům a antikoncepce*, která předznamenává integraci tohoto tématu do sféry zájmu socialistického zdravotnictví a ukazuje také jasnou souvislost regulace početí se snahou snižovat počty prováděných potratů. V učebnicích, především v těch zaměřených na výuku gynekologie a porodnictví, se zmínky o antikoncepci objevují výrazněji od 30. let 20. století (poprvé dokonce již roku 1912),[859] což může naznačovat určitou snahu integrovat toto téma mezi základy vzdělání budoucích gynekologů, může to být ale také pouhý důsledek zájmu autora této první učebnice Antonína Ostrčila o antikoncepci a její zkoumání.

Na základě analýzy těchto zmíněných typů pramenů se na následujících stranách pokusím načrtnout kontury vývoje zájmu lékařů o téma antikoncepce a s ním související problematiky a sledovat odraz aktivit, jež lze řadit pod pojem propagace kontroly početí.

---

[855] Mezi jednotlivými periodiky byly patrné rozdíly vycházející především z jejich zaměření. Zatímco Časopis lékařů českých nabízel především odborná pojednání a reflexi zahraničních výzkumů, články v Praktickém lékaři odrážely výrazně více i zkušenosti lékařů z praxe a je pro ně typická mírně větší otevřenost vůči tématu kontroly početí.

[856] Pro zkoumání témat spojených s kontrolou početí by bylo možné zahrnout také analýzu časopisů zaměřených na demografii. Ty jsem však mezi zkoumané prameny nezařadila, především proto, že autory příslušných článků byli téměř výhradně odbornice a odborníci jiných profesí, nikoliv lékaři.

[857] AMBROŽ, Adolf. *Přirozená kontrola početí: Vědecké, eugeno-výchovné pojednání pro lékaře i laiky*. Praha, 1946.

[858] JERIE, Jan a HNÁTEK, Ladislav. *Boj proti potratům a antikoncepce*. Praha, 1955.

[859] Srov. OSTRČIL, Antonín. *Úvod do gynaekologické praxe*. Praha, 1912.

Vzhledem k množství zkoumaných pramenů a pro lepší postihnutí změn v tematizaci antikoncepce je užit chronologický přístup.

4.2.1. První třetina 20. století – nezájem, odmítání, nedůvěra

V průběhu 20. století vstupovalo téma cílené kontroly početí pomocí antikoncepce do medicínské literatury a tisku postupně a zvolna. Jak již bylo naznačeno, odborné lékařské publikace se tématu dosud nevěnovaly vůbec, a také zmínky o antikoncepci na stránkách lékařských časopisů lze před rokem 1918 nalézt pouze výjimečně. Sporadicky se objevují zprávy reflektující vývoj antikoncepčních metod v zahraničí,[860] ojedinělé zmínky o kontrole početí se vyskytují v referátech některých zahraničních publikací a jsou také součástí článků tematizujících pokles porodnosti, přičemž antikoncepce je zde vykreslena zpravidla v negativním smyslu. V roce 1913 například vychází v Časopise lékařů českých referát na knihu Alexandra Szana, *Válka a obyvatelstvo*, ve kterém autor tematizuje masivní úbytek porodů v Uhrách. Kontrola početí je zde prezentována jako negativní jev, vedoucí k demografickému poklesu. Autor upozorňuje, že zatímco v Německu jsou ztráty z poklesu porodů nahrazeny poklesem úmrtnosti, v Uhrách ani Rakousku nikoliv, a kritizuje, že: „Od západu jsme převzali pouze umění omezovati počet porodů, aniž jsme převzali též současně zlepšené hygienické poměry západu.“[861]

Určitou částečnou výjimkou z absence tématu antikoncepce v tomto období jsou opakované zmínky o profylaktické roli kondomů, které se však zaměřují pouze na jejich význam v boji proti pohlavním chorobám a nejsou tedy míněny coby antikoncepční metoda. V roce 1916 se objevuje například příspěvek lékaře Semeráda *O záchraně před chorobami pohlavními,* ve kterém zmiňuje dva základní typy ochrany před venerickými chorobami. Všeobecný, do kterého řadí např. omezení prostituce a poučení lidu, a osobní, do kterého spadalo dříve hlavně mazání ochrannými mastmi, nově především použití kondomu. „V nové době kondom jest universálním prostředkem rázu mechanického: zachránil dle Blaschko miliony lidí před nákazou.“[862] Nárůst článků zmiňujících kladně význam prezervativů je patrný během válečných let a souvisí se snahou bojovat proti rostoucím počtům nakažených venerickými chorobami.[863] Je evidentní, že kondomy byly nejpozději během první světové

[860] V roce 1913 byl například Časopise lékařů českých publikován referát o novém typu pesaru, který začala vyrábět firma P. Penin v Lipsku. Srov. *ČLČ*, roč. 52 (1913), č. 27, s. 857.
[861] *ČLČ*, roč. 55 (1916), č. 27, s. 853.
[862] SEMERÁD, O záchraně před chorobami pohlavními, *ČLČ*, roč. 55 (1916), č. 48, s. 1507.
[863] Z genderového hlediska je velmi zajímavé a určitě by si zasloužilo rozsáhlejší analýzu, jakým způsobem byla v medicínském diskurzu rámována debata kolem šíření pohlavně přenosných chorob. Za hlavní příčinu nákazy

války v lékařském prostředí plně akceptovány, právě pro svou roli v prevenci pohlavně přenosných chorob, jejich kontracepční efekt však není zmiňován.[864]

Obdobný nezájem o antikoncepci lze vidět i ve vztahu k tématu sexuální výchovy, které se začíná na stránkách lékařského tisku více diskutovat po roce 1918. Ferdinand Pečírka například publikoval v roce 1919 referát na dvě domácí knihy, věnující se tomuto tématu,[865] v němž mimo jiné kritizuje, že součástí pohlavní výchovy nebyl v předválečném období důraz na mravní odpovědnost.[866] Důraz na mravní odpovědnost v sexuálních vztazích, který je zde zmíněn v souvislosti s pohlavní výchovou, byl zásadní také ve vztahu ke kontrole početí. Právě strach ze snížení odpovědnosti za důsledky, které mohou plynout z pohlavního styku, tedy především za nevítané početí, byl jedním z argumentů proti rozšiřování antikoncepce, stejně jako proti dekriminalizaci potratů. V obou případech se odpůrci báli možného nárůstu sexuální nevázanosti, což byla obava, která se v určitých obměnách objevovala nejen v první třetině 20. století, ale ještě hluboko do jeho druhé poloviny.

Ani ve 20. letech 20. století nebyl počet článků v lékařském tisku tematizujících cílenou regulaci početí nijak významný a stále se jednalo spíše o výjimky, navíc v naprosté většině případů šlo o texty referující o zahraniční literatuře. Jistě není náhodou, že se mezi jejich autory objevují nejčastěji lékaři zaměřující se na sexuologii, což naznačuje, že provázanost kontroly početí a sexuologie není jen záležitostí 60. let (jak bude dále diskutováno), ale že má u nás výrazně hlubší kořeny. Jedním z autorů, který se k tématu antikoncepce vyjadřoval nejčastěji,

---

byly zpravidla označovány prostitutky, zatímco jejich zákazníci byli nezřídka považováni za oběti, které se nakazili jakýmsi nedopatřením. Typické je to např. na úryvku z článku J. Odstrčila z roku 1918, ve kterém se zabýval silným rozšířením kapavky během válečných let. Autor v něm uvádí: „Úplné vyléčení kapavky má nejen pro zachování zdraví a síly každého národa, nýbrž i pro docílení většího počtu porodů cenu nedosažitelnou. Svědomitý pacient, který měl nehodu a v poli se nakazil, ochotně se podrobí nové přísné prohlídce a léčbě; zajisté bude tomu povděčen, že bude uzdraven a nezůstane nakažlivým.“ Z úryvku je patrné nejen sejmutí odpovědnosti za nákazu z mužů navštěvujících prostitutky, ale také význam, který byl přisuzován léčbě a prevenci pohlavních chorob pro populaci. *ČLČ*, roč. 57 (1918), č. 16, s. 329-336 (s. 329),

[864] Schůze zdravotního odboru pomocné válečné okresní kanceláře dne 20. října 1926 v operačním sále okresní nemocnice v Mladé Boleslavi, *ČLČ*, roč. 55 (1916), č. 48, s. 1506-1507.

[865] ŽÁK, Jan. *Láska a pohlaví. Psáno pro mužský dorost*. Praha, 1912; ŠAMBERGER, František. *O pohlavních morech: pro mládež od 17. roku*. Praha, 1917.
Pečírka ve svých referátech polemizuje se Šambergerem, který kritizuje, že současná mládež není vůbec poučena o hrozbě pohlavních chorob. To Pečírka odmítá, naopak zmiňuje, že množství literatury k tématu pohlavní osvěty narůstá, mladí jsou tak poučeni dostatečně, někdy i předčasně a zbytečně. *ČLČ*, roč. 58 (1919), č.25, s. 546-7.

[866] „Někdy se ovšem staví věž od špičky – ministerstvo vyučování starého Rakouska zavedlo na universitách před mnoha lety přednášky, v nichž mělo se studentstvo poučovati o profylaxe venerických nemocí. A ctihodní universitní profesoři a přednostové klinik kázali všude o profylaktických vstřikováních, o kondomech apod. předpokládajíce, že studentstvo vesměs nákaze se samochtíc vysazuje a toť že jest fakt s nímž počítati nutno. Na pěstování charakteru, výcvik vůle, na tužení duše i těla proti změkčilosti a zbahnění, na všechny ty okolnosti, které by měly vésti výchovu veškeru od prvopočátků, ministerstvo tehdejší nepomýšlelo; vložilo studentům do tajné kapsičky u vesty krabičku preservativů.“ *ČLČ*, roč. 58 (1919), č.25, s. 546.

byl Hugo Bondy.[867] V roce 1922 referoval v Časopise lékařů českých o publikaci P. Strassmanna s názvem *Do jaké míry je lékař oprávněn a do jaké míry je povinen učinit opatření – a jaká – k zamezení těhotenství*. Podle Bondyho Strassmann zastával názor, že lékař je za určitých okolností přímo povinen indikovat antikoncepci, a to především v případech vážných chorob jako jsou tuberkulóza či srdeční vady. Zda se ke stejnému názoru klonil také sám Bondy, z příspěvku nevyplývá, zajímavá je ale statistika, kterou v textu zmiňuje, týkající se výzkumu o užívání kontracepčních metod u žen.[868] Přestože se jedná o zahraniční data, představují pravděpodobně jedny z mála v Československu dostupných statistik o užívání antikoncepce v meziválečném období.[869] Díky Bondymu se na stránkách lékařského tisku objevovaly také četné příspěvky tematizující činnost Světové ligy za sexuální reformu, která jak již bylo zmíněno, otázku kontroly početí akcentovala. Sám Bondy se podílel na založení československé pobočky Ligy,[870] ale vzhledem k tomu, že její zaměření (stejně jako Bondyho) bylo směřováno především na dekriminalizaci homosexuality, otázka kontroly početí byla v souvisejících článcích zpravidla zmíněna pouze mezi tématy, kterými se Liga zabývá, bez obšírnější reflexe.[871] Antikoncepci ve svých referátech zmiňuje také další sexuolog, Josef Hynie.[872] Například v Praktickém lékaři z roku 1930 v souvislosti se sjezdem německých sexuologů reprodukuje postoje výrazné autority této doby Alfréda Grotjahna,[873] který byl jedním ze stoupenců antikoncepce jakožto zbraně proti potratům.[874] Přestože z textů není patrný

[867] Hugo Bondy (1897-1939) je považován za jednoho ze zakladatelů československé psychiatrické sexuologie. Zabýval se léčbou nervových chorob, byl soudním znalcem v oblasti sexuálních patologií. Bondy byl aktivním podporovatelem dekriminalizace homosexuality a podílel se na činnosti Světové ligy pro sexuální reformu. Stál u zrodu její československé odbočky (založené 8. 4. 1932) a podílel se na organizaci 5. kongresu Ligy, který se konal v září 1932 v Brně. Spáchal sebevraždu krátce po německé okupaci Československa.

[868] Zmíněná statistika uvádí, že z 857 sledovaných žen se 507 snažilo zabránit těhotenství skrze přerušovanou soulož, 168 za pomoci kondomu, 58 výplachy, 35 užitím pesaru, 20 užívalo různé léky, 14 děložní tyčinky, 11 úplnou či periodickou abstinenci, 10 sterilizaci, 4 poševní hubky, 1 využívala onanie, u 9 byla metoda neurčitá. ČLČ, roč. 61 (1922), č.52, s. 123.

[869] Ibid.

[870] SEIDL, Jan a kol. *Od žaláře k oltáři: emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno, 2012, s. 202-222.

[871] BONDY, Hugo, II. mezinárodní kongres pro pohlavní reformu na podkladě pohlavní vědy, *ČLČ*, roč. 67 (1928), č. 39, s. 1350-1352; TÝŽ, II. mezinárodní kongres pro pohlavní reformu na podkladě vědy, *Praktický lékař*, roč. 8 (1928), č. 16, s. 560-561.

[872] Josef Hynie (1900-1989) byl český lékař, zakladatel české sexuologické školy. Od roku 1935 do roku 1974 byl přednostou Sexuologického ústavu v Praze. Významně přispěl k definování a etablování sexuologie jako svébytného lékařského oboru a výrazně se realizoval také v oblasti sexuální výchovy veřejnosti.

[873] Alfréd Grotjahn (1869-1931) byl německý lékař, průkopník sociální hygieny, na sklonku života též sympatizant eugenického hnutí.

[874] V Praktickém lékaři z roku 1930 Hynie zmiňuje, že se prof. A. Grotjahn, reprodukčním otázkám intenzivně věnuje, přičemž klade důraz především na zájem celku, nikoliv jednotlivce. Ve svých postojích se opírá o eugeniku a populační statistiku a opakovaně varuje před poklesem kvantity i kvality populace. Hynie také zdůraznil, že Grotjahn sice usiluje o legalizaci potratů, ale potrat jako takový kritizuje a snaží se mu proto působit především vyšší informovaností o antikoncepci. Proti Hirschfeldovu směru hájí názor, že o prevenci se má starat především aktivnější činitel v sexuálním životě, muž, porod za nejspolehlivější prostředek doporučuje kondom z živočišných blan. *Praktický lékař,* roč. 1930 (10), č. 18, s. 322.

osobní postoj těchto lékařů k antikoncepci a nelze je tedy automaticky považovat za její propagátory, lze určitou míru vstřícnosti k ní předpokládat nejen z toho, že toto téma považovali za hodné pozornosti, ale u Bondyho i vzhledem k jeho aktivnímu zapojení v hnutí za sexuální reformu, u Hynieho zase vzhledem k jeho pozdějšímu zájmu o problematiku antikoncepce, který bude ještě zmíněn.

Naopak explicitně svůj postoj ke kontrole početí uvádí ve stejném období jiný lékař, Stanislav Picek,[875] který v Časopisu lékařů českých publikoval články k problematice kontroly početí opakovaně. V roce 1926 zde vyšel jeho referát na knihu A. Martina, *K péči mateřství*, která mimo jiné zmiňuje kontracepční hnutí ve Spojených státech. Ve vztahu k antikoncepční poradně založené v New Yorku, jejíž činnost je v jeho pojetí redukována na zajišťování pesarů uvádí: „nesympatickou činnost tuto nelze přece jen vzhledem k většímu zlu odhánění plodu neuznati“.[876] Tato věta dle mého soudu dobře vystihuje postoj většiny lékařů k antikoncepci, tak jak se na konci první třetiny 20. století začal formovat. Přestože řada z nich antikoncepční prostředky nevítala, stále častěji si byli vědomi významu kontroly početí ve vztahu ke snahám snížit vysoké počty nelegálních potratů. Jestliže lékaři odmítali dekriminalizovat potraty, protože pro ně znamenaly mimo jiné rizikový zásah do zdravého těla, ale zároveň již opustili představu o možnosti regulovat počet dětí pouze pomocí sexuální abstinence, museli dříve či později uznat, že antikoncepce, byť zatím nedokonalá, je jediným možným řešením.

Obdobný postoj, jako vidíme u Stanislava Picka, lze nalézt také ve snad vůbec prvním původním článku, který se chopil otevřeně tématu kontroly početí (nikoliv jen formou referátu zahraniční literatury), a který je navíc zajímavý tím, že jeho autor přímo kritizuje nevšímavost lékařů k antikoncepční otázce. Článek vyšel v roce 1928 v časopise Praktický lékař a jeho autorem byl přední československý gynekolog Jiří Trapl.[877] Už z úvodu článku je patrné, že otázka kontroly početí a antikoncepce nebyla zdaleka v lékařských kruzích akceptována a věnovat se jí, znamenalo nejprve téma obhájit, protože jak Trapl upozorňuje, „jednati o prostředcích antikoncepčních v lékařském časopise jest vlastně dovoleno jen s jistými výhradami.“[878] Mezi důvody, proč má být antikoncepce lékaři diskutována, Trapl uvádí

[875] Stanislav Picek byl gynekolog, urolog a porodník, který působil jako vedoucí lékař předsňatkové a eugenické poradny Okresního ústavu sociální péče zdravotní v Hradci Králové. Další životopisná data nejsou známa.
[876] *ČLČ*, roč. 1926 (65), č. 29, s. 1115.
[877] Jiří Trapl (1880-1965) byl gynekolog a porodník. Během své kariéry působil jako primář porodnice v Brně či v Olomouci, vedl také gynekologicko-porodnické oddělení Vinohradské nemocnice, působil jako přednosta III. gynekologicko-porodnické kliniky v Praze-Podolí a tamtéž jako ředitel Výzkumného ústavu pro péči o matku a dítě.
[878] „Vždyť my lékaři jsme a máme býti ochránci života, podporovati jeho rozmnožování a nepřísluší nám podle názorů běžných přemýšleti o prostředcích a raditi k způsobu, jak by možno bylo vzniku nového života zabrániti. Tento zřetel byl příčinou, že se lékaři otázkou ochrany před těhotenstvím vlastně málo zabývali, zejména pak ti kdož udávají ve vědě naší ton, otázku tu téměř ignorovali.“ *Praktický lékař*, roč. 1928 (8), č. 1, s. 9.

především právě její význam v boji proti potratům a dále odkazuje na skutečnost, že kontrola početí již v rodinách probíhá a proto by lékaři měli usilovat o to, aby probíhala tím nejvhodnějším způsobem. „Všechna téměř manželství chrání se před opětovaným početím všemožně, prostředky dobře, častěji pak nevhodně volenými. Jisto jest, že se chrání. To je fakt, s kterým musíme počítati. My lékaři na tomto faktu nemůžeme ničeho změnit nebo jen velmi málo. Ale v jedné věci jest nutno, abychom vliv svůj uplatnili. Totiž ve způsobu, jak se ochrana provádí. Lékař musí působiti k tomu, aby tato profylaxe početí byla prováděna správně, hygienicky nezávadně.“[879] Trapl kritizoval také to, že žena často od lékaře slyší, že by se ze zdravotních důvodů měla dalšímu těhotenství vyhnout, nedostane se jí ale zpravidla rady, jak to má udělat. Právě to, spolu s reálnou rozšířeností praxe omezování početí, bylo dle Trapla jasným důvodem, proč o antikoncepci psát otevřeně a bez předsudků. „Snahou nás lékařů dnes nemůže býti jich užívání zabrániti, to by byla práce Sysifova, nýbrž ukázat, které jsou škodlivé a které jsou hygienicky nezávadné.“[880] Ve svém článku proto představuje konkrétní antikoncepční metody a zmiňuje jejich přednosti a nevýhody.[881]

Traplovou motivací k propagaci antikoncepce, byť se jednalo o velmi umírněnou formu její podpory, je tedy především poslání lékaře hájit zdraví pacientů a pacientek, a také snaha převzít nad touto oblastí kontrolu. Obhajoba antikoncepce vycházející ze zdravotních motivů, která se objevuje v Traplově článku, nebyla nijak ojedinělá, spíše ji lze označit za typickou, a to po celé meziválečné období. Její součástí byl nejen důraz na péči o zdraví žen, ale také paternalistický přístup lékařů, projevující se ve zdůrazňování autority lékaře a ve snižování schopnosti laiků rozhodovat o volbě antikoncepce sami. Podpora antikoncepce zde tak vycházela především z pragmatického přístupu lékařů, nikoliv primárně z jejich přesvědčení o významu antikoncepce pro lepší sexuální život či reprodukční svobodu žen. Pakliže lékaři nemohli cílené regulaci početí skrze antikoncepci zabránit, začali usilovat alespoň o to, aby to byli právě oni, kdo garantuje její správně provádění.

[879] *Praktický lékař*, roč. 1928 (8), č. 1, s. 10.
[880] Ibid, s. 11.
[881] Upozorňuje například na to, že metoda přerušované soulože je velmi škodlivá pro muže i ženu. U obou může způsobovat diskomfort nutnost myslet na přerušení ve správný čas, u ženy zmiňuje jako problém také pohlavní neukojenost. Zmiňuje také, že podle některých autorů je tato metoda též příčinou cyst a dalších problémů. Irrigace (výplach ženských pohlavních orgánů) je podle něj nepohodlná, a ne zcela účinná. I další chemické prostředky, které se před stykem dávají do dělohy nejsou příliš účinné (tablety rozpustné aj.), sám viděl několik těhotenství, která po nich vznikla, navíc zmiňuje další nevýhody například, že chemické prostředky ničí prádlo. Mechanické uzávěrky a houbičky jsou nečisté, tedy nehygienické. Oklusivní (gumové či kovové) a adhaesivní pesary (kovové či pryžové) jsou nejčastěji ženám doporučovány, z toho, co je jsou podle Trapla nejlepší, ale nikdy zcela nepřilnou, navíc pokud má žena atypický tvar děložního hrdla nelze ho zavést. Ibid.

4.2.2. Třicátá a čtyřicátá léta – antikoncepce vzatá na milost

K nárůstu zájmu československé lékařské obce o kontrolu početí dochází ve 30. letech, což je mimo jiné odraz rostoucího zájmu o toto téma v zahraničí, jež je patrný i na množství příspěvků o konferencích a dalších setkáních lékařů, kde se téma kontroly početí stalo ústředním tématem.[882] Lékařská periodika také ukazují, že v centru pozornosti lékařů se objevilo nejen testování již osvědčených metod, především pesarů a různých typů chemické antikoncepce, ale také první, byť zatím neúspěšné pokusy s hormonální antikoncepcí.[883] Zdá se však, že československí lékaři tento zájem o antikoncepci zatím ve větší míře nesdíleli. Svědčí o tom jednak nevelké množství článků v odborném tisku, které je sice výrazně vyšší než v předchozím období, ale i ve 30. letech se jedná o jednotky článků ročně, a také opakované apely, které sami lékaři adresovali svým kolegům, volajíce po větším zájmu o kontrolu početí z jejich strany. Již zmíněný Jiří Trapl adresoval takovýto apel svým kolegům v referátu otištěném na stránkách Praktického lékaře v roce 1931. Kolegy opětovně nabádal, aby se ujali tématu antikoncepce a především, aby jej nenechávali laikům či lékařům jiného než gynekologického zaměření.[884]

Obecná tendence k rostoucí specializaci v rámci medicíny se projevuje nejen v tomto apelu, ale odráží se také ve vzniku nových periodik. Ve 30. letech začíná vycházet specializovaný gynekologický časopis Československá gynaekologie, který však téma kontroly početí, stejně jako obecněji zaměřená lékařská periodika, zmiňuje spíše okrajově a s jistou rezervovaností. V roce 1936 zde vychází článek lékařů Petera a Chmelíka *Ukázky k antikoncepcionálních praktik*, který příznačně začíná slovy „Účelem této stati jest varovati lékaře před zaváděním ochranných prostředků, které slibují býti jejich svěřenkám nejenom zdrojem nemocí a s tím spojených útrap, nýbrž mohou zaviniti i smrt ženy.“[885] Autoři článku kritizují především užívání pesarů a to jak oklusivních, tak intrauterinních, navíc se pozastavují nad některými svépomocnými metodami ochrany před početím.[886] Nutno zdůraznit, že z článku je patrné, že jejich odmítavý postoj k pesarům vychází z jediného negativního případu, se

[882] V roce 1931 vyšel referát o sjezdu lékařů ve Frankfurtu nad Mohanem, který mimo jiné naznačuje, že postoj lékařů k antikoncepci nebyl stále jednoznačně pozitivní, i když podpora vůči ní již byla značná. Ukazuje také rostoucí zájem lékařů o vývoj nových antikoncepčních metod.
[883] V Časopise lékařů českých bylo možné například dočíst se o testování preparátu z kyseliny octové, který měl účinkovat také proti zánětům dělohy. Psalo se také o tom, že v rámci vývoje nových antikoncepčních metod se začalo upouštět od dávání vysokých dávek „hormonu vaječníkového“, což byl postup, který předcházel moderní hormonální antikoncepci. Srov. *ČLČ*, roč. 1931 (70), č. 35, s. 1216.
[884] *Praktický lékaře*, roč. 1931 (11), č. 14, s. 417.
[885] *Československá gynaekologie,* roč. 1 (1936), č. 2, s. 81.
[886] Konkrétně zmiňují dva případy, kdy byla jako forma ochrany před početím zavedena ženě do pochvy dřevěná koule, resp. citron. V obou případech nedošlo k souloži a byla vyhledána lékařská pomoc, po které byla tělesa z ženy vyjmuta.

kterým se ve své praxi setkali, jinak pouze reprodukují názory na užití pesarů z publikací zahraničních autorů, což ukazuje, že předepisování antikoncepce ještě nebylo běžnou součástí gynekologické praxe, a že lékaři ve vztahu k antikoncepční praxi teprve nabývali výraznější zkušenosti.

Důvodů nezájmu či spíše rezervovaného postoje většiny lékařů ke kontrole početí bylo však více. Kromě malé zkušenosti řady z nich s praktickou stránkou užívání antikoncepce, byl jedním z hlavních důvodů strach z depopulačního efektu, který by rozšíření antikoncepce mohlo mít. Populační otázka byla na stránkách odborných časopisů často reflektována a nezřídka byla antikoncepce zmiňována jako jedna z významných příčin klesající porodnosti. V roce 1937 publikoval František Horálek[887] v Praktickém lékaři referát o I. sjezdu Československé společnosti gynekologické, ve kterém zmiňoval také otázku bezdětnosti, a především možností její léčby. V článku je patrný výrazný zájem lékařů o problematiku populačního vývoje, který byl v té době silný nejen u nás,[888] ale i v okolních zemích.[889] Horálek upozorňoval, že až 15 % bezdětných manželství lze léčit „a tak možno našemu státu opatřiti o 2500 dětí ročně více.“[890] Přitom rovněž zdůraznil, že neplodnost není hlavní příčinou poklesu porodů, jsou to především těžké sociální poměry, mezinárodní nejistota, ale i „pozdní uzavírání sňatků vzhledem k rozšířenému výdělečnému zaměstnání žen a také ztížené možnosti hlavně mužské inteligence pomýšleti včas na sňatek…vinu má i příliš propagovaná kontracepce vlivem také moderní Ogino-Knausovy teorie.“[891]

I přes tyto výtky vůči negativnímu vlivu antikoncepce na demografický vývoj je z lékařského tisku patrné, že již během 30. let se projevuje rostoucí snaha některých lékařů začlenit antikoncepci do sféry zájmu medicíny. Již bylo zmíněno, že se téma antikoncepce objevuje v roce 1912 v učebnici gynekologie pro mediky od Antonína Ostrčila,[892] který publikuje v roce 1933 další učebnici, kde je téma antikoncepce opět diskutováno, a to ještě obšírněji. Ostrčil zde navíc zmiňuje, že je žádoucí téma začlenit i do výuky mediků a pozastavuje se nad tím, že se o tom ještě stále vedou diskuse. „Je ku podivu, že mezi gynekology není dosaženo shody o tom, zda smějí raditi k antikoncepci, o tom poučiti, a zda se má

[887] František Horálek (1896-1973) byl gynekolog a porodník, zakladatel a přednosta II. porodnicko-gynekologické kliniky LF MU v Brně.
[888] Alena Šubrtová upozorňuje na to, že není náhodou, že prvním docentem demografie se na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy stal lékař František Netušil. Srov. ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*, s. 177.
[889] Srov. např. GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex*.
[890] *Praktický lékař*, roč. 17 (1937), č. 4, s. 107-8.
[891] Ibid.
[892] Srov. OSTRČIL, Antonín. *Úvod do gynaekologické praxe*. Praha, 1912. Druhé vydání této knihy vyšlo o deset let později a dvojstrana věnovaná „antikoncepčním“ prostředkům nedoznala žádných úprav.

vyučovati o kontracepčních způsobech systematicky na lékařských fakultách.“[893] Ještě o rok dříve vychází učebnice Františka Pachnera[894] a Richarda Bebra[895] pro porodní asistentky, kde je téma také zmíněno.[896] V roce 1937 zahrnul otázku kontroly početí do své odborné publikace o léčbě „ženských“ nemocí rovněž zmíněný brněnský gynekolog František Horálek.[897] Mimo učebnic je krátká zmínka věnovaná antikoncepci například v knize Sociální lékařství Hynka Pelce,[898] publikované v roce 1937. Pelc se „zábraně početí“ věnuje stručně v části věnované sociální genetice a eugenice, kde pojednává především o aktivitách kontracepčního hnutí ve světě a zmiňuje také Svaz pro kontrolu porodů.[899]

Jak již bylo naznačeno, důvodem zájmu lékařů o antikoncepci bylo v tomto období nejenom přesvědčení o užitečnosti antikoncepce, ale především snaha vymanit kontrolu početí ze sféry vlivu laiků. Ta je patrná například na kritice nekontrolovaného prodeje kontracepčních prostředků nebo na snahách o dohled nad aktivitami kontracepčního hnutí. S tím také souvisí nárůst článků tematizujících toto hnutí, především jeho aktivity v zahraničí (hlavně v Německu, Anglii, případně ve Spojených státech). Milan Janů[900] v Praktickém lékaři v roce 1932 uvádí: „Směr antikoncepční, tak zvaná kontrola porodů (birth control), vyžaduje arci zvláštní pozornosti, aby se nezvrhl, a nesmí se vymknouti kontrole odpovědných úředních činitelů. Proto jen systém antikoncepčních poraden, připojený na systém poraden ochrany mateřství a kontrolovaný sítí povolaných zdravotníků, je přijatelný.“ Z výroku Milana Janů, stejně jako z postojů řady dalších lékařů je patrné, že lékaři a priori aktivity propagující kontrolu početí neodmítali, záleželo ale na tom, jak byla propagace antikoncepce organizována. Kontracepční hnutí pro lékaře znamenalo riziko především ve chvíli, kdy se vyvíjelo mimo kontrolu lékařských autorit, a tedy mimo dohled odborníků. Přestože řada lékařů viděla v šíření informací o antikoncepci hrozbu pro demografický vývoj, samotnou antikoncepci stále častěji

[893] OSTRČIL, Antonín. *Klinická gynekologie pro lékaře a mediky*. Praha, 1933, s. 473.
[894] František Pachner (1882-1964) byl gynekolog a porodník, působil jako primář gynekologicko-porodnického oddělení nemocnice v Ostravě a jako ředitel Ústavu pro vzdělávání porodních asistentek v Ostravě.
[895] Richard Bébr (1876-1938) byl právník, působil na Ministerstvu zdravotnictví a zasazoval se o různé reformy na poli zdravotní péče.
[896] „Velmi často se stává, že porodní asistentka bývá tázána, jakým způsobem se má žena chrániti, aby neotěhotněla. Samozřejmé je, že por. asistentka smí ženě vhodné rady dáti, jen když jsou v souhlase s jejím svědomím, tedy když je žena churava nebo vyčerpána porody, nebo má už tolik dětí, že by nemohla další uživiti, a pod. Nesmí se propůjčiti k tomu, aby svými radami podporovala nečistý život a prostopášnost.“ V publikaci jsou vyjmenovány také konkrétní metody, přičemž většiny jsou považovány za nevhodné nebo nespolehlivé. Výjimkou je oklusivní pesar a kondom. PACHNER, František a BEBR, Richard. *Učebnice pro porodní asistentky*. Praha, 1932, s. 467-468.
[897] HORÁLEK, František. *Konservativní léčba chorob ženských*. Brno, 1937.
[898] Hynek Pelc (1895-1942) byl lékař, specializoval se na oblast sociálního lékařství a působil jako ředitel Státního zdravotního ústavu. Za tzv. heydrichiády byl popraven.
[899] PELC, Hynek. *Sociální lékařství*. Praha, 1937, s. 93.
[900] Milan Janů (1885-1932) byl docent v oboru gynekologie a porodnictví, průkopník gynekologické urologie a sociální gynekologie, člen sociální demokracie.

vnímala jako záležitost pozitivní. Její distribuce však měla být zajišťována především skrze zdravotnická zařízení, respektive podléhat kontrole lékařů. Janů proto kvituje, že „oficiální kruhy porodnických vůdců nezavírají oči před nutností, aby kontrola porodů, po případě ochrana před nežádoucím mateřstvím byla vzata sociálně-zdravotnicky v úvahu.“[901]

Zájem o kontracepční hnutí a jeho aktivity, především o kontracepční poradny, je ze strany lékařů patrný také z článku Stanislava Picka, který byl napsán v roce 1938, ale publikován byl až v poválečném období. Picek v něm sdílí své poznatky ze studijní cesty po západní Evropě, jejímž cílem bylo zkoumat tamní zařízení pro péči o matku a dítě a s tím související poradny (předmanželské, sexuální i kontracepční). Při této své cestě se v Londýně Picek osobně setkal s Normanem Hairem,[902] významnou postavou mezinárodního kontracepčního hnutí.[903]

To, že lékařský tisk v tomto období opakovaně zmiňoval aktivity kontracepčního hnutí, pravděpodobně souvisí nejen s tím, že se lékaři začali více zajímat o kontrolu početí jako takovou, ale také s tím, že se ve 30. letech kontracepční hnutí v řadě zemí slibně rozvíjelo a navazovalo četné mezinárodní kontakty. Zajímavým dokladem nadnárodní spolupráce je článek lékařky Ludmily Dewetterové[904] z roku 1934. Text pojednávající o průzkumu, jež měl mapovat postoj k otázce antikoncepce a kontracepčního hnutí v několika evropských zemích,[905] je nejen dokladem nadnárodní spolupráce lékařek ve vztahu k tématu kontroly početí, ale poskytuje také informace k antikoncepční praxi v Československu.[906] Pro sledování postoje československých lékařů, respektive lékařek, k antikoncepci je relevantní například odpověď na otázku, jaké indikace jsou uznávány pro kontrolu početí pomocí antikoncepce, krom indikací lékařských. Zástupkyně Československa (stejně jako Francie) se vyjádřila pro tzv. rozšířené

[901] JANŮ, Milan. O sociálním významu puerperální sepse. *Praktický lékař*, roč. 12 (1932), č. 14, s. 405.
[902] Norman Haire (1892-1952) byl lékař australského původů, který se prosadil především v Británii jako gynekolog a jako aktivista na poli sexuální reformy a kontracepčního hnutí. Působil jako lékař v Londýnské kontracepční poradně a popularizoval antikoncepci v britské lékařské komunitě.
[903] PICEK, Stanislav. Dva důležité sociálně zdravotní problémy západoevropské. *ČLČ*, roč. 86 (1947), č.18, s. 568.
[904] Ludmila Borůvková Dewetterová byla lékařka, členka Spolku československých lékařek, působila též jako jednatelka československé pobočky Mezinárodního sdružení lékařek. Další životopisná data se nepodařilo dohledat.
[905] Dotazník byl zaslán do Rakouska, Maďarska, Polska, Itálie, Francie a Československa. Referentky se ve svých odpovědích měly vyhnout morálním a sociálním či eugenickým soudům a odpovídat jen na základě zdravotních a fyziologických podkladů, to se ale nepodařilo zcela a odlišné politické či kulturní naladění jednotlivých zemích je z odpovědí patrné.
[906] Dewetterová například na otázku o rozšíření antikoncepce mezi jednotlivé společenské vrstvy, odpovídá: „v ČSR, ač se zdá, že znalost antikoncepčních prostředků se zvláště v poslední době značně šíří, nelze říci, v které společenské třídě se jich užívá nejvíce. Jisto je, že chudina a venkovské obyvatelstvo vykazuje největší porodnost.“ Za nejlepší antikoncepční prostředek Dewetterová označila oklusivní pesar v kombinaci s neškodnými chemickými prostředky, což odpovídalo také odpovědím z ostatních zemí. DEWETTEROVÁ, Ludmila. III. Mezinárodní kongres lékařek ve Stockholmu v srpnu 1934. *Praktický lékař*, roč. 1935 (15), č. 22, s. 507.

indikace, které je ale nutné posuzovat přísně individuálně, a pro které může být sociální indikace oporou. Naopak představitelky Polska a Rakouska se vyjádřily pro uvědomělé mateřství, hájíce osobní svobodu ženy a tím i právo na lékařskou radu v otázkách antikoncepce s tím, že: "Lékař má ženě raditi a má mu stačiti ženino přání, má ponechati při konsultaci stranou všechny úvahy morální, sociální a národohospodářské."[907]

Takovému postoji však byla realita v Československu tehdy patrně ještě značně vzdálena. O tom, že by mohly o antikoncepci rozhodovat ženy dle svého vlastního uvážení, lékaři vůbec nediskutovali. Naopak předmětem jejich debat byly sociální důvody pro indikaci antikoncepce, jež budily podobné kontroverze jako sociální indikace u hojně diskutovaného návrhu na zrušení potratových paragrafů. František Horálek v článku, publikovaném v Praktickém lékaři v roce 1936, hovoří o tom, že antikoncepční prostředky lze doporučit jen tam, kde by těhotenství ohrozilo zdraví ženy nebo když lze očekávat, že plod bude poškozen. Zmiňuje však zároveň, že současná ekonomicky složitá doba „nutí často lékaře k ohledům u rodin chudých a bohatých na děti."[908] Uznává také důvody eugenické, především sklon k dědičným chorobám, alkoholismus, náchylnost k tuberkulose apod. Zvážení těchto důvodů má být dle Horálka na samotném lékaři, protože „denní prakse přináší tolik individuálních důvodů, kdy lékař uzná nutnost omeziti početí, což není možnost sestaviti do nějaké indikační tabulky."[909] Otevřenost, kterou Horálek projevuje vůči sociálním a eugenickým důvodům, naznačuje jednak jasnou tendenci k pozitivnějšímu přístupu lékařů k antikoncepci,[910] jež je patrná i z jiných pramenů, jednak nejspíš souvisí s hospodářskou krizí 30. let, jejíž důsledky lékaře stále častěji stavěly před otázku, jak pomoci ženám, které si dítě nemohly dovolit, a zároveň se nezpronevěřit Hippokratově přísaze a nepřekročit zákon. Názor, že lékař je sám schopen určit, zda je v daném případě oprávněné antikoncepci předepsat, zároveň opět ukazuje již zmíněnou tendenci vytvářet a udržovat dominantní postavení lékařů ve vztahu ke kontrole početí, dané nejen nutností asistovat při zavádění některých typů antikoncepce, ale také navrhovanou libovůli lékaře ve vztahu k tomu, zda antikoncepci ženě předepsat či nikoliv.[911] Na druhou stranu ale existovala také řada lékařů, kteří odmítali sociální indikace (k potratu či

[907] Ibid, s. 510.
[908] HORÁLEK, František, Antikoncepční prostředky, *Praktický lékař*, roč. 16 (1936), č. 22, s. 497.
[909] Ibid.
[910] V Praktickém lékaři se v roce 1932 například objevuje referát na knihu profesora Stöckela z berlínské gynekologické kliniky, v níž autor jasně deklaruje, že lékařské, eugenické i sociální indikace opravňují lékaře k doporučení antikoncepce. Sociální indikací je zde myšlena především situace, když je dítě z ekonomických důvodů opravdovým neštěstím pro rodinu, přičemž autor jasně zdůrazňuje, že pouhá nechuť k mateřství není indikací. REČEK, Václav. Antikoncepční prostředky v klinickém vyučování. *Praktický lékař*, roč. 12 (1932), č. 2, s. 55-56.
[911] HORÁLEK, František, Antikoncepční prostředky, *Praktický lékař*, roč. 16 (1936), č. 22, s. 497-9.

k antikoncepci) právě s odkazem na to, že lékař nemůže sociální situaci ženy posuzovat, protože v jeho kompetenci jsou pouze indikace zdravotní. Tento názor, jež se často jeví být trochu „alibistickým“ postojem, reagujícím na kritiku sociálních nerovností v přístupu ke kontrole početí, zastávaly také některé československé lékařky, jak vyplývá ze zmíněné mezinárodní ankety.[912]

Otázku (sociálních) indikací k užívání antikoncepce lékaři diskutovali v průběhu celých 30. let a je evidentní, že ani v následujících letech na ni neexistovala úplná shoda. Ještě v poválečném období vidíme jistou opatrnost při tematizaci dalších nezdravotních důvodů pro užívání antikoncepce např. u Ladislava Hnátka,[913] který byl jinak výrazným stoupencem kontroly početí a důležitým aktérem v propagaci antikoncepce. S nástupem státního socialismu samozřejmě v argumentaci lékařů sociální důvody mizí, tak jak v představách ideologů mizí třídní rozdíly ve společnosti. V určité době se však tyto argumenty pro užívání antikoncepce i nadále objevují, např. v odkazech na neutěšené bytové poměry nebo při zmínkách, že díky antikoncepci si mohou manželé pořídit dítě až ve chvíli, kdy budou dostatečně finančně zajištěni.

Proměny politických poměrů se na přístupu lékařů ke kontrole početí projevovaly i v dalších ohledech. S politickým vývojem v okolních zemích, především v Německu, spolu s rozvojem eugenických myšlenek na příklad souvisí nárůst článků tematizujících sterilizace, které byly některými lékaři již ve 30. letech považovány rovněž za jednu z antikoncepčních metod. Tento nárůst je patrný už během 20. let. Zpočátku se jedná především o reflexi dění v zahraničí, ke konci 20. let se však již objevují také původní články tematizující postoje českých eugeniků. K otázce umělého zneplodňování méněcenných se vyjádřil již v roce 1927 v Časopise lékařů českých lékař Boris Maťušenko,[914] z Československého ústavu eugenického. O sterilizaci se vyjádřil jako o nejradikálnější z metod negativní eugeniky, kterou sám nezavrhuje, ale za důležitější považuje zvyšovat plodnost u kvalitních jedinců.[915] Ještě výrazněji rostl počet článků kolem roku 1933 v souvislosti s přijetím Zákona o obraně proti dědičně zatíženému potomstvu, který v Německu legalizoval nucené sterilizace vybraných skupin obyvatel. Velmi pozitivně se ke sterilizacím postavil člen České společnosti eugenické

[912] DEWETTEROVÁ, Ludmila. III. Mezinárodní kongres lékařek ve Stockholmu v srpnu 1934. Praktický lékař, roč. 15 (1935), č. 22, s. 507.
[913] Ladislav Hnátek (1899-1963) byl český gynekolog a průkopník antikoncepce. Více o něm viz kapitola 4.4.3.
[914] Boris Matušenko (1883-?) byl profesor emigrantské Ukrajinské svobodné univerzity v Praze, byl též členem České eugenické společnosti.
[915] MATUŠENKO, Boris. K otázce umělého zneplodňování méněcenných. *ČLČ*, roč. 66 (1927), č. 47-48, s. 1795-1800.

Bohumil Sekla,[916] který v roce 1933 vystoupil proti spojování sterilizačních zákonů s nástupem nacistů k moci, s odkazem na to, že zákony byly připravovány již před nástupem Hitlera. Zákon, který byl přijat také v řadě dalších zemích Evropy i ve Spojených státech, byl dle jeho mínění jediným způsobem, jak zabránit plození méněcenných bez nutnosti je izolovat v ústavech, což by znamenalo velké náklady a zbytečné omezení osobní svobody.[917]

Eugenické motivy, které v případě sterilizací sloužily jako důvod proč reprodukci omezovat, ale sloužily naopak v případě zbytku populace spíše jako strašák, varující před masivním užíváním antikoncepce, které mohlo vést k depopulaci a oslabení národa. Motiv strachu z poklesu porodnosti související se stereotypem „malého národa“[918] byl v silně přítomen po celé meziválečné období, a to nejen v lékařském diskurzu, a velmi výrazně ovlivňoval nedůvěřivý postoj společnosti k propagaci antikoncepce. S blížící se druhou světovou válkou, a také během ní, však získával na radikalitě, zvláště u některých lékařů. Výrazně se tato situace projevila hlavně na Slovensku, jak již zmapoval Miloslav Szabó.[919] V roce 1943 byla například v Časopise lékařů českých otištěna zpráva o inaugurační přednášce lékaře a rektora Bratislavské univerzity Emanuela Fily[920] o ochraně mateřství.[921] Filo, který vycházel ze silně klerikálních pozic, byl radikálním odpůrcem potratů, které považoval za vraždu a odmítal jejich indikaci i v případech nejvážnějších chorob (např. u eklampsie považoval potrat za větší riziko než porod, v případě tuberkulózy tvrdil, že se v těhotenství může dokonce stav ženy zlepšit). Antikoncepci spolu s potraty také označil za hlavní důvod poklesu porodnosti.[922]

Jinak však válečné roky nepřinesly v tematizaci cílené regulace početí na stránkách odborných lékařských časopisů zásadní změny. Obecně lze 40. léta považovat za období, kdy dochází spíše k útlumu zájmu o toto téma, což lze přičíst především politické, respektive válečné situaci. Avšak i z poměrně malého množství článků, které se v tomto období tématu

[916] Bohumil Sekla (1901-1987) byl lékař a biolog, je považován za zakladatele československé lékařské genetiky, angažoval se aktivně rovněž v rámci českého eugenického hnutí.
[917] Téměř totožný postoj zastával také doktor Janota, který stejně jako Sekla obhajoval německý sterilizační zákon, rovněž popíral souvislost s nacistickým režimem a vyjádřil též pochopení pro potřebu donucovacích prostředků. Upozornil, že ideální by bylo sterilizovat se souhlasem, ale protože se jedná často o „duševně úchylné osoby“, donucení je nezbytné. Podle Janotových slov by také v Československu měl být takový zákon zaveden a Německo by se mu mělo stát vzorem. Srov. Ze schůze spolku českých lékařů, *ČLČ*, roč. 72 (1933), č. 51, s. 1780.
[918] Srov. RÁKOSNÍK, Jakub a ŠUSTROVÁ, Radka, *Rodina v zájmu státu*, s. 19-34.
[919] SZABÓ, Miloslav. *Potraty: dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu*.
[920] Emanuel Filo (1901-1973) byl slovenský lékař, internista, jež v letech 1942-1944 působil jako rektor Univerzity Komenského v Bratislavě.
[921] Přednáška byla původně publikována v Bratislavských lékařských listech roč. 1943, č. 1, s. 1-20, v ČLČ byla přetištěna v sekci Referáty.
[922] *ČLČ*, roč. 82 (1943), č. 15, s. 414-417.

věnují, je patrné, že se antikoncepce postupně stává již běžnou součástí odborného medicínského diskurzu. V únoru 1947 se například záměrná regulace početí stala jedním z témat schůzí Spolku českých lékařů v Brně.[923] Ještě výrazněji je akceptace antikoncepce patrná na výňatku z knihy Karla Kadlece,[924] jež byl otištěn na stránkách Praktického lékaře v roce 1947. Kadlec v úryvku z publikace *Zdravotní pokyny ženám pro manželství a mateřství* předznamenává éru přijetí kontracepce jakožto součásti sexuálního života mužů a žen, když uvádí: „V manželství a mezi dospělými lidmi dochází k pohlavnímu styku přirozeně daleko častěji, než je vůbec žádoucno, aby došlo k početí dítěte. V tom nutno také spatřovati zcela přirozené vysvětlení a odůvodnění, proč jsou používány t. zv. kontracepční, t. j. ochranné prostředky proti početí.“[925]

Je tedy možné shrnout, že přestože antikoncepce v období 30. a 40. let není dosud medicínou výrazněji akcentována, je patrné, že postoj lékařů k ní se mění především směrem k její akceptaci coby nedílné součásti sexuálního života, která kromě řady rizik přináší i značná pozitiva. Důležitý význam pro přijetí antikoncepce má snaha lékařů bojovat proti vysokým počtům kriminálních potratů a také eugenické motivy, které se však pro vztah k cílené kontrole početí jeví jako ambivalentní.

4.2.3. Padesátá a šedesátá léta – etablování tématu

Již v úvodu této kapitoly jsem uvedla, že období, které můžeme označit za přelomové z hlediska zájmu lékařů o antikoncepci, nastává na konci 50. let. To se samozřejmě promítá také do obsahu lékařských periodik, kdy se právě od tohoto období začínají objevovat výrazné změny, které poté vrcholí ve druhé polovině 60. let. I když na stránkách nespecializovaných periodik Časopisu lékařů českých a Praktického lékaře se dále objevují zmínky o antikoncepci spíše sporadicky, ve specifičtěji zaměřeném periodiku Československá gynaekologie je nárůst zájmu jasně patrný. Zatímco ve 30. a 40. letech se články tematizující explicitně regulaci početí dají kvantifikovat v řádu několika jednotek za celou dekádu a do značné míry to platí také pro 50. léta, tak po roce 1957 začíná počet článků v tomto periodiku strmě stoupat. Zmínku relevantní k tématu lze postupně nalézt v každém ročníku Československé gynekologie, v 60. letech pak již téměř v každém čísle. V roce 1960 je plánovanému rodičovství věnováno dokonce

[923] *ČLČ*, roč. 86 (1947), č. 6, s. 183.
[924] Podrobnosti o jeho osobě se nepodařilo dohledat. Snad Karel Kadlec (1922-?) lékař, dermatolog slovenského původu, působící na lékařské fakultě University Palackého v Olomouci.
[925] KADLEC, Karel. Zdravotní pokyny pro ženy v manželství. *Praktický lékař*, roč. 27 (1947), č. 7, s. 155.

samostatné číslo,[926] o sedm let později vychází dvojčíslo zaměřené výhradně na dva typy antikoncepce – perorální neboli hormonální antikoncepci a nitroděložnímu tělísku.[927]

K nárůstu odborných studií zaměřených na antikoncepci a plánové rodičovství přispěly také Zprávy státní populační komise, které začaly vycházet v roce 1962 a na jejichž stránkách se objevovaly články pojednávající o výzkumu antikoncepce doma i v zahraničí, výsledky studií reprodukčního chování, v neposlední řadě též témata přímo spojená s propagací antikoncepce a různými formami osvěty. Právě existence článků, tematizujících osvětu v oblasti antikoncepce je podstatnou novinkou tohoto období a ukazuje výrazný posun v náhledu na plánování početí a jeho význam. Přestože zájem některých lékařů na šíření osvěty v sexuální a reprodukční oblasti, včetně regulace početí, můžeme sledovat především v populárně naučných příručkách už v meziválečném období, tak až s nástupem socialistického zdravotnického systému došlo v návaznosti na opatření, týkající se zákona o umělém přerušení těhotenství, k zahrnutí antikoncepce do státních plánů zdravotní prevence a s ní související zdravotní osvěty.[928]

Změna v obsahu odborných periodik je patrná nejen co do počtu článků, ale především co se týče jejich charakteru. I když se i nadále objevují četné reflexe zahraničního dění, častější jsou články pojednávající o výsledcích domácího výzkumu a také polemiky mezi jednotlivými autorkami a autory, které ukazují míru zájmu o témata související s antikoncepcí i množství lékařů a lékařek, kteří se jí ve své praxi zabývají. V roce 1959 se například na stránkách Československé gynekologie rozhořela debata o kvalitách a limitech metody pesar-želé, která byla tou dobou lékaři nejvíce doporučovanou antikoncepční metodou. Metodu zde hájil její průkopník u nás Ladislav Hnátek, výhrady proti ní představila lékařská dvojice Cecílie Kraminerová a Václav Šebek[929] z nemocnice v Motole. Ti upozornili na to, že pečlivá žena se sice může pomocí této metody „ochránit od nežádoucího početí, chová-li se přesně podle našich naléhavých rad a příslušných předpisů, avšak musí k tomu být ještě velmi opatrná, houževnatá, inteligentní a nesmí být příliš unavená svým povoláním a starostmi.“[930] Za hlavní slabinu této metody oba považovali komplikovanost zavádění pesaru, navíc spojenou s nutností opakované úvodní lékařské instruktáže, která podle nich znemožňuje rozšíření této metody.[931] Hnátek ve

[926] *Čsl. gynekologie,* roč. 25 (1960), č. 10.
[927] *Čsl. gynekologie*, roč. 32 (1967), č. 3-4.
[928] ČERNOCH, Antonín. Metodika zdravotnické osvěty pro ženy. *Čsl. gynekologie,* roč. 22 (1957), č. 5, s. 396-404.
[929] Václav Šebek (1901-1980) byl lékař, gynekolog, podrobnější údaje o Cecilii Kraminerové se nepodařilo dohledat.
[930] ŠEBEK, Václav, KRAMINEROVÁ, Cecilie. Poznámka k dnešní antikoncepční praxi. *Čsl. gynekologie,* roč. 24 (1959), č. 8, s. 666.
[931] Ibid, s. 666-668.

své reakci uvítal další hlasy, které se hlásí se svou zkušeností s prevencí těhotenství, a uznal, že současný stav antikoncepce není dokonalý. Za hlavní problémy zmínil technické potíže ve výrobě, ale také nedostatek času lékařů. Odmítl však jako alternativu přijmout metodu výpočtu plodných dní, která byla podle něj již před dvaceti lety zamítnuta jako nespolehlivá.[932] Do diskuse se zapojil také Jan Šturma, který zdůraznil, že s rozvojem antikoncepční praxe lze očekávat, že se budou množit výhrady proti metodě pesar-želé z různých pracovišť. Kvitoval poznámku o heterogenitě obyvatelstva, která odráží i jeho zkušenosti s působením v antikoncepční poradně v Ústavu pro matku a dítě. Tam metodu doporučují a mají mnoho žen, které si ji chválí, zároveň ale u mnohých žen metoda naráží na obtíže psychického rázu už při první instruktáži a řada žen už na další prohlídku nedorazí.[933]

Krom zmíněných metod se na stránkách lékařských časopisů hlavně v průběhu druhé poloviny 60. let diskutovaly také další antikoncepční metody. To souviselo jednak se zpochybněním metody pesar-želé, u které výzkumy ukázaly, že i přes její spolehlivost a oblibu v zahraničí není mezi československými ženami vůbec populární, jednak s vývojem nových metod, perorální antikoncepce a nitroděložního tělíska, ke kterým však lékaři měli dlouho také značné výhrady. Předmětem velkých debat se stala především hormonální antikoncepce, o které lékaři diskutovali již na přelomu 50. a 60. let v souvislosti s nadějnými výsledky zahraničních výzkumů.[934] Své výhrady zmiňoval Ladislav Hnátek, který upozorňoval, že „je třeba veliké opatrnosti, a to nejen v otázkách nových syntetických hormonů, tak rušivě a nevypočitatelně zasahujících do života ženy, ale i biologických prostředků cílených na spermatogenezi.“[935] Hnátek viděl na konci 50. let nedostatky hormonální antikoncepce nejen v jejich nejistých dopadech na hormonální rovnováhu ženy, ale také v nutnosti brát pilulku pravidelně každý den. Za překážku masivního využití hormonální pilulky považoval také vysoké výrobní náklady. „Taková to kontracepce bude vždy a za všech okolností drahá a pro široké vrstvy obyvatelstva nepřístupná.“[936]

---

[932] HNÁTEK, Ladislav. K poznámce doc. dr. V. Šebka a dr. Cecilie Kraminerové o dnešní antikoncepční praxi. *Čsl. gynekologie*, roč. 24 (1959), č. 8, s. 771-2.
[933] ŠTURMA, Jan. Diskuze k „Poznámce o dnešní antikoncepční praxi“ doc. Šebek, dr. Kraminerová. *Čsl. gynekolog*, roč. 25 (1960), č. 1-2, s. 152.
[934] Josef Charvát například v roce 1961 referoval o sjezdu endokrinologů v Kodani, přičemž zmínil výzkum Gregory Pincuse a jeho vystoupení na sjezdu. Dle Charváta mluvil Pincus v přeplněné hale na téma endokrinní kontroly plodnosti. Popisoval, jak se dá ovulace blokovat podáváním estrogenů, které ale mají vedlejší účinky, a proto Pincus zkoušel podávat umělé steroidy. V jeho výzkumu realizovaném na velkém počtu žen (1250) byla potlačena fertilita o 99 %, přičemž stačila jedna tabletka denně od 5. do 25. dne cyklu, bez škod na plodnosti do budoucna. CHARVÁT, Josef. První mezinárodní sjezd endokrinologů v Kodani. *ČLČ*, roč. 100 (1961), č. 2, s. 55-60.
[935] HNÁTEK, Ladislav. K poznámce doc. dr. V. Šebka a dr. Cecilie Kraminerové o dnešní antikoncepční praxi. *Čsl. gynekologie*, roč. 24 (1959), č. 8, s. 772.
[936] Ibid.

Na přelomu 50. a 60. let byli tedy lékaři k hormonální antikoncepci velmi skeptičtí a větší naděje vkládali do výzkumu chemické antikoncepce, kterou by bylo možné užívat samostatně bez užití pesaru. [937] Určité změny v přístupu nastaly ve druhé polovině 60. let, kdy byla na trh uvedena hormonální antikoncepce domácí výroby. S ní a s prvními pozitivními výsledky jejího testování se postupně silně nedůvěřivý postoj československých lékařů k hormonální antikoncepci pomalu měnil. Přesto mezi lékaři stále panovala k moderním antikoncepčním metodám obezřetnost, a ještě na konci této dekády byli lékaři přesvědčeni, že žádná z metod není zcela spolehlivá a vyhovující nárokům na univerzální metodu, kterou by bylo možné předepisovat všem ženám. Také díky tomu se na stránkách lékařských periodik znovu diskutovaly metody, které byly na čas upozaděny, např. metoda výpočtu plodných dní, nyní spojována s měřením bazální teploty,[938] či sterilizace. O té se zmínil například Miroslav Vojta, který ji odmítl s tím, že máme k dispozici jednodušší metody, které s sebou nesou nižší riziko než tento operativní zákrok a upozornil také, že u nás dosud není dobrovolná sterilizace mimo zdravotní účely legislativně umožněna.[939] Po změně legislativy ve prospěch sterilizací volal také Jiří Šráček,[940] který sterilizaci mužů (nikoliv žen) považoval za velmi jednoduchý zákrok, který nijak nenarušuje sexuální život.[941] Souvislost antikoncepce a sexuality byla stále více akcentována, což souvisí také s tím, že od 60. let nastal evidentní nárůst počtu studií, jejichž autoři jsou sexuologové či sexuoložky, případně také odborníci jiných profesí, kteří se ale zabývají primárně antikoncepcí, její propagací či antikoncepční praxí. To se nejvíce projevilo na stránkách Zpráv SPOK, ale zapojení sexuologů je patrné také v odborných lékařských časopisech.[942]

Změny, které v tematizaci antikoncepce v odborném lékařském tisku nastaly v 50. a 60. letech, jsou zřejmé nejen ve změně počtu a charakteru studií v odborném tisku, ale také

[937] ŠTURMA, Jan. Diskuze k „Poznámce o dnešní antikoncepční praxi". *Čsl. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 1-2, s. 152.
[938] TACHEZY, Rudolf. *Basální teplota: její použití v porodnické a gynekologické praxi*. Praha, 1959, s. 51-53.
[939] MIROSLAV, Vojta. Současná hlediska na indikace sterilisace žen. *Čsl. gynekologie*, roč. 23 (1958), č. 7, s. 508.
[940] Jiří Šráček (1927-2012) byl český gynekolog a porodník, byl hlavním autorem a též popularizátorem nitroděložního tělíska československé výroby DANA, angažoval se také v propagaci ideje plánovaného rodičovství, a to i na mezinárodní úrovni, kde působil jako pozorovatel při mezinárodní organizaci plánovaného rodičovství IPPF.
[941] Jak působí zákon o umělém přerušení těhotenství na vývoj populace. *Zprávy SPOK*, roč. 1968, č. 2, s. 51.
[942] Šlo především o zkoumání vztahu mezi sexualitou a užíváním antikoncepce. Řada výzkumů naznačila, že některé sexuální poruchy u žen jsou často způsobené strachem z otěhotnění. Proto sexuologové považovali za nutné zajistit kvalitní antikoncepční prostředky, které povedou ke kvalitnějšímu sexuálnímu životu. Autorka a autor článku publikovaném v roce 1964, Kolářová a Uzel, doporučovali, aby se v rámci osvětových aktivit usilovalo o větší informovanost veřejnosti a aby lékaři po provedeném potratu lépe kontrolovali, zda ženy docházejí do antikoncepční poradny. KOLÁŘOVÁ, O., UZEL, R., Otázka sexuálního života po umělém přerušení těhotenství. *ČLČ*, roč. 104 (1964), č. 45, s. 1256-9.

v počtech vydaných odborných publikací, které začaly koncem 50. let strmě stoupat. Jednalo se především o publikace přímo určené k osvětě v oblasti antikoncepce, adresované lékařům (gynekologům ale i praktickým lékařům) a dalším odborníkům, kteří se měli na propagaci kontroly početí podílet. Roku 1959 vyšly hned dvě publikace Jana Šturmy a Rudolfa Slunského,[943] které byly po pracích Hnátkových[944] prvními, jež v názvu explicitně zmiňovaly slovo antikoncepce. Během následujících deseti let vyšly nejméně tři další publikace, určené odborné veřejnosti, jejichž cílem často bylo položit základ osvětových aktivit v této oblasti.[945]

Články a publikace vydané na konci 60. let dokládají, že vývoj antikoncepce probíhal i v tomto období, ale především ukazují, že deset let po zavedení povinnosti informovat pacienty a pacientky o antikoncepci, se postoj lékařů k ní změnil, stejně jako jejich zájem o popularizaci cílené kontroly početí. Vojta tento posun vyjádřil ve svém článku v Československé gynekologii, kde uvedl, že antikoncepce již není jen nástrojem proti vysokému počtu potratů, jak se zjednodušeně jevila v roce 1957.[946] „Dnes je antikoncepce součástí každé ordinace ženského lékaře“ a všechna přední odborná pracoviště se zabývají výzkumem a dalším rozvojem antikoncepce, směrem k její vyšší spolehlivosti a menší potenciální škodlivosti.[947]

Ke konci 60. let se začaly také častěji objevovat apely lékařů na pozitivní význam tzv. plánovaného rodičovství pro otázku populační, které byly v předchozím období téměř opomíjeny. Došlo také k přehodnocení postoje k některým metodám, což je patrné především u akceptace přerušované soulože, která byla ve starším období kritizována.[948] Mění se také postoj k pesarům, které přestávají být pro lékaře preferovanou formou antikoncepce. V odborné literatuře jsou častěji zmiňována jejich negativa, především diskomfort při jejich užívání, přičemž někteří autoři dokonce zmiňují, že pesary jsou proto vhodné pouze pro skupinu „inteligentních žen“. Nejen tento předpoklad ukazuje, že spolu s rostoucí snahou více individualizovat výběr antikoncepce pro konkrétní ženu, dochází k vytváření určitých stereotypů v pohledu na různé uživatelky antikoncepce dle jejich vzdělání či dle oblasti, odkud

[943] ŠTURMA, Jan. *Antikoncepce*. Praha, 1959; SLUNSKÝ, Rudolf. *Zábrana otěhotnění - antikoncepce*. Ostrava, 1959.
[944] JERIE, Jan a HNÁTEK, Ladislav. *Boj proti potratům a antikoncepce*; HNÁTEK, Ladislav. *Co má žena vědět o antikoncepci*. Hradec Králové, 1959.
[945] VÁCHA, Karel. *Antikoncepce*. Praha, 1966; HOUDEK, Jiří a PELÁK, Zdeněk. *Antikoncepce*. Praha, 1969; TOŠOVSKÁ, Eva. *Klinický pohled na moderní způsoby antikoncepce*. Praha, 1968.
[946] *Čsl. gynekologie*, roč. 32 (1967), č. 3-4, s. 161-167.
[947] *Čsl. gynekologie*, roč. 34 (1969), č. 1-2, s. 110.
[948] Vojta např. uvádí „Dnes tedy můžeme přiznat, že tento způsob zatím velké části lidí vyhovuje a v kombinaci s vystříháním se styku v plodných dnech poskytuje i dostatečnou ochranu.“ *Čsl. gynekologie*, roč. 32 (1967), č. 3-4, s. 165.

pochází.[949] Změnou oproti předválečném období je také akceptování nutnosti antikoncepce v předmanželském styku, respektive její častější tematizace.[950]

4.3. Antikoncepce v populárně naučné literatuře[951]

Kromě odborných článků a publikací naznačují postoj lékařů ke kontrole početí, také publikace popularizačního charakteru, které navíc vypovídají více o roli lékařů v propagaci antikoncepce. Pro analýzu českého lékařského diskurzu jsou populárně naučné knihy o to důležitější, že o antikoncepci pojednávají výrazně dříve, než se stala předmětem systematického vědeckého zkoumání, a tedy než se stala tématem rozsáhlejších odborných pojednání. Jak jsem již uvedla v předchozí podkapitole, československý odborný medicínský diskurz se začal antikoncepcí, až na výjimky, systematičtěji zabývat až na konci 50. let, zatímco v populárně naučné literatuře, především v tzv. manželských příručkách a pohlavních zdravovědách, se téma objevuje už od přelomu 19. a 20. století, byť dlouho jde především o překlady či přepracování zahraničních děl. Význam populárně naučné literatury pak tkví především v tom, že na rozdíl od literatury odborné, sloužila jako důležitý zdroj informací pro širokou laickou veřejnost a měla tedy zásadní význam pro popularizaci a propagaci kontroly početí. I když lze předpokládat, že informace o způsobech bránění početí se šířily především ústně,[952] vliv literatury nelze podceňovat.[953] Značnou čtenářskou oblibu naznačují opakovaná vydávání tohoto typu literatury, která můžeme vidět jak v meziválečném období, tak i později.[954] Především v 60.

[949] „Řízení koncepce je ovšem výsadou jedinců s určitou kulturní úrovní.“ *Čsl. gynekologie*, roč. 32 (1967), č. 3-4, s. 166.
[950] V této souvislosti je nejčastěji zmiňován význam kondomů. *Čsl. gynekologie*, roč. 32 (1967), č. 3-4, s. 166.
[951] Mírně upravená verze této kapitoly byla publikována v roce 2022 jako výstup z konferenčního sborníku. Srov. LACINOVÁ, NAJMANOVÁ, Veronika „Zevrubně a bez předsudků.“ Tematizace antikoncepce v československých „manželských příručkách“. In: MOLNÁROVÁ, Mária, Viktória, RIGOVÁ (eds.) Vita Trans Historiam, Nitra, 2022, s. 251-261.
[952] Výzkum z přelomu let 1958 a 1959 ukázal, že asi pětina respondentek uvedla jako primární zdroj informací o antikoncepci sdělení svých kamarádek, případně partnera či manžela. Srov. SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959) 3. část. *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, roč. 3 (1961), č. 3, s. 209-222.
[953] Dle výzkumu Aleny Heitlinger, která se zabývala sexuální výchovou a výchovou k rodičovství v 60. a 70. letech 20. století, byly populárně naučné publikace pro mladé lidi jedním z nejdůležitějších zdrojů informací v otázkách sexuality. S tím korespondují i výsledky výzkumu venkovských párů publikované v roce 1966 ve Zprávách Státní populační komise, podle kterých 70 % párů uvedlo, že poučení o rodičovství a pohlavním životě si přečetly v knize. Jiný výzkum ukázal, že ve městech to bylo 75 % párů. Srov. HEITLINGER, Alena. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*, s. 49; *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 20 (2), s. 24.
[954] Například *Pohlavní zdravověda* Vladislava Pelikána byla ve 20. letech vydána čtyřikrát (dvakrát v roce 1922, následně v letech 1923 a 1925), kniha *Čtení před manželstvím* Vladislava Bartáka po prvním vydání v r. 1961 vyšla ještě třikrát (v roce 1963, 1968 a 1985). Velké čtenářské oblibě se těšily také překlady zahraničních titulů, např. Kniha o manželství napsaná manžely Stoneovými byla během zhruba třiceti let vydána šestkrát (1936, 1937, 1939, 1947, 1966, 1968. Srov. PELIKÁN, Vladislav, *Pohlavní zdravověda*, Praha, 1922; BARTÁK, Vladislav, *Čtení před manželstvím*, Praha, 1961; STONE, Hannah M, Abraham, STONE, *Kniha o manželství*, Praha, 1936.

letech byly navíc tyto knihy vydávány ve velkých nákladech a byly tak dostupné masám čtenářů a čtenářek.[955] Jak upozorňuje Hera Cook v souvislosti s výzkumem proměn sexuálního chování v Anglii v 19. a 20. století, i když nelze jasně doložit, zda tento typ literatury způsobil změnu v chování lidí, je nesporné, že proměny v chování lidí se odrazily v jeho obsahu. Autoři příruček svými texty reagovali na zkušenosti svých pacientek a pacientů a na společenské klima doby, které se tak v tomto typu pramene nutně odráží.[956]

Mezi populárně naučné publikace, které jsem analyzovala, patří tituly různého charakteru, jež však spojují dvě hlavní charakteristiky. Za prvé je to snaha předávat laické veřejnosti informace o tématech souvisejících s reprodukcí a sexualitou, za druhé skutečnost, že jejich autorství je připisováno lékaři či lékařce. Prvním typem publikací, které splňují tyto charakteristiky, jsou knihy pojednávající explicitně o kontrole početí, antikoncepci či plánovaném rodičovství, a to buď v obecné rovině nebo přímo o konkrétní antikoncepční metodě. Cílem těchto publikací je poskytnout čtenářstvu informace směřující k praktickému užití při provádění kontroly početí. Druhým typem publikací jsou tzv. manželské příručky či pohlavní zdravovědy, které se antikoncepci zpravidla věnovaly pouze v dílčích pasážích, přesto mohly mít zásadní vliv na šíření informací o ní.

Mezi jednu z prvních publikací, určenou k osvětě široké veřejnosti, patří kniha *Vzrůst obyvatelstva a sociální bída,* zmíněná v úvodu této práce, která byla vydána těsně před koncem 19. století. Její autor sice není znám, avšak podtitul *zdravotní úvaha s udáním bezpečných prostředků obmeziti dětské požehnání* i obsah naznačují, že jde o publikaci spadající alespoň částečně do žánru zdravotních příruček. Kniha pracuje s většinou obvyklých (neo)malthusiánských argumentů, odmítá falešnou pruderii i názor, že nekontrolované plození je přirozené. Obsažně popisuje důvody, proč je žádoucí cíleně regulovat plodnost a poté doporučuje také konkrétní kontracepční metody, a to především kondom, a ještě více okluzivní pesar.[957]

Další publikace, jejíž název už explicitně odkazuje k regulaci početí, vychází až po více než dvaceti letech a je jí překladová práce H. Rossena, počeštěná Bohuslavem Horákem, *Ochrana před těhotenstvím: se stanoviska lékařského a sociálního*.[958] Kniha vyšla v roce 1922 hned dvakrát, o pět let později se objevilo její třetí vydání, což nejspíš svědčí o značném zájmu veřejnosti o dané téma. Autor v knize zmiňuje především zdravotní, částečně též sociální

[955] Srov. VODOCHODSKÝ, Ivan a KLVAČOVÁ, Petra, *Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře*.
[956] COOK, Hera, *The Long Sexual Revolution*, s. 189.
[957] *Vzrůst obyvatelstva a sociální bída*, s. 55-56.
[958] Rossen, H. *Ochrana před těhotenstvím se stanoviska lékařského a sociálního*. Praha, 1923.

důvody pro omezování plodnosti, výrazně se v textu objevují také motivy eugenické. Rossen zdůrazňuje, že cílem plození není přivádět na svět kvanta dětí, ale především rodit děti zdravé a zmiňuje také výhody antikoncepce ve vztahu k možnosti bránit početí tzv. méněcenných.[959] Jinak však obhajuje jako hlavní metodu regulace početí sexuální abstinenci a s ostatními antikoncepčními prostředky má morální problém. V případech slabé vůle doporučuje nejvíce kondom, který jediný považuje za relativně spolehlivý a na rozdíl od jiných zmiňovaných metod neškodlivý pro zdraví.[960]

Mezi publikacemi tematizujícími konkrétní antikoncepční metody převažují ty pojednávající o periodické abstinenci čili o metodě výpočtu plodných dní, jež byla jednou z mála metod, k jejíž aplikaci nebyl potřeba žádný antikoncepční prostředek a která navíc byla velmi brzy akceptována lékaři, protože byla přijatelná z mravního hlediska.[961] Počet knih otevřeně tematizujících antikoncepci začal strmě stoupat od konce 50. let. Mezi roky 1959 a 1969 vyšlo nejméně pět popularizačních publikací, které slovo antikoncepce přímo měly v názvu[962] a na konci 60. let se začaly objevovat také knihy představující výhradně nové moderní antikoncepční metody.[963] Například publikace Dykové a Havránka vyšla v roce 1968 v nákladu 70 tisíc výtisků a o dva roky později se dočkala ještě slovenského překladu.[964]

Krom publikací, které explicitně tematizují antikoncepci, mají důležitou výpovědní hodnotu také knihy pojednávající o manželství a/nebo o pohlavním životě, z nichž valná část obsahuje také pasáže věnované regulaci početí. Význam tohoto specifického literárního žánru tkví nejen v tom, že z podstaty je jejich účelem osvěta, tedy vypovídají mnohé o způsobu propagace tématu, ale také v tom, že vycházely po celé zkoumané období, a tak na nich lze dobře ilustrovat vývoj v postojích lékařů k regulaci početí a změny ve vnímání významu její propagace.

Literatura určená manželům či snoubencům má u nás tradici, sahající hluboko před začátek 20. století.[965] Až na přelomu 19. a 20. století ale byly původně spíše náboženské a

[959] Ibid, s. 40-42.
[960] Ibid, s. 59.
[961] NAVRÁTIL, Josef. *Tajemství dní plodných a neplodných u zdravé ženy*. Praha, 1937; *Úvod pojednání plodných a neplodných dní u ženy*. Uherský brod, [1934].
[962] ŠTURMA, Jan. *Antikoncepce*. Praha, 1959; HNÁTEK, Ladislav. *Co má žena vědět o antikoncepci*; SLUNSKÝ, Rudolf. *Zábrana otěhotnění – antikoncepce*. Ostrava, 1959; HAVRÁNEK, František a DYKOVÁ, Helena. *Antikoncepce*. Praha, 1968.
[963] ŠRÁČEK, Jiří. *Nitroděložní antikoncepce tělísky DANA a DANA Super: Metoda IUD-Intra Uterine Devices*. Brno, 1966.
[964] HAVRÁNEK, František a DYKOVÁ, Helena. *Antikoncepcia*. Martin, 1970.
[965] Jednalo se zpravidla o literaturu preskriptivní. Nejméně do 19. století měly spisy adresované manželům především charakter mravokárných textů, které manželskou sexualitu buď nereflektovaly vůbec nebo odrazovaly od jakýchkoliv projevů sexuality, které vybočovaly z dobové normy. Preskriptivními texty o manželství ze 16. a

mravokárné texty[966] postupně nahrazovány publikacemi medicínského charakteru, které téma pojednávaly odlišně.[967] Lékaři tímto typem literatury navazovali na populární žánr tzv. domácích lékařů,[968] jejichž účelem bylo seznámit nejširší veřejnost se základními informacemi o fungování lidského těla, o pravidlech hygieny a životosprávy, či o způsobech, jak léčit drobné neduhy. Zároveň psaním těchto populárně naučných knih reagovali na dosavadní absenci publikací pojednávajících o pohlavním životě z jiného než mravního a náboženského hlediska. Prvotní snahou autorů bylo především předcházet různým negativním jevům, např. nákaze pohlavní chorobou či neplánovaným otěhotněním. Právě proto se brzy jejich součástí stávají také zmínky o antikoncepci.

Hera Cook ve svém výzkumu z anglického prostředí rozlišuje dva různé typy zdravotních příruček, pohlavní/sexuální příručky („sex manuals“) a manželské příručky („marriage manuals“),[969] i když upozorňuje, že mezi oběma žánry existuje výrazné překrytí. Manželské manuály se týkají manželství jako určitého vztahu, jehož součástí je i sexualita, zatímco pohlavní příručky jsou zaměřeny na sexuální stránku života a teoreticky mohou být určeny i svobodným, častěji však také spíše manželům či snoubencům.[970] Obdobné rozlišení pro tento typ popularizační literatury lze užít také pro český prostor, i když rozdíl mezi „manželskými příručkami“ a „pohlavními zdravovědami“ není vždy jasně patrný a vychází často více ze samotného názvu jednotlivých děl než z jejich radikálně odlišného obsahu. Pohlavní zdravovědy můžeme vnímat jako určitý typ knižní produkce, pohybující se na pomezí

17. století se zabývaly např. L. Storchová a J. Ratajová, srov. STORCHOVÁ, Lucie a RATAJOVÁ, Jana. *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření Boží: Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha 2009.

[966] Preskriptivně nebo filozoficky pojaté knihy určené manželům vycházely i v průběhu 20. století Srov. JASAN, Pravoslav. *Pohlaví: zákony pohlavního pudu*. Brno, 1929.

[967] Zatímco zhruba do konce 19. století bylo cílem tohoto typu publikací působit výchovně na snoubence a manžele a vštěpovat jim zásady života správných křesťanů, tak nejdéle od přelomu století se i v českých zemích začínají objevovat díla zaměřená nejen na mravní, ale také na tělesnou stránku manželského svazku, jejichž záměrem je srozumitelně poučit ve věcech týkajících se pohlavní hygieny a působit preventivně proti negativním důsledkům, vycházejícím z nedostatečné informovanosti v těchto otázkách.

[968] Také několik tzv. domácích lékařů z první poloviny 20. století téma antikoncepce zmiňuje. Za povšimnutí stojí, že jsou to především díla vydaná ženami lékařkami. Jedná se například o knihu *Žena lékařkou: lékařská kniha věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dítek* z roku 1923 (některá starší vydání pravděpodobně přílohu o prostředcích zamezujících početí neobsahují, srov. LENDEROVÁ, Milena. Anna Bayerová, Anna Fischer – Dücklemann: lékařky, zdraví a sexualita na přelomu 19. a 20. století. In *Theatrum Historiae*, 2012, roč. 11, s. 153-165), kterou zpracovala Anna Bayerová na základě německého originálu *Die Frau als Hausärztin* od Anny Fischer – Dücklemann a kniha *Domácí lékařka: kniha poučení a vysvětlení pro zdravé i choré o nejdůležitějších otázkách zdravotnických a lékařských* od německé lékařky Jenny Springer, vydaná také kolem roku 1923.

[969] Hera Cook definuje manželské a sexuální příručky jako legálně dostupné knihy, určené pro ženy a / nebo muže za účelem získání znalostí o jejich vlastním těle a těle opačného pohlaví a o fyzické sexuální praxi, zejména pohlavním styku. Z její analýzy britských příruček vyplývá, že se tématu věnovaly jak náboženské texty, tak především medicínské příručky, přičemž jejich podoba byla různá, stejně jako prostor, který byl věnován antikoncepci. Více COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution,* s. 187-192.

[970] COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution,* s. 187.

odborného a laického diskurzu, jehož cílem byla osvěta v pohlavních otázkách, a který představoval určitou variantu populárně naučných manželských příruček, jež se rozvíjela především v prvních třiceti letech 20. století.[971] Rozmach pohlavních zdravověd lze dávat také do souvislosti se snahou medicíny integrovat do svého zorného pole problematiku pohlavního života, související pravděpodobně i s rozvojem sexuologie jako samostatného vědního oboru.

Na českém trhu se objevily nejprve pohlavní zdravovědy zahraničních autorů, z nichž první byly vydávány již na konci 19. století.[972] Na přelomu 19. a 20. století vyšla práce N. Batisty *Sebeochrana a pohlavní zdravověda*, a také pohlavní zdravověda švédského lékaře Seveda Ribbinga, představující přepis jeho přednášek na téma pohlavní výchovy.[973] Obě knihy dosáhly velkého mezinárodního ohlasu a také v českých zemích se pravděpodobně setkaly s velkým čtenářským zájmem, protože byla během první třetiny 20. století každá vydána celkem šestkrát. Zahraniční tituly byly důležitými zdroji informací v oblasti pohlavní výchovy i po celé meziválečné období, kdy tvořily překlady zahraničních příruček asi polovinu ze všech vydávaných děl tohoto žánru.[974] Jedním ze světových bestsellerů, který v tomto období vyšel,

[971] Typické pro ně bylo zaměření na manžele, případně snoubence nebo v menší míře na samotné muže a ženy a jejich vztah k druhému pohlaví, a to od prvních projevů sexuality až k manželství a založení rodiny, nezřídka až do stáří. Publikace typicky obsahovaly popis pohlavních orgánů a principu početí, pohlavních chorob a sexuálních patologií, pravidla hygieny, průběh těhotenství a porodu, často též rady k péči o dítě. Krom ryze medicínských částí se ve většině publikací objevují také kapitoly věnované správnému výběru partnera, legislativnímu rámci manželství, významu vzájemné úcty a věrnosti a obecně rady, jak přispět ke společnému manželskému štěstí. Srov. Např. V.K. *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních: poučení všem trpícím slabostí pohlavních ústrojů*. Praha, 1862-1882. MALÝ, Karel. *Žena její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravověda*. Praha, 1912. BREJCHA, František. *Zdravověda a pohlavní choroby muže*. Plzeň, 1922. TÝŽ. *Zdravověda ženy*. Plzeň, 1922. KADLEC, Karel. *Zdravotní pokyny ženám pro manželství a mateřství*. Vodňany, 1947.

[972] Šlo například o spisy italského lékaře a antropologa Paola Mantegazzy. Srov. LENDEROVÁ, Milena. Paolo Mantegazza a sexuální medicína v Čechách. In: HOJDA, Zdeněk, OTTLOVÁ, Marta, PRAHL, Roman (eds.). *Naše Itálie: Stará i mladá Itálie v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 31. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 24. – 26. února 2011*. Praha, 2012, s. 404–416.

[973] Oba autoři téma reflektují, i když jejich postoj k antikoncepci je odlišný. Ribbing antikoncepční prostředky sice vyjmenovává, ale odmítá je pro jejich zdravotní škodlivost, a také z důvodu narušení mravnosti. Prostředky bránící početí pro něj představují důkaz úpadku lidstva. Batista je ve vztahu k antikoncepci smířlivější a uznává, že existují zdravotní důvody, kvůli kterým by žena neměla otěhotnět. Ve stejném období vyšla také rovněž velmi čtenářky populární kniha Augusta Debay *Muž a žena v manželství*, tématu antikoncepce se však nevěnuje. Srov. RIBBING, Seved. *Pohlavní zdravověda tři přednášky Seveda Ribbinga*. Praha 1896. BATISTA, N. Sebeochrana a pohlavní zdravověda: svědomité a prospěšné rady i předpisy při všech nemocech pohlavních, poučení o pohlavní dospělosti, lásce a manželství, jakož i následcích onanie, pohlavních výstředností a nákazy. Praha, 1900; DEBAY, Auguste. *Muž a žena v manželství: přírodopis a lékařské dějiny manželů v nejzvláštnějších podrobnostech: nová theorie o určení pohlaví při plození ...: zvláštní hygiena ženy těhotné a novorozeňátka*. Praha, 1895.

[974] SCHLEGEL, Josef Karl. *O štěstí v lásce a manželství: hygiena manželství*. Praha, 1924; RIBBING, Seved. *Manželství a život pohlavní: kniha pro snoubence a manžele*. Praha, 1923; GEORG, Iwan Eugen. *Pohlavní život v manželství: se zvláštním zřetelem k problému omezení porodů způsobem přirozeným a mravně nezávadným*. Praha, 1932; TÝŽ. *Pohlavní život v manželství a přirozená regulace porodů: s tabulkami k určení neplodných dnů u každé ženy (přepracované a rozšířené vydání)*. Praha, 1934; STONE, Hannah M., Abraham, STONE. *Kniha o manželství*. Praha, 1936.

byla i publikace nizozemského lékaře Theodora Van de Veldeho *Dokonalé manželství*, v originále vydaná v roce 1926.[975]

Za první původní českou pohlavní zdravovědu snad můžeme označit knihu Bohuslava Horáka *Sebeochrana a pohlavní zdravověda manželů: úplný a bezpečný rádce ve všech věcech pohlavních, zdravověda muže i ženy v manželství*, vydanou nejspíš roku 1898. Je však třeba upozornit, že členění na zahraniční a domácí publikace je v tomto případě dosti zavádějící, protože i čeští autoři často ve svých dílech (více či méně přiznaně) čerpají ze zahraničních vzorů. Od vydání knihy Bohuslava Horáka vyšly do začátku druhé světové války zhruba dvě desítky titulů, jež lze řadit mezi pohlavní zdravovědy. Především první dvě desetiletí 20. století lze vzhledem k počtu vydaných publikací s nadsázkou označit za zlatý věk pohlavních zdravověd, ovšem ani ve 30. a 40. letech vydávání děl s obdobnou tématikou neustalo. Postupně se však přestává v jejich názvech objevovat označení pohlavní zdravověda a z této perspektivy tak daný žánr ve 30. letech mizí. V názvech nově vydávaných publikací začíná dominovat slovo manželství, ale téma pohlavního života zůstává jejich integrální součástí.

Od konce 40. let do konce 50. let je patrný určitý útlum ve vydávání populárně naučných publikací, vztahujících se k antikoncepci, ovlivněný pravděpodobně především politickým vývojem.[976] Došlo ještě k několika opakovaným vydáním publikace Josefa Hynieho *Sexuální život a jeho nedostatky*[977] a krátce po válce vyšla ještě kniha Josefa Navrátila, pojednávající o metodě výpočtu plodných dní.[978] Pak produkce manželských příruček a další obdobné literatury na čas utichá.

Hynieho práce také předznamenává určité změny, týkající se autorství publikací a související především s rozvojem české sexuologie.[979] Zatímco v první polovině století byla převážná většina autorů lékaři-gynekology, v jednotkách případů se objevili odborníci jiných

[975] O popularitě této knihy svědčí i to, že byla u nás vydána poprvé v roce 1930, pak ještě čtyřikrát (1933, 1937, 1947), přičemž poslední upravené vydání vyšlo ještě v roce 1972. Čtenářstvo neodradila ani otevřenost, s jakou autor přistoupil k některým tématům. Sexuolog Josef Hynie o knize prohlásil, že může některé méně znalé ženy šokovat, protože je velmi explicitní v otázce techniky soulože. Srov. Zdravotnické muzeum Národní lékařské knihovny (dále jen ZM NLK), F. Ladislav Hnátek, rukopis Prof. dr. Josef Hynie Příčiny sexuální poruch ženských a jejich léčení (20. ledna 1960), s. 3.

[976] Na útlum ve vydávání manželských příruček v tomto období upozorňují také Vodochodský a Klváčová, podle kterých je po roce 1948 na nějaký čas vydávání manželských příruček prakticky zastaveno. Srov. VODOCHODSKÝ, Ivan a KLVAČOVÁ, Petra, *Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře*, s. 218.

[977] Kniha vyšla mezi lety 1937 a 1948 sedmkrát.

[978] Navrátil na toto téma publikoval již před válkou, kdy vyšla jeho kniha *Tajemství dní plodných a neplodných u zdravé ženy*. Jeho druhá publikace vydaná o deset let později se zaměřuje také téměř výhradně na tuto konkrétní kontracepční metodu. NAVRÁTIL, Josef. *Na prahu manželství*. Praha, 1947.

[979] Vznik československé sexuologie je zpravidla spojován s postavou dr. Josefa Hynie, který převzal v roce 1935 vedení pražského Sexuologického ústavu, jež byl založen již roku 1921 jako Ústav pro sexuální patologii pod vedením dr. Františka Pečírky, jehož smrt však fungování ústavu až do nástupu Hynieho zastavila. Více např. WEISS, Petr a kol. *Sexuologie*. Praha, 2010, s. 9. LIŠKOVÁ, *Sexual Liberation*, s. 10-16.

specializací,[980] tak od konce 50. let se můžeme stále častěji setkat s autory – sexuology.[981] Také podíl zahraničních publikací výrazně klesá. I v 50. a 60. letech jsou vydávána zahraniční díla, např. kniha maďarského lékaře Imre Hirschlera,[982] která patřila mezi „bestsellery" své doby, nebo publikace sovětského pedagoga Zalkinda *Zdravé manželství a zdravá rodina*,[983] která u nás vyšla jen dva roky po vydání originálu, ovšem převaha původních prací je evidentní.[984] Zvýšenou produkci manželských příruček téměř výhradně domácích autorů lze sledovat zhruba od počátku 60. let.[985] Předními autory, kteří se podíleli v tomto období na většině publikací jsou lékaři ze Sexuologického ústavu Karel Nedoma a Vladimír Barták.[986]

4.3.1. Proměny postoje k antikoncepci

Pokud bychom měli zjednodušeně říct, jak se proměnil způsob tematizace antikoncepce v populárně naučné literatuře psané lékaři a lékařkami během sledovaných zhruba sedmdesáti let, byl by to posun od odmítání a tabuizace na přelomu 19. a 20. století, přes částečnou akceptaci s výhradami v meziválečném období, po postupné přijetí antikoncepce jako nedílné součásti sexuálního života člověka v období socialistického Československa. Změny, jež se odrážejí v popularizační literatuře, do značné míry kopírují vývoj, který ukázala odborná literatura, i když lze říci, že příručky psané pro širokou veřejnost byly v určitém ohledu napřed a antikoncepci akceptovaly jako relevantní téma o něco dříve.

---

[980] Např. Vladislav Kurka autor knihy *Pohlavní zdravověda a sebeochrana* (Kladno, 1909) byl obvodní lékař.
[981] V žánru manželských příruček se můžeme hojně setkat s autorskými kolektivy, ve kterých jsou zastoupeni odbornice a odborníci různých specializací, zpravidla gynekologie, sexuologie, psychiatrie či psychologie, někdy jsou též doplněny o odborníky z jiných oblastí, např. o právníky. Srov. ÚTRATA, Roman a kol. *Intimní rozhovory*. Praha, 1967.
[982] HIRSCHLER, Imre. *Na cestu za šťastným manželstvím*. Praha, 1960.
[983] ZALKIND, Lev Abramovič. *Zdravé manželství a zdravá rodina*. Praha, 1953.
[984] Vodochodský a Klvačová považují v produkci populárně naučných příruček o manželství a sexualitě za zlomový rok 1948, kdy se ve vydávání tohoto typu literatury projevily ideologické změny spojené s nástupem komunistického režimu. To vedlo jednak k pomyslnému odstřižení od výzkumů a publikací z období před rokem 1948, které způsobilo, že tato díla nebyla až na výjimky znovu vydávána a zároveň to vedlo k odklonu od vydávání děl „západních" autorů. Srov. VODOCHODSKÝ, Ivan a KLVAČOVÁ, Petra, *Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře*.
[985] Zde je třeba korigovat tvrzení Michaely Potančokové, která ve své studii zmiňuje, že tento typ literatury se začíná objevovat až na přelomu 60. a 70. let a až do poloviny 80. let vychází manželských příruček poměrně málo, což považuje za důkaz neexistující či nedostatečné sexuální výchovy a tabuizace sexuality. Srov. POTANČOKOVÁ, Michaela. *Konštrukcia plánovaného rodičovstva*, s. 27.
[986] Karel Nedoma (1915–1974) Vladimír Barták (1921–1990), oba lékaři byli spolupracovníci Jaroslava Hynie a významně se podíleli na formování československé poválečné sexuologie. Více k tématu LIŠKOVÁ, Kateřina. *Sexual Liberation*, s. 10-16.
NEDOMA, Karel et al. *Pohlavní život a výchova k manželství a rodičovství: příručka pro vychovatele, učitele a rodiče.* Praha, 1955; DRÁČ, Pavel, KONEČNÝ, Robert a NEDOMA, Karel. *3 úvahy o manželství a rodičovství*. Praha, 1964; NEDOMA, Karel. *Důvěrné hovory o sexuální výchově mládeže*. Praha: Orbis, 1967; BARTÁK, Vladimír. *Čtení před manželstvím.* Praha 1963. TÝŽ. *Besedy se snoubenci*. Praha, 1965.

Na konci 19. století bylo cílené omezování počtu dětí dle většiny autorů nežádoucí či přímo nepřípustné. Autoři prvních manželských příruček buď téma vůbec nezmiňují,[987] nebo, přestože jmenují dostupné antikoncepční metody, odmítají je a varují před nimi. Užití prostředků bránících početí bylo obecně odsuzováno, nejčastěji jako nepřirozené (narušující přírodou či Bohem nastavený proces početí) a odporující mravnosti (podporující sexuální nevázanost), přičemž lékaři nejčastěji zdůrazňovali škodlivost antikoncepce pro zdraví člověka. Bohuslav Horák například uvádí: "Následky nepřirozené soulože, kdy dbá se o zamezení obtěžkání, jsou velice četné a mnohdy také nejvýš smutné. Povstávají choroby těla i nervů, zvláště pak neduhy ústrojů pohlavních. Prázdnota duševní, nechuť k normální souloži, která nepůsobí blahého pocitu, což vede k nervovým chorobám, zvláště k hysterii u ženy." [988] Domnělé riziko nervových chorob, u žen navíc zdůrazňované nebezpečí vzniku gynekologických potíží (zánětů, poškození rodidel aj.), vedlo ještě na přelomu 19. a 20. století řadu lékařů k názoru, že jediným přípustným způsobem, jak regulovat počet dětí v rodině, je sexuální abstinence.[989]

Vlivem zdokonalování antikoncepčních metod, jejich komplexnějšího zkoumání, ale též vlivem společenské situace, která směřovala k větší otevřenosti v oblasti sexuality, začala postupně většina autorů opatrně připouštět, že existují zdravotní a ve výjimečných případech i sociální důvody pro omezování počtu dětí v rodině, jež užití antikoncepce ospravedlňují. I v manželských příručkách a pohlavních zdravovědách je také patrná proměna postoje lékařů, související s aktivitami, usilujícími o dekriminalizaci potratů. Přestože tedy antikoncepce ještě nebyla zdaleka vnímána jako nezbytná součást pohlavního života, rozšiřovalo se v průběhu 20. až 40. let množství důvodů, proč byli lékaři ochotni ji akceptovat. Krom zdravotních se přidaly i důvody sociální, spojené s hospodářskou krizí, je to patrné na zmínkách autorů o špatných majetkových poměrech mnoha rodin, jež je nutí k omezování počtu dětí. Zmiňovány byly také důvody eugenické, tedy důraz na to, že pro budoucnost každého národa není důležitý jen počet narozených dětí, ale také jejich kvalita. Ovšem i když se zmínky o kvalitě potomstva v manželských příručkách ojediněle objevují, eugenické hledisko se nejeví v tomto typu literatury jako zásadní. Argumenty, spojující užití antikoncepce s vyšší kvalitou partnerského

[987] I v tomto případě se objevují nejprve zmínky o prezervativech, které ale nebyly dlouho tematizovány jako prostředek proti početí, ale především jako prevence šíření venerických chorob. Ještě na počátku 20. století se objevují pochyby o jejich účinnosti a kvalitě, postupně je ale lékaři akceptují, coby jeden z nejúčinnějších nástrojů, jak bránit nákaze pohlavní chorobou, především při mimomanželském pohlavním styku.
[988] HORÁK, Bohuslav. *Pohlavní zdravověda muže i ženy v manželství*. Praha, 1921, s. 125.
[989] „Nejpřirozenějším, nejsprávnějším a zároveň nejmravnějším způsobem zabránění těhotenství by bylo naprosté zdržování se pohlavních styků. Zdraví a rozumní lidé mohou – jak dokázáno – po léta bez takovýchto styků žíti." MALÝ, Karel. *Žena její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravověda*, s. 111.

sexuálního života se v meziválečném období zatím neobjevují, stejně tak se ještě nelze setkat s názorem, že je to především žena, kdo má právo rozhodovat o počtu svých dětí, byť to byl motiv, který jak víme, ve feministickém diskurzu rezonoval.

Motiv ženské emancipace skrze antikoncepci i zmínky o významu antikoncepce pro sexuální život manželů se objevují až v 50. letech, což opět ukazuje na změnu přístupu lékařů, jež se projevila i v odborné literatuře. V manželských příručkách se v tomto období již běžně dočteme o významu antikoncepce pro harmonii sexuálního života manželů, zvláště žen, u kterých je strach z nežádoucího početí častým důvodem sexuální nepohody, jež může vést až k frigiditě.[990] Zdůrazňovány jsou i další přínosy antikoncepce pro ženu, především ty, vycházející z jejího zapojení do pracovního procesu. Podle Vladimíra Bartáka antikoncepce ženám umožňuje lépe plánovat své mateřství a zapojit se do veřejného života.[991] Už od konce 40. let je patrné, že antikoncepce postupně stále častěji figuruje jako nedílná součást tématu manželství a sexuality a regulace početí se prizmatem manželských příruček postupně stává přirozeným způsobem, jak dosáhnout kýženého počtu dětí v rodině. Užívání antikoncepce je prezentováno jako projev odpovědnosti vůči nenarozeným dětem, jejichž početí je důležité plánovat, především s ohledem na momentální (ekonomickou, rodinnou, bytovou) situaci manželů.

Na konci 60. let, tedy v období, kdy se i v Československu dostaly na trh hormonální antikoncepce a nitroděložní tělísko domácí výroby, je již antikoncepce prezentována jako samozřejmá součást sexuality všech odpovědných jedinců. Z manželských příruček postupně mizí pasáže obsáhle vysvětlující význam antikoncepce a ztrácí se i potřeba toto téma obhajovat, jež byla typická pro knihy z první třetiny století. Jak zdůrazňuje autorský kolektiv knihy *Mladé manželství*, součástí života každého moderního člověka je „aby se seznámil zevrubně a bez předsudků s metodami antikoncepce a naučil se je správně používat.“[992]

Stejně jako analýza odborné medicínské literatury i pohled do literatury populárně naučné ukazuje, že antikoncepce se nejpozději v průběhu 60. let těšila velkému zájmu lékařů, což rozporuje závěry Michaely Potančokové, podle které nebyla cílená kontrola početí experty téměř tematizována před začátkem 70. let a snaha šířit povědomí o antikoncepci přišla až 20 let

[990] Srov. BARTÁK, Vladimír. *Besedy se snoubenci*, s. 110.
[991] „Největší dobrodiní přináší ženě, které umožňuje nejen naplnění jejího biologického poslání v době pro ni po všech stránkách nejoptimálnější, ale zároveň jí napomáhá k účasti na společenském a veřejném životě po větší část jejího dospělého života.“ Ibid, s. 107.
[992] MELLAN, Jiří, ŠÍPOVÁ, Iva. *Mladé manželství*. Praha, 1970, s. 129-130.

po legalizaci potratů.[993] Ve skutečnosti se tento typ literatury mohl stát důležitým pomocníkem v propagaci antikoncepce.

4.4. Propagace antikoncepce a její aktéři

Hovořit o propagaci antikoncepce ze strany lékařů je značně složitější než u ženských aktivistek a ženských spolků, o kterých pojednávala předchozí kapitola. Jak jsem již naznačila na předchozích stránkách, postoj lékařů k antikoncepci byl dlouho značně ambivalentní a pro řadu z nich byla antikoncepce nejméně do poloviny 20. století spíše nutným zlem než vynálezem, který učiní svět lepším, a který je proto nutné podpořit. I poté, co lékaři akceptovali význam antikoncepce, především v důsledku odmítnutí představy celoživotní abstinence, respektive tváří v tvář vysokým číslům nelegálních potratů, se jen málo z nich stalo stoupenci cílené regulace početí natolik, že ji otevřeně podporovali a aktivně se zasazovali o šíření informací o ní. Zatímco v řadě zemí působilo množství lékařek a lékařů, kteří se aktivně zapojili do kontracepčního hnutí již v první polovině 20. století, Československo takto výraznou osobnost z řad lékařů v tomto období nemá, byť jak dále ukážu, i u nás se objevili jednotlivci, kteří byli o významu antikoncepce přesvědčeni, kteří sympatizovali s myšlenkou odpovědného rodičovství a kteří se zapojili do činnosti kontracepčních spolků.

Přesto je třeba zdůraznit, že mluvit o propagaci antikoncepce ze strany lékařů před koncem 50. let může být trochu zavádějící. Jednoho z nejaktivnějších lékařů ve vztahu k antikoncepci Antonína Ostrčila lze stěží označit za propagátora antikoncepce v tom duchu v jakém hovoříme např. o polském lékaři Hermanu Rubinrautovi. Přesto byl jeho vliv zásadní a mezi dalšími lékaři, kteří zastávali utilitaristický přístup k antikoncepci, vynikal tím, že antikoncepci zkoumal, začlenil ji do vzdělávání lékařů a také i přes výhrady spolupracoval s představitelkami kontracepčních spolků. Mezi propagátory antikoncepce, představené na následujících stranách, jsem zařadila také poněkud schematicky a zjednodušeně označenou skupinu levicově orientovaných lékařů, protože i jejich postoj oproti jiným vyčnívá a potvrzuje mou domněnku, že pro vztah k antikoncepci nebylo ani tak zásadní pohlaví či povolání, ale spíše ideová orientace daných aktérů, což platí jak o ženském hnutí, tak i o lékařích. Dalším lékařem, kterému bude věnována samostatná kapitola, je Ladislav Hnátek, jehož již lze směle označit za propagátora a obecně průkopníka antikoncepce u nás. Předposlední dvě podkapitoly jsou pak souhrnně věnovány dalším okolnostem, které jsou pro téma propagace antikoncepce

[993] Rozpor se závěry Michealy Potančokové vychází pravděpodobně z toho, že její výzkum využívá pouze omezené množství pramenů a zaměřuje se pouze na poměrně krátké časové období (1969-1985). POTANČOKOVÁ, Michaela. *Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu*.

zásadní, a to vlivu sexuologů a dalších odborníků a také potížím, kterým museli stoupenci kontroly početí při popularizaci antikoncepce čelit. Poslední kapitola se zamýšlí nad významem žen-lékařek.

4.4.1. Antonín Ostrčil a jeho role ve zkoumání a propagaci antikoncepce

Za jednu z klíčových osobností ve vztahu k antikoncepci v meziválečném období můžeme považovat již opakovaně zmiňovaného Antonína Ostrčila, přestože jeho postoj k cílené regulaci plodnosti byl značně rozporuplný. Jeho význam však vychází jednak z toho, že byl jedním z prvních, kdo se antikoncepcí odborně zabýval, jednak z jeho spolupráce se spolkem Svaz pro kontrolu porodů, která již byla nastíněna. Ostrčil se mezi kolegy vymykal především tím, že kontrolu početí pomocí antikoncepce nepovažoval za tabu, hovořil o ní otevřeně, byť se značnými výhradami. Byl jedním z prvních, kdo téma zahrnul do výuky medicíny, když antikoncepci spolu s bezdětností učinil tématem jedné z kapitol své učebnice pro mediky, byť sám upozorňoval, že mezi gynekology dosud nepanuje shoda na tom, zda „ochranné prostředky“ doporučovat, a zda o nich učit na lékařských fakultách.[994] Právě komplexní pojednání o antikoncepci na stránkách této Ostrčilovi publikace může naznačovat jeho postoj k ní a také jeho přístup k roli lékaře ve vztahu ke kontrole početí.

Ostrčil v učebnici pojednává nejen o konkrétních typech antikoncepce, ale věnuje se také otázce, za jakých okolností je vhodné, aby lékař antikoncepci předepsal, respektive doporučil. V souladu s tehdy všeobecně přijímaným názorem považoval antikoncepci za nezbytnou z důvodu závažných zdravotních komplikací ženy, ale připouštěl také její užití z důvodů sociálních či eugenických, které stavěl za určitých okolností nad strach z poklesu porodnosti.[995] Ve svých úvahách o oprávněnosti antikoncepce šel však Ostrčil ještě dál a za indikaci k jejímu užívání akceptoval i důvody ryze soukromé (byť je nijak nespecifikoval), čímž se zcela vymykal názoru většiny gynekologů, kteří antikoncepci v tomto období tolerovali výhradně ze zdravotních, ojediněle ze závažných sociálních příčin. Ostrčil upozorňoval, že bránit se početí nezakazuje žádný občanský ani církevní zákoník,[996] a pokud se lékaři budou

[994] OSTRČIL, Antonín. *Klinická gynekologie pro lékaře a mediky*, s. 473.
[995] Na Ostrčilovo chybné tvrzení, že (katolická) církev kontrolu početí nezakazuje, bylo upozorněno v recenzi jeho knihu. Srov. *Praktický lékař* roč. 13 (1933), č. 24, s. 674.
[996] V této otázce se samozřejmě mýlil, protože učení katolické církve antikoncepci zavrhovalo.
Ostrčil dále upozorňoval na to, že neregulované plození není žádná ctnost, pakliže se rodiče nedokáží o dítě postarat a zmiňoval také eugenické motivy, tedy negativa spojená s plozením „méněcenných“ potomků.
„(N)esmíme však upadnouti do opačného extrému a nesmíme považovati plození jednoho dítěte za druhým za nějakou zvláštní občanskou ctnost. Vždyť je nesporno, že rodiče mají povinnost vůči svým dětem aspoň potud, aby je řádně vychované a zdravé připravili pro veřejný život. A je to možné, kde následkem četné rodiny, zejména za dnešních poměrů sociálního a kulturního úpadku panuje bída, kde se děti ani dospělí nemohou

k tomu tématu stavět odmítavě či netečně, chopí se ho laikové, především šarlatáni a pokoutní prodejci.[997]

Mezi kontracepční prostředky řadil sterilizaci a prostředky zabraňující koncepci, které dále dělil na chemické a mechanické. Za nejlepší považoval pro muže kondom a okluzivní pesary v kombinaci s chemickou antikoncepcí pro ženu. U těch zmiňuje nutnost poučení ze strany lékaře, jinak si je však žena dle Ostrčila dokáže zavádět sama.[998] Naopak odmítal abstinenci, přerušovanou soulož a také metodu výpočtu plodných dní, a právě kritikou této metody se Ostrčil významně zapsal do diskuzí kolem antikoncepce v meziválečném období. Ostrčil nesouhlasil se samotným základem metody periodické abstinence, tedy tezí, že v menstruačním cyklu existují období, která lze určit jako plodné a neplodné. Upozorňoval na to, že ovulaci nelze přesně určit, a proto k oplodnění může dojít kdykoliv, byť hůře na konci menstruačního cyklu.[999] Se svými spolupracovníky a spolupracovnicemi zkoumal Ostrčil ve 30. letech účinnost tehdy velmi diskutované Knaus-Oginovy metody a stal se jedním z jejich nejvýraznějších kritiků.

Velmi zajímavá je diskuse, která se rozproudila kolem výzkumu Ostrčilovy asistentky Boženy Slámové[1000] na stránkách Praktického lékaře. Božena Slámová publikovala v jedenáctém čísle svůj článek *Význam fysiologické sterility ženy podle nauky Oginovy a Knausovy v praksi,* v němž prezentovala výsledky svého výzkumu, který prokazoval neefektivnost Knaus-Oginovy metody. O čtyři čísla později se objevila reakce Františka Pachnera, který odmítl, že Slámovou uvedené případy jsou natolik průkazné, aby mohly účinnost metody vyvrátit. Na samotné diskusi mezi stoupenci metody výpočtu plodných dní a jejími odpůrci by nebylo nic zásadního, ta v tomto období probíhala nejen v Československu, kdyby však výtky, které Pachner přednesl, nestály především na jeho přesvědčení o nedostatečné věrohodnosti pacientek. Slámová ve svém výzkumu sledovala, zda u vybraných žen dojde k početí i přes praktikování Knaus-Oginovy metody, což zahrnovalo podrobnou evidenci sexuálního styku daných žen, včetně zaznamenání užité kontracepční metody. Ve

pořádně najísti, kde jich polovina propadá následkem toho vleklým chorobám, kde vstupují do života jako mrzáci nebo předčasně zmírají? Každý člověk se zdravým rozumem a tím více lékař rozvážný, otevřeně poctivý, nemůže pochopiti dnešní četné diskuze, zda je oprávněno a dovoleno mluviti povolaným činitelům o prostředích antikoncepcionálních. OSTRČIL, Antonín, *Klinická gynekologie pro lékaře a mediky*, s. 472-3.

[997] Ibid, s. 473.

[998] OSTRČIL, Antonín, Klinická gynekologie pro lékaře a mediky, s. 475-9.

[999] Ibid, s. 466.

[1000] Božena Slámová (1909-1988) promovala v roce 1933 a poté působila jako asistentka porodnické a gynekologické kliniky Antonína Ostrčila. Slámová byla druhou manželkou významného diabetologa Jiřího Syllaby, po sňatku s ním pravděpodobně její lékařská kariéra skončila. Božena Slámová je autorkou publikace *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method*, která mapuje tehdejší vývoj hnutí ve světě i u nás.

svém článku Slámová představila případ osmi žen, u kterých došlo k početí i přes využití této metody, což pro ni bylo důvodem k jejímu odmítnutí. František Pachner však výzkum zpochybnil s odkazem na to, že pacientky nejsou dostatečně věrohodné, a že tedy nelze věřit tomu, že k početí došlo vlivem neefektivnosti metody. Věrohodnost pacientek přitom zpochybnil způsobem, který relativizoval profesionalitu Slámové a dehonestoval její pacientky. Pachner například tvrdil, že je velmi nepravděpodobné, že by vdaná žena ve věku 24 let neměla dva měsíce pohlavní styk nebo zpochybnil zapojení pacientky žijící bohémským životem, která byla podle jeho mínění již ze své podstaty pro výzkum nevěrohodná. Slámová tak v reakci na Pachnerovy výtky v dalším čísle časopisu více než metodiku výzkumu, obhajovala důvěryhodnost svých pacientek. To činila především s odkazem na to, že se jedná o ženy inteligentní, hodnověrné a dobře poučené o principu této metody, čímž mimo jiné reagovala na Pachnerův názor, že zkoušet Knaus-Oginovu metodu mají nejlépe lékařky samy na sobě, aby byl zaručen vědecky podložený výzkum bez rizika zkreslení.[1001] Tato drobná epizoda naznačuje, že etablování tématu kontroly početí v rámci medicíny naráželo nejen na nedůvěru lékařů v konkrétní antikoncepční metody, ale muselo čelit také dalším překážkám, jakými byla nedůvěra k názorům uživatelek antikoncepce nebo podceňování žen lékařek. Nelehká pozice ženských lékařek, které si v meziválečném období teprve vybojovávaly své místo mezi mužskými kolegy, může být také jedním z důvodů, proč se mezi propagátory, resp. propagátorkami antikoncepce u nás neobjevuje více žen (více viz podkapitola 4.4.6.).

Jasný postoj k účinnosti Knaus-Oginovy metody neměli čeští lékaři ani dva roky po nastíněné diskusi. Ve svém článku P*oznámky k otázce o fysiologické plodnosti a neplodnosti*

[1001] „Jsem toho názoru, že mohou tento vědecký spor rozřešit jen ženy-lékařky, anebo ženy velmi inteligentní – které s absolutní vědeckou záměrností a přímo dokumentárním experimentem zjistí, že nastala koncepce po jediné – ale skutečně přesvědčivě jediné – souloži, vykonané v praemenstruu a postmenstruu, kdy podle Knause měla být fysiologicky sterilní. Stačí jediný takovýto důkaz a Knausova theorie bude vyvrácena.“ Poznámky k článku Dr. B. Slámové v č. 11 t. čas.: Význam fysiologické sterility ženy podle nauky Oginovy a Knausovy v praksi“. *Praktický lékař*, roč. 16 (1936), č. 15, s. 342-3.
Slámová na vyslovené výtky uvedla, že na přání Ostrčila se zabývá výběrem případů vhodných ke zkoumání účinnosti této metody více než rok. Jako lékařka má k těmto ženám lepší přístup, což se ve výzkumu osvědčilo. Ženy, které zmínila ve své studii jsou inteligentní, jí známé jako hodnověrné a poučené o praxi methody Oginovy Knausovy. Odmítla, že čtyři z osmi případů je nutné ze vzorku vyloučit, protože byla provedena soulož s kondomem. Upozornila, že kondom je považován za nejspolehlivější prostředek, a že vždy byla provedena kontrola jeho neporušenosti, tedy nevidí důvod, proč by tyto případy měly být vyloučeny. Vymezila se také vůči odmítnutí případu č. 2, tedy žena, která byla považována za nehodnověrnou pro výzkum, protože žije bohémským způsobem života. Podle Slámové i bohémové mohou být pravdomluvní a často více než ženy vdané, protože jim nezáleží na tom, aby své jednání tajili či omlouvali. Nakonec se vymezila vůči názoru, že skutečnost, že 24letá vdaná žena skoro dva měsíce neměla sex je velmi nepravděpodobná, který považuje za subjektivní. *Praktický lékař*, roč. 16 (1936), č. 15, s. 344.

ženy[1002] z roku 1938 Ostrčil znovu zopakoval svůj odmítavý postoj. Zároveň však zmínil, že řada jeho kolegů zastává opačný názor. Konkrétně jmenoval např. Jiřího Trapla, který byl naopak zastánce této metody, přestože sám upozorňoval na její limity.[1003] Diskuse kolem Knaus-Oginovy metody do určité míry utichla nejen s tím, jak byly výzkumy Ostrčila a dalších přerušeny druhou světovou válkou, ale také díky tomu, že se záhy stala preferovanou antikoncepční metodou, metoda pesar-želé. Nejpozději v polovině 60. let je však možné vidět určitou renesanci této metody a diskuse o její účinnosti i případných limitech se v rámci lékařské obce znovu rozhořela. Ale zpět k Ostrčilovi.

Přestože Antonín Ostrčil, jako řada jiných lékařů, vnímal význam antikoncepce v rámci prevence potratů, tak stejně jako většina jeho kolegů byl i on k antikoncepci zároveň nedůvěřivý, a to především pro její potenciální rizika směrem k poklesu porodnosti. Na schůzi Spolku lékařů českých v reakci na přednášku Bohumila Sekly o populačních problémech Německa vyjádřil své obavy, týkající se klesající porodnosti a hrozícího vymření západoevropské kultury.[1004] Ve svém vystoupení zmínil, že poklesu porodnosti napomáhají také aktivity hnutí neomalthusiánského a hnutí birth control, které se z Anglie a USA šíří i do dalších zemí Evropy včetně Československa. Ostrčil se zde vyjádřil jednak obecně ke kontracepčnímu hnutí ve světě, jednak popsal své zkušenosti se Svazem pro kontrolu porodů. „Byl jsem pozván do ustavující se schůzi tohoto spolku u nás, abych vyložil hledisko gynekologické k této otázce. Učinil jsem tak velmi rád, a to z toho důvodu, že považoval jsem za svoji povinnost, když již není možno toto **nové kulturní strašidlo zažehnati**, vykázati je

[1002] OSTRČIL, Antonín, Poznámky k otázce o fysiologické plodnosti a neplodnosti ženy. *Praktický lékař,* roč. 18 (1938), č. 9, s. 205-207.

[1003] „Avšak musíme míti na mysli, že biologie není matematika a nemůžeme tudíž očekávati, že by poznatky její se daly tak přesně v praktickém životě aplikovat, jak si to představuje Knaus. Nezbývá nám než dále těmto otázkám věnovati zvýšenou pozornost; zajisté bádání přinese ještě zevrubnější osvětlení problémů spojených se vznikem nového člověka“. Ostrčil nechce znovu obšírně sdělovat své pochybnosti o této metodě, zmiňuje ale, že problém pro něj představuje převzetí poznatků z plození zvířat na člověka, kde je řada specifik, například není jasné, jak dlouho jsou spermie v rodidlech ženy schopné oplození, dle Knause pouze max 48 hodin, dle Ogina ale tři dny, podle dalších i více. Je také jasné, že menstruační cyklus je různě dlouhý nejen u různých žen, ale kolísá též u jedné ženy, to pro mnoho autorů činí KO metodu neudržitelnou. Dále ukazuje příklady ze zahraničí i z domova i vlastní, kdy došlo k početí v době, která měla být sterilní, často těsně před menstruací, často aktérem lékař, což má být důkaz, že šlo o validní pokus. Jeho závěrem je, že dobu ovulace, ač je teoreticky jasná, v praxi nelze vždy jasně stanovit, tedy není možné stanovit ani dobu sterilní a plodnou. OSTRČIL, Antonín, Poznámky k otázce o fysiologické plodnosti a neplodnosti ženy. *Praktický lékař,* roč. 18 (1938), č. 9, s. 205-207.

[1004] Podle Ostrčila není pokles porodnosti pouze důsledkem války, ale výsledkem směřování západoevropské kultury, která spěje k vymření. To je důvod k obavám i pro jiné národy, zvláště ty malé. Jako důvody uvádí snahu dopřát dětem alespoň takovou životní úroveň jako mají rodiče, snahu otců realizovat se ve veřejné činnosti, či snahu žen realizovat se i mimo oblast domova. Zmiňuje Bertillona, který spočítal, že čím duševně nadanější rodiče, tím méně mají dětí, což je z eugenického hlediska hrozbou. V Anglii a USA začínají navíc vznikat „pesarové kliniky“ a ani ČSR nezůstává pozadu a jsou zde zřízeny poradny v Čechách i na Moravě. *ČLČ,* roč. 73 (1934), č. 39, s. 816-7.

aspoň do příslušných mezí.“[1005] Z jeho vyjádření je patrné, že přestože podporoval kontrolu početí pomocí antikoncepce, coby zbraně v boji proti rozšířeným potratům a pro její pozitivní zdravotní a eugenické dopady, kontracepční hnutí pro něj znamenalo spíše hrozbu, kterou je třeba mít pod dohledem. Způsob, jakým Ostrčil o kontracepčním hnutí v tomto konkrétním článku referuje, může ve vztahu k jeho naznačenému vstřícnému postoji k antikoncepci a k jeho reálné spolupráci se Svazem pro kontrolu porodů překvapit. Jeví se jako odmítavý a nadřazený. Ostrčil v článku dále upozornil, že kontracepce je dvojsečná zbraň, a netajil se názorem, že spolky jejichž jedinou náplní je negativně ovlivňovat porodnost, by neměly být vůbec státem povolovány. Vyzdvihl existenci kontracepčních klinik v Anglii, které dle jeho soudu nejsou jen „pesarovými klinikami“ jako v USA, mimo jiné proto, že s každou ženou je tam sepsán protokol o tom, proč chce plodnost regulovat, a ne všechny žádosti o antikoncepci jsou vyslyšeny.

Klíčem k pochopení toho, proč Ostrčil část aktivit spadajících pod kontracepční hnutí akceptuje a jiné odmítá, je dle mého soudu míra zapojení lékařů, což potvrzuje již výše nadnesenou myšlenku, že jednou z motivací, proč se lékaři do aktivit propagujících kontrolu početí zapojovali, byla snaha udržet si nad touto sférou kontrolu a nenechat ji v rukou laiků (ať už samotných uživatelek či nekvalifikovaných prodavačů antikoncepce). Ostrčil ve svém vystoupení vyzdvihuje, že v Německu začínají vznikat poradny pod vedením lékařů a kvituje, že také u nás se nově vznikající společnost[1006] naštěstí také obrátila s žádostí o radu na lékařské kruhy, které se vyjádřily tak, že by poradny u nás měly vznikat pouze při ambulancích gynekologických klinik a že mají pomáhat v otázkách reprodukčních nejen v negativním, ale i pozitivním smyslu. Ostrčil chápal význam antikoncepce v prevenci potratů, trval však na tom, že její šíření bude plně v kompetenci lékařů a bude se dít na základě přesně stanovených indikací, nikoliv libovolně. Zcela jasně se postavil proti nekontrolovanému šíření informací o antikoncepci mezi široké společenské vrstvy, které by sice mohlo pomoci snížit počty potratů, ale riziko pro depopulaci by bylo mnohem vyšší. Jeho postoj k antikoncepci tak zůstal do značné míry v zajetí strachu z poklesu porodnosti a také nijak nevybočil z tradičního chápání role ženy v rodině a společnosti. Ve svém vystoupení navrhl některá propopulační opatření, především daňové výhody či pojištění rodiny, za hlavní však považoval návrat ženy zpět do rodiny.[1007]

[1005] *ČLČ*, roč. 73 (1934), č. 39, s. 817 (zvýrazněno VLN).
[1006] Jméno zmíněného spolku, tedy Svazu pro kontrolu porodů, v článku uvedeno není. To mohlo souviset s výhradami, které Ostrčil k názvu spolku, vznesl, jak již bylo zmíněno.
[1007] *ČLČ*, roč. 73 (1934), č. 39, s. 817.

Postoje a působení Antonína Ostrčila tak ukazují, že otázka propagace antikoncepce nebyla věcí černobílou, kde by bylo možné dělit jednotlivé aktéry nebo skupiny aktérů striktně na propagátory antikoncepce na jedné a její odpůrce na druhé straně. Ostrčilův příklad ukazuje mnoha vrstevnost postoje lékařů k otázce kontroly početí a rozmanitost způsobu jejich zapojení do propagace antikoncepce. Ostrčil byl hlavní osobou, která se v kontracepčním hnutí angažovala. Jeho přístup však pravděpodobně nevycházel z osobního příklonu k myšlence kontracepčního hnutí, ale byl důsledkem pragmatického postoje, který zaujala k antikoncepci valná část lékařů a který vycházel z již zmíněného názoru „lepší antikoncepce než potrat." Ostrčil se sice určitým způsobem zapojil do aktivit Svazu pro kontrolu porodů, ale bylo to jeho pracoviště, které umožnilo vznik antikoncepční poradny a přebralo nad ní vliv. Jak již bylo zmíněno, není zcela jasné, jak poradna skutečně fungovala, ovšem zdá se, že šlo spíše o zahrnutí tématu kontroly početí do činnosti již fungující poradny než o naplnění původní představy samotného Svazu.

4.4.2. Podpora antikoncepce ze strany levicově orientovaných lékařů

Ve třetí kapitole jsem poukázala na to, že výrazně větší pochopení pro ideály kontracepčního hnutí měl v meziválečném období levicově orientovaný proud ženského hnutí. Obdobný závěr o vztahu mezi sympatiemi k propagaci antikoncepce a levicovým smýšlením je možné učinit také směrem k představitelům a představitelkám lékařské profese. Zahraniční výzkumy, sledující kontracepční hnutí v první polovině 20. století jasně ukazují, že i mezi průkopníky plánovaného rodičovství z řad lékařů se objevují často ti, jež mají určité vazby na levicové hnutí. To bez pochyby souvisí s obecně větší vstřícností těchto hnutí k otázkám spojeným s reprodukční svobodou či sexuální reformou, která již byla naznačena. Cornelie Usborne uvádí, že v Německu to byli hlavně lékaři ze sociálně demokratické strany (SPD), kteří se angažovali v široké škále témat, spadajících do oblasti sociální hygieny a propagovali antikoncepci, coby cestu ke zlepšení sociálních poměrů.[1008] Jasné propojení kontracepčního a socialistického hnutí, včetně zapojení sympatizujících lékařů a lékařek, bylo zmíněno také ve vztahu k Polsku či Švédsku. Není proto překvapující, že pakliže můžeme v období mezi světovými válkami identifikovat několik lékařů, kteří se otevřeně hlásili k podpoře kontracepčního hnutí nebo kteří aktivně usilovali o propagaci antikoncepce, jsou to zpravidla lékaři a lékařky sympatizující s politickou levicí. Patrné je to například u již zmíněného

[1008] Např. Alfred Bernstein a Julius Moses navzdory představám vlády považovali za důležité snižovat porodnost a antikoncepci vnímali jako revoluční zbraň v boji proti chudobě a zdravotním poměrům chudých. USBORNE, Cornelie, *The Politics of the Body in Weimar Germany*, s. 8.

brněnského lékaře Josefa Weisskopfta, který vedl poradnu v časopise Ženské noviny. Vazby na sociální demokracii měla také na příklad místopředsedkyně Svazu pro kontrolu porodů lékařka Božena Jarošová.[1009]

Zájem levicově orientovaných lékařů o téma kontroly početí a obecně větší pochopení pro otázku reprodukčních práv, jež se projevily i větší vstřícností ke změnám potratových zákonů jsou patrné také z toho, jak byla tato témata diskutována na stránkách odborného časopisu Sociálně zdravotní revue, který v letech 1933-1939 vydával Spolek československých lékařů sociálně demokratických v ČSR. Redaktorem časopisu byl předseda Spolku Max Popper,[1010] který se angažoval, stejně jako řada dalších socialistických lékařů, také v aktivitách za odtrestnění homosexuality, postavil se za dekriminalizaci potratů a obecně se zajímal o otázky spojené s agendou Ligy pro sexuální reformu. Hned druhé číslo prvního ročníku Sociálně zdravotní revue bylo celé věnované tématu reprodukce, především tedy otázce potratů a antikoncepce.[1011]

Úvodní článek o trestnosti přerušení těhotenství v Československu napsal jeden z nemnoha zastánců dekriminalizace potratů mezi lékaři, Max Wassermann.[1012] Tak jako při jiných příležitostech[1013] i zde Wassermann argumentoval proti zákazu potratů především neúčinností zákona, který nejenže nevede k poklesu jejich počtu, ale navíc ženy vhání do rukou fušérů. Krom toho kritizoval sociální nerovnost v přístupu k potratům, kdy bohaté ženy si mohou dovolit zaplatit potrat u odborníka, ale statistiky trestnosti ukazují, že postihnuty za kriminální potraty jsou výrazně více ženy sociálně nejslabší (ženy dělnické a také ženy svobodné).[1014] Další článek se věnoval regulaci porodů, představil vývoj zájmu o kontrolu početí od Malthuse až po postoj německé sociální demokracie a poté podrobně rozebral dosavadní možnosti v oblasti kontracepce.[1015] Kamil Neumann[1016] tematizoval vliv antikoncepčních a abortivních prostředků na plod, přičemž zmínil případ dítěte, které měl jako pediatr v péči a které ve třech letech dosahovalo výšky a váhy ročního dítěte, za důvod označil užívání abortivních prostředků. Neumann zmínil také zahraniční výzkumy, které upozorňují na riziko, jež může představovat chemická antikoncepce pro plod v případě, že k otěhotnění i přes

[1009] Otcem Boženy Jarošové byl poslanec a senátor za sociální demokracii Rudolf Jaroš (1869-1935).
[1010] Max Popper (1873–1965) byl lékař publikující především v oblasti sociálního lékařství.
[1011] *Sociálně zdravotní revue,* roč. 1 (1933), č. 2, s. 27-50.
[1012] Max Wassermann (1872-1952) byl odborný a lázeňský lékař.
[1013] Své postoje Wassermann rozvinul mimo jiné i ve své publikaci *O indikaci eugenických a sociálních k zavedení potratů*. (Praha, 1921).
[1014] WASSERMANN, Trestnost přerušení těhotenství v Č.S.R. *Sociálně zdravotní revue,* roč. 1 (1933), č. 2, s. 27-28;
[1015] ORLT, Vl. Regulace porodů. *Sociálně zdravotní revue,* roč. (1933), č. 2, s. 31-35.
[1016] Životopisná data se nepodařilo dohledat.

užití antikoncepce skutečně dojde. Přestože ve svém článku zmiňuje rizika spojená s vlivem antikoncepce na plod, za výrazně závažnější považuje abortivní prostředky (např. užití velkých dávek chininu). V takových případech doporučuje zvážit dobře povolení potratu, protože pokud je prokazatelné, že žena abortivní prostředky užila, je pravděpodobné vážné poškození plodu a je to tedy eugenický důvod pro umělé přerušení těhotenství.[1017]

Cílem celého čísla bylo šířit informace o kontrole početí mezi odborníky, ale redakce předpokládala také zájem o tato témata ze strany žen (číslo bylo inzerováno v Ženských novinách), kterým věnovala několik slov v závěru. V něm se členové redakce staví pozitivně ke kontracepčním prostředkům, které považují v současné ekonomicky složité době za nezbytnou součást života žen, především těch hůře sociálně situovaných. Upozorňují zároveň na to, že se nemohou vyslovit kladně v otázce potratů, protože jim to neumožňuje zákon, a proto vidí jako nezbytné především bojovat za prosazení Meissnerovy reformy. Závěrečné slovo ženám končí slovy: „Co tedy raditi? Boj o změnu zákona musí býti vybojován, aby poctivý lékař mohl v souhlase se zákonem poraditi, kdy nový lidský tvor znamenal by nebezpečí pro ženu nebo rodinu.“[1018]

To, jak důležitým tématem pro redakci otázka dekriminalizace potratů byla, ukazuje i skutečnost, že reformě potratových zákonů se věnovalo i následující třetí číslo téhož ročníku. Úvodní článek napsal Jiří Trapl, který se znovu zamýšlel nad důvody pro a proti změně zákona o přerušení těhotenství. Apeloval v něm na potřebu nalezení kompromisu mezi úplnou legalizací a úplným zákazem. Takový kompromis podle něj představuje Meissnerův návrh, byť upozornil i na jeho limity, například v případě eugenické indikace, jejíž formulování je navrženo tak, že by mu neodpovídal žádný případ. Trapl uznal, že lékař má především léčit, a těhotenství ani u sociálně slabých není nemocí, ale s tímto častým argumentem, který zastával též například Antonín Ostrčil, se vyrovnal poukazem na širší roli lékaře, sahající především k prevenci chorob. „Ale musíme dnes uvážiti, že lékař dneška není již lékařem jedině léčícím. Jeho úkolem, čím dále tím více, jest prevence chorob. Musí často zasahovat do života jak jednotlivcova, tak společnosti i tam, kde ještě chorob není, kde však má jejímu vzniku zabránit. Lékař nové doby nemá vztahu pouze k jednotlivým individuím, nýbrž i k lidskému kolektivu. Proto musíme připustiti, že často lékařský zákrok na individuu prováděný může míti důvod ve

[1017] NEUMANN, Kamil. Vliv antikoncepčních a abortivních prostředků na plod. *Sociálně zdravotní revue,* roč. 1 (1933), č. 2, s. 38-39.
[1018] NEUMANN, Kamil, Vliv antikoncepčních a abortivních prostředků na plod, *Sociálně zdravotní revue,* roč. 1 (1933), č. 2, s. 39.

vztahu tohoto individua ke kolektivu.“[1019] Traplův výrok opět ukazuje, že lékaři vnímali své povolání nejen jako pomoc konkrétním pacientům a pacientkám, ale nahlíželi jej v širším kontextu péče o blaho celku. To napomáhalo nejen šíření eugenických idejí, které vycházely z principu kontroly reprodukce jednotlivců za účelem zlepšování kvality národa či rasy, ale také to vysvětluje, proč lékaři dlouho viděli v antikoncepci hrozbu pro četnost populace a její pozitiva nahlíželi především skrze její potenciál vymýtit jinou hrozbu, kterou byly kriminální potraty. Nahlížet antikoncepci skrze motiv práva ženy rozhodovat o svém mateřství, proto v uvažování většiny lékařů o reprodukčních otázkách prakticky vůbec nebylo myslitelné a akceptace antikoncepce coby nástroje, který může ženám pomoci, vycházela dlouho především ze sociálních motivů, tedy ze snahy pomoci chudým ženám, respektive chudým rodinám od zátěže, kterou jim velký počet dětí působil.

I když členové Spolku československých lékařů sociálně demokratických tvořili specifickou (a poměrně malou) skupinu,[1020] jejich pozitivní postoj k antikoncepci (a k potratům), který se nebáli veřejně deklarovat, ukazuje, že spíše konzervativní stanovisko k reprodukčním otázkám, reprezentované dalšími představiteli lékařského stavu, jež se projevilo především v diskusích kolem návrhů na dekriminalizaci potratů, neodráželo jednotný postoj lékařského stavu. Pravdou však zůstává, že i když se v Československu v první polovině 20. století objevilo několik lékařů, kteří se o antikoncepci zajímali, kteří o ní otevřeně psali nebo kteří se dokonce určitým způsobem zapojili do aktivit kontracepčního hnutí, přesto zde nenalézáme výraznou vůdčí osobnost, kterou by bylo možné označit za průkopníka či průkopnici antikoncepce u nás. Touto osobností se stává až Ladislav Hnátek.

4.4.3. Ladislav Hnátek a idea antikoncepční poradny

Autoři článku o historickém vývoji antikoncepce, který vyšel v roce 1969 v časopise Československá gynekologie, o Ladislavu Hnátkovi napsali, že je to „skutečný zakladatel moderní československé antikoncepce, který dokázal, že naše ženy dostaly rychle prostředky používané v nejvyspělejších státech. Zasloužil se o rozšíření vaginálního pesaru Mensigova typu a otevřel éru československé perorální antikoncepce, i když sám začal pracovat s prostředky a preparáty cizí provenience.“[1021] I přes to je jméno Ladislava Hnátka téměř

[1019] TRAPL, Jiří, K reformě znění zákona o přerušení těhotenství, *Sociálně zdravotní revue*, roč. 1 (1933), č. 3, s. 52.
[1020] Podle Jiřího Nohy bylo v roce 1932 členy tohoto spolku 254 lékařů. Srov. NOHA, Jiří. *Sociální demokracie v meziválečném Československu –osobnosti, ideje, trendy 1920–1937*. Praha, 2012, s. 145.
[1021] *Čsl. gynekologie*, roč. 34 (1969), č. 1-2, s. 110.

zapomenuté a jeho pozůstalost uložená v archivu Zdravotnického muzea dosud nebyla badateli a badatelkami vytěžena.

Ladislav Hnátek byl žákem Ostrčilovým a snad i to ovlivnilo jeho zapálení pro problematiku antikoncepce, které se věnoval jak na vědecké úrovni, tak na úrovni osvětových aktivit. Již ve 30. letech byl jedním z mála odborníků, kteří se tématu kontroly početí věnovali, i když o jeho aktivitách v tomto období není mnoho známo. V roce 1933 vyšla tiskem jeho přednáška proslovená pravděpodobně směrem k porodním asistentkám,[1022] *O prostředcích, které zabraňují početí*.[1023] Hnátek v přednášce zmiňuje, že povinností lékaře je vysvětlit ženě, která si k němu přijde pro radu, jakými prostředky neškodnými pro zdraví lze těhotenství předejít, a zmiňuje také, že podpora antikoncepce je v aktuálních diskusích kolem změny „potratových paragrafů" mezi lékaři jasně patrná.[1024] V přednášce Hnátek probírá všechny hlavní tehdy známé metody, které mohly vést k bránění početí, a to včetně sterilizace, kterou však zmiňuje pouze v kontextu eugenickém či ze zdravotních důvodů. Upozorňuje také na neúčinnost metody výpočtu plodných dní, do které mnoho lidí vkládalo velké naděje, ale nejen dle výzkumu jeho kolegů, ale i dle zkušeností z jeho vlastní praxe se ukazuje, že to není metoda dostatečně spolehlivá. Naopak naději vkládá ve výzkum na poli „hormonální sterilizace", která je stejně jako snaha vyvolat neplodnost „očkováním spermaty" ve stádiu experimentů.[1025] Za nejrozšířenější považuje mechanické a chemické antikoncepční metody, z nich za nejjistější a nejhygieničtější považuje kondomy pro muže a oklusivní pesary pro ženy. Krom toho doporučuje také bariérové „ochranné tampony" nebo „houbičky" či různé formy chemické antikoncepce, které mohou šanci na početí snížit. Naopak odrazuje od přerušované soulože a na konec apeluje na posluchačky, aby při doporučování kontracepčních metod vždy braly v potaz určité indikace, protože zneužívání ochranných prostředků by ohrozilo národohospodářské zájmy.[1026]

Naplno se aktivita Ladislava Hnátka na poli kontroly početí rozvinula až po druhé světové válce. Jeho zásluhou byla v roce 1956[1027] na III. porodnické a gynekologické klinice Univerzity Karlovy, vedené tehdy Rudolfem Peterem, zřízena antikoncepční poradna, označovaná za první antikoncepční poradnu v Československu. O motivech pro její založení se Hnátek v předmluvě své publikace, *Co má žena vědět o antikoncepci,* vyjádřil takto: „V dávné

[1022] Lze usuzovat z kontextu přednášky, například z oslovení či ze zmínky o „povolání rádkyň žen".
[1023] HNÁTEK, Ladislav. *O prostředcích, které zabraňují početí*. [S.l.: s.n., 1936?].
[1024] HNÁTEK, Ladislav. *O prostředcích, které zabraňují početí*, s. 1.
[1025] HNÁTEK, Ladislav. *O prostředcích, které zabraňují početí*, s. 4-6.
[1026] Ibid, s. 8.
[1027] Některé zdroje uvádí rok 1957.

své snaze předcházeti zánětům ženských rodidel měli jsme na zřeteli tu okolnost, že zločinné přerušování těhotenství je závažným činitelem, který k zánětům vede a působí tak ženě nejenom dlouholeté utrpení, nýbrž činí ji i neplodnou. Velkou pomoc proti tomuto zlu spatřovali jsme vždy v odborně řízené ochraně proti nežádoucímu početí."[1028] Jak z jeho vlastních vyjádření vyplývá, Hnátek začal usilovat o založení kontracepční poradny ještě před přijetím zákona č. 68/1957 legalizujícího potrat, přesto návaznost propagace antikoncepce na snahu snížit počty potratů je u něj stejně jako u dalších kolegů evidentní. Zřízení poradny, které mělo být možná zpočátku spíše experimentem či ojedinělou snahou reagovat na zahraniční trendy, se nakonec ukázalo, jak Hnátek sám hodnotil, být počinem celostátního významu. S přijetím nového zákona, jehož součástí se stal důraz na propagaci antikoncepce, jež měla zamezit nárůstu legálních potratů na žádost, bylo nezbytné vyškolit „ženské" lékaře a lékařky v otázce antikoncepce.[1029]

Cílů poradny bylo hned několik. V první řadě měla sloužit jako místo, kde mohou vybrané pacientky získat ověřené informace o možnostech antikoncepce, respektive kde mohou antikoncepci přímo získat. Další důležitou úlohou bylo již zmíněné školení gynekologů a gynekoložek v otázce plánovaného rodičovství tak, aby každá žena mohla získat informace o aktuálních způsobech ochrany přímo u svého lékaře či své lékařky. V neposlední řadě bylo cílem poradny provádět výzkum, týkající se účinnosti a kvality existujících antikoncepčních metod, případně napomáhat při zdokonalování či vývoji nových antikoncepčních prostředků.[1030] Pražská poradna se měla stát vzorem pro zakládání dalších poraden tohoto typu ve velkých městech, tak aby poradenství v oblasti antikoncepce bylo dostupné co nejširšímu okruhu obyvatel. Od června 1957 začala fungovat antikoncepční poradna v Hradci Králové a řada dalších zahájila provoz v následujících měsících a letech. Na jaře 1959 již bylo možné získat informace o antikoncepci na 61 místech republiky v rámci různých typů ambulancí a poraden.[1031] Dohromady bylo evidováno v těchto pracovištích necelé tři tisíce žen, nejvíc v Hradci Králové (352) a v Komárnu (250 pacientek poradnu navštívilo během prvního půl

[1028] HNÁTEK, Ladislav. *Co má žena vědět o antikoncepci,* s. 1.
[1029] Ibid.
[1030] Výzkum zabývající se užíváním antikoncepce a související problematikou rodičovství a sexuality realizoval už v roce 1956 Státní úřad statistický (SRB, Vladimír, KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha, 1959). Na přelomu let 1958 a 1959 provedla výzkum Státní populační komise ve spolupráci s Ministerstvem zdravotnictví (SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959) publikováno v časopise *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, roč. 3 (1961), s. 45–56; 139–156; 201–208; 311–330.
[1031] Z průzkumu, který Ladislav Hnátek k činnosti těchto mimopražských pracovišť realizoval vyplývá, že dané pracoviště zpravidla poradenství v oblasti antikoncepce věnovalo v průměru 2 až 3 hodiny týdně a získalo v průměru 10 až 20 nových návštěvnic za měsíc. Srov. HNÁTEK, Ladislav, Současný stav antikoncepce v ČSSR. *Čsl. gynekologie,* roč. 25 (1960), č. 10, s. 725.

roku).[1032] Na základě dotazníkového průzkumu k činnosti těchto pracovišť Hnátek jako základní úkol k rozvoji antikoncepčního poradenství stanovil především potřebu získat v každém kraji odborníka, který ovládá antikoncepční metody a má na poradenskou činnost vybavení a především čas. Tento odborník měl také spolupracovat s laboratoří, aby mohl průběžně kontrolovat kvalitu antikoncepce, dále se měl podílet na propagaci, vést evidenci a školit další odborníky. Hnátek také doporučoval, aby těmito „krajskými odborníky" byly ženy gynekoložky, patrně díky představě jejich bližšího vztahu k ženám pacientkám, a apeloval na to, aby měly k dispozici zkušenou zdravotní sestru, která by pod dozorem lékařky prováděla instruktáž v zavádění konkrétních antikoncepčních prostředků, pomáhala získávat nový okruh pacientek, případně vykonávala též terénní aktivity související s regulací početí.[1033]

Hnátek se krom aktivit směřujících k rozšíření možností antikoncepčního poradenství po celé republice podílel také na řadě výzkumů týkajících se monitorování, potažmo zlepšování kvality dostupných antikoncepčních prostředků či na prvních výzkumech mapujících praxi v užívání antikoncepce. Tyto výzkumy byly již na přelomu 50. a 60. let prováděny především ve spolupráci se Sexuologickým ústavem, což koresponduje s již zmíněnou skutečností, že v poválečném období začala být antikoncepce tematizována stále častěji ve vztahu k lidské sexualitě. Dochovaly se například záznamy o výzkumu vztahujícímu se k umělému přerušení těhotenství z roku 1960, kde jedním z dílčích úkolů bylo právě zkoumání antikoncepce. Vedoucím pracovníkem byl Ladislav Hnátek, zapojeni byli také sexuologové Josef Hynie či Karel Nedoma. Předmětem zkoumání byl například vliv antikoncepce na děložní čípek, průzkum současného stavu techniky regulování plození v manželství, osvěta a její význam v antikoncepci, výzkum spolehlivosti a použitelnosti různých antikoncepčních metod apod. To vše za účelem vypracování jednotné, účinné a přijatelné antikoncepční metody, coby prostředku proti umělému přerušení těhotenství. Mezi další cíle patřilo sestavení opatření v oblasti prevence či plán na školení lékařů.[1034]

Hnátek byl aktivní také na mezinárodním poli a Československo reprezentoval na řadě konferencí k tématu plánovaného rodičovství. Již v roce 1948 se účastnil kongresu v Cheltenhamu, kde se setkal mimo jiné s Margaret Sanger či s americkým lékařem

[1032] Naopak poradnu přestalo navštěvovat 268 žen, a to především z důvodu nezájmu, složitost metody, díky velké vzdálenosti ambulance, zákazu manželově, či z náboženských důvodů (na Slovensku). Mezi nejčastější indikace pro užívání antikoncepce patřily důvody zdravotní (následky porodů či potratů) a sociální (rozvedené, svobodné, alkoholismus), obecně však byly rady ve většině pracovišť udělovány každé ženě. V 95 procentech případů byl doporučován pesar a želé, někde užívají také chemickou antikoncepce nebo ordinují individuálně kondom plus želé, výjimečně kondom plus metodu Knaus-Oginovu. Srov. Ibid, s. 726.
[1033] Srov. HNÁTEK, Ladislav, Současný stav antikoncepce v ČSSR. *Čsl. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 10, s. 727-728.
[1034] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Hospodářská příloha k návrhovému listu vědeckého výzkumu.

Abrahamem Stonem a navázal zde kontakt s editorkou časopisu *News of Population and Birth Control*[1035] Dorothy Brush.[1036] V článku, ve kterém referoval o své účasti na tomto kongresu vyjádřil přesvědčení, že Československo není v otázce antikoncepce pozadu za světovým vývojem. Hnátek sice zmínil pozoruhodné poznatky z oblasti antikoncepční praxe (především z nemocnice v Liverpoolu), jinak ale podle něj kongres nepřinesl nic nového. I téma sexuální výchovy, které se na kongresu hojně diskutovalo, nepovažoval za novinku a ve svém hodnocení uvedl, že u nás se požadavek na její zavedení objevil již před válkou. [1037]

V roce 1959 se účastnil další mezinárodní konference o plánovaném rodičovství v indickém Dilí. Jeho účast pravděpodobně dojednala generální sekretářka IPPF Vera Haughton,[1038] která rok před tím navštívila Hnátkem vedenou antikoncepční poradnu.[1039] V Dilí se opět setkal s Abrahamem Stonem, který mu zde přislíbil pozvání na konferenci sovětských gynekologů v Kyjevě, na kterou byl Stone pozván.[1040] Hnátek na konferenci prezentoval jak zkušenosti s propagací plánovaného rodičovství, tak výsledky testování domácích antikoncepčních přípravků. Sám pak hodnotil, že v porovnání se zahraničními přípravky je československé antiželé Spofa možno označit po všech zkouškách za jedno z nejlepších.[1041] To, že Hnátek nebyl jen pasivním návštěvníkem konferencí, ukazuje také skutečnost, že na této konferenci vystoupil proti tomu, aby byla do rezoluce z konference včleněna věta, že kongres za nejlepší antikoncepční metodu považuje sterilizaci. Podle Hnátka byla smyslem plánovaného rodičovství možnost řídit reprodukci a omezovat ji pouze na dobu, která je pro narození dítěte vhodná, nikoliv však bránit početí absolutně a nenávratně.[1042]

Informace o mezinárodním působení Ladislava Hnátka jsou zajímavé nejen z hlediska tematizace a propagace antikoncepce v Československu, ale napovídají mnohé také o mezinárodních kontaktech. Množství osobností, se kterými se Hnátek setkal, naznačuje, že

[1035] Měsíční bulletin vydávaný IPPF měl sloužit jako důležitý zdroj informací v rámci komunity propagátorů a propagátorek kontracepčního hnutí. Byl překládán do několika jazyků a distribuován do řady zemí světa. Až do konce 50. let jej redigovala Dorothy Brush.
[1036] Dorothy Hamilton Brush (1894-1968) byla americká právnička a aktivistka na poli kontracepčního hnutí, spolupracovala s Margaret Sanger a po založení IPPF působila jako její terénní pracovnice.
[1037] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, rukopis článku O mezinárodním kongresu „VZTAH POPULACE A SVĚTOVÝCH ZDROJU K RODINĚ“ v Gheltenhamu (Anglie) 23.-27. srpna 1948.
[1038] Vera Houghton, baronka Houghton of Sowerby (rozená Travis, 1914-2013) byla britská aktivistka angažující se v oblasti ženských reprodukčních práv. Založila organizaci Birth Control Trust, která usilovala o to, aby antikoncepce byla dostupná pro všechny ženy zdarma, dále působila v čele Family Planning Association, a v 50. letech také v čele IPPF.
[1039] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, dopis z 1. září 1959.
[1040] Hnátek v jednom z dopisů žádá o možnost vyjet na tuto akci a zmiňuje, jak velmi touží zblízka vidět sovětské zdravotnictví. Zdůrazňuje, že účast na konferenci by byla možností, jak tento svůj sen splnit a zároveň možnost, jak vzájemně sdílet své poznatky o antikoncepci. Ibid.
[1041] ZN NLK, F. Ladislav Hnátek, rukopis článku O VI. Mezinárodní konferenci o plánovaném rodičovství v Delhi – 1959, s. 16. Článek později publikován v *Čsl. gynekologii*, roč. 24 (1959), č. 8, s. 668-670.
[1042] Ibid.

styky mezi stoupenci ideje plánovaného rodičovství byly intenzivní, a také že procházely skrz železnou oponu. Sebevědomé vystupování Hnátka na mezinárodních fórech také ukazuje, že i představitelé socialistických zemí měli na mezinárodním poli svůj vliv, a nabourává představu, že vývoj reprodukční politiky byl v socialistických zemích zcela odlišný od vývoje v zemích „západního bloku". Mezi zeměmi z obou stran „železné opony" probíhala důležitá výměna zkušeností a znalostí v oblasti kontroly početí nejen v meziválečném období, kdy se kontracepční hnutí konstituovalo, ale také po druhé světové válce, kdy se soustředilo nejen na šíření nové myšlenky plánovaného rodičovství, ale také na nalezení nových a zdokonalení starých antikoncepčních metod. Příklad Československa naznačuje, že přední aktéři propagace antikoncepce a idejí plánovaného rodičovství ze zemí východního bloku nebyli jen pasivními příjemci západních zkušeností, ale aktivně pracovali na poli propagace plánovaného rodičovství i na vývoji či zdokonalování nových typů antikoncepce.

Krom propagace a výzkumu antikoncepce se Hnátek odborně zabýval také dalším tématem, a to sexuální výchovou. Už krátce po válce se Hnátek vyjadřoval k této problematice, když reagoval na anketu o nové podobě sexuální výchovy z roku 1948.[1043] Zdůrazňoval význam gynekologů a požadoval jejich zapojení do probíhající diskuse. Vyzdvihl, že gynekologové se u nás tradičně stavěli pozitivně k otázce sexuální výchovy, konkrétně jmenoval lékaře Františka Šambergera,[1044] Antonína Ostrčila, Jiřího Trapla a další „kteří usilovali a usilují v zájmu šťastného manželství o dokonalé mateřství právě správnou sexuální výchovou – zdůrazňujíce tak skutečnost, že při řešení těchto otázek nemůže gynaekolog stát stranou."[1045] Zmínka o dokonalém mateřství, jež je předpokladem šťastného manželství, vycházela ze skutečnosti, že pod sexuální výchovou mínil Hnátek především výchovu mladých dívek, čímž se zásadně nelišil od svých kolegů a kolegyň, kteří velmi dlouho vnímali sexuální výchovu především jako výchovu k odpovědnému rodičovství, často ji přímo ztotožňovali s osvětou v oblasti antikoncepce, a proto ji nezřídka cílili převážně či výhradně na ženy a dívky. Právě spolupráce gynekologů se sexuology se ukázala pro budoucnost propagace antikoncepce jako klíčová.

[1043] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Diskuze k sexuální výchově, rukopis vyjádření Hnátka neznámému adresátovi (patrně příspěvek do diskuze některé z pracovních skupin při Ministerstvu zdravotnictví).
[1044] František Šamberger (1871-1944) byl český lékař, dermatovenerolog, zabýval se mimo jiné výzkumem a léčbou pohlavních chorob, založil a několik let vedl časopis Česká dermatologie.
[1045] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Diskuze k sexuální výchově, rukopis vyjádření Hnátka neznámému adresátovi.

4.4.4. Antikoncepce pohledem sexuologů a dalších odborníků „negynekologů“

Přestože hlavními aktéry v propagaci antikoncepce byli z logiky věci lékaři a lékařky specializující se na gynekologii a porodnictví, aktivně do diskusí kolem kontroly početí zasahovali také odbornice a odborníci dalších specializací. V první polovině 20. století to byli často dermatologové (dermatovenerologové), kteří měli k otázce antikoncepce blízko skrze svůj zájem o problematiku pohlavních chorob. Ale už v tomto období je patrný také význam sexuologů, kteří rovněž měli předpoklady zajímat se aktivně o kontrolu početí a řada z nich přímo podporovala šíření kontracepčních metod. Již jsem zmínila zahrnutí otázky kontroly početí do agendy Ligy pro sexuální reformu v meziválečném období, které ukázalo blízkost snah o detabuizaci sexuality či emancipaci sexuálních menšin s úsilím o dekriminalizaci potratů či propagaci antikoncepce. Zmínila jsem též zájem některých domácích sexuologů (Hugo Bondy, Josef Hynie) o antikoncepci, jež se projevil již před druhou světovou válkou či krátce po ní. Ještě výraznější roli ve výzkumu a propagaci antikoncepce začali hrát sexuologové a sexuoložky v 50. a 60. letech.

Díky rozvoji sexuologických výzkumů, ke kterému u nás dochází již záhy po skončení druhé světové války,[1046] se nejpozději v 60. letech začal výrazně diskutovat význam antikoncepce pro sexuální zdraví mužů a především žen.[1047] K důležité roli, kterou měla cílená regulace početí hrát při snižování počtu potratů, se přidala klíčová role antikoncepce v prevenci některých sexuálních patologií. Ve výzkumu sexuálního a reprodukčního chování z roku 1958/59 bylo zjištěno, že 67 % žen se bojí pohlavního styku z obavy před nevítaným těhotenstvím. Autorský kolektiv uváděl: „Strach z nechtěného otěhotnění je rozhodujícím faktorem ve vyhýbání se milostnému styku. Vidíme jasně, jak roste procento žen, které se mu vyhýbají podle toho, jak roste počet jejich žijících dětí…je jasné, jak mnoho by pro všestrannou manželskou harmonii znamenala dobrá spolehlivá antikoncepce.“[1048] Také Ladislav Hnátek dospěl k obdobnému zjištění, především prostřednictvím své zkušenosti z antikoncepční

[1046] Více k tématu rozvoje sexuologie v Československu viz LIŠKOVÁ, Kateřina. *Politika touhy*, s. 28-32.
[1047] Jak upozornila Kateřina Lišková, čeští sexuologové a sexuoložky se začali zabývat otázkou sexuálního uspokojení žen již na začátku 50. let, kdy byl realizován výzkum ženského orgasmu. Srov. LIŠKOVÁ, Kateřina. *Politika touhy*, s. 175-220.
[1048] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů 1959 (rukopis), s. 9.
Z výzkumu dále vyplynulo, že strach z nechtěného těhotenství má nepříznivý vliv na sexuální uspokojení. To že, tento strach brání v plném sexuálním vyžití a má tedy negativní vliv na celkovou harmonii manželství, uvedlo dle výzkumu v Čechách 75 % žen, na Slovensku dokonce 90 %.

poradny, která dle jeho slov ukázala, „že správná antikoncepce není jen významným nástrojem proti potratům, ale i jedním z prostředků proti sexuálním poruchám ženy.“[1049]

Antikoncepce díky sexuologickým výzkumům do určité míry získala novou funkci, kterou bylo možné hodnotit pozitivně jak z hlediska samotných žen, tedy měla pomoci k jejich uspokojení, především pak z hlediska zájmu státu na fungující rodině, kdy antikoncepce měla zlepšit kvalitu manželství a předcházet možným nesouladům plynoucím z potíží v sexuální oblasti. Strach z otěhotnění vedoucí k vyhýbání se pohlavnímu styku totiž podle expertů vedl k narušení intimního vztahu mezi manželi a mohl vést až k jejich rozvodu.[1050] Stejně jako v případě zdůrazňování výhod antikoncepce pro prevenci potratů, i v argumentaci vycházející z důrazu na výhody antikoncepce pro zdravou sexualitu v manželství, je cílem nejen větší spokojenost žen, ale také populační zájmy státu. Trochu paradoxně tak v očích tehdejších odborníků měla antikoncepce v důsledku působit propopulačně, protože měla umožnit párům oddávat se sexuálnímu styku bez obav z otěhotnění a následně plánovat početí dětí v době, kdy je sami budou chtít. To, že realita byla od této představy značně vzdálená, se však ukázalo záhy.

Nový rozměr v nahlížení na otázku plánovaného rodičovství a lepší cílení její propagace byl umožněn především rozvojem výzkumů, které se zaměřovaly na sledování reprodukčního chování. Ještě v roce 1963 si Vojta stěžoval, že pro správné cílení propagace antikoncepce je potřeba znát více informací o sexuálním životě především mladých lidí a jejich postoji ke kontrole početí. Zmiňoval přitom výzkumy sexuálního chování realizované Alfredem Kinseym,[1051] které podle něj měly pro otázku antikoncepce v USA velký význam, a želel, že v Československu takové studie, které by zkoumaly i sociologické aspekty sexuálního a reprodukčního chování, dosud realizovány nebyly.[1052] Ve skutečnosti se však od konce 50. let výzkumy, které reflektovaly otázku kontroly početí, objevovaly a v průběhu 60. let jejich množství výrazně rostlo. Krom těch realizovaných Sexuologickým ústavem iniciovala řadu

[1049] HNÁTEK, Ladislav, Poznámka k přednášce prof. dr. J. Hynieho o příčinách sexuálních poruch ženy, *Čsl. gynekologie*, roč. 26 (1961), č. 5, s. 403.
[1050] Jedním z argumentů pro propagaci antikoncepce je podle Hnátka to, že strach z otěhotnění jako překážka kvalitnímu sexuálnímu životu je velmi častý, a proto jej není možné podceňovat. Z dat jím vedené poradny se ukazuje, že téměř v 60 % případů se vyskytuje u žen při sexu strach z otěhotnění, v 9 % případů se strach stupňuje až v hrůzu z otěhotnění, která vede až k úplné sexuální chladnosti (frigiditě). Správně zvolená antikoncepce, může zbavit ženu strachu a tím zabránit rozvratu manželství, „správná antikoncepce není jen významným nástrojem proti potratům, ale i jedním z prostředků proti sexuálním poruchám ženy.“ HNÁTEK, Ladislav, Poznámka k přednášce prof. dr. J. Hynieho o příčinách sexuálních poruch ženy, *Čsl. gynekologie*, roč. 26 (1961), č. 5, s. 403.
[1051] Alfred Charles Kinsey (1894–1956) byl americký psycholog a biolog, který se proslavil především výzkumy v oblasti sexuologie a sociologie. V roce 1947 založil Institute for Research in Sex, Gender and Reproduction, který byl později přejmenovaný na Kinsey Institut. Jeho výzkumy výrazně ovlivnily pohled na sexualitu (nejen) v americké společnosti a jsou dávány do souvislosti se sexuální revolucí 60. let.
[1052] *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1963), č. 9 (1), s. 68.

výzkumů také Státní populační komise, a to včetně těch, sledujících praxi užívání antikoncepce v Československu.

Jedním z prvních výzkumů, které poskytly důležitá data o tom, do jaké míry je v Československu antikoncepce rozšířena, byl již zmíněný *Průzkum manželství, antikoncepce a potratů* autorského kolektivu Srb, Kučera, Vysušilová, publikovaný roku 1959 a realizovaný o rok dříve. Jednalo se o druhý větší výzkum tohoto typu po válce, první provedli Vladimír Srb a Milan Kučera v roce 1956 pod názvem *Výzkum o rodičovství*.[1053] Výzkum z roku 1959 sbíral data od více než tří tisíc vdaných žen a zahrnoval i otázky o jejich informovanosti o antikoncepci a užívání konkrétních kontracepčních metod. Z výsledků vyplynulo, že 46,5 % žen je informováno o antikoncepci před začátkem svého sexuálního života, přičemž nejčastějším zdrojem informací byly jejich kamarádky, ale také partneři. Pouze 6 % žen uvedlo, že nezná žádné antikoncepční metody. Nejznámější a nejrozšířenější antikoncepční metodou byla přerušovaná soulož (43 % žen ji praktikovalo samostatně, dalších 26 % v kombinaci s dalšími metodami střídavě či současně) a kondom (17 %, v kombinaci s dalšími metodami 25 %). Výzkum také ukázal, že důvěra žen v antikoncepci je poměrně velká, 68 % žen uvedlo, že antikoncepci věří.[1054]

O významu, který byl antikoncepci ve vztahu k sexualitě přikládán, svědčí také zařazení tohoto tématu do tzv. státního plánu výzkumu, v jehož rámci byl jeden z výzkumných úkolů „Studium nových metod antikoncepce“ řešen sexuologickou ambulancí Fakultní nemocnice Krajského ústavu národního zdraví Brno a zaměřil se na sledování změn v sexuálním životě u žen užívajících nitroděložní tělíska. I tento výzkum potvrdil, že kvalitní antikoncepce vede ke zlepšení prožívání sexuality u žen.[1055]

Ze zkoumaných pramenů je zcela evidentní, že během 60. let začala antikoncepce pro lékaře představovat zcela samozřejmou součást sexuálního života mužů a žen, která přináší řadu výhod a je z prokazatelných důvodů prospěšná a potřebná. Mezi lékaři tak panovala shoda

[1053] SRB, Vladimír, KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha, 1959.
[1054] SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, VYSUŠILOVÁ, Dagmar. *Průzkum manželství, antikoncepce a potratů* (1959) publikováno v časopise *Demografie: revue pro výzkum populačního* vývoje, roč. 3 (1961), s. 45–56; 139–156; 201–208; 311–330.
[1055] Výzkum byl realizován formou dotazníku, jehož prostřednictvím bylo osloveno téměř 800 žen. Vyhodnoceno bylo nakonec 300 dotazníků, které ukázali, že z původních 267 žen, které měli před začátkem užívání antikoncepce strach z otěhotnění po dvou měsících od zavedení pociťovalo tento strach jen 74 žen, po delší době dokonce pouze 18 žen. Výsledkem výzkumu tak bylo, že se důvěra v antikoncepci projevila zlepšením v prožívání sexuálního života. „Předpokládáme, že ke zlepšení v sexuálním životě přispěla vysoká spolehlivost metody, odstraňující strach z nechtěné gravidity, spolu s estetičností a nenáročností metody, kdy odpadají rušivé manipulace před stykem a při něm, obvyklé u metod klasických. Určitou úlohu zde sehrál jistě i ten fakt, že v případě selhání je zavedené IUD zdravotní indikací k přerušení těhotenství.“ Srov. BÁRTOVÁ, Dagmar, Sledování změn v sexuálním životě žen užívajících antikoncepční tělíska. *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 5, s. 16.

na tom, že je potřeba antikoncepci propagovat, i když cesty, jak to nejlépe dělat, se teprve hledaly. Opakované studie totiž zároveň ukazovaly, že rozšíření antikoncepce není ani několik let po legalizaci potratů tak velké, aby antikoncepce dokázala v dohledné době nahradit interrupci jako hlavní způsob regulace počtu dětí v rodině. Na otázku, co tedy bránilo v rozšíření antikoncepce (nejen) v době, kdy lékaři a lékařky kontrolu početí aktivně podporovali, se zaměřím v následující podkapitole.

4.4.5. Potíže s propagací antikoncepce

Chceme-li sledovat, jakým hlavním problémům v propagaci antikoncepce její stoupenci čelili, je třeba nejprve říci, že na rozdíl od mnoha jiných zemí nebyla v Československu antikoncepce ani její propagace nikdy přímo zakázaná. Určité formy regulace antikoncepčních prostředků se vztahovaly především na omezení její dostupnosti mimo systém zdravotní péče (některé typy antikoncepce nebylo možné získat bez předpisu) nebo se zaměřovaly na zákaz konkrétních typů antikoncepce, vycházející z norem určených pro prodej a distribuci léčiv, který ale vycházel z povahy konkrétního produktu (většinou riziko zdravotní škodlivosti) a necílil na antikoncepci jako takovou. Inzerce antikoncepčních prostředků tak mohla plnit stránky novin a časopisů již v prvních desetiletích 20. století a ani lékaři doporučující konkrétní druhy či značky antikoncepčních přípravků nemohli být zákonem postihováni. Na rozdíl od řady jiných zemí se tak úsilí o dostupnou kontrolu početí nezaměřovalo na prolomení legislativních bariér, ale bojovalo spíše s veřejným míněním a také stejně jako ve všech zemích s technickými nedokonalostmi antikoncepčních prostředků.

Především v první třetině 20. století lékaři, podporující kontrolu početí, čelili tlaku vycházejícímu hlavně z nepochopení ze strany svých kolegů, případně ze strany lékařských stavovských organizací. Již jsem zmínila brzký zánik rubriky lékařských rad v časopise Ženské noviny, která byla pravděpodobně zapříčiněna zásahem lékařské komory, která Josefu Weisskopftovi provozování antikoncepční poradny (byť patrně jen korespondenční formou) zakázala. Nelibě byla také řadou lékařů vnímána snaha šířit informace o antikoncepci pomocí knih či přímo distribuovat antikoncepci lékaři, kteří neměli kompetenci v daném oboru.

Ve druhé polovině století již medicína postupně kontrolu početí zahrnula mezi témata svého výzkumu i mezi činnosti, jež jsou součástí zdravotnické prevence, a většina lékařů byla o významu antikoncepce přesvědčena. Přetrvávaly však jiné potíže. Šlo především o problémy s dostupností antikoncepce a s její kvalitou, které díky omezením plynoucím z centrálně řízené ekonomiky zůstávaly významnou brzdou v rozšíření antikoncepce ještě hluboko do 60. let.

Navíc rostoucí počty potratů na žádost a výzkumy ukazující nízké počty pravidelných uživatelů a uživatelek antikoncepce odhalily také potíže nové, pro průkopníky a průkopnice kontroly početí možná stěží představitelné. Ukázalo se totiž, že ani opakované, systematické a státem podporované snahy šířit informace o antikoncepci mezi širokou veřejnost k masivnímu rozšíření antikoncepce nevedou.

Odhlédneme-li tedy od nedůvěry vůči regulaci početí jako takové, můžeme říci, že stoupenci a stoupenkyně antikoncepce při její propagaci v Československu čelili dvěma hlavním problémům. Prvním z nich byl nedostatek kontracepčních prostředků a jejich nízká kvalita, případně účinnost. Druhým pak neznalost antikoncepce, nedostatek informací o ní a také nezájem ze strany uživatelů a uživatelek. Zatímco v první polovině 20. století to byli především jednotlivci a zmíněné spolky, kdo se snažil nastíněná omezení řešit, po roce 1948 se do tohoto úsilí zapojili jak lékaři a další experti, coby skupina odpovědná za zdravotní a zdravotně preventivní aspekty reprodukce, tak i instituce, jejichž zapojení vycházelo především z populačních, resp. ekonomických zájmů. Reakcí na první soubor problémů bylo mimo jiné úsilí o vývoj nových kontracepčních prostředků a kontrola a zdokonalování výrobního procesu u těch stávajících. Reakcí na druhý okruh problémů byly především různé osvětové aktivity, například vydávání zmíněných populárně naučných publikací, které se však postupem času ukazovaly jako nedostatečné a odborníci a odbornice, v čele s lékaři, museli hledat nové způsoby, kterými by zájem veřejnosti o antikoncepci probudili.

5.4.5.1. Problém první – dostupnost a kvalita antikoncepce

Předpokladem masového rozšíření antikoncepce byla bezpochyby existence takové antikoncepce, která bude vyhovovat většině obyvatelstva, a která bude také většině společnosti dostupná. Právě úsilí o lepší dostupnost antikoncepce bylo základem kontracepčního hnutí, ale stoupenci a stoupenkyně antikoncepce zároveň naráželi na limity tehdejších antikoncepčních metod. Různé formy bariérové antikoncepce stejně jako chemická antikoncepce byly k dispozici v mnoha provedeních, ale jejich samostatné užití nevykazovalo vysokou míru účinnosti a bylo potřeba je kombinovat s dalšími metodami. Kondomy byly dlouho spojeny s relativně vysokou pořizovací cenou,[1056] navíc jejich kvalita nebyla vždy dobrá a lékaři tak často varovali před jejich protržením. Prezervativy se také musely vyrovnávat se

[1056] V roce 1936 se dala krabička tří nejlevnějších prezervativů značky Hydiko pořídit za 6 Kč, luxusních za 18 Kč (srov. TREFNÝ, František. *Jak milovati bez nebezpečí*. Praha, 1934, s. 27). V 70. letech se již cena jednoho prezervativu pohybovala mezi 1,- a 1.5,- Kčs.

stigmatizujícím spojením s mimomanželským pohlavním stykem. Již v meziválečném období se postupně stala nejvíce doporučovanou antikoncepční metodou kombinace pesaru a chemické antikoncepce, zjednodušeně nazývána metodou pesar-želé, která se mohla pyšnit nejvyšší účinností a vzhledem k opakovanému užití pesaru, byla na rozdíl od prezervativu relativně finančně dostupná. Postupem času se však stále více ukazovalo, že pro mnoho párů je tato metoda z dlouhodobého hlediska nepřijatelná, protože její aplikace působí při samotném aktu rušivě. Mnoho žen bylo také odrazováno složitostí manipulace s pesarem, k jehož správnému zavedení bylo potřeba určitého cviku a zpočátku také kooperace s lékařem. Podíváme-li se jak „trénink" zavádění pesaru popisuje Ladislav Hnátek ve své publikaci *Co má žena věděti,* [1057] není se možno divit tomu, proč velkou část žen tato antikoncepční metoda neoslovila. Lékaři ve spolupráci s dalšími odborníky proto usilovali o nalezení vhodnější metody. Testovalo se opakovaně například užití samotné chemické antikoncepce bez nutnosti zavedení pesaru, ale výsledky nebyly zdaleka tak přesvědčivé a účinnost samotné chemické ochrany byla oproti kombinaci s pesarem výrazně nižší.

Problémů se špatnou dostupností spolehlivé antikoncepce si byli lékaři a lékařky dobře vědomi a opakovaně upozorňovali na to, že nelze usilovat o plošnou akceptaci myšlenky plánovaného rodičovství, pokud není k dispozici kvalitní antikoncepce. V diskusi, kterou SPOK iniciovala na téma zkušeností s prováděním potratového zákona zaznělo, že zásadním problémem v propagaci antikoncepce je, že v Československu nejsou stále k dispozici dostatečně spolehlivé prostředky. Jeden z diskutujících zdůraznil, že pokud jako gynekolog ženě individuálně doporučuje antikoncepci, ale nemůže garantovat její spolehlivost, tak si nezíská její důvěru a nemůže tak očekávat, že žena začne plánované rodičovství systematicky praktikovat. „Neúspěchy s antikoncepcí padají na vrub vadné techniky a nedostatečného způsobu antikoncepce, ale i na vrub nedůvěry žen, které z tohoto důvodu stoprocentně nepoužívají antikoncepční prostředky."[1058] Důležitost důvěry žen v antikoncepci jako nezbytné

[1057] Při první návštěvě lékař ženu seznámí s podstatou oplodnění a antikoncepce, vysvětlí „jakými prostředky je možno bez nejmenší újmy na zdraví dosáhnout cíle. Vysvětlí ji, že je k tomu třeba především její spolupráce a skutečné dobré vůle podvolit se jistým zásadám, které jí budou podrobně vyloženy." Základem úspěchu této metody je, aby se žena naučila dle lékařova návodu nahmatat ukazováčkem děložní čípek. „Prokáže-li žena při druhé návštěvě, že se naučila si vyhmatat čípek, je na lékaři, aby zvolil pro ni vhodný druh pesaru a správně stanovil jeho velikost." Následně ženu lékař naučí pomocí obrázků nebo vhodného modelu pesar zavádět, a to společně s přípravkem antiželé, který se natírá na okraj pesaru a na tu stranu pesaru, která se následně přiloží k čípku. Při třetí návštěvě žena prokáže, že umí pesar vložit sama a je poučen o tom, kdy je nutné pesar zavádět (asi 10 min před stykem) a kdy odstraňovat (6 až 8 hodin po styku). „Někteří doporučují, aby se žena – s výjimkou menstruace – opatřila pesarem každý večer „pro všechny případy", aby nebyla přistižena v neočekávanou chvíli nepřipravena." Při třetí návštěvě zodpoví také lékař případné dotazy a objedná ženu za tři měsíce na kontrolu. HNÁTEK, Ladislav, *Co má žena věděti*, s. 11-16.

[1058] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Zápis z plenárního zasedání Státní populační komise s diskuzí o zákonu č. 68/1957 Sb. konané 11. listopadu 1959, s. 9.

podmínky pro její rozšíření zdůrazňovali lékaři i o deset let později v souvislosti s nejnovějšími antikoncepčními metodami.[1059]

I když už v meziválečném Československu se vyráběly některé antikoncepční prostředky[1060] a jejich uživatelé tak nebyli závislí jen na importu ze zahraničí, bylo to až nové socialistické zřízení, které aktivně usilovalo o dostupnost kvalitní domácí antikoncepce. Díky ekonomické náročnosti zahraničního dovozu a nejspíš též z ideologických důvodů byl státem podporován výzkum a následná výroba domácích prostředků, včetně těch nejmodernějších, které „kopírovaly" zahraniční novinky v oblasti kontroly početí. Mezi první přípravky domácí výroby, které byly v socialistickém Československu vyvinuty patřila chemická antikoncepce, která jak již bylo opakovaně zmíněno, v kombinaci s pesarem představovala dlouho lékaři preferovanou antikoncepční metodu. Nejprve bylo na trh uvedeno kontracepční želé Antiželé, následně také jeho varianta ve formě krému (tzv. Antikrém). Přestože lékařský tisk o domácí chemické antikoncepci referoval zpravidla v superlativech a Ladislav Hnátek v roce 1959 uvedl, že „naše Anti-želé SPOFA se svým účinkem nejen vyrovná cizozemským přípravkům, ale v jistém smyslu je i předčí",[1061] tak testování provedené o pár let později ukázalo, že v porovnání s vybranými zahraničními přípravky je tuzemské antikoncepční želé málo účinné a jeho receptura je zastaralá.[1062] Na následné diskuzi sám Ladislav Hnátek výsledky výzkumu nezpochybnil, upozornil však na složitost situace, kdy nebylo možné zastavit výrobu antiželé, protože vhodnější chemická antikoncepce nebyla k dispozici a bez ní nešlo praktikovat nejvíce doporučovanou kontracepční metodu. Upozornil také na to, že problém kvality vychází často nikoliv z povahy přípravku samotného, ale ze špatně organizované distribuce chemické antikoncepce, která vede k tomu, že jsou užívány přípravky po datu expirace. Diskutováno bylo též nahrazení domácích nevhodných preparátů chemickou antikoncepcí zahraniční výroby, což se však ukázalo jako příliš finančně náročné, stejně jako výroba chemické antikoncepce ve formě čípků, kterou navrhoval Josef Hynie.[1063]

V realitě plánované ekonomiky se k nesnázím s kvalitou antikoncepce přidávaly ještě potíže s výrobními kapacitami, které nestíhaly produkovat dostatek antikoncepce pro domácí

[1059] Terénní gynekoložka Jiřina Kufrová z Jihlavy například upozorňovala na to, že ženy sice mají o antikoncepci povědomí, ale pakliže je například v brožurkách o antikoncepci uvedeno, že existuje určitá míra nespolehlivosti metod, tak reagují v tom smyslu, že užívání antikoncepce tedy nemá smysl. *Zprávy SPOK*, roč. 7 (1968), č. 2, s. 44.
[1060] Známý je například úspěch značky Primeros, která byla v českých zemích registrována již v roce 1909 a v meziválečném období se firmě dařilo natolik, že měla pobočky v řadě evropských měst.
[1061] HNÁTEK, Ladislav, *Co má žena věděti,* s. 17.
[1062] Podle laboratorních testů provedených Státním ústavem pro kontrolu léčiv bylo zjištěno, že antiželé domácí výroby je svým složením zastaralé a v porovnání se zahraničními preparáty (např. Delhpeh či Immolin) je také málo účinné. ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Posouzení vhodnosti antiželé - zápis z porady 23.června 1961.
[1063] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Posouzení vhodnosti antiželé - zápis z porady 23.června 1961.

trh. To se projevilo hned u několika typů antikoncepce, především opakovanými výpadky v dostupnosti pesarů. I když byl při zavádění zákona o interrupci stanoven požadavek na roční výrobu 400 tisíc kusů pesarů, reálně byla v první polovině 60. let realizována pouze zhruba polovina. Přestože domácí spotřeba byla v tomto období jen kolem 14 tisíc pesarů ročně,[1064] i tak docházelo ke krátkodobým výpadkům u některých velikostí, především vlivem vývozu a potížím v plánování výroby.[1065] V pozdějších letech již výroba dokázala vyprodukovat výrazně větší množství pesarů, než se jich reálně spotřebovalo,[1066] v té době se však již začalo od pesarů, coby do té doby preferované antikoncepční metody, pomalu ustupovat.

Potíže s výrobou se nevyhnuly ani druhé nejrozšířenější antikoncepční metodě, kterou bylo používání kondomů. Výroba kondomů u nás měla dlouhou tradici již z období před první světovou válkou a i po roce 1948 se u nás sice kondomy vyráběly ve velkém, ale valná většina výroby šla na export, a tak docházelo k paradoxní situaci, kdy v Československu, které bylo možné s trochou nadsázky označit za „kondomovou velmoc", po velkou část 60. let nebyl dostatek prezervativů pro domácí spotřebu, jež se musela částečně pokrývat dovozem méně kvalitních kondomů ze zahraničí.[1067] Právě nízká kvalita kondomů byla také problémem, který se na začátku 60. let mezi odborníky opakovaně diskutoval. Tuzemský výrobce Vulkán Hrádek nad Nisou disponoval dlouho pouze jedním strojem, jež dokázal po vzoru zahraničních výrobců kontrolovat kvalitu vyrobených kondomů automaticky. Výrobky, jež byly takto strojově zkontrolovány však byly určeny na export a na domácí trh se tak dostávaly výrobky, které procházely pouze ruční kontrolou, v jejímž rámci bylo samozřejmě procento nekvalitních kusů výrazně vyšší.[1068] Nedostatek prezervativů, jež byl pravděpodobně vyřešen až ve druhé polovině 60. let, navíc znemožňoval snížení jejich ceny, po které řada lékařů v zájmu větší dostupnosti volala.

Pro doplnění uveďme, že obdobné potíže s dostupností a kvalitou antikoncepce v rámci centrálně řízené ekonomiky se vyskytovaly také v dalších socialistických zemích. V Polském tisku se například v období socialismu bylo možné dočíst o kondomech, které se pravidelně trhají, chemických spermicidech, které jsou jen o málo lepší než vůbec žádná antikoncepce a opakovaných názorech odborníků, že domácí hormonální pilulka Femigen[1069] je uživatelkami

[1064] Zprávy SPOK, roč. 2 (1963), č. 9 (1), s. 66.
[1065] Ibid, s. 59-60.
[1066] Ibid, s. 65.
[1067] V roce 1964 podle odhadů chybělo v tuzemsku 8 milionů kondomů. Srov. Ibid, s. 83.
[1068] PROKOPEC, Jiří. K problémům současné mužské antikoncepce. *Zprávy SPOK*, roč. 2 (1963), č. 8 (5), s. 21-24.
[1069] Femigen byla první hormonální antikoncepce vyráběná v Polsku. V 70. letech patřila k nejrozšířenější perorální antikoncepcí v Polsku. Srov IGNACIUK, Agata. Clueless about Contraception: the Introduction and

velmi špatně snášena.[1070] I v některých sousedních zemích tak měly vybrané antikoncepční metody spíše špatnou pověst, a navíc bylo obtížné je získat, protože byly vyráběny v nedostatečném množství, což představovalo zásadní překážku pro jejich masové rozšíření.

Potíže s kvalitou, dostupností a uživatelskou nepřívětivostí nejrozšířenějších antikoncepčních metod pomohly částečně vyřešit změny ve výrobě, především pak nástup nových antikoncepčních přípravků, které Jan Raboch[1071] označil za největší pokrok v historii antikoncepce.[1072] Šlo o domácí hormonální antikoncepci Antigest a nitroděložní tělísko DANA, obě uvedené na trh v polovině 60. let. Hormonální antikoncepce představovala nejen v „západní" části světa velkou naději na nový typ antikoncepce, jež se vyrovná s nedostatky tradičních metod a stane se z něj metoda spolehlivá a dostupná širokým společenským vrstvám. Také v Československu, které sledovalo bedlivě moderní trendy v antikoncepci, bylo již v roce 1961 Vědeckou radou ministerstva zdravotnictví doporučeno, aby byla hormonální antikoncepce testována i u nás. Ve stejném roce byl proto u nás vyzkoušen americký přípravek Enovid a na základě úspěchu provedených testů bylo rozhodnuto o zahájení vývoje a výroby vlastního prostředku.[1073] Ani poté ale nebyla cesta k tuzemské hormonální antikoncepci přímá. Ještě v roce 1963 pochyboval o budoucnosti hormonální antikoncepce zástupce Ministerstva zdravotnictví Bedřich Viták, když na jednom z jednání[1074] uvedl, že zprávy ze zahraničí naznačují, že dojde v budoucnu nejspíš k opuštění metody hormonální antikoncepce, především s odkazem na nutnost pravidelného užívání, ekonomickou náročnost a vysokou míru vedlejších účinků (konkrétně uváděl 20 %, především nevolnost, bolesti prsou atd.).[1075] Viták navíc nebyl jediný, stejně jako v jiných zemích[1076] budila i u nás hormonální antikoncepce u lékařů zpočátku značnou nedůvěru, především kvůli obavám z důsledků zásahů do hormonální rovnováhy organismu. Přesto byla nakonec výroba domácí hormonální antikoncepce Antigest povolena a od 1. dubna 1965 měla být na předpis dostupná ve všech lékárnách. Přípravek ale nebyl určen pro všechny ženy, cílem bylo, „aby si preparát mohly pravidelně kupovat

Circulation of the Contraceptive Pill in State-Socialist Poland (1960s-1970s), *Medicina nei Secoli*, vol. 2014, no. 26, p. 518-519.

[1070] IGNACIUK, Agata. Clueless about Contraception: the Introduction and Circulation of the Contraceptive Pill in State-Socialist Poland (1960s-1970s), *Medicina nei Secoli*, vol. 2014, no. 26, p. 509-535.

[1071] Jan Raboch (1917-2002) byl český lékař, sexuolog, v letech 1974-1989 vedl Sexuologický ústav.

[1072] *Zprávy SPOK*, roč. 4 (1965), č. 18, s. 23.

[1073] *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 5, s. 4.

[1074] Beseda o antikoncepci konaná 31. října 1963, kterou pořádal sekretariát SPOK a Společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí, se snahou za pomoci zainteresovaných osob (lékaři, farmaceuti, výrobci apod.) hledat příčiny neutěšeného stavu rozvoje antikoncepce a cesty ke zlepšení. Srov. *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1963), č. 9 (1), s. 54-69.

[1075] *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1963), č. 9 (1), s. 60.

[1076] Např. ve Španělku, srov. IGNACIUK, Agata, Teresa ORTIZ-GÓMEZ and Esteban RODRÍGUEZ-OCANA. *Doctors, women and circulation of knowledge*.

především ty ženy, u nichž je spolehlivá antikoncepce nanejvýš žádoucí ze zdravotních nebo sociálních důvodů,“[1077] a oficiálně tak mohl být předepisován jen těm ženám, „které mají nejméně 2 děti a těm, které ze sociálních nebo jiných oprávněných důvodů přicházejí před interrupční komise.“ O rok později byl na trh uveden inovovaný přípravek Antigest B.[1078]

Podobně jako k hormonální antikoncepci přistupovali zpočátku s obezřetností až nedůvěrou lékaři a lékařky také k nitroděložnímu tělísku. Také to mělo být určeno především pro ženy, které již porodily nejméně dvě děti. Zatímco hormonální antikoncepce byla nahlížena s nedůvěrou, protože šlo o nový typ přípravku, který se i v zahraničí užíval krátkou dobu a lékaři se obávali, že se mohou teprve objevit všechny dosud skryté nežádoucí účinky, nitroděložní tělísko bylo známo již v první polovině 20. století. Tehdy se však vyrábělo z kovu, což mělo často negativní dopad na ženské pohlavní ústrojí a u lékařů vyvolávalo v té době oprávněnou kritiku. Moderní nitroděložní tělíska se však začala vyrábět z umělé hmoty, a tak přestože např. doktor Viták ve svém referátu z roku 1964 zmiňuje, že tuzemští lékaři tento typ antikoncepce odmítají,[1079] v roce 1966 bylo první československé tělísko DANA uvedeno na trh. Na základě kladných zkušeností ze zahraničí začala nejprve brněnská fakultní porodnice zkoušet tělíska zahraniční výroby a stejně jako u jiných typů antikoncepce bylo nakonec rozhodnuto, že snadnější, a hlavně levnější bude vyvinout vlastní prostředek. Za „otce“ nitroděložního tělíska DANA je považován Jiří Šráček, který od počátku vyzdvihoval především význam tělíska pro snižování počtu potratů.[1080]

Přes počáteční potíže se tak v průběhu 60. let v Československu výrazně zlepšila kvalita a dostupnost antikoncepce a tuzemské ženy tak měly k dispozici nejmodernější antikoncepční metody. Odborníci a odbornice opakovaně upozorňovali, že základem úspěchu snah o snížení vysokého počtu potratů je zvýšená pozornost, kterou je třeba antikoncepci věnovat a doporučovali „vyrábět antikoncepční prostředky pro muže i ženy v dostatečném množství, v lepší kvalitě a za přístupnou cenu.“[1081] Jenže výsledky výzkumů a především zkušenosti z interrupčních komisí ukazovaly, že jen kvalitní a dostupná antikoncepce k vymýcení potratů nestačí, a že „dokonalou antikoncepci musí nezbytně provázet dokonalá pozitivní populační politika.“[1082]

[1077] *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 5, s. 6.
[1078] Ibid.
[1079] *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1963), č. 9 (1), s. 61.
[1080] „Téměř 60 % žen mělo před zavedením jednu i více interrupcí, několik žen mělo za dobu existence zákona 68/57 Sb. až 13 interrupcí před zavedením nitroděložní antikoncepce téměř 4500 interrupcí. Ukazuje se, že tato antikoncepce pomůže řešit problém opakovaných přerušení…Význam zdravotní i ekonomický je evidentní.“ *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 5, s. 14.
[1081] *Zprávy SPOK*, roč. 2 (1963), č. 2 (7), s. 24.
[1082] *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 3, s. 33.

5.4.5.2. Problém druhý – neznalost antikoncepce a nezájem o ni

Jestliže potíže s kvalitou a dostupností antikoncepce bylo možné vyřešit změnou výrobního procesu či vývojem vlastních metod po vzoru metod známých v zahraničí, vyrovnat se s problémem neznalosti antikoncepce, a především nezájmu veřejnosti o ní, bylo výrazně těžší. Poskytovat informace o kontrole početí a šířit tak povědomí o jejich výhodách i praktických způsobech užití mezi širokou veřejnost, především nižší sociální vrstvy, bylo jedním z klíčových cílů kontracepčního hnutí od jeho vzniku. Také zmínky o antikoncepci v osvětové literatuře cílily na to, informovat čtenářstvo o aktuálních možnostech na poli kontracepce a poskytnout seriózní informace nezatížené falešnou reklamou, na což upozorňovali hlavně autoři příruček z první poloviny 20. století. Ale problém s nedostatečným povědomím o antikoncepci přetrvával i v 50. a 60. letech a nalézt správný způsob, jak muže a ženy k plánovanému rodičovství motivovat, se stalo největší výzvou odborníků a odbornic, kteří o propagaci antikoncepce usilovali.

Už na konci 50. let, kdy členové a členky Státní populační komise a další zainteresovaní odborníci hodnotili první dva roky platnosti zákona č. 68/1957 Sb., se objevil důraz na nezbytnou systematizaci kontracepční osvěty. K tématu se vyjádřil např. Miroslav Vojta: „Problémy antikoncepce, jak ji provádíme dnes u nás, nejsou řešeny správně a nemohou být řešeny správně, protože jsou řešeny neorganisovaně. Spoléhat se jen na zdravotnickou osvětu, což činíme, je nedostatečné.“[1083] Ve svém vystoupení zmiňoval zkušenosti z Japonska, kde lékaři několik let chodili po domácnostech a informovali o možnostech plánovaného rodičovství, což se následně odrazilo ve snížení kriminálních potratů a vyšší informovanosti a důvěře v antikoncepci. Při propagaci antikoncepce navrhoval individuální přístup, například osobní pohovor s páry po provedení interrupce a také zřizování antikoncepčních poraden. Na jeho vystoupení reagoval příbramský lékař Karel Maršál, který souhlasil, že je nutné provádět osvětu v oblasti antikoncepce zcela individuálně, jinak ztrácí smysl, ovšem upozornil zároveň na problém časové náročnosti takové formy osvěty.[1084]

Odbornice a odborníci diskutující neutěšené počty potratů, opakovaně konstatovali, že řada žen se o možnostech antikoncepce dozvídá až při jednání u interrupční komise. Tomu však odporuje skutečnost, že se velká část žen u interrupční komise objevovala opakovaně, přičemž

[1083] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Zápis z plenárního zasedání Státní populační komise s diskusí o zákonu č. 68/1957 Sb. konané 11. listopadu 1959, s. 4.
[1084] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Zápis z plenárního zasedání Státní populační komise s diskusí o zákonu č. 68/1957 Sb. konané 11. listopadu 1959, s. 8-9.

povinností komisí, stejně jako povinností lékařského zařízení provádějícího potrat, bylo ženu o antikoncepci informovat. Zatímco na přelomu 50. a 60. let lze skutečně předpokládat určitou míru neznalosti u řady žen, kolem poloviny 60. let už se zapírání znalostí antikoncepce u interrupčních komisí jeví spíše jako strategie a snaha vyhnout se nepříjemným otázkám.[1085]

V dotazníku, který zkoumal v roce 1964 názory předsedů a předsedkyň interrupčních komisí na současnou prováděcí praxi zákona o umělém přerušení těhotenství, uvedlo více než dvě třetiny dotazovaných, že hodnotí antikoncepční praxi žen žádajících o interrupci jako malou nebo nedostatečnou.[1086] Ve druhé polovině 60. let se ale stále jasněji ukazovalo, že neinformovanost nebyla jediným problémem, proč byla antikoncepce málo užívána. V roce 1968 krajská interrupční komise v Ostravě provedla vlastní šetření žen, kterým byla zamítnuta interrupce a jejich postojů k antikoncepci. Jeho výsledkem bylo, že „není pravda, že ženy tyto prostředky neznají," naopak ženy v dotazníku uváděly i nejnovější druhy antikoncepce. Eva Eliášová, krajská ženská sestra, která se na realizaci ankety podílela, se k jejím výsledkům vyjádřila takto: „Je tedy zřejmé, že informovanost je dostatečná. Ale na dotaz, které (druhy antikoncepce, pozn. VLN) používají, odpovídá většina – žádné. A to jsou ženy, kterým byla zamítnuta interrupce, které porodily neplánovaně dítě, které prožily jednání v interrupčních komisích. Je tedy zřejmé, že to není neznalost antikoncepčních prostředků, ale lehkomyslný postoj našich mužů a žen, a určitě také jistota, že je zde interrupční zákon a že po třetím dítěti již jim nebudou dělány potíže k jeho uplatnění."[1087]

I když se tedy po polovině 60. let Československo postupně do značné míry vyrovnalo s potížemi týkajícími se dostupnosti a kvality antikoncepce, počet potratů, který byl hlavním důvodem propagace kontroly početí, nijak výrazně neklesal. V roce 1966 vzrostl počet potratů na žádost o více než 10 tisíc oproti roku 1965.[1088] Tajemník SPOK Jiří Prokopec, který o neblahém trendu informoval, zdůraznil nárůst počtu potratů u mladších žen, jehož příčinou měla být „značná lehkost při navazování sexuálních styků a – což se týká i žen vdaných – chronická neznalost antikoncepce."[1089] Ještě v roce 1968 tedy téměř deset let po legalizaci

[1085] Bohužel k tématu praxe užívání antikoncepce v socialistickém Československu chybí dosud reprezentativní výzkum, který by akcentoval také pohled uživatelek antikoncepce. Výjimkou je diplomová práce Hany Fialové, která zachycuje postoje čtyř žen a jejich zkušenosti s antikoncepcí. Srov. FIALOVÁ, Hana. *Možnosti ochrany ženy před neplánovaným těhotenstvím (antikoncepce a interrupce v socialistickém Československu: komparace 50. a 70. let)*. Brno, 2017.
[1086] PROKOPEC, Jiří. Názory předsedů interrupčních komisí na současnou prováděcí praxi zákona o umělém přerušení těhotenství. *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1964), č. 13, s. 35.
[1087] Jak působí zákon o umělém přerušení těhotenství na vývoj populace, *Zprávy SPOK*, roč. 7 (1968), č. 2, s. 25.
[1088] PROKOPEC, Jiří. O potratech 1966. *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1967), č. 3, s. 29.
[1089] Ibid.

interrupcí, jejíž součástí mělo být masivní rozšíření antikoncepce, podle výzkumů kontracepci pravidelně užívalo pouze 3 % žen v reprodukčním věku.[1090]

Mezi faktory působícími na nízkou četnost užívání antikoncepce byla diskutována například její vysoká cena.[1091] O jejím snížení se jednalo již na přelomu 50. a 60. let, tehdy ale bylo výrazné snížení ceny zamítnuto z důvodu nedostatečných výrobních kapacit, protože by způsobilo ještě větší nedostatek daných prostředků. O možnosti poskytovat antikoncepci zcela zdarma se pak diskutovalo i na konci 60. let.[1092] Tuto myšlenku podpořil například i tvůrce československého nitroděložního tělíska DANA Jiří Šráček, ale v jedné z diskusí upozornil, že pak vzniká otázka, kdo materiál i práci lékaře zaplatí, protože antikoncepce není výkon zdravotně nezbytný, který by tedy spadal pod zdravotní pojištění.[1093]

Přestože si odborníci byli vědomi různých omezení, která lidi od užívání antikoncepce odrazují, za hlavní důvod toho, proč snahy o propagaci antikoncepce v Československu selhávají, byla většinou považovaná špatně cílená osvětová činnost. Již zmíněný tajemník SPOK Jiří Prokopec upozornil na to, že současná forma propagace není dostatečná a bude nutné důkladněji se tímto tématem zabývat.[1094] O rok později při dalším hodnocení dopadů zákona legalizujícího umělé přerušení těhotenství znovu ve vztahu k antikoncepci zaznělo: „Dosavadní propagace prováděná v rámci zdravotnické osvěty se ukazuje jako slabá, nepřesvědčující a neúčinná. Zasahuje převážně jen ten okruh osob, které navštíví příslušné zdravotnické zařízení a vesměs nepůsobí na osoby s nižší úrovní vzdělání.“[1095] Vztah mezi mírou užití antikoncepce a dosaženým vzděláním výzkumy, jež SPOK realizovala, jasně ukazovaly. Největší zájem o antikoncepci jevili lidé s vyšším vzděláním, naopak lidé z venkovských oblastí a s nižším vzděláním byli považováni za osoby s nejmenší motivací k užívání antikoncepce. Těžiště zájmu gynekologů, sexuologů a dalších odborníků se tak během 2. poloviny 60. let přesunulo k otázce, jak o antikoncepci informovat efektivněji, tedy především jak nejlépe cílit osvětu na skupiny, které nemají dosud o kontrole početí dostatečné povědomí a především, jak k plánování rodičovství pomocí antikoncepce motivovat.

[1090] Jak působí zákon o umělém přerušení těhotenství na vývoj populace, *Zprávy SPOK*, roč. 7 (1968), č. 2, s. 9.
[1091] „Souhrnným výsledkem všech nedostatků je celkem nevelký zájem širokých vrstev obyvatelstva. Někdy je spojován též s výší poplatků za nitroděložní a hormonální antikoncepci. Zdá se ovšem, že tento důvod není rozhodující, i když na druhé straně je nutno připustit, že u některých sociálně slabých občanů může hrát i otázka poplatku za antikoncepci významnou úlohu. – Někdy by bylo dokonce v zájmu společnosti, dávat takovou antikoncepci zdarma, ne-li dokonce za ni navíc platit.“ Ibid.
[1092] Na celostátním semináři k problémům zákona o umělém přerušení těhotenství gynekoložka Jiřina Kufrová navrhovala například nitroděložní tělísko zdarma pro rodiny s příjmem do 300 Kč, antikoncepci zdarma podpořili ve stejné diskuzi také někteří další gynekologové. Srov. Ibid, s. 44-45.
[1093] Ibid, s. 51.
[1094] PROKOPEC, Jiří. O potratech 1966. *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1967), č. 3, s. 28-31.
[1095] Jak působí zákon o umělém přerušení těhotenství na vývoj populace, *Zprávy SPOK*, roč. 7 (1968), č. 2, s. 9.

Jedním ze způsobů, jak se odborníci a odbornice snažili vyrovnat s nedostatečným povědomím o antikoncepci a s malým zájmem o ní, bylo začlenění tohoto tématu do tzv. výchovy k rodičovství či předmanželské výchovy.[1096] Již ve druhé polovině roku 1959 byl při SPOK ustaven Poradní sbor pro výchovu k rodičovství, kterému předsedal Miroslav Vojta. Jako první úkol nově ustaveného poradního orgánu bylo stanoveno rozšiřování a propagace antikoncepce (na starost jej měli lékaři Nedoma a Dáč), dále zkoumání faktorů ovlivňujících vůli žen zakládat rodinu, výzkum psychologických a mravních vztahů v manželství a posledním úkolem byla příprava mládeže na rodičovství. [1097] Důležitým článkem ve výchově k rodičovství se měly stát také manželské poradny, po jejichž založení volali někteří experti již v průběhu 50. let a potřeba jejich vzniku získávala na naléhavosti především díky rostoucímu počtu rozvodů. V roce 1964 Jiří Prokopec ze SPOK v článku *Potřebujeme předmanželské a manželské poradny* upozornil na to, že v Československu dosud není žádná instituce, která by pomáhala předcházet rozvodům, která by manželům a partnerům pomohla vyrovnat se s tlaky, kterými jsou vystaveni a které dříve nemuseli řešit (zmiňoval např. bydlení s rodiči, větší nároky pracujících žen na své manžele apod.). V první polovině 60. let už sice manželské a předmanželské poradny existovaly, fungovaly však na principu individuálních aktivit bez jednotné koncepce, vedli je především nadšenci často bez dostatečné odbornosti a jejich funkce byla hlavně osvětová. Dle Prokopce byly chápány jako instituce „vykonávající jakési povšechné přednášky poloúředního charakteru.“[1098] Prokopec navrhoval zařadit poradny do systému sociální péče, vyškolit odborníky a vybudovat síť poraden v krajských a okresních městech. Zásadní pak bylo především vybudovat důvěru párů v tyto instituce, protože „pokud snoubenci a mladí manželé sami (nejdříve ovšem na základě dobré a psychologicky správné, naprosto neúřední formou prováděné propagandy) neuvidí, že účast v těchto poradnách je pro ně samé výhodná, potud takové orgány nebudou ovšem mít smysl a budou živořit tak, jako živoří dosud.“[1099]

SPOK proto začala nejpozději v roce 1966 usilovat o zřízení vzorové manželské poradny, která by sloužila jednak k experimentálnímu výzkumu, jednak byla poradnou pro hlavní město Prahu. Před tím, než začali poradnu koncipovat, publikovali odbornice a odborníci anketu v časopise Vlasta, která měla zjistit, jak by dle samotných potenciálních klientek měla manželská poradna vypadat. Ankety se zúčastnilo 600 respondentek, z nichž naprostá většina

[1096] „Jedním z hlavních smyslů manželství je založení rodiny a výchova dětí. Je důležité, aby manželé dovedli správně regulovat početí na dobu nejvhodnější a aby na druhé straně strach z nežádoucího početí nekalil jejich radost ze sexuálního života“ *Zprávy SPOK*, roč. 4 (1965), č. 17, s. 31.
[1097] *Čsl. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 3, s. 251.
[1098] *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1964), č. 13 (5), s. 23
[1099] *Zprávy SPOK*, roč. 3 (1964), č. 13 (5), s. 23-24.

souhlasila se zřízením poradny a deklarovala, že by jí sama navštívila. Z ankety vyplynulo například také, že ženy se doposud v případě potíží v manželském životě radí především s příbuznými a známými a mezi tématy, se kterými se chtěly na poradnu obracet jasně dominovaly vztahy mezi manžely a problémy s výchovou dětí. Sexualita zajímala asi 15 % respondentek, konkrétně antikoncepce pak kolem 9 %.[1100]

Stálá manželská poradna při Kulturním domě na Vinohradech byla otevřena v říjnu 1967 coby experimentální manželská poradna vedená SPOK a UNV. Poradna byla dle svých organizátorů záměrně místně a organizačně odloučena od Národního výboru a zdravotnických zařízení, aby její charakter a prostředí, které má vytvářet, byly maximálně neúřední, neformální a diskrétní. Zaměstnávala zpočátku jednoho stálého zaměstnance, a to psychologa. Mezi okruh její činnosti patřily především rady pro jednotlivce v oblastech sexuálního života, v souvislosti se zákonným přerušením těhotenství a v otázkách psychologie manželství. Pro páry pak nabízela hlavně pomoc v oblasti sexuálního života, v záležitosti regulace plodnosti, antikoncepce a plánovaného rodičovství, při neshodách v manželství a při výchově dětí.[1101] První měsíce činnosti poradny ukázaly, že největší zájem je o řešení potíží v manželství (nesoulad povah, vměšování rodičů, problém s dětmi z předchozích manželství atd.). O možnostech moderní antikoncepce se přicházely klientky informovat spíše sporadicky.[1102] Přestože poskytování rad v otázce kontroly početí nebylo dominantní náplní manželských poraden, staly se alespoň okrajově dalším místem, kde mohli experti a expertky propagovat myšlenku plánovaného rodičovství.

4.4.6. Role lékařek

Na předchozích stránkách jsem představila řadu jmen lékařů, kteří se určitým způsobem podíleli na propagaci antikoncepce, ať už prostřednictvím autorství osvětové literatury nebo skrze konkrétní aktivity, kterými antikoncepci pomáhaly popularizovat či přímo zprostředkovat. Jako velmi zarážející, především v kontextu situace v jiných zemích, může působit skutečnost, že až na několik výjimek se jednalo o muže lékaře. Zmíněny byly dosud pouze dvě lékařky, a to Ludmila Deweterová, která publikovala v Praktickém lékaři článek o anketě ke kontracepčnímu hnutí, a Božena Slámová, jež se pod vedením profesora Ostrčila podílela na výzkumu účinnosti metody periodické abstinence. Ani o jedné z nich však nemáme informace, že by se aktivněji zapojovaly do aktivit kontracepčního hnutí, byť u Slámové je

[1100] *Zprávy SPOK*, roč. 5 (1966), č. 19 (1), s. 25.
[1101] *Zprávy SPOK*, roč. 6 (1967), č. 6, s. 46.
[1102] *Zprávy SPOK*, roč. 7 (1968), č. 1, s. 46-47.

možné minimálně určitou citlivost k tomuto tématu předpokládat, protože je autorkou knihy, jež o kontracepčním hnutí pojednává a rovněž vzhledem k jejímu působení v kontracepční poradně Svazu pro kontrolu porodů.[1103]

Také v kontextu působení ženských spolků představených v předchozí kapitole se jména lékařek objevují sporadicky. Ve vztahu ke spolku Zdravotní ochrana ženy se mezi členkami žádná lékařka neobjevuje, víme však, že lékařka Šilhánová Fischerová působila v poradně, kterou spolek provozoval, o jejím fungování bohužel téměř nic nevíme, a proto není jasné, do jaké míry se lékařka skutečně aktivně zapojovala do činnosti spolku. Šilhánová Fischerová pravděpodobně poskytovala rady v oblasti kontracepce, jejich rozsah ani dobu působení v poradně se však nepodařilo zjistit. Více informací nemáme bohužel ani o aktivitách lékařky Boženy Jarošové (Gončarenkové), která působila jako jedna ze dvou místopředsedkyň Svazu pro kontrolu porodů. Lze sice předpokládat, že její lékařská expertíza mohla hrát ve fungování spolku důležitou roli, ale i v tomto případě nám podrobnosti k její činnosti, a to nejen v rámci spolku, ale obecně, dosud chybí. Otázkou, která se nabízí, je tedy, zda zdánlivě malé zapojení lékařek do aktivit kontracepčního hnutí v Československu je zkresleno nedostatkem pramenů k činnosti těchto (případně dalších, dosud neznámých) žen nebo zda skutečně české lékařky o šíření idejí plánovaného rodičovství nejevily větší zájem a proč.

Jak už jsem opakovaně zmínila, v řadě zemí to byly právě lékařky, které se stávaly předními podporovatelkami kontracepčního hnutí, a to už v jeho počátcích a často svůj vliv udržely i v pozdějším období. Připomenout můžeme již zmíněná jména – Alice Vickery, Aletta Jacobs, Justyna Budinska Tylická, Yang Chao Buweei či Hannah Stone. Caroline Rusterholz je přesvědčena, že právě lékařky si zaslouží zvláštní uznání coby přední aktérky v otázkách antikoncepce, což dokládá nejen jejich průkopnickou rolí v počátcích hnutí, ale obecně jejich významem pro propagaci antikoncepce v Británii, kde do roku 1950 tvořily ženy více než 90 procent lékařského personálu na kontracepčních klinikách (v rámci organizace Family Planning Association) a díky tomu měly také zásadní roli při vytváření vědeckých poznatků o metodách cílené regulace porodnosti.[1104]

Nejen v Británii, ale i v dalších zemích byla řada lékařek, které se do diskusí o antikoncepci či o potratech zapojily, zároveň průkopnicemi lékařského vzdělání žen a nezřídka se jednalo o ženy, které patřily mezi první absolventky medicíny. I v tomto ohledu se ale české lékařky pravděpodobně vymykají. Například jedna z našich prvních lékařek, promovaná ještě mimo území Čech, Anna Bayerová, zastávala pravděpodobně k sexualitě i antikoncepci spíše

[1103] SLÁMOVÁ, Božena. *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method*.
[1104] RUSTERHOLZ, Caroline. *English Women Doctors,* s. 153-172.

konzervativní postoj. Bayerová sice přeložila do češtiny knihu rakouské kolegyně Anny Fischer - Dücklemann, která byla natolik progresivní, že obsahovala i pasáž o kontracepčních prostředcích,[1105] v prvních českých vydáních knihy publikované pod názvem *Žena lékařkou*, však příslušná pasáž chybí.[1106] Obdobně konzervativní byl i postoj první lékařky promované na našem území, Anny Honzákové, která se v diskusi kolem dekriminalizace potratů vymezila nejen proti uvolnění potratové legislativy, ale vyjádřila také odmítavý postoj k moderním způsobům regulace početí. Honzáková si sice uvědomovala nutnost omezovat počet dětí, zvláště v chudých rodinách, ale jako hlavní prostředek prosazovala, podobně jako Bayerová, abstinenci nebo odkládání sňatků.[1107] Její odmítavý postoj k potratům nevycházel pouze z vědomí jejich zdravotních rizik, ale stejně jako u řady jejich současníků a současnic měl silně morální podtext. Její vyjádření směřované k návrhu na zavedení sociální indikace, lze do značné míry vztáhnout i na obecnější postoj k otázkám reprodukce, která pro ni byla od sexuality neoddělitelná.[1108] Honzáková, sama svobodná a bezdětná, vnímala potrat jako mravní selhání, jako zbavení se povinnosti a zastávala názor, že pokud (chudí) lidé nechtějí mít další děti, mají se vzdát sexuálního styku. Místo změny v legislativní úpravě potratů navrhovala jejich vysoké počty řešit lepší výchovou mladých lidí a nabádáním k odpovědnosti. V Ženském listu se k tématu vyjádřila takto: „Cesta k nápravě je zcela jiná; je to umravňování, uvědomování, poučování lidu, a hlavně opravdovější a čistší výchova mládeže. Je nutno nepokrytě, bez strachu a ztráty obliby a popularity poukazovati na povinnost každého, aby nesl důsledky a plnil povinnosti, vyplynuvší z života pohlavního, je třeba učiti muže, aby pohlíželi

[1105] Kniha Die Frau als Haus ärztin, byla poprvé vydána roku 1901 a dočkala se mimořádného ohlasu. Více viz LENDEROVÁ, Milena. Anna Bayerová, Anna Fischer – Dücklemann: lékařky, zdraví a sexualita na přelomu 19. a 20. století, s. 153-165.

[1106] Ibid, s. 163-164.

[1107] Luisa Landová Štychová o postoji Honzákové napsala: „Velmi oblíbená lékařka paní dr. Honzáková prohlásila na anketě v Ženském klubu, která žena nechce být matkou, ať nežije v manželství a jako nejlepší prostředek proti nevítanému mateřství doporučila pohlavní abstinenci.“ LANDOVÁ-ŠTYCHOVÁ, Luisa, Pro právo matek, živých dětí a proti pokoutnímu provádění potratů. *České slovo, ústřední orgán České strany národně sociální*, roč. 19 (1921), č. 43, s. 2.

[1108] „Příroda určila životu pohlavnímu účelem udržovati a rozmnožovati lidského rodu: tím se stává život pohlavní jednou z nejzávažnějších a nejzodpovědnějších, ale sleduje-li poctivě a uvědoměle cíle přírodou vytčené, také jednou z nejčestnějších a nejposvátnějších funkcí lidského života. Nový návrh však žádá zákonitou sankci pro libovolné odstranění důsledků života pohlavního, žádá beztrestné ničení toho, co příroda určila velkým, čistým, na chvilkovou, nezodpovědnou, nízkou zábavu. Nezodpovědností, neb lépe řečeno zločinným odstraňováním odpovědnosti a závazků nutně přivodí rozpoutanost ve stycích pohlavních. Ženu, kterou příroda úkolem mateřským tělesně nesmírně zatížila, ale mravně velikostí a čestností vloženého na ní úkolu neméně vyvýšila, snížilo by uskutečnění návrhu na předmět pomíjející rozkoše mužovy, na jaký k hanbě lidstva beztoho až příliš často bývá snižována, zotročilo a ponížilo by ji v tom, co má v ní býti neposvátnějšího. Nelze si přece představiti většího znehodnocení a ponížení ženy, než když muž nebo milenec nutí ji, aby se zbavila společného jejich plodu a žena sama nepokoří a nezhanobí se trpčeji, než když svémocně dává vraždit své dítě v samém zárodku.“ O vyhnání plodu (k diskuzi), *Ženský list: týdeník žen sociálně demokratických,* roč. 1921/22, č. 17, s. 1-2.

s úctou a vážností na ženu jako na matku nových pokolení, a ne jako na chvilkovou svou hříčku, aby šetřili jejího zdraví a sil. Je třeba říci ženám, že mají právo a jako matky přímo povinnost odepříti muži styk pohlavní, ohrožoval-li by jejich zdraví.“[1109] Ani v následující generaci lékařek se neobjevila osobnost, která by téma kontroly početí mezi odbornou či laickou veřejností výrazněji podpořila, a která by tak zaujala průkopnické postavení v oblasti propagace antikoncepce. To, jak jsme již viděli, zastávaly v meziválečném období představitelky vybraných ženských spolků a některé političky.

Ani mezi průkopníky antikoncepce v 50. a 60. letech se ženy ve velké míře neobjevují. Rovněž při pohledu na množství článků a publikací věnovaných tématu antikoncepce a plánovaného rodičovství, není v tomto období podíl žen nijak výrazný. Do diskusí se lékařky zapojovaly z pozic „řadových“ gynekoložek, v rámci různých odborných debat či při jednání pracovních skupin. V debatě zaměřené na dopady zákona č. 68/1957 Sb. vystupuje výrazně např. lékařka Vanda Jurčíková,[1110] která se na reprodukční témata v rámci svých aktivit zaměřovala.[1111]

Nízké zastoupení žen lékařek mezi těmi, kteří se na výzkumu antikoncepce podíleli nebo stáli v čele aktivit směřujících k její propagaci, překvapí o to více, že řada lékařů považovala ženy gynekoložky za obzvláště vhodné k propagaci antikoncepce. Ladislav Hnátek například v roce 1960 uvedl, že zásadními úkoly v šíření povědomí o antikoncepci je na prvním místě získat v každém kraji odborníka gynekologa, nejlépe ženu, který dokonale ovládá běžné metody antikoncepce a má nejen vybavení, ale i čas.[1112] Na význam lékařek v souvislosti s antikoncepcí, která byla nemalou části lékařů vnímána jako ženské téma, jak bude diskutováno níže, upozorňovala také řada dalších lékařů.

Zjištění poukazující na nízké zastoupení žen lékařek v kontracepčních aktivitách však může být částečně zkresleno zaměřením této části výzkumu především na odborný diskurz, jež neumožňuje postihnout konkrétní praktické uplatňování propagace antikoncepce na úrovni

[1109] O vyhnání plodu (k diskuzi), *Ženský list: týdeník žen sociálně demokratických,* roč. 1921/22, č. 17, s. 1-2.
[1110] Vanda Jurčíková (1912-1992) byla gynekoložka, autorka osvětových publikací k problematice porodů a umělého přerušení těhotenství. Deseti vydání se dočkala v období od 60. do 80. let např. její brožurka pro nastávající matky *Než se narodí* (Praha, 1963). Publikovala také několik brožur s návody na to, jak se chovat po umělém přerušení těhotenství nebo text pojednávající o zákonu z roku 1958, jež legální potrat umožňoval. Srov. JURČÍKOVÁ, Vanda. *Umělé přerušení těhotenství a jak se po něm chovat*. Praha, 1959; TÁŽ, *Závažné rozhodnutí: československý zákon o přerušení těhotenství.* Praha, 1960; TÁŽ, Z*dravotnická osvěta v boji proti interrupcím a v propagaci vyšší porodnosti*. Praha, 1964.
[1111] Např. JURČÍKOVÁ, Vanda, Subjektivní a objektivní důvody k umělému přerušení těhotenství, *Čsl. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 10, s. 754-756; TÁŽ, Umělé přerušení těhotenství ve světle názorů a zkušeností zdravotníků, Zdravotnická pracovnice, roč. 1 (1961), č. 10, s. 583-587; TÁŽ, Osvěta v antikoncepci, Praktický lékař, roč. 43 (1963), č. 9, s. 331-332.
[1112] HNÁTEK, Ladislav, Současný stav antikoncepce v ČSSR. *Čsl. gynekologie,* roč. 25 (1960), č. 10, s. 727.

vztahu mezi lékařem či lékařkou a jejich pacientkami. Tam se samozřejmě ženy lékařky, stejně jako muži lékaři, jejichž jména se neobjevila ve zkoumaných pramenech, mohly do propagace antikoncepce zapojit, a také se bez pochyby zapojovaly, ve značné míře.[1113]

4.5. Lékaři podporující nebo omezující reprodukční svobodu?

Pokusila jsem se představit vývoj v přístupu lékařů k antikoncepci a také okolnosti, týkající se jejich podílu na propagaci kontroly početí a plánovaného rodičovství. Na závěr této kapitoly bych se ráda zaměřila na podrobnější analýzu několika motivů, jež pomohou zodpovědět v úvodu nadnesené otázky týkající se motivací lékařů pro propagaci antikoncepce, otázku prolínání feministických a medicínských narativů při propagaci antikoncepce a také širší otázku vlivu československých lékařů na oblast ženských reprodukčních práv. V následujících podkapitolách se proto zaměřím na shrnutí toho, jak lékaři sami sebe konstruovali jako odborníky na oblast kontroly početí, dále na to, jak byla tematizována odpovědnost za kontrolu početí, jednak ve vztahu lékař-pacient(ka), jednak ve vztahu muž-žena a nakonec se zamyslím nad tím, do jaké míry lékaři akcentovali „emancipační" rozměr antikoncepce, tedy představu, že antikoncepce může v určitém ohledu osvobodit ženu a nebo to, že žena má právo svobodně rozhodnout o svém těle, resp. o svém mateřství.

4.5.1 Lékaři jako experti na antikoncepci

Integrování otázky kontroly početí do sféry zájmu medicíny s sebou neslo řadu výhod, ale mělo také odvrácenou stranu. Již bylo opakovaně naznačeno, že lékaři byli důležitými aktéry ve vývoji a zdokonalování antikoncepce a významnou roli hráli také v její propagaci. Už v meziválečném období pomohli lékaři v mnoha zemích, částečně též v Československu, k redefinování kontroly početí coby seriózního medicínského tématu a přispívali k povědomí o něm. Především v zemích východního bloku, včetně Československa, kde ženské hnutí nemělo žádný či velmi omezený vliv, se stali lékaři od 50. let nejdůležitějšími aktéry v propagaci cílené regulace početí a jak níže ukážu, také v artikulaci ženských reprodukčních práv. Na straně druhé bylo ale přijetí tohoto tématu do sféry zájmu medicíny vykoupeno dohledem, který lékaři začali nad touto oblastí vykonávat a s tím spojenou snahou udržet si nad ní kontrolu. Již jsem zmínila, že důležitou motivací pro vzedmutí zájmu lékařů o antikoncepci ve 30. letech byla

[1113] Pro účely výzkumu jsem se pokusila nalézt informace o fungování antikoncepčních poraden či obecněji propagačních aktivitách ve vztahu ke kontrole početí na úrovni Krajských či Okresních ústavů národního zdraví. Bohužel, pro nedostupnost či neutříděnost těchto archivních fondů, se žádné informace o konkrétní praxi v těchto institucích nepodařilo dosud dohledat.

pravděpodobně také snaha udržet si vliv nad oblastí reprodukce. To se projevovalo různými způsoby, především odmítáním volného přístupu k antikoncepci, spojeného se zdůrazňováním významu lékařského dohledu nad užíváním některých typů antikoncepce, který šel často ruku v ruce s kritikou antikoncepce v rukou laiků. Platí to především pro starší období, ale náznaky polarizace „odborníci versus laici" můžeme vidět ještě na konci 60. let. Výmluvné je vyjádření Miroslava Vojty, hodnotícího v roce 1967 snahy o propagaci antikoncepce v 1. polovině 20. století. Podle Vojty propagace antikoncepce v meziválečném období ztroskotávala především na malé spolehlivosti metod „v rukou laiků" a k pozitivní změně došlo až díky zapojení lékařů. „Novou éru zahájilo soustavné studium biologů a lékařů základních otázek lidské fertility. Teprve výroba perorálních gestagenů a ověření jejich antikoncepčního účinku změnily situaci také v praxi a přenesly rozhodování o indikacích antikoncepce do rukou lékařů."[1114]

Zásadní role, kterou lékaři hráli v kontrole početí, samozřejmě vycházela také z typu dostupných antikoncepčních metod. I když první metody propagované zastánci neomalthusiánství byly často různé formy výplachů, bariérová či chemická antikoncepce (např. vaginální houby), u kterých nebyla účast lékaře nutná, určité úvodní „zaškolení" v jejich praktikování bylo považováno za žádoucí, což lékařům často umožnilo prezentovat svůj vliv v této oblasti jako nezbytný.[1115] Dohled lékařů byl pak výrazně umocněn s rozvojem hormonální antikoncepce a nitroděložního tělíska, tedy typů antikoncepce, u kterých byla účast lékařů považována za zcela nezpochybnitelnou, a ke kterým ženy bez lékařského doporučení vůbec neměly přístup. Attina Grossmann v této souvislosti upozorňuje, že již ve 30. letech se ženy, které chtěly užívat antikoncepci, dostávaly do složité pozice. Na jedné straně byly ze strany propagátorů a propagátorek antikoncepce nabádány, aby se naučily znát svá těla a přesvědčovány o právu na kontrolu nad nimi, současně ale pokud nechtěly využívat pochybných prostředků nabízených různými fušéry, byly nakonec obvykle odkázány na alespoň minimální spolupráci s lékaři, jejichž dohled ženskou tělesnou autonomii omezoval.[1116] Grossmann ve své práci tematizující německý kontext zmiňuje, že lékaři občas téměř hystericky zdůrazňovali složitost a potenciální rizikovost různých antikoncepčních prostředků, zvláště nebyly-li užívány v souladu s doporučením lékařů či pod jejich dohledem.[1117]

[1114] *Čs. gynekologie*, roč. 32 (1967), č. 3-4, s. 162.
[1115] Ve skutečnosti to byli dlouho stoupenci a stoupenkyněmi kontracepčního hnutí bez lékařského vzdělání, kteří poskytovali instrukce k praktikování těchto kontracepčních metod např. prostřednictvím přednášek či publikací.
[1116] GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex,* s. 63.
[1117] Ibid.

Postupem času se však postoj lékařů k samostatnému užívání některých forem antikoncepce změnil. Například u pesarů sice stále existoval předpoklad, že je nutné proškolit ženy v jejich správném zavádění, jinak ale lékaři naopak povzbuzovali ženy k jejich používání ujištěním, že jsou dostatečně zručné pesary zavádět samy.[1118] Přesto ani v socialistickém Československu nepřestávali lékaři, konkrétně gynekoložky a gynekologové, sami sebe vnímat jako klíčové aktéry v oblasti prevence početí. Charakter moderních antikoncepčních metod v tomto smyslu pomohl upevnit zásadní roli lékařů, protože při zavádění nitroděložního tělíska i při předepisování hormonální antikoncepce byla (a je) aktivita lékaře nezbytná. Poněkud paradoxně tedy moderní antikoncepční metody ženám daly možnost spolehlivě a pohodlně regulovat svou plodnost, zároveň však, pokud chtěly využít výhod těchto metod, nemohly se obejít bez „pomoci" lékařů a musely se nezbytně podrobit jejich pravidelnému dohledu.[1119]

Přestože ale lékaři vnímali svou roli v otázkách spojených s antikoncepcí za stěžejní a nezřídka přímo hovořili o své odpovědnosti za reprodukční zdraví žen, současně zhruba od konce 50. let stále výrazněji artikulovali, že je to především žena, případně celý pár, kdo musí odpovědnost za regulaci početí převzít do svých rukou. Přestože nepřestali zmiňovat povinnost vůči svým pacientkám, stejně jako vůči státu a populačnímu vývoji, řada z nich jasně deklarovala, že ženy musí být (spolu)zodpovědné za svou reprodukci.

4.5.2. Antikoncepce jako ženská záležitost

Zatímco nejstarší a dlouho nejrozšířenější antikoncepční metoda, přerušovaná soulož, dávala ženám jen málo prostoru pro kontrolu nad aktem početí, moderní antikoncepční metody naopak cílily především na ženy, což výrazně změnilo dynamiku sexuálních vztahů a umožnilo ženám lepší kontrolu nad svou reprodukcí. V pohlavních zdravovědách a manželských příručkách, především těch z první poloviny 20. století, byla často antikoncepce dělena nejen podle svého typu (na mechanickou, chemickou apod.), ale také tříděna na antikoncepci mužskou, do které byl řazen prezervativ, případně též přerušovaná soulož a na antikoncepci ženskou, do které patřily různé druhy chemické a bariérové antikoncepce, později též nitroděložní tělísko a antikoncepce hormonální. Na článcích publikovaných ve Vlastě je patrné, že moderní antikoncepční metody (nitroděložní tělísko a hormonální antikoncepce) znamenaly pro ženy

[1118] Ve Zprávách SPOK z roku 1965 se tak objevuje názor, že „ženy se někdy obávají, že nejsou schopny spolehlivě pesar zavést, ačkoliv průměrně zručná žena je schopna tento úkon zvládnout a nacvičit jej." *Zprávy SPOK*, roč. 4 (1968), č. 17 (3), s. 33.

[1119] Součástí obou antikoncepčních metod byl pravidelný dohled lékaře pomocí preventivních prohlídek, při kterých bylo kontrolováno umístění nitroděložního tělíska, respektive vliv, jaký měla hormonální antikoncepce na tělo ženy.

výraznou změnu ve vztahu k možnosti regulovat cíleně početí. Šlo jednak o míru jejich spolehlivosti a komfortu užívání, ale především též o skutečnost, že užití těchto prostředků mohly ženy samy ovlivňovat či iniciovat, na rozdíl od kondomů a přerušované soulože, které byly jinak nejrozšířenější antikoncepční metodou.

Ale ani po rozšíření „ženských" antikoncepčních metod nebyl náhled na to, kdo je primárně odpovědný za kontrolu početí, zcela jednotný. V předchozí kapitole bylo nastíněno, jak se stala otázka cílené regulace početí součástí feministického diskurzu a úsilí o dostupnou antikoncepci jedním z požadavků ženských spolků. I když byla ale možnost regulovat počet dětí v rodině nahlížena jako určitý projev ženského osvobození a antikoncepce měla pomoci ženám chránit se před negativními dopady umělých potratů, přesto nebyly ani představitelky ženského hnutí za jedno v tom, zda má být antikoncepce převážně či výhradně záležitostí žen.[1120] Ani lékaři nebyli dlouho jednotní v názoru, zda je žádoucí kontrolu početí svěřit primárně do rukou žen nebo raději usilovat o zapojení obou partnerů. Šíře názorů se pohybovala mezi vyzdvihováním aktivní role žen, což souviselo především s představou žen jakožto těch zodpovědnějších a utvrzovalo stereotyp nezodpovědného a sexuchtivého muže[1121] a deklarací potřeby zapojit do plánovaného rodičovství muže i ženy. Naopak nikdo z lékařů a lékařek vyjadřujících se k antikoncepci nezmínil, že by se o antikoncepci měl starat pouze muž, i když některá vyjádření naznačují, že taková mohla být praxe ještě po polovině 20. století.

Karel Nedoma například ve zdůvodnění toho, proč se jeho výzkum antikoncepce realizovaný v roce 1959 zaměřil primárně na muže, uvádí, že důvodem bylo, že předchozí o tři roky mladší výzkum cílil především na ženy, přestože „vedoucí úlohu při provádění antikoncepce v manželství má i v našich poměrech stále ještě muž."[1122] Této zmínce, naznačující, že praktikování regulace početí bylo ještě v 60. letech spíše v režii mužů, odpovídá také článek publikovaný v roce 1965, diskutující možná omezení spojená s užíváním pesarů. Podle jeho autora má řada žen se zaváděním pesaru v dostatečném předstihu před začátkem styku problém, protože je pro některé ženy nepřijatelné, „aby samy činily přípravy ke styku,

[1120] Již jsem zmínila, že v případě Svazu pro kontrolu porodů byla antikoncepce diskutována jako záležitost obou partnerů, nikoliv výhradně žen, přestože se jednalo o spolek ženský. Naopak pokud sledujeme argumentaci druhého kontracepčního spolku Zdravotní ochrana ženy, tam je otázka kontroly početí jasně rámována jako záležitost ženská a ženy jsou vyzývány, aby se o kontrolu početí staraly samy, protože právě na ně případné selhání antikoncepce dopadá nejvíce.

[1121] „Jistě je však dobré, když ženy o možnosti této metody vědí. Zvláště tam, kde se nemohou spolehnout na svého muže a průběh jejich sexuálního vzrušení je brzděn úzkostnou obavou z početí je na místě, aby využily této možnosti, která dává ochranu před nežádoucím početím zcela do jejich rukou." *Zprávy SPOK*, roč 4 (1965), č. 17 (3), s. 33-34.

[1122] NEDOMA, Karel, Vůle k rodičovství a antikoncepce na počátku manželství, *Čs. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 10, s. 729.

zvláště zastávají-li názor, že účast ženy při styku je jen pasivní.“[1123] Představa o pasivní roli žen v sexuálním styku byla typická pro 19. století a udržela se i ve století následujícím, je ale poměrně překvapující, že se objevuje ještě v polovině 60. let, kdy lze již předpokládat větší otevřenost v sexuální oblasti.[1124]

Naopak z většiny pramenů mapujících diskusi o antikoncepci v 60. letech se zdá, že důsledkem toho, že bylo ženám (přinejmenším v deklarativní rovině) v socialistickém Československu přiznáno právo svobodně rozhodovat o svém mateřství, bylo přesvědčení, že určující roli v antikoncepční praxi by měly převzít právě ženy. Možnost aktivně rozhodovat o prevenci nežádoucího početí byla vnímána jako projev ženina osvobození a zdůrazňováno také bylo, že právě na ženin život má nevítané těhotenství větší dopad, ať už v podobě zdravotních rizik spojených s přerušením těhotenství nebo v případě výchovy dítěte, proto mají ženy na správném provádění antikoncepce enormní zájem.

Právě aktivní podíl ženy na regulaci početí byl mnohými nahlížen jako jeden z výdobytků socialistické revoluce a logický důsledek nastolení ženiny rovnoprávnosti, jak ilustruje například citace z článku Vandy Jurčíkové: „V dané historické etapě považuji ženinu odpovědnost za antikoncepci za nejkladnější rys: žena vymaněná z područí dobrovolně na sebe přebírá závažnou odpovědnost. Této odpovědnosti se v budoucnu vzdá a to tehdy, až se vztahy mezi mužem a ženou stanou socialistickými v plném slova smyslu…teprve socialismus staví vedle sebe dva rovnoprávné partnery a dává lidem možnost, aby spolu žili na základě vzájemné úcty, respektu a hlubokých citů. Žena, která byla tak dlouho utlačována a podceňována, stává se dnes nejprogresivnější silou ve vytváření nových vztahů mezi mužem a ženou.“[1125] Jurčíková zde předpokládá, že převzetí ženiny odpovědnosti za proces početí je nezbytné pro dokončení jejího zrovnoprávnění, ale zároveň předjímá, že je pouze předstupněm k lepší budoucnosti, v níž budou oba partneři v otázce reprodukce spoluodpovědní, což bude skutečný projev a důsledek jejich rovnosti.

Představa o ženině zásadní roli v procesu regulace početí byla tedy silně spojena s představou osvobození a zrovnoprávnění ženy, zároveň však byla projevem panujících stereotypů, především již zmíněné představy o ženské sexuální pasivitě a s ní spojené větší odpovědnosti v intimní oblasti. I když tedy autoři a autorky spojovali možnost regulovat početí s motivem emancipace žen, přesto jejich výroky jasně ukazují, že i v socialistické společnosti

[1123] *Zprávy SPOK*, roč 4 (1965), č. 17 (3), s. 33.
[1124] Srov. LIŠKOVÁ, Kateřina. *Politika touhy*.
[1125] JURČÍKOVÁ, Vanda. Osvětové připomínky k zákonu č. 68/1957. *Čs. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 10, s. 763.

zůstávala silná představa o odlišné povaze mužů a žen. Touto rozdílnou podstatou mužů a žen, již zmíněná gynekoložka Jurčíková vysvětluje výsledky svého výzkumu, jehož cílem bylo mapovat postoj žen k vybraným reprodukčním otázkám, a který ukázal, že se ženy nedomnívají, že by v záležitostech reprodukce měly rozhodovat samy bez vědomí či souhlasu svých partnerů[1126] Jurčíková, která o výsledcích výzkumu referovala v článku publikovaném ve Zprávách Státní populační komise, neopomenula zdůraznit údajně odlišnou podstatu žen, která určuje jejich náhled na toto témat. Ženy jsou podle jejího mínění založeny jinak než muži a respondentky proto nežádaly možnost interrupce bez vědomí manžela především proto, že vyplňovaly dotazník v (naivním) předpokladu harmonického manželství. „To potvrzuje známý poznatek, že ženy jsou v podstatě monogamní a nepomýšlejí předem na možnost střídání muže.“[1127]

V otázce odpovědnosti za antikoncepci se také jasně ukazuje, že proklamované osvobození ženy a možnost (spolu)rozhodovat o početí mělo i další odvrácenou tvář, na kterou začali lékaři a lékařky záhy upozorňovat. Čím více byla odpovědnost v oblasti regulace početí kladená na ženy, tím více, podle odborníků, svůj díl odpovědnosti odmítali nést muži. Již v meziválečném období (nejen) lékaři často varovali před tím, že antikoncepce může přispět k větší sexuální nevázanosti. Riziko početí bylo nahlíženo jako důvod, proč se omezovat ve svých sexuálních tužbách, což bylo zdůrazňováno hlavně u mužů. Lékaři se tak obávali, že oddělení sexuálního aktu a aktu plození povede k větší míře promiskuity. Z morálního hlediska byla antikoncepce pro řadu aktérů navíc problematická proto, že ženu údajně degradovala na objekt sexuální touhy. K těmto obavám se přidával také strach, že přenesení odpovědnosti za početí na ženy povede u mužů k přesvědčení, že nemají žádné povinnosti ani vůči ženě ani vůči nenarozenému dítěti. Na přelomu 50. a 60. let byla tato otázka hojně tematizována v souvislosti s dekriminalizací potratů, u kterých se odpovědnost muže a ženy také silně diskutovala.

Na plenárním zasedání Státní populační komise, které se uskutečnilo v listopadu 1959, konkrétní negativní dopady na ženu, zazněly zcela explicitně. „Já říkám: rovnoprávnost nám přišla velice draho. Žena se stává za naší doby za produkty početí sama zodpovědná. My to v komisi (interrupční pozn. VLN) vidíme. Máme mladé ženy, které jsou tři oplodněny jedním mužem a poněvadž si tři vzít nemůže – poněvadž je chuligán a zaplatit to nemůže – všechny tři

[1126] Oslovené ženy v dotazníkovém průzkumu odpovídaly například na otázky, zda se domnívají, že žena má právo žádat potrat bez vědomí manžela nebo zda má bez jeho vědomí užívat antikoncepci, či zda může v otázkách antikoncepce na manžela spoléhat. Zhruba dvě třetiny dotazovaných žen odpovědělo, že žena nemá právo žádat o potrat nebo užívat antikoncepci bez vědomí manžela, zároveň ale téměř 60 % odpovědělo, že se nemá na manžela v otázce antikoncepce spoléhat. JURČÍKOVÁ, Vanda. Osvětové připomínky k zákonu č. 68/1957. *Čs. gynekologie*, roč. 25 (1960), č. 10, s. 762-3.
[1127] Ibid.

žádají o přerušení těhotenství. Nikdo takového muže nestihá. Totéž platí pro manželství. Oba vydělávají, ona je těhotná, ale on si nepřeje mít děti a řekne: Dělej si, co chceš, mě po tom nic není! Taková je situace, že i v manželství se to obrací proti ženě.“ [1128] V postoji přítomných lékařů a lékařek k otázce rozdělení odpovědnosti za kontrolu početí se ukázala značná nejednotnost. V diskusi se opakovaně objevily připomínky, že muži často nechtějí dát ženám do rukou odpovědnost za antikoncepci a že si jejich aktivní podíl na kontrole početí z různých důvodů nepřejí.[1129] Návrhy na to, jak s touto situací naložit, se však různily. Částí diskutujících bylo nedostatečné zapojení mužů interpretováno jako jasný důvod k tomu, aby se ženy na muže v této oblasti nespoléhaly a kontrolu početí vzaly ještě více do svých rukou. Druhá část naopak nedostatečnou podporu „ženské“ antikoncepce ze strany mužů vnímala jako podnět k tomu, cílit osvětu také na muže a do celého procesu je více zapojit.[1130]

Jednu krajní polohu zastupoval například lékař Sekanina z krajské nemocnice v Ostravě, který v reakci na zmínku o nelibosti, s jakou někteří muži přijímají aktivní roli žen ve vztahu k antikoncepci, uvedl. „Já jsem ženám přímo radil, aby mužům ani neříkaly, že používají antikoncepčních prostředků.“[1131] V podobném duchu se k antikoncepci jako k záležitosti, která by měla být ryze ženská, vyjádřil i další lékař z nemocnice v Trenčíně, podle jehož slov se antikoncepce v Československu rozběhne na plné obrátky tehdy, až to bude záležitost výlučně ženská. Svou představu o tom, že reprodukční otázka je obecně věc, která je silně spjatá se ženami, projevil také v důrazu, který kladl na zastoupení žen v propagaci kontroly početí. Vyjádřil přesvědčení, že antikoncepční poradny by měly vést ženy, nikoliv muži, protože k těm ženy nemají takovou důvěru, a vyslovil dokonce domněnku, že celá gynekologie směřuje k tomu stát se ryze ženským oborem.[1132]

Naopak jiný z lékařů, Poradovský, se připojil k názoru, že osvětu je nutné cílit i na muže. Zdůraznil, že je nutné poskytovat více informací o „mužské antikoncepci“, protože pesar by se měl stát až poslední možností ke kontrole početí, neboť z jeho informací o tento typ antikoncepce není příliš velký zájem.[1133] Stejný postoj zaujala také lékařka Michaličková, která vyjádřila jasný nesouhlas s tím, že odpovědnost za početí i případné selhání antikoncepce nese

[1128] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Zápis z plenárního zasedání Státní populační komise s diskusí o zákonu č. 68/1957 Sb. konané 11. listopadu 1959, s. 10.
[1129] Lékař Beneš z nemocnice v Kutné Hoře přímo řekl: „Manželé si nepřejí, aby ženy měly v rukou antikoncepci Jurčíková zmínila zkušenost ze své účasti v interrupční komisi. Praxe s antikoncepcí v poradně, přijde žena mi ji dáme pesar a předepíšeme želé, je těhotná, ptáme se, zda používala a ona odpoví že ne, že si to manžel nepřeje, protože by pak mohla mít se jiným. Ibid, s. 12.
[1130] Ibid, s. 11.
[1131] ZM NLK, F. Ladislav Hnátek, Zápis z plenárního zasedání Státní populační komise s diskusí o zákonu č. 68/1957 Sb. konané 11. listopadu 1959, s. 19.
[1132] Ibid, s. 18.
[1133] Ibid, s. 12.

především žena, „Už tu byla řeč o vztazích muže a ženy. My se přece snažíme působit na lidi i v jiném směru. Vztah k práci, vztah ke společnosti, kde je chceme přetvářet v tom novém slova smyslu, vztah k socialistickému majetku. Proč bychom měli právě jednu velikou část naší společnosti, muže, vyloučit z té velké odpovědnosti, jako je odpovědnost za budoucí dítě atd? Kdybychom takové stanovisko se snažili zaujmout, tím bychom narušili morální profil budoucích našich mužů, že bychom je zbavili povinnosti myslet na to, že jsou skutečně v sexuálním životě spolu odpovědni za to, co se stane atd.“[1134]

Zápis z jednání Státní populační komise je zajímavým dokladem toho, v jakých souvislostech se otázka regulace početí mezi odborníky a odbornicemi na přelomu 50. a 60. let vedla. Stejně jako řada jiných pramenů jasně ukazuje, že možnost ovlivňovat početí byla v tomto období vnímána jako posun směrem k osvobození žen a nahlížena jako nezbytný projev jejich zrovnoprávnění v rámci socialistického uspořádání. Zároveň však diskuse mezi lékaři a lékařkami ukazuje, že i toto „osvobození“ mělo své limity, a že také přinášelo řadu negativ. Právo na antikoncepci i na potrat přineslo ženám zásadní benefity, ale také na jejich bedra přineslo nové odpovědnosti. Řada zmínek o naivních, či hůře, nezodpovědných dívkách, které díky nezájmu o antikoncepci nebo kvůli její neznalosti, přistupují k interrupční komisi, odhaluje také trvající paternalistický přístup lékařů a přetrvávající snahu chování žen kontrolovat a ženy vychovávat.

4.5.3. Antikoncepce jako cesta k osvobození ženy

Dosavadní výzkumy, tematizující politiku reprodukce v socialistickém Československu, se téměř bez výjimky shodují, že důvodem legalizace potratů v Československu (potažmo v celém východním bloku) byly propopulační, respektive ekonomické důvody či inspirace sovětským vzorem, nikoliv primárně snaha dát ženám možnost svobodně rozhodovat o svém těle. Radka Dudová například zmiňuje, že v diskusích vedoucích k přijetí zákona 68/1957 Sb. o přerušení těhotenství byli hlavními účastníky gynekologové a většina z uvedených argumentů byly argumenty lékařské bez tematizace přínosu pro ženu, její rovnoprávné postavení, sexualitu či tělesnou autonomii. Reprodukční zdraví žen mělo být chráněno potraty prováděnými v lékařském zařízení tak, aby ženy mohly mít do budoucna další děti a podobně jako v Sovětském svazu či v dalších zemích „východního bloku“ bylo ženám dovoleno jít na potrat ne proto, aby se nestaly matkami, ale aby se staly lepšími matkami.[1135] Dudová s Haškovou také

[1134] Ibid, s. 28.
[1135] DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v socialistickém Československu*.

zdůrazňují, že právo na sebeurčení a tělesná integrita nebyly součástí debat o politikách reprodukčního zdraví v socialistickém Československu, a že ženy byly považovány za kolektivní zdroj, produkující lidský kapitál.[1136]

Je zcela nepochybné, že v rozhodnutí o umožnění potratů na žádost hrály důležitou roli ekonomické zájmy a populační motivy. To však dle mého soudu nutně nevylučuje, že se v reprodukční politice socialistického státu, respektive alespoň v aktivitách lékařů a lékařek, kteří byli jejími reprezentanty, odrážely také další motivace, včetně motivací tzv. emancipačních, tedy snahy o zlepšení společenského postavení žen a představa o právu ženy rozhodovat svobodně o svém mateřství. Právě analýza lékařského diskurzu, vztahujícího se k problematice antikoncepce a plánovaného rodičovství, může pomoci tyto motivy odkrýt a dosavadní závěry o jejich absenci v rámci debat o reprodukčních otázkách korigovat.

V analyzovaných pramenech se v souvislosti s antikoncepcí či legalizací potratů opakovaně objevuje spojování motivu kontroly početí s představou ženské emancipace a s důrazem na reprodukční svobodu. Již jsem uvedla, že propojení antikoncepce a ženské emancipace lze nalézt v řadě manželských příruček, které u nás vyšly v 50. a 60. letech. V manželských příručkách se v tomto období již běžně dočteme o významu antikoncepce pro harmonii sexuálního života manželů, zvláště pak žen, u kterých je strach z nežádoucího početí častým důvodem sexuální nepohody.[1137] To potvrzuje zjištění Kateřiny Liškové, že spokojenost v oblasti sexuality, včetně sexuality ženské, byla státem vnímána jako politický zájem.[1138] Jiní autoři zase upozorňují na pozitivní vliv antikoncepce pro zapojení ženy do veřejného života,[1139] což je motiv, který se objevoval již v první polovině 20. století, kdy levicové aktivistky upozorňovaly na negativa, která ženám způsobují opakovaná těhotenství a porody. I když je ale v tomto typu literatury emancipační potenciál antikoncepce lékaři a lékařkami artikulován, přesto je nutné souhlasit se závěry, které učinila Agatha Ignaciuk při analýze polských manželských příruček, tedy, že pouze malý počet autorů výslovně uvádí význam plánovaného rodičovství pro lepší život žen, aniž by zároveň odkazoval na jejich roli matek a manželek, a že skutečný diskurz o reprodukčních právech nebyl v tomto typu publikací plně rozvinut.[1140]

Je nepochybné, že v Československu byla propagace antikoncepce velmi silně spojena s úsilím o předcházení nárůstu potratů po jejich dekriminalizaci, respektive o snížení jejich

[1136] HAŠKOVÁ, Hana a DUDOVÁ Radka, *Selective pronatalism in childcare,* s, s. 632.
[1137] Srov. BARTÁK, Vladimír. *Besedy se snoubenci,* s. 110.
[1138] Podle Liškové se „komunistická sexuologie v Československu nezajímala o ženu pouze coby o matku a pracovnici, ale záleželo jí i na jejích sexuálních potřebách.“ LIŠKOVÁ, Kateřina. *Politika touhy,* s. 176.
[1139] Např. ŠTURMA, Jan, *Antikoncepce,* s. 5.
[1140] IGNACIUK, Agata. „Conscious or Unconscious Motherhood, s. 22.

počtu v následujících desetiletích. Přesto zdravotní motivy šly často v argumentaci lékařů ruku v ruce s odkazy na právo ženy svobodně rozhodovat o svém mateřství a v publikacích, které měly za cíl popularizovat antikoncepci a sloužit k osvětě o možnostech jejího použití, se stal důraz na reprodukční svobodu ženy často nedílnou součástí jejich obsahu. Karel Vácha ve své knize z roku 1966 uvádí, že podpora plánovaného rodičovství vychází z nově definovaného společenského postavení ženy[1141] a v celé publikaci je možné nalézt řadu motivů, jež byly součástí argumentace zastánců kontroly početí či dekriminalizace potratů již ve 30. letech 20. století. Jde například o motiv dítěte, které má přijít na svět vítáno a které má nárok narodit se do příznivého prostředí, či teze, že další dítě může být za určitých okolností pro rodinu neštěstím, pakliže si rodina další dítě nepřeje nebo nemůže ekonomicky dovolit. To naznačuje, že akceptace ženských reprodukčních práv a představa osvobozujícího vlivu kontroly početí na ženu skutečně představuje integrální součást levicově orientovaného myšlení a není tedy překvapující, že v socialistickém Československu našla tato idea své uplatnění, nikoliv pouze z důvodu zájmu o zvyšování populace či z důvodu mechanického následování sovětských vzorů.

Ještě explicitněji pak dává Vácha do souvislosti legalizaci potratů s představou o právu ženy svobodně rozhodovat o svém mateřství a o svém těle, když vyzdvihuje důležitost antikoncepce: „Bylo-li ženě dáno právo svobodné volby svého mateřství, právo osobně rozhodovat o tom, zda a kdy chce mít dítě, pak jí musí být dáno i právo využít všech dostupných preventivních opatření, aby toto právo nemusela realizovat cestou nevítaného násilného přerušování nežádoucího těhotenství. A takovou preventivní metodou je jistě antikoncepce.“[1142] Na výroku je zajímavé to, že autor zmiňuje, že žena má možnost nejen určit si kdy bude děti mít, ale také zda je bude mít. Jedná se o nepochybný posun v uvažování o možnosti ženy rozhodovat o počtu svých dětí, i přesto, že nelze předpokládat, že zde autor uvažuje o dobrovolné bezdětnosti, která prakticky nebyla mezi lékaři tematizována a pokud ano, tak čistě v negativním smyslu. Jak je totiž patrné z výroků řady dalších lékařů, antikoncepce byla nahlížena jako nástroj, který umožní ženě rozhodovat o svém mateřství, což ale znamenalo především rozhodnout kdy a kolik chce mít dětí, nikoliv zda vůbec chce děti mít. Pojistkou pro

[1141] „Zákon o umělém přerušení těhotenství vycházel z postoje k novému postavení ženy v socialistické společnosti a z nového, reálného pohledu na její úkoly veřejné a mateřské…S tím souvisí ovšem i nový postoj k rodičovství. Nemáme zájem na živelném plození dětí, které by přicházely na svět nevítány a ocitaly se v prostředí od samého začátku jejich dalšímu vývoji nepříznivém. Nemůžeme také očekávat, že každé narozené dítě je skutečně štěstím rodiny, přišlo-li na svět v době, kdy nebylo žádoucí anebo nebylo-li již vůbec s ním počítáno.“ VÁCHA, Karel. *Antikoncepce,* s. 1.
[1142] VÁCHA, Karel. *Antikoncepce,* s. 3.

případ, že by antikoncepce vedla k nárůstu zájmu o bezdětnost bylo také omezení dostupnosti některých metod pouze pro ženy, které již v minulosti rodily.

To, že žena mohla uvažovat o tom nemít již další dítě až po splnění „mateřské povinnosti", ukazuje také jedno z vyjádřeních Ladislava Hnátka: „Nebývají to vždy jen důvody zdravotní, které vylučují další těhotenství; jest třeba přihlížet ke splněné mateřské povinnosti i u ženy zdravé, k důvodům sociálním, hospodářským a respektovat také odůvodněné přání ženy v **plánování dalšího otěhotnění**. Ženě nelze upírat právo, aby si mohla sama zvolit podle svého uvážení nejvhodnější dobu pro příchod svého dítěte. Je to prospěšné i se zřetelem k dítěti samému."[1143] Z Hnátkova výroku je patrné, že lékaři s dobrovolnou bezdětností nepočítali a od ženy stále očekávali splnění „mateřské povinnosti". Nejen odmítavý postoj k bezdětnosti bez pochyby ukazuje, že představa reprodukční svobody měla v 50. a 60. letech jasné limity.[1144] V představách lékařů, kteří byli hlavními nositeli motivu reprodukčních práv, svoboda ženy v oblasti reprodukce neměla být nikdy absolutní. Žena měla spíše rozhodovat o tom, kdy děti mít, případně kolik jich mít nad předpokládané minimum než se rozhodovat, zda děti vůbec mít. Dobrovolná bezdětnost byla za hranicemi reprodukční svobody. Přesto nelze přehlédnout posun oproti období meziválečnému. K regulaci početí už nemusí vést jen důvody zdravotní, dokonce ani sociální či ekonomické, ale může být motivována samotným rozhodnutím ženy, která je schopná sama plánovat počet svých dětí a čas kdy přijdou na svět.

Dokladem toho, že byla kontrola početí (ale i legalizace interrupcí) v socialistickém Československu skutečně rámována v pojmech ženských práv, je také to, že se objevili lékaři, kteří tuto skutečnost kritizovali. Příkladem je názor lékaře Karla Maršála na způsob mediální prezentace umělého přerušení těhotenství, který zazněl v diskusi hodnotící účinky zákona, jež tento zákrok legalizoval. Lékař se vyjádřil takto: „Domnívám se totiž od začátku platnosti interrupčního zákona, že forma publicity všech problémů, které jsou s ní spojeny, byla naprosto pochybená. Od začátku až do teď. Ze začátku se tradovalo ono dnes už také tady vzpomenuté úsloví, že žena má právo rozhodnout, kdy bude nebo nebude mít dítě. Myslím, že to je naprosto mylná formulace. Já se domnívám, že toto právo nemá. Žena má právo rozhodovat o tom, kdy chce anebo nechce mít dítě – dokud není těhotná. Jakmile je těhotná, myslím, že my zdravotníci nemáme právo jí tuto volbu přiznat. Protože my jsme odpovědni za její zdraví. My jsme

[1143] HNÁTEK, Ladislav, *Co má žena věděti,* s. 10.
[1144] Tyto limity se jasně ukazují také na příkladu přístupu k reprodukční svobodě etnických menšin, jejímž nejvýraznějším příkladem byly nedobrovolné sterilizace romských žen. O tom, že pronatalistická opatření v socialistickém Československu byla silně selektivní píší např. Hašková a Dudová, eugenické motivy v populační politice socialistického Československa zkoumá ve svých pracích Victoria Schmidt. Srov. HAŠKOVÁ, Hana a DUDOVÁ, Radka. *Selective pronatalism in childcare*; SCHMIDT, Victoria. Eugenics and Female Embodiment in Czechoslovak Public Campaigns During the 1960s and 1970s., s. 109-127.

odpovědni za následnou infertilitu a sterilitu našich žen. A ta je daleko větší, než se uvádí."[1145] Lékař se ve svém diskusním příspěvku jasně vymezuje vůči představě, že žena má právo přerušit své těhotenství především s odkazem na zdravotní rizika s tím spojená a zdůrazňuje paternalistickou roli lékaře – ochránce ženina zdraví. Jeho výrok však rovněž ukazuje, že i směrem k veřejnosti bylo zavedení potratů na žádost prezentováno jako posun směrem k vyšším reprodukčním právům ženy a naznačuje, že i odpůrci potratů z řad lékařů nijak nezpochybňovali právo ženy na svobodné rozhodování o svém mateřství ve smyslu prevence, tedy právo určovat kolik dětí chce mít a kdy je chce mít za pomoci antikoncepce.

Je však třeba brát stále v potaz rozdíl mezi rovinou deklarativní, tedy skutečností, že legalizace potratů i dostupnost antikoncepce byly nahlíženy jako projevy (reprodukční) svobody žen, a rovinou faktickou, tedy tím, jak se mohly ženy reálně vyhnout těhotenství či šířeji, jak reálně opravdu ženy mohly ovlivnit počet svých dětí. Zde by bylo nutné výzkum rozšířit o zkoumání antikoncepční praxe, která se mohla od proklamací značně odlišovat. Bohužel dosud nebyl proveden žádný rozsáhlejší průzkum, který by souborně postihoval otázku dostupnosti antikoncepce a zodpověděl například to, zda skutečně moderní metody, tedy hormonální antikoncepce a nitroděložní tělísko, byly předepisovány pouze ženám, které už měly určitý počet dětí.[1146] I v případě, že tyto antikoncepční metody zůstaly dostupné pouze úzké skupině žen, navíc výhradně těm, které už měly žádoucí počet dětí, však pro ostatní ženy byly k dispozici jiné kontracepční prostředky, které nebyly vázány na lékařský předpis, a které jim v rámci omezení způsobených jejich kvalitou a dostupností umožnily vzít regulaci početí do svých rukou.

[1145] Jak působí zákon o umělém přerušení těhotenství na vývoj populace, *Zprávy SPOK,* roč. 1968, č. 2, s. 51.
[1146] Jediný výzkum, který se mi podařilo k tomuto tématu nalézt je již zmíněná sonda Hany Fialové provedená v rámci její diplomové práce. V ní porovnávala možnosti ochrany před početím v Československu v 50. a 70. letech, a to na základě rozhovorů s několika ženami. Podle výpovědi jedné z respondentek byla dostupnost antikoncepce do určité míry závislá na informovanosti žen a ochotě lékařů. Ženy, které byly dobře informované o možnostech antikoncepce a které přesně věděly o co lékaře žádají a projevily dostatek asertivity, mohly i moderní metody antikoncepce získat. Zásadním kritériem ale byl věk ženy, rodinný stav a skutečnost, zda žena již dítě měla. To, ovlivňovalo, na jaký druh antikoncepce měla žena nárok. Proto ještě v 70. letech řada žen užívala před porodem metodu výpočtu plodných dní v kombinaci s užitím prezervativů, když již měla děti, bylo nejdoporučovanější metodou antikoncepce nitroděložní tělísko. Srov. FIALOVÁ, Hana, *Možnosti ochrany ženy před neplánovaným těhotenstvím*, s. 34.

5. Závěr

Během prvních šedesáti let 20. století došlo v dějinách antikoncepce k turbulentnímu vývoji. Výrazným způsobem se proměnilo množství kontracepčních prostředků, jejich dostupnost a kvalita. Ještě výrazněji se proměnil pohled společnosti na záměrnou regulaci početí a způsob jejího tematizování. Z kontracepce coby „věci" amorální a nepřirozené se stal důležitý nástroj v boji proti potratům a nezbytná součást zdravého partnerského vztahu. Tento vývoj je patrný v řadě zemí světa a jiný nebyl ani v českých zemích. Na předchozích bezmála tři sta stranách jsem se pokusila nastínit některé okolnosti, které ke změnám v nahlížení společnosti na význam antikoncepce vedly a představit aktérky a aktéry, jež na nich měli svůj podíl. Do centra zájmu jsem postavila dvě, z mého pohledu klíčové, aktérské skupiny, představitelky ženského hnutí (a s nimi spojené feministické ideje) a zástupce a zástupkyně lékařské profese, vnášející do diskuse prvek žádané expertízy, ale často též odborného i státního dohledu. V této závěrečné části se pokusím shrnout zjištěné poznatky.

Je patrné, že vývoj v přístupu k antikoncepci a její propagaci v českých zemích jen v omezené míře kopíruje tradiční mezníky politických dějin. I když první či druhá světová válka nebo komunistický převrat v roce 1948 se odrazily i v proměně v přístupu k antikoncepci a měly určitý dopad na podobu kontracepčního hnutí, skutečné milníky jsou navázány na události, které stojí mimo zájem „velkých dějin." Byly to především aktivity spojené s legislativní úpravou potratů a také individuální činy několika jednotlivců či skupin, jež své přesvědčení o nutnosti zpřístupnit antikoncepci co nejširším společenským vrstvám, přetavili do konkrétních aktivit na její podporu. Ve vztahu k propagaci antikoncepce v Československu se jako zásadní jeví především dvě období. Za prvé jsou to 30. léta, kdy došlo vlivem neúspěchu snah o dekriminalizaci potratů ke vzniku dvou kontracepčních spolků, a také k rozšíření povědomí o tématu cílené regulace početí mezi lékaři, a i mezi širokou veřejnost. Za druhé pak konec 50. let a ještě výrazněji 60. léta, kdy opět vlivem změn v legislativní úpravě potratů, nabyla otázka plánovaného rodičovství na naléhavosti a začala být systematicky prosazována jako téma státního i vědeckého zájmu. Opomenout nelze ani druhou polovinu 60. let, kdy se na český trh dostávají moderní formy antikoncepce, které postupně naruší šablonovitost doporučovaných metod a povedou k větší snaze o individuální přístup při předepisování antikoncepce i v její propagaci.

Z uvedených milníků je jasně zřejmé, že téma antikoncepce nelze oddělit od problematiky potratů, a právě snaha o snížení jejich počtů a předcházení jejich negativním následkům byla základem propagace antikoncepce po celé zkoumané období. Přestože

významu antikoncepce v boji proti potratům si byly vědomy obě sledované skupiny aktérů, byly to představitelky ženského hnutí, které se tématu systematicky chopily jako první, a právě ony položily ve 30. letech v Československu základy českého (československého) kontracepčního hnutí.

Nelze však opomenout, že i když je vznik kontracepčních spolků na našem území silně vázán na neúspěch posledního z meziválečných pokusů o dekriminalizaci potratů, ideové základy těchto spolků byly položeny mnohem dříve. Již před vznikem Československa řadu z témat, později rozvíjených zmíněnými spolky, vnesla do feministického diskurzu například Luisa Landová Štychová, akcentující motiv volného mateřství, především ve vztahu k debatám, které se vedly v sousedním Německu. Je příznačné, že to byla právě „revolucionářka" Landová Štychová, která mezi prvními požadovala právo ženy rozhodovat o svém těle, upozorňovala na negativa spojená s mateřstvím a otevřeně nabádala k užívání antikoncepčních prostředků. Požadavek na rozmach cílené kontroly početí totiž během první poloviny 20. století získával vyšší podporu veřejnosti a stal se výrazným motivem levicově laděného proudu ženského hnutí, přestože nebyl akceptován feministkami hlavního proudu. Proto odpovědět na otázku po vztahu představitelek ženského hnutí k tématu regulace početí, či šířeji k otázkám spojeným s reprodukčními právy, je možné jen v případě, že nebudeme vnímat české ženské hnutí jako monolit, ale vyzdvihneme jeho mnoha vrstevnost ideovou i regionální.

Pokud bychom totiž zůstali u tradičního nahlížení ženského hnutí skrze jeho liberální proud, reprezentovaný nejvýrazněji Ženskou národní radou, museli bychom poznamenat, že cílená regulace početí nebyla pro toto hnutí zásadním tématem a diskuse o reprodukčních právech se točila výhradně kolem návrhů na dekriminalizaci potratů, které byly přijímány spíše negativně či přinejmenším značně ambivalentně. Hlavní proud českého ženského hnutí k antikoncepci vyjadřoval po většinu meziválečného období značnou nevšímavost, i když i jeho představitelky zpravidla uznávaly význam antikoncepce v prevenci potratů a některé z nich dokonce vyzývaly k osvětě v této oblasti a uznávaly svobodu ženy ve vztahu k mateřství (např. Milada Horáková). Snad bylo důvodem vnímání kontracepčního hnutí jako hnutí úzce spojeného s hnutím dělnickým, k čemuž mohlo časté rámování tématu v ekonomických a sociálních souvislostech vybízet. Důvodem mohla být ale také určitá prudérnost a strach z dopadů antikoncepce nejen na mravnost, ale též na populaci, který byl i mimo oblast ženského hnutí nejčastějším důvodem, proč byla antikoncepce kritizována či zatracována.

Ať tak či tak, zájem o vyzdvihnutí cílené regulace početí a o připojení Československa k mezinárodnímu kontracepčnímu hnutí, tak mezi válkami projevily zdánlivě marginální sympatizantky ženského hnutí. Tou první, která se u nás tématu otevřeně chopila, byla dosud neznámá Karla Popprová Molínková, která své aktivity začala realizovat mimo hlavní centra ženského hnutí, v České Třebové. Za pomoci navázání na ženské spolky, působící na Moravě, začala rozvíjet spolek, který měl následovat vzorů obdobných kontracepčních spolků v zahraničí, a co více, rozvíjela slibně nadnárodní kontakty, když se stala korespondentkou přední mezinárodní organizace zasazující se o rozvoj myšlenky plánovaného rodičovství. Spolek Zdravotní ochrana ženy, který jejím přičiněním v roce 1932 vznikl a fungoval až do nástupu druhé světové války, se tak alespoň částečně dostal do mezinárodního povědomí. Spolku, který usiloval skrze antikoncepci o ochranu zdraví žen, akcentoval silně ale též otázku ženiny tělesné autonomie a podporoval sexuální osvětu, se ale pravděpodobně podařilo rozvinou své aktivity jen částečně. Jako problematická se ukázala především neschopnost získat pro své aktivity zástupce lékařské obce, jež působila potíže při provozování kontracepční poradny, která byla jednou ze stěžejních spolkových aktivit. Samotná existence této poradny i vznik „poboček“ spolku ve středních Čechách však naznačují, že vliv Zdravotní ochrany ženy nemusel být zcela zanedbatelný, navíc vede k domněnce, že po propagaci antikoncepce byla v Československu poptávka.

Důraz na odpovědné plození, negativa spojená s opakovaným mateřstvím i právo ženy rozhodovat o vlastním těle, jsou témata silně reprezentovaná také další výraznou osobností českého kontracepčního hnutí – Betty Karpíškovou. Tato sociálně demokratická politička patřila bez pochyb mezi nejvýraznější podporovatelky meziválečných snah o dekriminalizaci potratů a stěžejní roli sehrála také v rámci kontracepčního hnutí. Působila jako šéfredaktorka Ženských novin, které o tématu hojně a systematicky referovaly, a stala se předsedkyní druhého kontracepčního spolku, Svazu pro kontrolu porodů, který byl ustaven v Praze v roce 1934. Také tento spolek vznikl ze snahy snížit počty kriminálních potratů a nabídnout ženám lepší alternativu v podobě antikoncepce. I on se inspiroval v zahraničí, i on usiloval především o osvětu a jeho hlavním cílem bylo zřízení kontracepční poradny.

Není jasné, do jaké míry oba spolky koordinovaly vzájemně své aktivity, vzhledem k určité personální provázanosti je to však pravděpodobné. Hlubšímu porovnání jejich činnosti bohužel brání nedostatek pramenů, je však možné kromě společných rysů vidět také některé rozdíly mezi nimi. Jako nejzásadnější se jeví schopnost navázat spolupráci s lékařskými kruhy, která se pro rozvoj kontracepčního hnutí ukázala nejen v Československu jako klíčová. Zatímco Zdravotní ochrana ženy se pravděpodobně snažila navázat užší

spolupráci s moravskými lékaři marně a zůstala odkázána na pomoc několika spřátelených jednotlivců (a jednotlivkyň), Svaz pro kontrolu porodů svou činnost propojil s předním českým gynekologem Antonínem Ostrčilem, což mu nejspíš umožnilo zajistit stabilní fungování kontracepční poradny v rámci činnosti jím vedené kliniky. O tom, do jaké míry šlo o spojenectví výhodné pro obě strany a jak moc se poradna přiblížila svým zahraničním (hlavně anglickým) vzorům, lze z důvodu absence pramenů spíše spekulovat. Jisté však je, že ani tento krok k masivnějšímu rozvoji kontracepčního hnutí pravděpodobně nevedl. Proti rozmachu aktivit tohoto hnutí stála v Československu silná opozice formující se jednak z klerikálních kruhů, jednak z řad propopulacionistů, kteří opakovaně strašili prohloubením poklesu porodnosti, ke kterému měla propagace antikoncepce v jejich představách vézt. Nejen díky masivnímu strachu z depopulace malého českého (československého) národa, ale především vlivem přerušení činnosti obou spolků v důsledku druhé světové války, zůstaly aktivity představitelek českého meziválečného kontracepčního hnutí v zapomnění.

Sympatizantky a sympatizanti myšlenky odpovědného rodičovství tedy čelili v meziválečném období řadě překážek, jako nezájmu státu i lékařských autorit, kritice konzervativců či špatné kvalitě antikoncepčních prostředků. Po roce 1948 se však situace výrazně proměnila, v dobrém i špatném slova smyslu. Politický vývoj na mnoho let přerušil rozvoj feministického hnutí a komunistické straně podléhající ženské organizace měly jen omezenou možnost určovat obsah vlastní agendy. Z obsahu ženských časopisů sice téma plánovaného rodičovství nezmizelo, naopak s rozvojem moderních antikoncepčních metod mu bylo věnováno stále více pozornosti, ale způsob rámování tématu byl silně ovlivněn postojem expertů (méně expertek), kteří se v socialistickém Československu stali hlavními aktéry v propagaci antikoncepce. Je trochu paradoxní, že i když řada aktivistek v meziválečném období vynaložila enormní úsilí na propagaci idejí uvědomělého rodičovství, byli to nakonec lékaři a další odborníci a odbornice, skrze které byly od konce 50. let nejen artikulovány, ale také realizovány požadavky, jež české kontracepční hnutí v meziválečném období vznášelo (nejen vznik kontracepčních poraden, ale např. také důraz na cílení osvěty také na muže a děti školního věku apod.).

Co ale lékaře, kteří se dlouho k cílené regulaci početí stavěli odmítavě k zájmu o antikoncepci vedlo? Hlavním a prvotním důvodem byla prakticky po celé zkoumané období snaha bojovat proti vysokým počtům potratů a s tím spojené zdravotní motivy. Patrné je to již ve 30. letech 20. století, kdy lékaři do té doby zatracovanou či spíše ignorovanou antikoncepci začali vnímat jako relevantní a účinnou metodu, jak regulovat počet dětí v rodině, a přitom se vyhnout potratům, které pro ně byli nepřijatelné jak ze zdravotních, tak často také z morálních

důvodů. Paradoxně tak aktivistky, které usilovaly o dekriminalizaci potratů, dosáhly nepřímo posunu v otázce reprodukčních práv žen, právě skrze opakované snahy o prosazení částečného či úplného zrušení protipotratových zákonů, na které lékaři reagovali mimo jiné právě apelem na lepší dostupnost antikoncepce a potřebu osvěty v této oblasti.
S dekriminalizací potratů je pak spojena ještě výrazněji druhá vlna zájmu lékařů o antikoncepci, ke které došlo po roce 1957 v souvislosti s povolením interrupcí na žádost. Zde již můžeme hovořit také o jasném tlaku shora, ze strany státních autorit, který se projevil i v doplňující legislativě k příslušnému zákonu, která lékařkám a lékařům ukládala povinnost poučovat o antikoncepci, jak v rámci svých pracovišť, tak při jednání interrupčních komisí, kterých se účastnili. Odborný zájem o cílenou regulaci početí, spojený se založením vzorové kontracepční poradny se ale projevil už těsně před přijetím zákona a vycházel z dlouhodobé iniciativy některých konkrétních lékařů, především Ladislava Hnátka, jejichž návaznost na lékaře působící v meziválečném období naznačuje, že pozornost byla k antikoncepci v medicínském prostředí upřena již před koncem 50. let, byť šlo spíše o nadšené jednotlivce. Stejně jako v případě ženského hnutí je i u lékařů zcela evidentní, že výrazně více se o toto téma zpočátku zajímali levicově smýšlející lékaři a lékařky, jak je to patrné u řady členů Spolku československých lékařů sociálně demokratických v ČSR v meziválečném období. Systematické zapojení lékařů a lékařek do propagace antikoncepce se však objevuje až na přelomu 50. a 60. let, stejně jako intenzivnější snaha zkoumat a vyvíjet nové antikoncepční prostředky.

Při hodnocení role lékařů v propagaci kontroly početí nemůžeme opominout ani motivy eugenické. Ty byly často zmiňovány již v rámci meziválečných debat, ale stejně jako u sociálních indikací k jejich plnému akceptování nakonec nedošlo. Přesto eugenika hrála v medicínském (ale rovněž ve feministickém) diskurzu důležitou roli a v diskusích o antikoncepci v meziválečném období byl opakovaně užíván argument práva dítěte na to, narodit se zdravím rodičům, stejně jako důraz na kvalitu potomstva, jež má mít přednost před kvantitou. Řada z těchto argumentů nezmizela ani po druhé světové válce. Po roce 1948 byla sice eugenika z ideových důvodů na čas zavrhnuta, nejpozději v 60. letech se však některé eugenické motivy vrací, respektive jsou znovu diskutovány. To se týká i sféry kontroly početí, kde se sice s otevřeně eugenickými důvody pro užívání antikoncepce setkáme pouze výjimečně, odráží se ale v tom, že koncem 60. let můžeme sledovat v debatách o užívání antikoncepce rozlišování obyvatelstva nejen dle úrovně vzdělání, ale ojediněle také dle etnicity. To souvisí jednak se snahou propagovat antikoncepci aktivněji u méně vzdělaných skupin obyvatel, které byly z hlediska statistiky těmi, které antikoncepci užívali nejméně,

především to pak souvisí se snahou šířit antikoncepci mezi „cikánskou“ populaci, jejíž reprodukce se nejpozději na konci 60. let stává předmětem odborného zájmu. Přestože otevřené odkazy na potřebu hlídat biologickou kvalitu populace se zde příliš neobjevují a prvky latentního rasismu souvisí spíše se snahou asimilovat minoritní etnikum a donutit je přijmout způsob života většinové společnosti, je zcela evidentní, že zde již prosvítají stereotypní představy, jež později povedou k nechvalně známým nedobrovolným sterilizacím romských žen.

S eugenickými motivy úzce souvisí otázka populační, která je samozřejmě ve vztahu ke kontrole početí zcela klíčová a po celé zkoumané období hrála zásadní roli. Již v meziválečném období se snaha udržet populační růst a bránit poklesu porodnosti stala jedním z nejvýraznějších důvodů pro kritiku propagace kontroly početí. Lékaři sice význam antikoncepce postupně akceptovali, ale dlouho odmítali její zpřístupnění každému, protože se obávali depopulačního efektu. Až představa, že antikoncepce může snížit počty potratů a mít tak v důsledku pozitivní vliv na populační vývoj, je vedla ke změně postoje. To, že pro propagaci antikoncepce byly vždy důležité populační motivy, platilo také pro její vývoj v 60. letech. Odráží se to mimo jiné na skutečnosti, že ani v tomto období nebyla antikoncepce přístupná zcela bez omezení. Moderní antikoncepční metody (nitroděložní tělísko a hormonální antikoncepce) byly dostupné pouze na předpis, ale především mohly být předepisovány jen ženám, které již měly nejméně dvě děti. To bylo vysvětlováno hlavně obavami z možných zdravotních dopadů na ženy u dosud nedostatečně prověřených metod, v pozadí však bezpochyby stály i zájmy populační, v jejichž rámci byly dvě děti vnímány jako minimum, kterého by měla dosáhnout každá rodina, aby nedocházelo k depopulaci československé společnosti.

Směřovala tedy v českých zemích v prvních sedmdesáti letech 20. století propagace antikoncepce k emancipaci a (reprodukční) svobodě, nebo byla podřízena autoritě, ať už státní či expertní? Řada dosavadních výzkumů, které se zabývají reprodukční problematikou (především potraty) v Československu, zdůrazňuje, že emancipační motiv nebyl v diskusích kolem reprodukčních práv téměř přítomen. Týká se to jak meziválečného období, kde podle řady autorek chyběl tento motiv zcela, ale také diskusí kolem zákona z roku 1957, jehož přijetí je zpravidla prezentováno jako poplatné komunistickému režimu, odrážející populační či ekonomické zájmy socialistického státu, bez hlubšího zájmu o dopad na životy žen. Domnívám se, že analýza, kterou jsem v této práci představila, ukazuje poněkud plastičtější obraz, jež lékaře neredukuje pouze na vykonavatele státní moci, jejichž hlavní motivací jsou žádoucí populační přírůstky.

V přístupu k cílené regulaci početí, stejně jako do určité míry v postoji k potratům, se v Československu (minimálně ve zkoumaném období) střetávají dva částečně provázané zájmy. Jedním je zájem o prospěch celku nebo chceme-li o blaho společnosti či státu. Pro ten je ústřední otázka populačního vývoje a s tím související péče o zdravotní stav a kvalitu populace, ekonomické dopady porodnosti a další souvislosti. Tento zájem stál samozřejmě v popředí všech debat a odrazil se v nahlížení antikoncepce primárně jako zbraně proti potratům, které představují zlo v tom smyslu, že ohrožují populační vývoj, potažmo také ekonomické zájmy státu (především následnou sterilitou žen). Byl to rovněž tento zájem, jež vedl k úzkému propojení kontracepčního hnutí s hnutím eugenickým a jeho ozvěny tak lze vidět nejen v medicínském diskurzu, ale také v rétorice představitelek kontracepčních spolků.

Druhým zájmem, jež je rovněž integrální součástí diskusí o potřebě šířit informace o antikoncepci a zdokonalovat kontracepční prostředky, je zájem o blaho žen, jež nabývá formy péče o jejich fyzickou a duševní pohodu, ale rovněž snahy o jejich emancipaci, jejíž součástí je i právo na tělesnou integritu. Právě skutečnost, že lékaři měli z podstaty své profese, a často také z podstaty své osobnosti, zájem o prospěch svých pacientů a pacientek, který nezřídka překračoval čistě zdravotní rovinu, bývá v diskusích kolem pozice lékařů ve vztahu k reprodukčním právům opomíjena. Je nepochybné, že lékaři byli v socialistickém Československu do značné míry součástí oficiální propopulační politiky a disponovali značnou mírou společenské autority a moci, kterou mohli uplatňovat vůči pacientkám (a pacientům). Přesto, výsledky předložené analýzy naznačuji, že nelze jejich působení hodnotit výhradně v negativním smyslu a je třeba hledat méně černobílý obraz toho, jakou roli hráli lékaři v oblasti ženských reprodukčních práv.

Domnívám se, že právě zaměření na propagaci antikoncepce může velmi dobře ukázat, že při hodnocení role lékařů v reprodukčních otázkách je potřeba nuancovanější přístup. Lékaři bez pochyby získaly již během 19. století výraznou moc nad životy lidí a proces medikalizace jim umožnil ovlivňovat mnoho oblastí, včetně sféry reprodukce či tělesné autonomie. Zároveň to však byli kromě ženských aktivistek právě lékařky a lékaři, kteří byli významnými aktéry v propagaci antikoncepce, nezřídka s přímým důrazem na požadavek reprodukčních práv pro ženy. Je také zcela evidentní, že rozšíření antikoncepce a větší společenská akceptace cílené regulace početí byly silně spojeny s medikalizací tématu a rámování nutnosti regulovat množství dětí v rodině v pojmech zdraví žen i zdraví celého národa, umožnilo získat pro ideu kontroly početí společenskou podporu. V tomto kontextu se propagace antikoncepce v Československu skutečně pohybovala mezi svobodou a autoritou, přičemž lékařský diskurz v sobě v určitém smyslu zahrnoval oba tyto krajní póly.

6. Resumé

The dissertation deals with the promotion of birth control and the transformation of its perception in Czechoslovakia (in the Czech lands) in the first six decades of the 20th century. During this period there were many changes in approach to the birth control. The number of contraceptives, their availability and quality have changed significantly. Contraception, originally taboo and rejected, has become an important tool in the fight against abortion and a necessary part of a healthy partnership. This development is visible in a number of countries around the world, and it was no different even in Czech countries.

The work focuses on two main discourses that were essential for the promotion of birth control. On the one hand, it follows the reflection of the topic within the feminist movement, and on the other hand, it focuses on the role of experts, especially doctors. In both cases, the motivations for engaging in the birth control debate and the ways in which contraception was promoted within these discourses are traced. The effort is not only to map the circumstances of the promotion of birth control in the Czech area, but also to place the topic in the broader context of access to (female) reproductive rights.

The main sources used in the work are contemporary press and literature, archival research was also carried out. Women's magazines depicting various currents of opinion in the Czech women's movement in the first half of the 20th century were analyzed. The women's magazine Vlasta was analyzed to affect the period after 1945. In order to capture the attitude of doctors, the professional medical press as well as professional and popular scientific publications of doctors were subjected to analysis. In addition, materials related to the activities of the two birth control organizations Zdravotní ochrana ženy (Women's Protection Association) and Svaz pro kontrolu porodů (Birth Control Association) were used, as well as materials of the leading promoter of contraception in Czechoslovakia, Ladislav Hnátek. An important source is also the correspondence of one of the representatives of the Czech birth control movement Karla Popprová Molínková with the icon of this movement in the world, Margaret Sanger.

Except for the introduction and conclusion, the work is divided into four chapters. The first and second chapters have a compilation character, they focus on international contexts and strive to put the phenomenon of birth control promotion into a historical context. The first chapter discusses how contraception became a central motif in movements that took the form of (neo)Malthusianism, the birth control movement, and the Planned Parenthood movement during the 19th and 20th centuries, and shows three main groups of motifs that appeared in

the rhetoric supporters of contraception, namely social (and population), health (including eugenics) and feminist motives. The second chapter focuses on the birth of the birth control movement, as it was formed in the interwar period, on the activities of its leading representatives and on the form it took in different countries of the world.

The core of the thesis consists of the third and fourth chapters, introducing the results of the original research. The third chapter focuses on the reflection of contraception within the Czech feminist movement. Birth control was strongly connected with the much-discussed issue of the high number of illegal abortions, which some representatives of the women's movement tried to solve, either by calling for the decriminalization of abortion or by promoting prevention in the form of contraception. The results of the research show that birth control was not a dominant topic within the women's movement, with the notable exception of the left wing of the women's movement. While the representatives of the liberal feminism did not take a unified position on birth control and refused to support the promotion of contraception, either because of fear of the topic's controversy or because of personal moral attitudes, the representatives of the communist, and especially the socialist women's organizations, emphasized the topic significantly. Space was devoted to birt control in left-wing women's magazines, which in the 1930s also offered advice about contraceptive practice.

In the 1930s, two birth control organizations were also established in Czechoslovakia, the primary goal of which was to promote birth control, with the help of educational lectures and brochures, but above all through the contraceptive counseling center. In 1932, Zdravotní ochrana ženy (Women's Protection Association) was established in Brno, whose most prominent representative was Karla Popprová Molínková, and in 1934, Svaz pro kontrolu porodů (Birth Control Association) was founded in Prague, whose president was the socialist senator Betty Karpíšková. Both organizations managed to run some form of contraceptive counseling center, but it seems that their importance was not great. Thanks to both associations, and especially thanks to Karla Popprová Molínková, Czechoslovakia became involved in the international birth control movement in a certain way, but its development, like in other countries, was ended by the Second World War. After its end, the women's movement was no longer the main actor in the articulation of the topic of birth control because thanks to the change of the political regime, the functioning of this movement was completely subordinated to the Communist Party, which largely determined its agenda.

The fourth chapter is devoted to the attitude of doctors towards birth control. Doctors were the second key group that played a vital role in the promotion of contraception in

Czechoslovakia. Doctors became more interested in contraception also in the 1930s in connection with the discussions that took place around the proposals for the decriminalization of abortion. However, the topic aroused greater interest only among individuals, such as Antonín Ostrčil, a leading Czech gynecologist, who enabled the functioning of contraceptive counseling at his workplace in cooperation with the aforementioned Svaz pro kontrolu porodů. The fundamental influence of doctors became apparent only after the Second World War, or rather from the end of the 1950s, when abortion on request was allowed in Czechoslovakia and the promotion of family planning began to be supported by the state. The determining role here was mainly played by the doctor Ladislav Hnátek, who founded a model contraceptive counseling center in 1956 and was interested in the development of family planning in the international field as well. In the 1960s, other experts were also involved in the promotion of contraception, such as sexologists or demographers, and the Státní populační komise (State Population Commission), which was established for the purpose of solving population issues, played a significant role here. On the contrary, female doctors had a relatively insignificant share in the promotion of contraception, which distinguishes the situation in Czechoslovakia from other countries where female doctors often played a key role.

The final fifth chapter then summarizes the findings and tries to answer the question whether the promotion of contraception was motivated by an effort to promote women's reproductive rights or rather to exercise state or medical supervision over women. The research results try to relativize the current view of doctors as instruments of state population policy and, in accordance with the research of Hana Havelková or Kateřina Lišková, present them as those who in a certain sense participated in the promotion of women's reproductive rights.

7. Seznam pramenů a literatury

Archivní prameny

Archiv hlavního města Prahy,

fond Spolkový katastr (5/1), karton 967, sig. XXII/2066, Svaz pro kontrolu porodů.

Filozofický ústav Akademie věd ČR,

fond Emanuel Rádl, karton 18.

Library of Congress (Washington D.C.),

fond Margaret Sanger papers, 1900-1966, mikrofilm č. 12, snímky 1223-1316.

Moravský zemský archiv,

fond Policejní ředitelství Brno (B 26), karton 2618, č. j. 812 46, spolkový spis Zdravotní ochrana ženy,

fond Zemský úřad Brno (B 40), karton 2936, III. manipulace, č. j. 44268, spolkový spis Zdravotní ochrana ženy,

fond Moravské ženské spolky (G 86), karton 28, inv. č. 87, Akce Zdravotní ochrany ženy 1932-1934.

Národní archiv,

fond Ženská národní rada, karton 12, sign I/5a; karton 23, sign II/3; karton 25, sign II/9kl.

Státní okresní archiv Kolín,

fond Okresní úřad Kolín I. 1850-1945/1948/, karton 829, inv. č. 124, Spolkový katastr – různé spolky 1931-1939 (pořadové číslo 70, 71, 72).

Zdravotnické muzeum Národní lékařské knihovny,

fond MUDr. Ladislav Hnátek (1899-1963).

Dobová periodika a články v tisku

Časopis lékařů českých (1900-1970)

Komunistka: ústřední list československých komunistek (1922-1926)

List československých žen (1933-1938)

Náš kraj: neodvislý, pokrokový, vzdělávací a informující časopis věnovaný kraji Východočeskému (1932-1934)

Polabská stáž (1934-1935)

Rozsévačka (1926-1938)

Sociálně zdravotní revue (1933-1939)

Zprávy Státní populační komise: Informační bulletin o populačních otázkách (1962-1970).

Ženská rada (1925-1941)

Ženská revue (1905-1920)

Ženské noviny (1919-1944)

Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví (1894-1913)

Ženský list: týdeník žen sociálně demokratických (1918-1922)

Ženský obzor (1900-1941)

Ženský svět (1897-1930)

Debatní večer Vyšší lidové školy, *Rudá rovnost: týdeník komunistické oposice v ČSR*, roč. 1937, č. 46, s. 6.

Hlídka žen, *Nezávislá politika: list věnovaný všem veřejným otázkám*, roč. 1934, č. 29, s. 7.

HNÍK, F. M., Má církev čs. souhlasit s regulací porodnosti? (Na okraj nedávné ankety), *Náboženská revue*, roč. 5, č. 1, s. 1-18.

JURČÍKOVÁ, Vanda. Umělé přerušení těhotenství ve světle názorů a zkušeností zdravotníků, *Zdravotnická pracovnice*, roč. 1 (1961), č. 10, s. 583-587.

KP, Vůdkyně amerických matek v Praze, *Národní listy*, roč. 72 (1932), č. 251 (11. 9. 1932), s. 12.

Landová-Štychová, Pro právo matek, živých dětí a proti pokoutnímu provádění potratů. *České slovo, ústřední orgán České strany národně sociální*, roč. 19 (1921), č. 43, s. 2.

POPPROVÁ, Karla. Lidumilné dílo americké ženy*, Národní listy* roč. 71 (1931), č. 258, s. 12

Porada hospodyň a matek, *Národní osvobození,* roč. 1935 (12), č. 51, s. 4.

Přednáška, *Večer lidový deník*, roč. 21 (1934), č. 119, s. 3.

Sdružení hospodyň a matek ustavilo se…, *Nezávislá politika: list věnovaný všem veřejný*m otázkám, roč. 1935, č. 12, s. 5.

Soudní síň*, Český směr: deník Československé strany národně socialistické na českém západě*, roč. 29 (1927), č. 75, s. 3; roč. 35 (1933), č. 242, s. 2.

Spolek zdravotní ochrana ženy koná schůzi…, *Rudá rovnost: týdeník komunistické opozice*, roč. 1937, č. 21, s. 7.

SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959) 3. část. *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, roč. 3 (1961), s. 45-56; 139-156; 209-222; 311-330.

Svaz pro kontrolu porodů, *Hvězda čsl. paní a dívek*, roč. 9 (1934), č. 13, s. 2.

Šedesátiny zasloužilé veřejné pracovnice, *Nezávislá politika: list věnovaný všem veřejným otázkám*, roč. 1936, č. 8, s. 6.

P. M. Na ochranu zdraví a životů žen, *Národní osvobození*, roč. 1934 (11), č. 67, s. 2.

POPPROVÁ, K. Porodnictví na Podkarpatsku, *Pokrokový obzor*, roč. 13 (1932), č. 50-51, s. 8.

POPPROVÁ, K. Lidumilné dílo americké ženy, *Národní listy*. roč. 71 (1931), č. 258 (20. září 1931), s. 12

Svaz pro kontrolu porodů, který se ustavil…, *Rozkvět. Česká selka obrázkový týdeník*, roč. 1935, č. 43, s. 15.

Velká andělíčkářská aféra v Plzni, *Český deník*, roč. 29 (1940), č. 60, s. 3.

Dobová literatura

AMBROŽ, Adolf. *Přirozená kontrola početí: Vědecké, eugeno-výchovné pojednání pro lékaři i laiky*. Praha, 1946.

BARTÁK, Vladimír. *Čtení před manželstvím*. Praha: Mladá fronta, 1961.

BARTÁK, Vladimír. *Besedy se snoubenci*. Praha: SZdN, 1965.

BATISTA, N. a SVOBODA, L., ed. *Sebeochrana a pohlavní zdravověda: svědomité a prospěšné rady i předpisy při všech nemocech pohlavních, poučení o pohlavní dospělosti, lásce a manželství, jakož i následcích onanie, pohlavních výstředností a nákazy*. Praha: Rudolf Storch, [1900].

BREJCHA, František. *Zdravověda a pohlavní choroby muže*. Plzeň: Omladina, 1922.

BREJCHA, František. *Zdravověda ženy*. Plzeň: Omladina, 1922.

BRUPBACHER, Fritz. *Požehnání dítek - bez konce?*. Chicago: J. Mikolášek, V. Fojtík, [1900-].

BRUPBACHER, Fritz. *Mateřské štěstí a vyhnání plodu*. Praha: Komunistické knihkupectví a nakladatelství, 1926.

DEBAY, Auguste. *Muž a žena v manželství: přírodopis a lékařské dějiny manželů v nejzvláštnějších podrobnostech: nová theorie o určení pohlaví při plození ...: zvláštní hygiena ženy těhotné a novorozeňátka*. Praha: I.L. Kober, 1895.

DRÁČ, Pavel, KONEČNÝ, Robert a NEDOMA, Karel. *3 úvahy o manželství a rodičovství*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.

DUFFEY, Eliza Bisbee. *Co ženy věděti mají: Kniha ženy pro ženy: Praktické poučení pro ženy a matky*. Praha: Pelcl, 1916.

FISCHER-DÜCKELMANN, Anna a BAYEROVÁ, Anna, ed. *Žena lékařkou: lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dítek*. Brno: Brněnská nakladatelská společnost, 1923.

GEORG, Iwan Eugen. *Pohlavní život v manželství: se zvláštním zřetelem k problému omezení porodů způsobem přirozeným a mravně nezávadným*. Praha: Ladislav Kuncíř, 1932.

GEORG, Iwan Eugen. *Pohlavní život v manželství a přirozená regulace porodů: s tabulkami k určení neplodných dnů u každé ženy*. III., úplně přepracované a rozšířené vydání. [Praha]: [Nákladem vlastním], 1934.

HAVRÁNEK, František a DYKOVÁ, Helena. *Antikoncepce*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1968.

HAVRÁNEK, František a DYKOVÁ, Helena. *Antikoncepcia*. Martin: Osveta, 1970.

HECHT, Hugo. *Biologické základy pohlavního života*. Praha: Komunistické nakladatelství, 1926.

HIRSCHLER, Imre. *Na cestu za šťastným manželstvím*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1960.

HNÁTEK, Ladislav. *O prostředcích, které zabraňují početí*. [S.l.: s.n., 1936?].

HNÁTEK, Ladislav. *Co má žena vědět o antikoncepci*. Hradec Králové: Kraj. ústředí zdravot. osvěty, 1959.

HORÁK, Bohuslav. *Pohlavní zdravověda muže i ženy v manželství*. [Praha]: Rudolf Storch, [1921].

HORÁLEK, František. *Konservativní léčba chorob ženských.* Brno: [nákl.vl.], 1937.

HOUDEK, Jiří a PELÁK, Zdeněk. *Antikoncepce*. Praha: SZdN, 1969.

CHVOJKA, Antonín. *Čítanka pro matky*. Praha: Ochrana matek a kojenců, 1919.

JASAN, Pravoslav. *Pohlaví: zákony pohlavního pudu*. Brno: A. Soukup, 1929.

JERIE, Jan a HNÁTEK, Ladislav. *Boj proti potratům a antikoncepce*. Praha: SZdN, 1955.

JURČÍKOVÁ, Vanda. *Umělé přerušení těhotenství a jak se po něm chovat*. Praha: Ústř. ústav zdravot. osvěty, 1959.

JURČÍKOVÁ, Vanda. *Závažné rozhodnutí: československý zákon o přerušení těhotenství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1960.

JURČÍKOVÁ, Vanda. *Než se narodí*. Praha: Ústřední ústav zdravotnické osvěty, 1963.

JURČÍKOVÁ, Vanda. *Zdravotnická osvěta v boji proti interrupcím a v propagaci vyšší porodnosti*. Praha: Ústřední ústav zdravotnické osvěty, 1964.

KADLEC, Karel a VLK, Al., ed. *Zdravotní pokyny ženám pro manželství a mateřství*. Vodňany: nákladem autora, 1947.

KARPÍŠKOVÁ, Betty. *Kontrola porodů a Meissnerova osnova*. Praha: Ústřední výbor žen soc. demokratických, 1932.

KARPÍŠKOVÁ, Betty a JURNEČKOVÁ-VORLOVÁ, Marie. *Novelisace trestního zákona: potratové paragrafy*. Praha: Ústřední výbor žen sociálně demokratických, 1933.

KARPÍŠKOVÁ, Betty. *Žena a socialism*. Praha: Dělnická akademie, [1922].

KURKA, Vladislav. *Pohlavní zdravověda a sebeochrana*. Kladno: Karel Stejskal, [1909?].

LAŠEK, František. *Zušlechtění lidstva*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1916.

MALTHUS, THOMAS R. *An Essay on the principle of population* [online]. London: Electric Book Co., 2001 [cit. 2024-04-22]. Dostupné z: https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=3008464.

MALÝ, Karel. *Žena, její krása a život pohlavní: (ženy sebeochrana a pohlavní zdravověda)*. 3., značně rozmn. a přeprac. vyd. Praha: Rudolf Storch, [1912?].

MAREK, Richard. *Potrat v praxi soukromé*. Přerov: R. Marek, 1926.

MASARYK, Tomáš Garrigue. *Mravní názory*. Praha: Státní nakladatelství, 1923.

MELLAN, Jiří, ŠÍPOVÁ, Iva. *Mladé manželství*. Praha: Avicenum, 1970.

NAVRÁTIL, Josef. *Tajemství dní plodných a neplodných u zdravé ženy*. Praha: Čin, 1937.

NAVRÁTIL, Josef. *Na prahu manželství*. Praha: Čin, 1947.

NEDOMA, Karel et al. *Pohlavní život a výchova k manželství a rodičovství: příručka pro vychovatele, učitele a rodiče*. Praha: SZdN, 1955.

NEDOMA, Karel, KONEČNÝ, Robert a DRÁČ, Pavel. *Tři úvahy o manželství a rodičovství*. Praha: SZdN, 1961.

NEDOMA, Karel. *Důvěrné hovory o sexuální výchově mládeže*. Praha: Orbis, 1967.

NOVÁKOVÁ, Teréza. *Ze ženského hnutí*. Praha: Jos. R. Vilímek, [1912].

OSTRČIL, Antonín. *Klinická gynekologie pro lékaře a mediky*. Praha: Fr. Řivnáč, 1933.

OSTRČIL, Antonín. *Úvod do gynaekologické praxe*. Praha: Nákladem knihkupectví Františka Řivnáče, 1912.

PACHNER, František a BEBR, Richard. *Učebnice pro porodní asistentky*. Praha: nákladem Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy Československé republiky, 1932.

PELC, Hynek. *Sociální lékařství*. Praha: Melantrich, 1937.

PELIKÁN, Vladislav. *Pohlavní zdravověda*. [Praha]: J. Bř. Hůrka, 1922.

RÁDL, Emanuel. *Proti tak zvané sociální indikaci*. Praha: Vydavatelské oddělení YMCA, 1932.

RÁDL, Emanuel. *O ženském hnutí*. Praha: Čin, 1933.

RIBBING, Seved. *Pohlavní zdravověda: tři přednášky Seveda Ribbinga*. Praha: Nákladem časopisu Rozhledy, 1896.

RIBBING, Seved. *Manželství a život pohlavní: kniha pro snoubence a manžele*. Praha: Dr. J. Schubert, 1923.

ROSSEN, H. *Ochrana před těhotenstvím: z lékařského a sociálního stanoviska*. Překlad Bohuslav Horák. Praha: B. Kočí, 1922.

SANGER, Margaret. *Dutch Methods of Birth Control*. 1919 [online]. [cit. 2024-08-01]. Dostupné z: https://www.gutenberg.org/cache/epub/61495/pg61495-images.html

SANGER, Margaret. *Žena a nové pokolení; Volná žena; Svobodné mateřství*. Praha: Ú.D.K.N. Ant. Svěcený, 1933.

SANGER-OVÁ, Margaret. *Ochrana před početím*. Brno: Zdravotní ochrana ženy, 1933.

SCHLEGEL, Josef Karl. *O štěstí v lásce a manželství: hygiena manželství*. Praha: B. Kočí, 1924.

SLÁMOVÁ, Božena. *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method*. Praha.: Spolek českých lékařů, 1937.

SLUNSKÝ, Rudolf. *Zábrana otěhotnění – antikoncepce*. Ostrava: Čs. společ. pro šíření polit. a věd. znalostí, kraj. odd., 1959.

SPRINGER, Jenny. *Domácí lékařka: kniha poučení a vysvětlení pro zdravé i choré o nejdůležitějších otázkách zdravotnických a lékařských*. Děčín: Raimund Marek, [mezi 1923 a 1930].

SRB, Vladimír, KUČERA, Milan. Výzkum o rodičovství 1956. Praha: Státní úřad statistický, 1959.

STONE, Hannah M., Abraham, STONE. *Kniha o manželství*. Praha: Družstevní práce, 1936.

STOPES, Marie Charlotte Carmichael. *Manželská láska: nový příspěvek k vysvětlení sexuálních nesnází*. Praha: Ludvík Bradáč, 1922.

STOPES, Marie Charlotte Carmichael. *Moudré rodičovství: praktický doplněk k dílu Manželská láska: kniha pro manžely*. Praha: L. Bradáč, 1923.

STOPES, Marie Charlotte Carmichael. *Zářivé mateřství*. Praha: Ludvík Bradáč, 1924.

ŠAMBERGER, František. *O pohlavních morech: pro mládež od 17. roku*. Praha: Kočí, [1917?].

ŠRÁČEK, Jiří. *Nitroděložní antikoncepce tělísky DANA a DANA Super: Metoda IUD-Intra Uterine Devices*. Brno: St. výzkum. ústav, 1966.

ŠTURMA, Jan. *Antikoncepce*. Praha: Ústř. ústav zdravot. osvěty, 1959.

TACHEZY, Rudolf. *Basální teplota: její použití v porodnické a gynekologické praxi*. Praha: SZdN, 1959.

TOŠOVSKÁ, Eva. *Klinický pohled na moderní způsoby antikoncepce*. Praha: [s.n.], 1968.

TREFNÝ, František. *Jak milovati bez nebezpečí?* Praha: nákladem vlastním, 1934.

ÚTRATA, Roman a kol. *Intimní rozhovory*. Praha: Naše vojsko, 1967.

Úvod pojednání plodných a neplodných dní u ženy. V Uh. Brodě: Filip Adámek, [1934].

VÁCHA, Karel. *Antikoncepce*. Praha: Ústav zdravot. výchovy, 1966.

V. K.. *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních: poučení všem trpícím slabostí pohlavních ústrojů ...* Praha: Alois Hynek, [mezi 1862 a 1882].

Vzrůst obyvatelstva a sociální bída: zdravotní úvaha s udáním bezpečných prostředků obmeziti dětské požehnání. Praha: Alois Hynek, 1897.

WASSERMANN, Max. *O indikacích eugenických a sociálních k zavedení potratu*. Praha: M. Wassermann, 1921.

ZALKIND, Lev Abramovič. *Zdravé manželství a zdravá rodina*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1953.

ŽÁK, Jan. *Láska a pohlaví: psáno pro mužský dorost*. V Praze: B. Kočí, [1917].

Literatura

Adresář republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství, sestavila a vydala firma Rudolf Mosse. Svazek I. Praha, 1932.

ANDERSSON, Karin. *The Swedish anti contraceptive law 1910-1938, showing how the pro contraceptive discourse advocate change*. Master thesis. Lund: Lund University, Department of Sociology, 2012.

BADINTER, Elisabeth. *Materská láska: od 17. storočia po súčasnosť*. Bratislava: Aspekt, 1998. ISBN 80-85549-04-2.

BAHENSKÁ, Marie, MUSILOVÁ, Dana a HECZKOVÁ, Libuše. *Iluze spásy: české feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice: Veduta, 2011. ISBN 978-80-86829-79-1.

BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše a MUSILOVÁ, Dana. *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, 2010. ISBN 978-80-86495-70-5.

BASKIN, Alex. Margaret Sanger. *The Woman Rebel and the Rise of the Birth Control Movement in the United States*, New York: Stonybrook, 1976.

BOTIKOVÁ, Marta. „Jedno dieť a dosť!“ Zúžená reprodukci a jej protirečivosť v historicko-etnologickej perspektíve, In: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa, ed. *Moc sexu: sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska.* [Bratislava]: Paradigma, 2021, s. 99-116. ISBN 978-80-973678-1-7.

BUREŠOVÁ, Jana. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2001. ISBN 80-244-0248-3.

CAREY, Jane. The Racial Imperatives of Sex: birth control and eugenics in Britain, the United States and Australia in the interwar years. *Women's History Review*, vol. 21 (2021), p.733-752.

CLAYES, Vicky. Brave and angry: the creation and development of the International Planned Parenthood Federation (IPPF). *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, vol 2010, no. 15, p. 67-76.

COHEN, Deborah A. Private Lives in Public Spaces: Marie Stopes, the Mothers' Clinics and the Practice of Contraception. *History Workshop Journal*, vol. 35 (1993), no. 1, p. 95-116.

COOK, Hera. *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800–1975*. Oxford: Oxford University Press, 2004. ISBN 019-9252394.

CUŘÍNOVÁ, Ludmila. Ústav pro národní eugeniku. In: JANKO, Jan a TĚŠÍNSKÁ, Emilie. *Technokracie v Českých zemích (1900-1950)*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1999. ISBN 80-902464-5-1.

ČECHURA, Jaroslav. *Sex v době temna: sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660-1770)*. Praha: Rybka Publishers, 2015. ISBN 978-80-87950-14-2.

DAVID, Henry P. and McINTYRE, Rober J. *Reproductive behavior: Central and Eastern European experience*. New York: Springer Publishing Company, 1981. ISBN 0-8261-2480-1.

DAVID, Henry P (ed.). *From abortion to contraception. A resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*. London: Greenwood Press, 1999. ISBN 978-0274960392.

DAVID, Mirela. Female Gynecologists and Their Birth Control Clinics: Eugenics in Practice in 1920s-1930s China. *Canadian Bulletin of Medical History*, vol. 35 (2018), no. 1, p. 32-62.

DEBENHAM, Clare. *Birth Control and the Rights of Women: Post-Suffrage Feminism in the Early Twentieth Century*, London: I. B. Tauris, 2014. ISBN 978 178076 435 1.

DODD, Dianne. The Canadian Birth Control Movement: Two Approaches to the Dissemination of Contraceptive Technology. *Scientia Canadensis: Canadian Journal of the History of Science, Technology and Medicine/Revue canadienne d'histoire des sciences, des techniques et de la médecine. Women, Technology and Medicine in Canada*, vol. 9 (1985), no. 1 (28), p. 53-66.

DUDEKOVÁ, Gabriela. Radikálky alebo konzervatívky? Nové výskumy v oblasti dejín ženského hnutia na Slovensku. In: PTÁČKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena a STRÁNÍKOVÁ, Jana (eds). *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006)*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2006, s. 145-158. ISBN 80-7194-920-5.

DUDOVÁ, Radka. Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy. *Gender, Equal Opportunities, Research*, vol. 10 (2009), no. 1, p. 25-36.

DUDOVÁ, Radka. The Framing of Abortion in the Czech Republic: How the Continuity of Discourse Prevents Institutional Change. Sociologický časopis / Czech Sociological Review vol. 46 (2010), no. 6, p. 945-976.

DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2012. ISBN 978-80-7330-214-6.

DUDOVÁ, Radka. Discourses on Abortion and their Impact on Institutions in Czechoslovakia and the Czech Republic in the Second Half of the 20th Century (1950–2003). In: GEMBRIES, Ann-Katrin, THEUKE, Theresia, HEINEMANN Isabel (eds.). *Children by Choice? Changing Values, Reproduction, and Family Planning in the 20th Century*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, s. 163-188. ISBN 3110522020.

DUSTER, Troy. *Backdoor to Eugenics*. New York, 2003. ISBN 978-0415946742.

ENGELMAN, Peter. *A history of the birth control movement in America*. Santa Barbara, Calif.: Praeger, 2011. ISBN 978-0313365096.

ENGELSTEIN, Laura, Soviet Policy Toward Male Homosexuality: Its Origins and Historical Roots. In: HEKMA, Gert, Harry OOSTERHIUS and James STEAKLEY (eds.). *Gay Men and the Sexual History of the Political Left.* New York: The Haworth Press, 1995, s. 155–178. ISBN 978-1560230670.

FIALOVÁ, Hana. Možnosti ochrany ženy před neplánovaným těhotenstvím (antikoncepce a interrupce v socialistickém Československu: komparace 50. a 70. let). Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2017.

FEINBERG, Melissa. *Elusive equality: gender, citizenship, and the limits of democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2006. ISBN 0-8229-4281-X.

FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality. I, Vůle k vědění*. Praha: Herrmann & synové, 1999. ISBN 80-238-5090-3.

FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-085-2.

FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000. ISBN 80-86019-96-9.

FOUCAULT, Michel. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009. ISBN 978-80-7325-181-9.

FOUCAULT, Michel. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010. ISBN 978-80-87378-29-8.

FOUSKOVÁ, Marie. *Mateřství jako politikum? Prvorepublikové ženské hnutí v napětí mezi "soukromým" a "veřejným".* Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2009.

GAWIN, Magdalena. The sex reform movement and eugenics in interwar Poland. Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences, vol. 39 (2008), no. 2, p. 181–186.

GEMBRIES, Ann-Katrin, THEUKE, Theresia and HEINEMANN, Isabel (eds.). *Children by Choice?: Changing Values, Reproduction, and Family Planning in the 20th Century*, Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018. ISBN 978-3110522020.

GILLHAM, Nicholas W. *A Life of Sir Francis Galton: from African Exploration to the Birth of Eugenics*. New York, 2001. ISBN 978-0195143652.

GLASS, David Victor. Family Planning Programmes and Action in Western Europe. *Population Studies*, vol. 19 (1966), no. 3, p. 221–238.

GROSSMANN, Atina. *Reforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920–1950*. New York: Oxford University Press, 1995. ISBN 0195121244.

GORDON, Linda. *The moral property of women: a history of birth control politics in America.* Urbana: University of Illinois Press, 2002. ISBN 978-0252074592.

GORDON, Linda. *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. New York: Grossman Publishers, 1976. ISBN 978-06-7077-8171.

HALL, Ruth (ed.). *Dear Dr. Stopes. Sex in the 1920s. Letters to Marie Stopes*, London: Deutsch, 1978. ISBN 0233970274.

HAŠKOVÁ, Hana a DUDOVÁ Radka. Selective pronatalism in childcare and reproductive health policies in Czechoslovakia. *The History of the Family* vol. 25 (2020), no. 4, p. 627-648.

HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015. ISBN 978-80-7419-096-4.

HAVELKOVÁ, Hana. (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015, s. 125-168. ISBN 978-80-7419-096-4.

HEINEMANN, Isabel. Geburtenkontrolle als Voraussetzung für die gesunde Familie: Margaret Sanger, Marie Stopes und die Pädagogisierung von Verhütungswissen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert. In: DE VINCENTI, Andrea et al (eds.). *Pädagogisierung des „guten Lebens“*. Bern: Bibliothek am Guisanplatz, 2020, s. 41-63. ISBN 978-3-907239-00-1.

HEITLINGER, Alena. Reproduction, Medicine and the Socialist State. London: Macmillan. 1987. ISBN 0-333-36631-X.

HIEMER, Elise-Maria. The Family as “Best Weapon.” Instrumentalizing German Health Care Discourses in Upper Silesia During the Interwar Period. *Journal of Family History*, vol. 48 (2023), no.3, p. 261-277.

HIEMER, Elise-Maria. Politicizing Family in Post-War Researchon Family Planning: The Institute for Mother and Child in Warsaw. *Central Europe*, vol. 21 (2024), no. 2, p. 1-16.

HOLUBEC, Stanislav. *Nešťastná revolucionářka: myšlenkový svět a každodennost Luisy Landové-Štychové (1885-1969)*. Praha: NLN, 2021. ISBN 978-80-7422-809-4.

HORSKÁ, Pavla et al. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-011-X.

CHESLER, Ellen. *Woman of Valor. Margaret Sanger and the Birth Control Movement in America*. New York: Simon and Schuster, 1992. ISBN 978-1416540762.

IGNACIUK, Agata. „*Conscious or Unconscious Motherhood“? Discourses about Birth Control and Gender in State-Socialist Poland (1958-1980). Paper presented during the 16th Berkshire Conference on the History of Women, University of Toronto, May 2014*. Online.

Dostupné z: https://www.academia.edu/35272724/_Conscious_or_unconscious_motherhood_Discourses_about_birth_control_and_gender_in_state_socialist_Poland_1958_1980_2014_(citováno 2022-08-20)

IGNACIUK, Agata. `Clueless about Contraception: the Introduction and Circulation of the Contraceptive Pill in State-Socialist Poland (1960s-1970s)´, *Medicina nei Secoli*, vol. 2014, no. 26, p. 509-535.

IGNACIUK, Agata. No Man's Land? Gendering Contraception in Family Planning Advice Literature in State-Socialist Poland. *Social History of Medicine* vol. 33 (2020), no. 4, p. 1327–1349.

IGNACIUK, Agata, Teresa ORTIZ-GÓMEZ and RODRÍGUEZ-OCANA, Esteban. Doctors, women and circulation of knowledge on oral contraceptives in Spain: 1960s-1970s. In: ORTIZ-GÓMEZ, Teresa and María Jesús SANTESMASES. *Gendered drugs and Medicine. Historical and sociocultural perspectives.* London: Routledge, 2014, s. 133-152. ISBN 9781315584171.

JANKO, Jan. Diskuse k eugenickému hnutí v Českých zemích. *Dějiny věd a techniky,* roč. 30 (1997), č. 4, s. 237-249.

JECHOVÁ, Květa. Matky a děti, chtěné i nechtěné. In: TŮMA, Oldřich, ed. a VILÍMEK, Tomáš, ed. *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009. ISBN 978-80-7285-122-5. s. 10-73.

JOUZROVÁ, Miroslava. Radioamatér a profesionální rozhlasový technik Vladimír Stibitz. *Zpravodaj města Kolína*, roč. 28, č. 10, s. 24.

JÜTTE, Robert. *Contraception: a history*. Cambridge: Polity Press, 2008. ISBN 978-0-7456-3271-1.

KATZ, Esther, ENGELMAN, Peter C. and HAJO MORAN, Cathy Moran. *The Selected Papers of Margaret Sanger, Volume 4: Round the World for Birth Control, 1920-1966.* Illinois: University of Illinois Press, 2016. ISBN 978-0252040382.

KELLY, Laura. The Contraceptive Pill in Ireland c.1964–79: Activism,Women and Patient–Doctor Relationships. *Medical History,* vol. 64 (2020), no. 2, p. 195–218.

KENNEDY, David M. *Birth Control in America. The Career of Margaret Sanger*. New Haven: Yale University Press, 1971. ISBN 978-0-3000-1495-2.

KLINE, Wendy. *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom*. Berkeley, 2001. ISBN 978-0-5202-4674-4.

KLINE, Wendy. *Bodies of Knowledge: Sexuality, Reproduction, and Women's Health in the Second Wave.* Chicago: University of Chicago Press, 2010. ISBN 978-0226443089.

KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia. Transatlantyckie kontakty działaczy na rzecz kontroli urodzeń w Polsce i Stanach Zjednoczonych (1931-1960). *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku,* vol. 39 (2007), no. 4, p. 199-214. ISSN 0419-8824.

KUŹMA MARKOWSKA, Sylwia. Marx or Malthus? Population debates and the reproductive politics of state-socialist Poland in the 1950s and 1960s. *The History of the Family*, vol. 25 (2019), no. 1, p. 1-23.

(LACINOVÁ), NAJMANOVÁ, Veronika. *Genderové aspekty českého eugenického hnutí v 1. polovině 20. století.* Diplomová práce. Pardubice: Univerzita Pardubice. Fakulta filozofická, 2014.

LACINOVÁ, NAJMANOVÁ, Veronika „Zevrubně a bez předsudků.“ Tematizace antikoncepce v československých „manželských příručkách“. In: MOLNÁROVÁ, Mária, Viktória, RIGOVÁ (eds.) *Vita Trans Historiam. Zborník z medzinárodnej vedeckej doktorandskej konferencie 13. - 14. septembra 2021 v Nitre*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2022, s. 251-261. ISBN 978-80-558-1928-0.

LACINOVÁ NAJMANOVÁ, Veronika. Význam socialistického proudu ženského hnutí pro tematizaci reprodukčních otázek na příkladu Ženských novin. In *České, slovenské a československé dějiny 20. století XVIII.: sborník z konference České, slovenské a československé dějiny 20. století, organizované FF UHK.* Hradec Králové, 2023, s. 63-74. ISBN 978-80-7435-918-7.

LEDBETTER, Rosanna. *A History of the Malthusian League, 1877-1927*. Columbus: Ohio State University, 1976. ISBN 978-0814202579.

LENDEROVÁ et al. (eds.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, 2009. ISBN 978-80-7106-988-1.

LENDEROVÁ, Milena. *Anna Bayerová, Anna Fischer – Dücklemann: lékařky, zdraví a sexualita na přelomu 19. a 20. století*. In Theatrum Historiae, roč. 11 (2012), s. 153-165.

LENDEROVÁ, Milena. Paolo Mantegazza a sexuální medicína v Čechách. In: HOJDA, Zdeněk, OTTLOVÁ, Marta, PRAHL, Roman (eds.). *Naše Itálie: Stará i mladá Itálie v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 31. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 24. – 26. února 2011*. Praha: Academia, 2012, s. 404–416. ISBN 978-80-200-20322-1.

LENDEROVÁ, Milena, TINKOVÁ, Daniela a HANULÍK, Vladan. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2014. ISBN 978-80-7422-313-6.

LIŠKOVÁ, Kateřina. *Sexual liberation, socialist style: communist Czechoslovakia and the science of desire, 1945-1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. ISBN 978-1-108-42469-1.

LIŠKOVÁ, Kateřina. *Politika touhy: Sex a věda v komunistickém Československu*. Brno: Host, 2022. ISBN 978-80-275-1380-2.

MAGINCOVÁ, Dagmar, PELIKÁN, Čestmír Pelikán, POLÁK, Michael a SLAČÁLEK, Ondřej. *Proměny anarchismu (1793–1939)*. Praha: Academia, v tisku.

MALÍNSKÁ, Jana. "My byly, jsme a budeme!": české ženské hnutí 1860-1914 a idea českého národa. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013. ISBN 978-80-7422-219-1.

MANCINI, Elena. *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom*. New York: Palgrave Macmillan New York, 2010. ISBN 978-0-230-10426-6.

MANVELL, Roger. *The trial of Annie Besant and Charles Bradlaugh*. London: Pemberton, 1976. ISBN 0236400053.

MAUR, Eduard. K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství v první třetině 20. století. *Pocta profesoru Zdeňku Kárníkovi. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, roč. 1999, č. 1, s. 151-159. ISSN 0567-8293.

MAY, Elaine Tyler, *America and the Pill: A History of the Promise, Peril and Liberation*. New York: Basic Books, 2011. ISBN 978-0465024599.

McCANN, Carole R. *Figuring the Population Bomb: Gender and Demography in the Mid-Twentieth Century*. Seattle: University of Washington Press, 2016. ISBN 978-0295999111.

McLAREN, Angus. *History of Contraception: From Antiquity to the Present Day*. Oxford: Willey-Blackwell, 1992. ISBN 978-0-631-18729-5.

MESNER, Maria. *Geburten/kontrolle: Reproduktionspolitik im 20. Jahrhundert*. Wien: Böhlau Verlag, 2010. ISBN 978-3-205-78320-6.

MESNER, Maria. *The Abortion Conflict: War versus Conteinment: Political Culture in Austria and in the United States*. Online. Dostupné z: https://www.demokratiezentrum.org/wp-content/uploads/2021/06/Mesner_Abortion.pdf. [citováno 2024-06-25]

MORUS. *Světové dějiny sexuality*. Praha: Ikar, 2007. ISBN 978-80-249-0887-8.

MUSILOVÁ, Dana. *Z ženského pohledu: poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918-1939*. České Budějovice: Pro Univerzitu Hradec Králové vydal Bohumír Němec – Veduta, 2007. ISBN 978-80-86829-31-9.

NEBŘENSKÝ, Zdeněk. Nový člověk, sexuální výchova a středoevropský stalinismu. In: FASORA, Lukáš a kol. *Svůdnost sociálního experimentu: nový člověk 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2018, s. 278-293. ISBN 978-80-7422-606-9.

NEČASOVÁ, Denisa. *Buduj vlast - posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*. Brno: Matice moravská, 2011. ISBN 978-80-86488-82-0.

NEČASOVÁ, Denisa. Organizace žen v letech 1948-1989 v historické perspektivě. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015, s. 169-206. ISBN 978-80-7419-096-4.

NELLES, Dieter. *Anarchosyndicalism and the Sexual Reform Movement in the Weimar Republic*. Paper written for the workshop 'Free Love and the Labour Movement', second workshop in the series 'Socialism and Sexuality' International Institute of Social History Amsterdam, 6 October 2000. Online. Dostupné z: https://files.libcom.org/files/nelleseng.pdf. [citováno 2024-06-25].

NEŠŤÁKOVÁ, Denisa, ed. *Moc sexu: sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. [Bratislava]: Paradigma, 2021. ISBN 978-80-973678-1-7.

NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. Sexuálna výchova po slovensky. Čím se Slovenky a Slováci riadili v sexuálných otázkách. In: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (ed). *Moc sexu: sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. [Bratislava]: Paradigma, 2021, s. 79-98. ISBN 978-80-973678-1-7.

NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. *Be Fruitful and Multiply. Slovakia´s Family Planning Under Three Regimes (1918-1965)*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2023. ISBN 978-3-87969-485-3.

NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. Family Conceptions at the Intersection of Feminism, Public Health, and Nationalism in Czechoslovakia (1918–1939). *Journal of Family History*, vol 48(2023), no. 3, p. 309-322.

NOHA, Jiří. Sociální demokracie v meziválečném Československu – osobnosti, ideje, trendy 1920–1937. Dizertační práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2012.

NÝVLTOVÁ, Dana a MAJEROVÁ, Marie. *Femme fatale české avantgardy: Marie Majerová – česká komunistka ve víru feminismu: s doprovodnou antologií*. Praha: Akropolis, 2011. ISBN 978-80-87481-10-3.

OLSZYNSKO-GRYN, Jess. Contraceptive technologies. In: *POPULATION KNOWLEDGE NETWORK (ed.). Twentieth Century Population Thinking: A Critical Reader of Primary Sources.* London: Routledge, 2015, s. 172-209. ISBN 9781315707365.

OLSZYNSKO-GRYN, Jess and Caroline, RUSTERHOLZ. Reproductive Politics in Twentieth-Century France and Britain. *Medical History*, vol. 63 (2019), no. 2, p. 117-133.

OLŠÁKOVÁ, Doubravka a JANÁČ, Jiří. *Kult jednoty: stalinský plán přetvoření přírody v Československu 1948-1964.* Praha: Academia, 2018. ISBN 978-80-200-2825-9.

POTANČOKOVÁ, Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. *Gender a výzkum / Gender and Research*, roč. 8 (2007), č. 2, s. 27-33. ISSN 2570-6586.

POTTS, Malcolm and Martha, CAMPBELL. History of Contraception. *Gynecology and Obstetrics*, vol. 6 (2002), chp. 8. Online. Dostupné z: https://web.archive.org/web/20030701162741/http:/big.berkeley.edu/ifplp.history.pdf. [citováno 2024-06-25]

PROCTOR, Robert. *Rasová hygiena: lékařství v době nacismu*. Praha: Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1763-5.

RÁKOSNÍK, Jakub a ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Knižnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-378-5.

RIDDLE, John M. *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*. Cambridge and London: Harvard University Press, 1992. ISBN 978-0674168756.

RIDDLE, John M. *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West*. Cambridge: Harvard University Press, 1997. ISBN 0-674-27024-X.

RONSIN, Francis. *La Grève des ventres. Propagande néo-malthusienne et baisse de la natalité en France (XIXe-XXe siècles).* Paris: Aubier, 1980. ISBN 978-2700701777.

ROSE, June. *Marie Stopes and the sexual revolution*. London: Faber and Faber, 1992. ISBN 0-571-1620-6.

RUSTERHOLZ, Caroline. English Women Doctors, Contraception and Family Planning in Transnational Perspective (1930s–70s). *Medical History*, vol. 2019, no. 63, p. 153-172.

SCOTT, Joan W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. In SCOTT, Joan W. (ed.). *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press, 1999, s. 28-50.

SEIDL, Jan a kol. *Od žaláře k oltáři: emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno: Host, 2012. ISBN 978-80-7294-585-6.

SCHINDLER, Franz. Jak se stala Masarykova Univerzita centrem světového hnutí pro sexuální reformu. *Univerzitní noviny. List Masarykovy univerzity a nadace Universitas Masarykiana*, roč. 8 (2001), č. 3, s. 29–32.

SCHMIDT, Victoria. *The Politics of Disability in Interwar and Socialist Czechoslovakia: Segregating in the Name of the Nation*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019. ISBN 978-9463720014.

SCHMIDT, Victoria. Eugenics and Female Embodiment in Czechoslovak Public Campaigns During the 1960s and 1970s. *Bohemia*, vol. 58 (2018), no. 1, p. 109-127.

SCHMIDT, Victoria. Race science in Czechoslovakia: Serving segregation in the name of the nation. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, vol. 2020, no. 83, p. 1–13.

SILIES, Eva-Maria. L*iebe, Lust und Last. Die Pille als weibliche Generationserfahrung in der Bundesrepublik 1960-1980*. Göttingen, 2010. ISBN 978-3835306462.

SIMMONS, Christina. *Making Marriage Modern: Women's Sexuality from the Progressive Era to World War II.* Oxford: Oxford University Press, 2009. ISBN 978-0-19-506411-7.

SLEPIČKOVÁ, Lenka, ŠLESINGEROVÁ, Eva a ŠMÍDOVÁ, Iva. Biomoc a reprodukční biomedicína: konceptuální inspirace pro český kontext. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* vol. 48 (2012), no. 1, p. 85-106. ISSN 2336-128X.

SLUŠNÁ, Nataša. Postavení ženy ve společnosti: K problematice postavení ženy v socialistické společnosti. Praha: Univerzita Karlova, 1988.

SOBOTKA, Tomáš. The stealthy sexual revolution? Birth control, reproduction, and family under state socialism in Central and Eastern Europe. In: NIETHAMMER, Lutz and Silke SATJUKOW (eds.) *Wenn die Chemie stimmt...: Geschlechterbeziehungen und Geburtenkontrolle in Zeitalter der Pille. Gender Relations and Birth Control in the Age of the Pill*, Wallstein Verlag, 2016, s. 87-117.

STORCHOVÁ, Lucie, RATAJOVÁ, Jana. *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží: Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2009. ISBN 978-80-87271-08-7.

SZABÓ, Miloslav. *Potraty: dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu*. [Bratislava]: N Press, [2020]. ISBN 978-80-99925-28-2.

ŠIMŮNEK, Michal. Národní eugenika – eugenický národ? In: KOSTLÁN, Antonín (ed.). *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003. ISBN 80-7285-025-3.

ŠIMUNŮEK, Michal. Česká eugenika a velká válka. In: POKORNÁ, Magdaléna (ed.). *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000-2001*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002.

ŠIMUNŮEK, Michal. Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925. In: TURDA, Marius, WEINDLING, Paul J. (eds.). *Blood and the Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900-1940*. Budapest: CEU Press, 2007. ISBN 978-963-7326-77-6.

ŠKORVANKOVÁ, Eva. Sexuálny život budovatelek socializmu. In: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa, ed. Moc sexu: sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska. [Bratislava]: Paradigma, 2021, s. 161-182. ISBN 978-80-973678-1-7.

ŠLESINGEROVÁ, Eva. *Imaginace národních genů a vtělená sociální teorie*. Dizertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2018.

ŠUBRTOVÁ, Alena. Názor na populaci v prvních statisticko demografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně. *Historická demografie*, roč. 1985, č. 9, s. 123-141.

ŠUBRTOVÁ, Alena. Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období. *Historická demografie,* roč. 1991, č. 15, s. 9-46. ISSN 0011-8265-44.

ŠUBRTOVÁ, Alena, Umělé potraty v diskusích meziválečného období v Československu (1918-1938). *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*. Praha: Český statistický úřad, 2002. Roč. 2002, č. 4, s. 233-244. ISSN 0011-8265-44.

ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost, 2006. ISBN 80-239-8369-5.

TAKEUCHI-DEMIRCI, Aiko. *Contraceptive Diplomacy: Reproductive Politics and Imperial Ambitions in the United States and Japan*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2018. ISBN 978-1-5036-0441-4.

THOMS, Ulrike. The Contraceptive Pill, the Pharmaceutical Industry and Changes in the Patient-Doctor Relationship in Germany. In: ORTIZ-GÓMEZ, Teresa and SANTESMASES, María Jesús. *Gendered drugs and Medicine. Historical and sociocultural perspectives.* London: Routledge, 2014, s. 153-176. ISBN 978-1315584171.

TINKOVÁ, Daniela. Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby. *Dějiny a současnost,* roč. (26) 2004, č. 1, s. 7-11.

TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010. ISBN 978-80-257-0223-9.

TIPTON, Elise K. Ishimoto Shizue: The Margaret Sanger of Japan. *Women's History Review*, vol. 6 (1997), no. 3, p. 337-355.

TOBRIN, Kathleen V. International Birth Control Politics: The Evolution of a Catholic Contraceptive Debate in Latin America. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, vol. 1 (2002), no. 2, p. 66-80.

UHROVÁ, Eva. *Ženy, které uměly myslet i bez manžela*. Praha: Krásná paní, 2009. ISBN 978-80-86713-55-7.

USBORNE, Cornelie. *The Politics of the Body in Weimar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties*. London: Palgrave Macmillan London, 1992. ISBN 978-1-349-12246-2.

USBORNE, Cornelie. *Cultures of Abortion in Weimar Germany*. New York: Berghahn Books, 2007. ISBN 978-1-84545-389-3.

UZEL, Radim. *4000 let antikoncepce*. Praha: [s.n.], 2003. ISBN 80-239-0671-2.

VODOCHODSKÝ, Ivan a KLVAČOVÁ, Petra. Normativní podoby v předlistopadové populárně-naučné literatuře. In: HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds). *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015, s. 207-241. ISBN 978-80-7419-096-4.

WAGNEROVÁ, Alena. *Žena za socialismu: Československo 1945-1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2021. ISBN 978-80-246-5005-0.

WEISS, Petr a kol. *Sexuologie*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2492-8.

WOLCHIK, Sharon. L. The scientific-technological revolution and the role of specialist elites in policy-making in Czechoslovakia. In: SODARO, Michael. J. and WOLCHIK, Sharon L. (eds.). *Foreign and domestic policy in Eastern Europe in the 1980s*. London: Palgrave Macmillan, 1983, s. 111-132. ISBN 978-1-349-17253-5.

ZÍDEK, Petr. *Utajená láska prezidenta Masaryka: Oldra Sedlmayerová (1884-1954)*. Praha: Knižní klub, 2017. ISBN 978-80-242-5867-6.

ŽÁČKOVÁ, Zdeňka. Boj o paragraf 144: potraty a legislativa za první republiky. *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, roč. 9 (2016), s. 55-78. ISSN 1803-411X.

Internetové zdroje

Databáze porodních babiček Online. Dostupné z: https://porodnibaby.upce.cz/cs/mensikova [citováno 2024-07-22].

Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Návrh poslanců Landové-Štychové, MUDr. Boh. Vrbenského, Dr. Bartoška a společníků na novelisaci ustanovení XVI. hlavy I. dílu všeob. trest. zákona ze dne 27. května 1852 o vyhnání plodu ze života. Online. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t0694_00.htm [citováno 2024-06-24]

SCHINDLER, Franz. *Sexuální revoluce, čeho skutečně dosáhla a pro koho?* Online. Dostupné z https://denikreferendum.cz/clanek/17303-sexualni-revoluce-ceho-skutecne-dosahla-a-pro-koho. [citováno 2024-06-22]

Theresienstadt sieht aus wie ein Curort. Online. Dostupné z: https://www.artechock.de/film/text/kritik/t/thsiau.htm. [citováno 2024-06-22].

Zdravotnické muzeum NLK. *Předmět měsíce: březen 2019*. Online. Dostupné z: https://muzeum.nlk.cz/2019/03/predmet-mesice-brezen-2019/. [citováno 2024-06-22]

Ostatní

Osobní rozhovor s Mgr. Jitkou Pekovou pracovnicí muzea v České Třebové realizovaný dne 28.4.2022.